H. KRUUS

EESTI AJALOOST

XIX SAJANDI TEISEL POOLEL

A-21580

H. KRUUS

EESTI AJALOOST XIX SAJANDI TEISEL POOLEL

❖ 60–80-NDAD AASTAD ❖

Lühiuurimusi

1957

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS · TALLINN

Carl Robert Jakobsoni mälestuseks
tema 75. surma-aastapäeva puhul.

SAATEKS

Kui aastat kolmkümmend tagasi mõned nooremad ajaloolased hakkasid arendama uurimuslikku huvi eesti ühiskondlik-poliitilise liikumise vastu XIX sajandi 60-ndail—80-ndail aastail, siis oli selle ala küsimuste tundmine avalikkuses veel üsna algastmel. Käibel olid andmed ja seisukohad, mis olid peamiselt memuaarset laadi, tuginesid vähe arhiivimaterjalidele, olid sageli ebatäpsed, ekslikud, subjektivistlikud. Kogu ajajärgu üldkäsitlemisel lokkas veel kõige primitiivsem idealism. Samuti puudusid nimetatud aastakümnete ulatuses põhjalikumad ja sügavamad uurimused majanduslike ja sotsiaalsete olude arengu kohta, ilma milleta ei ole muidugi võimalik saada täisväärtuslikku üldpilti ajajärgust.

Sellises olukorras oli selle perioodi uurimisel esmajärguliseks ülesandeks hoolitseda sellekohase allikainese väljatoomise eest arhiividest. Sellega kõrvuti tõusis pakiliselt päevakorda vajadus koguda tol ajal veel üsna laialiselt eraisikute valduses olnud allikmaterjale, eriti olulise tähtsusega kirjavahetusi, samuti ka suulist ajaloolist traditsiooni, mälestusi, mida oli veel liikumas rahva keskel. Sellist materjali hakati koguma ja koondama Tartus 1929. aastal asutatud Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi (EKlA).

Selle arhiivi kogud kasvasid aasta-aastalt ja kujunesid aja jooksul tähtsaks varasalveks XIX sajandi teise poole Eesti ajaloo tundmaõppimisel. Need kogud moodustasid hiljemini olulise osa praeguse Eesti NSV Teaduste Akadeemia Riikliku Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade-osakonnas Tartus.

Rea omaaegsete ametiasutuste arhiivides, samuti EKlA kirjakogude kallal üle kümnekonna aasta kestnud uurimistöö võimaldas käesoleva kogumiku autoril tuua neist päevavalgele olulisi allikmaterjale. Neist mõningate osade põhjal ilmus lühemaid ja pikemaid eriuurimusi. Need valmisid vastavalt sellele, kui palju kogutud materjalid võimaldasid käsiteldavate küsimuste enam-vähem terviklikku lahendamist. Kõik kokku olid nad põhiliselt ainult eeltöö osad ajajärgu üldkäsitluse jaoks. Autor jätkas andmete kogumist eriti ulatuslikult kogu perioodi majanduse ajaloo ja rea eriküsimuste kohta. Rikkalikud kogud sel alal aga hävinesid. Hukkusid ka pikema uurimuse valmiskirjutatud osad.

Eesti ajaloo küsimused XIX sajandi teisel poolel saavad veel

kaua püsima ka nõukogude ajaloo-uurijate tähelepanu piirkonnas. Samuti ka laiemas nõukogude avalikkuses ei saa kahaneda huvi nende küsimuste vastu. Selle huvi, nii ajaloo-uurimises kui ka laiemas avalikkuses, õige rahuldamise esimeseks eelduseks on vajalik ajalooliste faktide ulatuslik ja õige tundmine. Autor on arvamisel, et tema poolt omal ajal reas uurimustes mitmesuguste küsimuste kohta arhiividest ja kirjakogudest välja toodud allikainese tundmine võiks olla kasulik ja vajalik ka Eesti ajaloo XIX sajandi teise poole küsimuste edaspidisel uurimisel. See põhjustabki käesoleva lühiuurimuste erivalimiku väljaandmise. Kogumikus esitatud kirjutised on omal ajal küll ilmunud mitmesugustes väljaannetes, peamiselt ajakirjades, mis aga on praegu raskesti kättesaadavad nii uurijaile kui ka teistele asjahuvilistele.

Kogumikku võetud uurimused, haarates ajajärku 60-ndaist 80-ndate aastateni XIX sajandil, käsitlevad selle mitmesuguseid aktuaalseid küsimusi: silmapaistvat talurahvaliikumist, mis avaldus palvekirjade-aktsioonide näol 60-ndail aastail, talurahva ja eesti rahvusliku liikumise radikaal-demokraatliku suuna ning teiselt poolt balti-saksa aadli vahelist võitlust, balti-saksa mõisnike ja tsaarivõimu vahekordi, suhteid eesti rahvusliku liikumise demokraatliku ja kiriklik-konservatiivse suuna vahel, eesti ajakirjanduse ajaloo küsimusi, tsensuuriolude kujunemist, eesti rahvusliku liikumise suhteid läti tegelastega, Soomega ja tema Venele lähenemise taotlusi.

Kogumikus toodud lühiuurimused ei anna muidugi süstemaatilist üldkäsitlust väadeldava ajavahemiku kohta ega taotlegi seda. Selle saamiseks on vaja teha veel rohkesti uurimistööd selle ajajärgu mitmesuguste küsimuste kallal. On vaja ulatuslikumalt ja sügavamalt tundma õppida ajajärgu majandusolude arenemist, tolleaegse eesti ühiskonna sotsiaalse struktuuri, selle eriti hoogsalt arenenud sotsiaalse diferentseerumise kujunemist. Samaaegselt on tarvis sügavalt tungida tol ajal Eestis käimas olnud klassivõitluse nähtustesse, rahvusliku liikumise eri suundade vastastikustesse suhetesse. On vaja põhjalikult ja uutelt, marksistlikelt vaatekohtadelt läbi töötada kaasaegse eesti trükisõna, ajakirjanduse, kirjanduse ja muude kultuurialade ajaloo küsimused. On mõistetav, et siit tuleneb uurijaile veel palju ulatuslikke ülesandeid, mis nõuavad veel rohket ja järelemõtlikku tööd.

Enamik käesolevas kogumikus toodud lühiuurimusi, mis ilmunud trükis kodanliku diktatuuri ajal, on koostatud ilma marksistliku metodoloogia rakendamiseta. See on tinginud ka nende kirjutiste põhilisemad puudused, neist kõige olulisemana asjaolu, et käsiteldavad poliitilised nähtused pole alati seostatud küllalt tihedalt ja sügavalt tolleaegse majandusliku arenguga. Lisaks sellele tuleb märkida, et pärast kogumikku võetud lühiuurimuste esmakordselt trükis ilmumist on neis käsitletud küsimuste kohta juurde tulnud uut allikainest — peamiselt EKIA ja ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi kogudesse — ja avalikkusele

teatavaks saanud ka uusi arhiivimaterjale. Samuti on möödunud ajavahemikel trükis ilmunud üksikute autorite poolt uusi väärtuslikke lühiuurimusi.

Autoril puudus võimalus käesolevas valimikus esitatavaid lühiuurimusi põhjalikumalt ümber töötada, neid täiendada uute, vahepeal juurdetulnud materjalide ja uurimustulemustega. Pealegi on põhjendatud arvata, et selline töö võiks toimuda kõige otstarbekohasemalt seoses ajajärgu kohta marksistlikel alustel üldmonograafia koostamisega. Seni aga, kui selline põhjalikum üldkäsitlus puudub, võiksid kogumikku koondatud uurimustes esitatud allikaaines ja hinnangud, mis lähtuvad neis toodud faktide endi loogikast ja on osutunud siiani üldiselt õigeiks ja paikapidavaiks, olla kasulikud käsiteldava ajajärgu lähemaks tundmaõppimiseks laiemale avalikkusele kui ka selle perioodi uurimise edasiviimiseks.

Nii ilmuvadki kogumikku võetud lühiuurimused üldiselt oma algsel kujul. Ainult esimesele neist, mis käsitleb eesti talupoegade palvekirjade-aktsioone 1860-ndail aastail, on juurde kirjutatud eessõna, nagu see ka tekstis vastavalt märgitud. Artikleis esinenud kordumiste kõrvaldamiseks on kohati tehtud kärpimisi. Ka on üksikuis kirjutistes mõnevõrra kohandatud sõnastust ja ära jäetud mõningad kontseptsioonid, mis ei osutunud küllaldaselt põhjendatuiks ja paikapidavaiks.

Erilise rõõmuga tahaksin siinkohal märkida võimalust pühendada käesolev kogumik teoses käsiteldava ajajärgu suure eesti ühiskonnategelase, oma rahva eluõiguste eest mehise ja sihiteadliku võitleja, tema kultuuriväljadel väsimatu töömehe C. R. Jakobsoni mälestusele tema 75. surma-aastapäeva puhul. Pühendust õigustab asjaolu, et valdav enamik kogumikus toodud kirjutisi on suuremal või vähemal määral, otseselt või kaudselt seotud meie suure rahvategelase auväärse nimega.

H. Kruus

EESTI TALUPOEGADE PALVEKIRJADE-AKTSIOONID 1860-NDAIL AASTAIL

EESSÕNAKS[1]

Kogu XIX sajand Eesti ajaloos on rikas kohaliku talurahva antifeodaalse liikumise poolest. Rida puhanguid selles liikumises arenes silmapaistvaiks ülestõusudeks balti-saksa mõisnike ja nende klassivõimu vastu. Nende ülestõusude mahasurumiseks rakendati õige sageli tsaari-sõjavägesid, lasti käiku sõjakohtuid, mis tegid talupoegade kohta karme ja veriseid otsuseid.

Hulga aastakümnete kestel ka sel sajandil talurahvaliikumine Eestis säilitas rea tüüpilisi jooni, mis olid omased üldse talurahva käärimisele feodaalse korra või selle igandite mõjuka edasipüsimise tingimusis. Nagu tolleaegseis Vene kubermangudeski, nii ka Eestis jäi talurahvaliikumine stiihiliseks, organiseerimatuks, lokaalseks, kusjuures selle kandjail puudusid veel vajalikult selgelt teadlikud poliitilised eesmärgid. Need puudused tingisidki selle liikumise nõrkuse ja perspektiivituse. Kuid hoolimata sellest oli talurahvaliikumine ka neil aastail olulise ajaloolise tähtsusega kui võitlus demokraatliku arenemise tee eest, kui võitlus feodaalse korra ja selle igandite likvideerimise eest. Nagu Vene kubermangudes tol ajal, nii polnud talurahvas ka Baltimail kaasaegseis konkreetseis ajaloolisis tingimusis suuteline lahendama omal jõul oma vabastuse ülesannet, polnud võimeline saavutama feodaalse korra ja hiljemini selle igandite likvideerimist. Tööliskiass, loomulik juhtiv ühiskondlik jõud selles võitluses, polnud siis veel tõusnud ajaloolisele näitelavale. Kui V. I. Lenin, iseloomustades olukorda XIX sajandi

[1] Käesoleva uurimuse eessõnaline osa on hiljemini juurde kirjutatud. Uurimuse muu osa ilmub sellisena, nagu ta avaldatud ajakirjas «Eesti Kirjandus» 1934, nr. 8—11, siiski mõningate, peamiselt redaktsioonilist laadi muudatustega. Allikmaterjalina on kasutatud vastavalt märgitud toimikuid, mis asuvad praegu Eesti NSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi fondides Tartus, mille märkimiseks on kasutatud lühendeid: BKkA (Balti Kindralkuberneri Arhiiv), LKKA (Liivimaa Kuberneri Kantselei Arhiiv), EKKA (Eestimaa Kuberneri Kantselei Arhiiv), VlnSkA (Viljandi Sillakohtu Arhiiv), PrnMkA (Pärnu Maakohtu Arhiiv), PrnKkA (Pärnu Kreisikohtu Arhiiv). Omaaegsest Eesti Kultuuriloolisest Arhiivist, mis asub praegu Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis Tartus, kasutatud kirjakogud ja stipendiaadi-aruanded (st.-ar.) on vastavalt märgitud joonealustes.

60-ndate aastate alguses, kirjutas: «revolutsiooniline l i i k u m i n e Venemaal oli tookord armetult nõrk, revolutsiooniline k l a s s rõhutud hulkade keskel aga puudus veel täiesti»,[2] siis on see igati kohaldatav ka tolleaegse olukorra iseloomustamiseks Baltimail. Nimetatud aastail areneski käesolevas uurimuses vaadeldav eesti talurahvaliikumine. Tema tegevuskohaks jäi peamiselt Lõuna-Eesti, mis tolleaegse administratiivse jaotuse järgi moodustas Liivimaa kubermangu põhjapoolse osa. Seda järku eesti talurahvaliikumises on hiljemini ajaloolises kirjanduses hakatud nimetama palvekirjade-aktsioonideks 60-ndail aastail.

Kui järjekordsel lülil eesti talurahvaliikumises olid 60-ndate aastate palvekirjade-aktsioonidele omased teatavad põhijooned, mis iseloomustasid talurahva antifeodaalset võitlust ka eelnevail etappidel. Kuigi need aktsioonid haarasid omajagu laialdast ala, kokku kolmekümne valla ümber Lõuna-Eestis, moodustasid nad oma kogupildilt siiski lokaalse ja laialipillatud liikumise. Selle poliitilised eesmärgid, mida suunas püüd saavutada tsaarivalitsuselt kaitset oma eluhuvidele kohalike saksa mõisnike vastu, said toitu samast naiivsest monarhismist, mis oli omane talurahvale ka eelnenud aastakümnetel. Kuid samal ajal oli sellel eesti talurahvaliikumise järgul ka omad olulised iseärasused, mis varemini ei esinenud. Märgime siinkohal ainult üldjoontes neid iseärasusi, mis määrasid kogu käesolevas uurimuses vaadeldavate talupoegade palvekirjade-aktsioonide eripalge.

Eesti talurahva palvekirjade-aktsioonid 60-ndail aastail arenesid tol ajal päevakorras olevate kodanlike reformide ettevalmistamise ja läbiviimise olukorras, nii ülevenemaalistes kui ka Balti kohalikes mõõtmetes. Seoses sellega olid need aktsioonid üheks haruks kohaliku talurahva võitluses nende reformide demokraatliku teostamise ja arengu eest. See asjaolu põhjustas kogu selles talurahvaliikumises omajagu eripärase laadi, mis oli vastavalt uudne nähtus.

Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonide teine eripärasus seisis selles, et nad arenesid eesti külas edukalt teostuva ühiskondliku diferentseerumise tingimusis. Seetõttu oli olulise tähtsusega küsimus, millisele seisukohale asuvad palvekirjade-aktsioonide suhtes, mis kajastasid põhiliselt taluperemeeste huvisid, talurahva maatud kihid — sulased ja popsid. Nagu selgus palvekirjade-liikumise käigus, küla maatamehed läksid ühises rindes kogu talurahva antifeodaalses võitluses. Talurahvas esines seega ühtselt võitlusis mõisnike vastu.

60-ndate aastate talupoegade palvekirjade-aktsioonide kolmandaks iseärasuseks oli see, et talurahval olid kasutada suhteliselt rikkalikud võitluskogemused veel üsna lähedasest minevikust. Alles paar aastakümmet enne seda, 40-ndail aastail, oli kogu Lõuna-Eesti talurahvas olnud haaratud pingsast antifeodaalsest võitlusest, mille üheks põhiliseks vormiks kujunes Liivimaa eesti ja läti talupoegade

[2] V. I. L e n i n, Teosed, 17. kd., Tallinn 1953, lk. 91.

massiline siirdumine vene-õigeusku. 50-ndail aastail talurahvas Põhja-Eestis (Eestimaa kubermangus) oli avaldanud tormikat aktiivsust võitluses mõisnike vastu. 1858. aastal see võitlus arenes suureks ülestõusuks, mis omandas ulatusliku kuulsuse «Mahtra sõja» nime all. Rikkalikud kogemused, mis saadi eesti talupoegade nimetatud võitlusavaldusist, suunasid uuel astmel talurahvaliikumise algatajaid, organiseerijaid ja sellest osavõtjaid otsima uusi ja otstarbekohasemaid teid oma antifeodaalse võitluse jätkamisel. 60-ndail aastail kujunes liikumise põhiliseks meetodiks vene kõrgemaile ametivõimudele, eriti keisrile palvekirjade koostamine, milles sõnastati oma kaebusi, soove, nõudmisi, ja Peterburi lähetatavate saatkondade organiseerimine.

60-ndate aastate palvekirjade-aktsioonide neljandaks iseärasuseks oli rahvusliku intelligentsi osavõtt kogu sellest liikumisest. See oli hoopis uudne nähtus eesti talurahvaliikumise ajaloos ja vajutas oma sügava pitseri kogu selle ajavahemiku palvekirjade-kampaaniale. Siis veel tekkiva ja algastmes kujuneva eesti rahvusliku intelligentsi liikmed osutasid talupoegadele selle 60-ndate aastate liikumise kestes väga olulist ja mõjukat abi, esinedes palvekirjade koostajaina, saatkondade organiseerijatena ja lisades talurahva nõudmistele elemente, milledel oli laialisem, üldrahvalikum tähtsus, mõtestasid kogu liikumist uuesuunaliselt.

Rahvusliku intelligentsi osavõtt talupoegade palvekirjade-aktsioonidest 60-ndail aastail tõstis selle võitlusavalduse märksa kõrgemale organiseerituse tasemele, võrreldes talurahvaliikumise eelnenud etappidega Eestis. See suurem organiseeritus oligi palvekirjade-aktsioonide viiendaks iseärasuseks.

Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonide kohta XIX sajandi 60-ndail aastail on säilinud üsna rikkalikud allikmaterjalid, mis laiali pillatud rohkearvulistes arhiivifondides. Põhiliselt nende alusel, nii palju, kui nad omal ajal olid kättesaadavad Eesti ja Läti ala arhiivides, ongi koostatud käesolev uurimus, mis esmakordselt ilmus trükis 1934. aastal.[3] Autori kavatsus teema seisukohalt läbi töötada ka omaaegsed Vene keskasutuste arhiivid on jäänud teostamata.

1. PALVEKIRJADE-AKTSIOONID 1864. AASTAL

Palvekirjade-aktsioonide tekke küsimus

Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid massiliste kollektiivüritustena tõusevad esmakordselt Liivimaa poliitilise elu päevakorda 1864. aastal. Nende sündmuste saksapoolsed käsitlejad, kes katsusid esimestena leida nende allikat ja ajendeid, on püüdnud rõhutatult neid siduda sama aasta kevadel krahv Vladimir

[3] Hans Kruus, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. Palvekirjade-aktsioonid 1860-ndail aastail, «Eesti Kirjandus» 1934, nr. 8—11.

Bobrinski ja suvel Riia õigeusu peapiiskopi Platoni üritatud ringreisidega, mis olid ühenduses eesti ja läti õigeusuliste talupoegade keskel vallandunud rekonversiooni-liikumisega.[1] Seda sidet hakkasid rõhutama juba kaasaegsed kohalikud ametivõimud ja aadlitegelased. Samas vaimus on näinud eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonide tekkelugu ka küsimuse hilisemad käsitlejad balti-saksa leerist. Nii näiteks Liivimaa kõige uuema ajaloo autoriteetsemaid balti-saksa uurijaid A. v. Tobien rõhutab korduvalt, et just peapiiskop Platoni ringreis õhutanud talupoegi pöörduma palvekirjadega keisri poole. Peapiiskop tähendanud rahvale otseselt, et see tee olevat talupoegadele niisama vaba kui teistelegi seisustele. See nõuanne langenud viljakale pinnale, mõjustanud kiriklikes ja riiklikes küsimusis orienteerumatuid talupoegi nende pimedas usalduses keisri vastu pöörduma monarhi poole palvetega, mille rahuldamata jätmine olnud ette näha.[2] See on tüüpiline balti-saksa seisukoht kõigi suuremate kohalike rahvaliikumiste seletamisel, millel on sügavam ning püsiv tagamõte. Ühelt poolt apoloogia Balti oludele, mis saksa aadli juhtimisel olnud niivõrd rahuldavad, et nad ei võinud tekitadagi rahvamassi teravama rahulolematuse avaldusi. Teiselt poolt alahinnang kohaliku rahva suhtes, keda peeti võimetuks igasuguse teadliku poliitilise aktsiooni üritamiseks.

Krahv Bobrinski ja peapiiskop Platoni ringreisid võisid rahva seas elevust muidugi suurendada. Kuid palvekirjade-aktsiooni tõeline ajend oli hoopis teisal. Rahva loomulik ja põhjendatud, saksa aadli silmis muidugi täiesti õigustamatu püüd parandada oma rõhuvaid elutingimusi otsis realiseerimisteed samade talupoegade igivana poliitilise orientatsiooni kandel, mis polnud mingi uudne nähtus.[3] See orientatsioon, mida iseloomustas ühelt poolt vaen ning võitlustahe saksa mõisniku vastu ja teiselt poolt selleks võitluseks toetuse taotlus riigivõimult, oli inimpõlvi vana. Alles paarkümmend aastat tagasi oli ta nii teravalt lõkkele löönud Liivimaa talurahva käärimises 40-ndail aastail.[4] Ta polnud küll loodetavat vilja kandnud, kuid ometi mitte kustunud.

---

[1] Kasvav tagasitung luteri usku Liivimaa õigeusuliste talupoegade keskel äratas suurt tähelepanu ka Peterburi valitsuse-ringkondades. Keiser komandeeris 1864. a. kevadel krahv Vladimir Bobrinski uurima olukorda kohapeal, et selgusele jõuda tagasipöördumispüüete põhjuste ja ulatuse kohta. Oma 10-päevasel uurimismatkal reisis Bobrinski läbi mõned kohad Viljandi- ja Pärnumaal sama aasta aprillis. See ringreis, mille tulemuseks oli õige arvustav ja pessimistlik aruanne vene-õigeusu olukorra kohta Liivimaal, osutus kohalikule luteri usu kirikule ja sakslusele suureks poliitiliseks võiduks. Et paralüüsida selle mõju, üritas Riia vene-õigeusu peapiiskop Platon juunist septembrini omapoolse ringreisi, mis haaras peaaegu kogu Liivimaa. Vrd. Alexander Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert II, Riga 1911, lk. 269 jj.

[2] A. Tobien, Die Agrargesetzgebung II, lk. 270 jj. Vrd. ka A. Tobien, Die livländische Ritterschaft in ihrem Verhältnis zum Zarismus und russischen Nationalismus I, Riga 1925, lk. 180; II, Berlin 1930, lk. 203.

[3] Vrd. Hans Kruus, Eesti talurahva «välispoliitilisest orientatsioonist», «Ajalooline Ajakiri» 1928, lk. 1 jj.

[4] Vrd. Hans Kruus, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail, Tartu 1930, lk. 403 jj.

Et 1864. aastal alanud palvekirjade-aktsioonid ei tekkinud mõnede väljastpoolt rahva ellu tunginud sündmuste, nende hulgas ka ülalmainitud «reiside» mõjul, vaid et nende ajendiks oli just rahva poliitiline siseorientatsioon, seda näitab veenvalt seegi asjaolu, et samalaadilisi aktsioone, kuigi väiksemas ulatuses, oli lähemail eelnenud aastail. Ja koguni Põhja-Eestiski, kus liikumine arenes tunduvalt erinevais tingimusis.

Kui J. Köler 1863. a. suvel käis kodumaal rahvatüüpe maalimas, võis ta ka Põhja-Eesti talupoegade keskel märgata seda tüüpilist veendumust.[5] Inimesed seletasid, et nende olukorra raskus saksa mõisnike võimu all on tingitud asjaolust, et Vene tsaar ei tea Eesti- ja Liivimaal valitsevaid olusid. Vastasel korral oleks ta tingimata halastanud ka õnnetute eestlaste peale ja laiendanud neile hüvesid, mis said osaks vene talupoegadele 1861. a. 19. veebruari manifestiga. Siin oli mõjustamas, elevust virgutamas äsjane Vene agraarreform, mis leidis eesti talupoegade poolt idealiseerivat kommenteerimist. Kuid palvekirjade-aktsiooni idee polnud ka selle sündmuse mõjul leiutatud.

Talupoegade pöördumine riigivõimu kohalike kõrgemate esindajate — kuberneri, kindralkuberneri jt. poole oli, nagu varemini ja hiljemini, nii ka 60-ndail aastail kõige tavalisemaks nähtuseks. Esimesel võimalusel püüdsid talupojad ikka pääseda just kõrgemate võimukandjate ette, kasustades selleks soodsaid juhuseid, aga kartmata üritamast ka raskeid ja tülikaid teekondi pealinna.

Eesti talupoegade massilised palvekirjade-aktsioonid algasid juba 1860. aastal, ühenduses talurahvast nii Liivi- kui Eestimaal jälle tugevamini haaranud väljarändamistuhinaga.[6] Viimane on peatükk omaette. Siin väärivad märkimist ainult sellega seoses toimunud pöördumised keisri ja sellise kõrge võimukandja kui Vene kindraladmirali suurvürst Konstantin Nikolajevitši poole, kes oli 60-ndail aastail eesti talupoegade keskel haruldaselt populaarne.

Septembri lõpul 1860 saadeti Balti kindralkuberneri kantseleist Eestimaa kubernerile juurdluse korraldamiseks ärakiri eesti talupoegade kollektiivpalvekirjast, mis oli esitatud mõni aeg tagasi suurvürst Konstantin Nikolajevitši nimele.[7] Palvekirjale oli alla kirjutatud talupoegade nimel 10-nest kogukonnast. Need kogukonnad olid õige laialipillatud aladelt Tallinna- ja Liivimaalt.[8]

Esitatud palvekirjas kurdeti kõikjal areneva talumaa mõisastamise ja kõrgete rendihindade üle. Talupojad, kes oskavad ainult põllutööd, aetavat nende senistest elukohtadest sohu ja metsa, kus raske ja koguni võimatu elada. Rendihinnad olevat sõna otseses

---

[5] «Русская старина» 1886, novembri nr., lk. 357 jj.

[6] A. Tobien, Die Agrargesetzgebung II, lk. 247 jj.

[7] Koopia koopiast, EKKA, tmk. nr. 149 (1860).

[8] Tallinnamaalt: Jõhvi khk. — Kiikla, Kurtna ja Pagari, Juuru khk. — Hõreda, Ambla khk. — Koigi; Liivimaalt: Kambja khk. — Haaslava, Võnnu khk. — Kurista, Äksi khk. — Saadjärve, Helme khk. — Helme, Tarvastu khk. — Kuresaare.

mõttes üle jõu käivad. Ja sellised just ülekubermangulises ulatuses, mis tegevat kergemate tingimuste leidmise koguni võimatuks. Talupoegadeni ulatunud teateid, et keiser olevat neil lubanud asuda Samaarasse. Kohalikud kohtunikud aga eitavad seda õigust ja takistavad selle kasustamist. Seepärast paluvad talupojad suurvürsti hoolitseda, et nad saaksid loa asuda takistamatult Samaarasse ja et neid sel puhul riigi poolt aineliselt toetataks.

Palvekirja puhul toimetatud politseilisel juurdlusel [9] selgus, et kogu see üritus ühisaktsioonina oli lihtsalt juhus, kuid mitte kohapeal teadlikult organiseeritud. Ühiste taotlustega Peterburi ilmunud talupojad sattusid seal ühises peatuskohas kokku, kus siis otsustatigi esineda ühise palvekirjaga. Tegevamaks meheks ja teiste mõjustajaks osutus seejuures Kiikla talupoeg Paulus Tõnnof, endine koolmeister, ametivõimude iseloomustuse järgi rahutu iseloomuga mees. Tõnnof koostaski Peterburis ühise palvekirja ja mõjustas ka teisi talupoegi sellele alla kirjutama. Tema eestikeelse teksti tõlkinud vene keelde keegi «Siberi kasarmus» asunud polgukirjutaja, kes olnud pärit Liivimaalt, endine usuteaduse üliõpilane, siit mingi süüteo pärast soldatiks antu.

Mõni aeg hiljemini, 1860. a. oktoobris, esitati osalt samade meeste poolt, kes olid alla kirjutanud eelmisele palvele, veel teine palvekiri, seekord juba keisrile.[10] Sellele allakirjutanute hulgas puudusid liivimaalased. Küll aga olid siin kõik eelmises palvekirjas esinenud Tallinnamaa talupojad ja peale nende veel rida teisi, peamiselt Virumaalt.

Keisrile esitatud palvekiri on küll mõnevõrra erinev suurvürstile aadressitust, kuid üldiselt samavaimuline. Ka siin kaevatakse suurte maksude, raske teoorjuse ja talumaa mõisastamise üle. Talupoegadel olnud ammugi kavatsus pöörduda keisri poole, kuid põhjendatud kartus mõisnike tagakiusamise eest hoidnud neid seda tegemast. Neil ei jäävat üle muud nõu kui välja rännata Samaarasse. Ja vastavaiks ettevalmistusteks saatnudki nad oma esindajad.

Politseilisel juurdlusel [11] osutus sellegi palvekirja koostamise organiseerimisel aktiivsemaks meheks Paulus Tõnnof Kiiklast. Selle lõplikuks koostajaks ja tõlkijaks oli nähtavasti sama soldat, kes oli tegev suurvürst Konstantin Nikolajevitšile esitatud palvekirja puhul.

1860. a. sügisel ja järgmise aasta algul käis veel mitmest kogukonnast saadikuid Peterburis nõutamas luba väljarändamiseks ja selgitamas selle tingimusi. Need reisid, nagu näiteks Juhan Lein-

[9] E. kuberner — B. kindralkubernerile 28. X 1860, nr. 5073; Alutaguse adrakohtuniku juurdlusprotokoll 8. XI ja 26. XI 1860, EKKA, tmk. nr. 149 (1860).

[10] Koopia palvekirjast keisri kantselei märkusega 19. X 1860, EKKA, tmk. nr. 150 (1860).

[11] Lõuna-Harju adrakohtuniku juurdlusprotokoll 21. ja 23. X 1860; Alutaguse adrakohtuniku juurdlusprotokoll 10. XII 1860, EKKA, tmk. nr. 150 (1860).

bergi (prohvet Maltsveti) vennapoja Gustav Maltsi kirjeldatud,[12] olid harilikult seotud suurte sekeldustega. Paremate juhtide ja vene keele oskajate puudumisel kasutati tõlkidena erusõdureid — «atstavka unterohvitsere», kelle abil koostati ka palvekirjad. Peterburis tuli toimida äärmiselt ettevaatlikult, sest Eesti- ja Liivimaalt tulnud talupoegi, kes olid kergesti tuntavad oma rahvarõivaste järgi, peeti politseivõimude poolt, kelle kõrgemate juhtide hulgas ei puudunud ka balti sakslasi, teravasti silmas. Ka oma soovide esitamisega oli vajalik olla ettevaatlik, eriti tuli palvekirjades keisrile vältida pealekaebusi kohalike ametivõimude suhtes, mis polnud sallitavad. Nende esitamine tõi tavaliselt asjaosalistele talupoegadele tülikaid sekeldusi ja ka raskemaid karistusi. Väljarändamis-tuhina vaibumisega[13] lõppesid 1861. aastal eesti talupoegade sellega ühenduses toimunud pöördumised Peterburi.

Palvekirjad ja saatkonnad 1864. a. suvel

Kui pöördumine palvekirjadega keisri ja teiste riigivõimu kõrgemate esindajate poole oli eesti talupoegadele kõige tavalisemaks eneseavalduse teeks ja võitlusvahendiks, aga mitte kuidagi 1864. a. omapäraseks leiutiseks, siis hakati nüüd ometi seda vahendit teisiti mõtestama. Ja selle uue mõtestuse tõid liikumisse haritlased. Esmakordselt leiame selle avalduse J. Köleril 1864. a. varakevadel. Aprilli algul kirjutab ta J. Hurdale:[14] «Kõrgelseisvatelt venelastelt olen ma teada saanud, et valitsus ainult siis meie rahva kasuks midagi teha võib, kui hädapärased nõudmised rahva enese poolt välja lähevad, sest siin öeldakse ikka, nad ei anna enesest midagi kuulda, järelikult on nad rahul.» Talupoegade palvekirja-aktsioon, teostatud võimalikult efektselt suurema saatkonna kaudu, pidi selles hinnangus tõusma esmajärguliseks taktikaliseks võtteks kogu eesti ühiskonna nõuete avaldamisel ja maksmapanekul.

Seda mõtet on J. Köler samal varakevadel avaldanud nähtavasti ka mõnele oma Viljandimaa tuttavale, tõenäoliselt J. Adamsonile. Ja selle esimeste tulemustena arvatavasti ongi valminud 1864. a. aprillis kaks väga tähelepanuväärset ja kogu järgnevas palvekirjade-liikumises tähtsat kirjutist. Üks neist on Helme koolmeistri Märt Jakobsoni poolt — pealkirjaga «Eesti rahva elloluggu», mille olulisem osa on rahva kaasaegse majandusliku olukorra kirjeldus ja mis esitab sel alal rea tähtsamaid nõudeid. Teine on Holstre-Pulle-

[12] A. Kruusberg, Materjale Maltsveti-liikumise kohta, Tartu 1931, lk. 417 jj.

[13] See vaibumine oli tingitud asjaolust, et pärast vene talurahva vabastamist pärisorjusest ei soodustanud vastavad võimud enam endisel määral Krimmi ja Euroopa-Venemaa kagukubermangude koloniseerimist balti talupoegadega, mis suhtes äsja enne seda oli tehtud mõningaid katsetusi. Vrd. Tobien, Die Agrargesetzgebung II, lk. 248.

[14] J. Köler — J. Hurdale 3. IV 1864, Hurda kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 30).

ritsu koolmeistri J. Adamsoni kirjutis «Lissakirri. Eestikeel», täienduseks eelmisele.[15] Neid mõlemaid kirjutisi kasutati, nagu edaspidi näeme, talupoegade palvekirjade, eriti novembris samal aastal keisrile esitatud kollektiivmärgukirja koostamisel.

Talupoegade palvekirja-aktsiooni idee oli seega uues mõtestuses kantud Viljandimaa ärksate rahvameeste keskele ja tekitas siin ka kohe aktiivset pooldamist. Palvekirjade koostajana hakkas siin algusest peale osa etendama Holstres oma isatalus elav Adam Peterson. Tol ajal alles 26-aastane noormees, oli ta oma ümbruskonnas tuntud oma suurema kooliharidusega ja agara rahvamehena. Lõpetanud 1857. a. lõpul Pärnu kreiskoolis II klassi kursuse, oli ta teeninud oma ettevõtliku onu M. Strahlbergi kontoris Pärnus ja hiljemini tema renditud Laiksaare kroonumõisa valitsejana. Onuga konflikti sattunud, lahkus A. Peterson 1863. a. kevadel tema teenistusest ja asus elama oma isatallu Holstresse.[16] Siin abistas ta vallamehi nende protsessimistel kohaliku mõisarentniku Blosfeldt'iga ja Holstre kroonumõisa rentimisel kohaliku kogukonna kätte.

Tema kaasabil koostatigi ja tõlgiti (saksa keelde?) 1864. a. maikuul esimene keisrile määratud talupoegade palvekiri üldisemate nõuetega. Oma osa selles ürituses kirjeldab A. Peterson ühes hilisemas ametlikus palvekirjas[17] võrdlemisi passiivsena. Talupojad ise koostanud palvekirja ja palunud teda ainult tõlkida selle vene või saksa keelde. Peterson esialgu küll keeldunud. Kui aga talupojad rõhutanud, et ta on otse kohustatud neid aitama, olles nendega ühe ja sama rahva hulgast ja saanud kasvatuse ning hariduse nende kaasabil, olevat ta lõpuks nõustunud. On mõistetav, et A. Peterson ametlikus, enda rehabiliteerimiseks senatile saadetud palvekirjas püüdis sihilikult kujutada oma osa võimalikult väikesena. Kuid juhtivalt algatuslik see tõenäoliselt ka ei olnud.

Selle palvekirja täpne tekst on meile teadmata. A. Petersoni ja H. Henno hilisemail andmeil sisaldanud ta 10 punkti.[18] Tähtsamate reformidena palutud: 1) vallakohtu vabastamist mõisavalitsuse võimu alt ja uut kogukonnaseadust; 2) teoorjuse ja ihunuhtluse kaotamist, teedetegemise ja postijaama-maksu «ühetasast» jaotamist

---

[15] M. Jakobsoni kirjutis kannab daatumit: 9. aprill 1864, J. Adamsoni oma: 22. aprill 1864, Köleri kirjakogu, EKIA. Need mõlemad on koostatud nähtavasti J. Köleri algatusel, kelle kätte nad hiljemini sattusid. Need tõlgiti ka vene keelde ning neid levitati paljundatult pealinna vene seltskonnas.

[16] Eesti Biograafilises Leksikonis, Tartu 1926—29, lk. 374 on andmed A. Petersoni sünniaasta ja hariduskäigu kohta ekslikud. A. Peterson sündis 7. III 1838 (vana kalendri järgi), õppis Viljandi kreiskoolis 5. I — 20. XII 1856 ja Pärnu kreiskoolis (tertsias) 7. jaanuarist 1857 sama aasta lõpuni. Sellega lõppeski tema kooliharidus. Mõlemas koolis paistis ta silma suure usinusega, hea edukusega ja eeskujuliku käitumisega. Vt. Paistu kirikuõp. Hanseni tunnistus 5. I 1865, nr. 9; Viljandi kooli-inspektor Wiedemann — Pärnu maakohtule 4. VIII 1865, nr. 116 ja Pärnu gümnaasiumi direktor — Pärnu maakohtule 7. VIII 1865, nr. 115, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

[17] A. Peterson — senatile 22. XI 1865 (tõlke mustand), VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

[18] A. Jürgenstein, Ain Henno 80-aastane, «E. Kirjandus» 1916, lk. 36.

kogukondade ja mõisate vahel; 3) talumaade müügihinna määramist erapooletute vene ametnike poolt; 4) talude väärtusest 10% kahjutasu talunikele, kes oma kohtade müügi tõttu peavad neist lahkuma. Ka nõuti samas palvekirjas maarahva kooliolude parandamist, kohtureformi teostamist ja kirikuõpetajate valimiskorra muutmist.[19] Näib, et juba sellegi palvekirja koostamisel kasutati M. Jakobsoni ja J. Adamsoni ülalmainitud kirjutisi.

Selle palvekirja viis Peterburisse 15-liikmeline erisaatkond, millesse kuulusid Holstrest peale Adam Petersoni kui juhi ja tõlgi veel kogukonna kohtumees Hans Ainson Massumõisa talust ja kogukonna eestseisja Jaak Peet Peedihansu talust (A. Petersoni õemees).[20] Asjast informeeriti ette ka J. Kölerit.[21] 25. mail püüdis saatkond palvekirjaga pääseda Tsarskoje Seloos keisri ette. See aga ei õnnestunud. Palvekiri jäeti tiibadjutandi krahv Kelleri kätte.

Järgmised palvekirjad, arvult 3, saadeti Peterburisse Puiatu ja Suure-Kõpu talupoegade poolt.[22] Mõlemas kogukonnas olid talupojad ärevile aetud mõisniku poolt väljakuulutatud taludemüügi tagajärjel. Suure-Kõpus otsustas mõisavalitsus lasta oma 76-est vakutalust 60 kohe müügile, mis vastavaile peremeestele ka 19. juunil teatavaks tehti. Nelja nädala pärast pidid nad andma otsuse, kas nad soovivad oma talusid osta või mitte. Keeldumise korral ähvardati talud müüa võõrastele. Talupojad pidasid korduvalt omavahel nõu, leidsid määratud maahinna — 175—210 hõberubla taalri eest — olevat liiga kõrge. Meeste keskel kuuldus selliseidki arvamusi, et riigivalitsuse abil saavad nad talud päriseks koguni tasuta. Mõned kartsid, et nad ostu järel taludest hoopis ilma jäävad. Ärevust tekitas ka teade, et mõisavalitsus kavatseb 17 mõisamaal asuvat talu, mis seni olid täitnud avalik-õiguslikke kohustusi, kasutada edaspidi ainult oma tööliste ülalpidamiseks. Tekkinud olukorras valmis meestel peagi otsus pöörduda palvega keisri poole.

Neile oli ulatunud teateid, et Holstres elavat mingi «keelemees», kes võiks abiks olla palvekirja koostamisel. Nii pöördusidki Suure-Kõpu rentnikud vendade Petersonide poole. Ja siin valmiski siis Kõpu peakohtumehe J. Jürissoni kavandi põhjal Adam Petersoni sulest 1. juuliga 1864 kuupäevatud palvekiri keisrile. Kirjeldades tekkinud olukorda, paluti selles, et keiser «appi tulleks, meie maa eest ni suurt hinna nõudmist, meie üllekohto välja viskamist omma

---

[19] Vrd. A. Peterson — senatile 22. XI 1865, VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

[20] Viimatitsiteeritud kiri. Vrd. ka «Русская старина», 100. kd., 1899, lk. 662 ja «E. Kirjandus» 1916, lk. 36.

[21] Vrd. J. Köler — J. Hurdale 20. V 1864, Hurda kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 32).

[22] «Русская старина», 100. kd., 1899, lk. 663; «E. Kirjandus» 1916, lk. 37. Palvekirjade eelloo, koostamise ja esitamise kohta üksikasjalisemalt: Suure-Kõpu talupoegade palvekiri keisrile 1 VII 1864; Suure-Kõpu mõisavalitseja Fr. v. Stryk — Pärnumaa 4. jaoskonna kihelkonnakohtule 15. IX 1864; sama kihelkonnakohtu juurdlusprotokoll 30. IX 1864, — Pärnumaa 4. jaoskonna kihelkonnakohtu arhiiv, tmk. K./nr. 1144 (1864). Senati otsus 3. II 1866, nr. 273 (saksakeelse tõlke ärakiri), PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1866).

kohtadest, — mis mõisnikud jubba ni mitmele meitest on teinud, — ja ka sedda meile vägga kahjoliko plani meie maad mõisa maaks tehha peagi hallastavalt ärra keelda ning meie vanna-vannematest pärritud õigussed meie ilma armuta mõisnikude vasto Keigearmolissemalt kaitseda võttaks».

Samasuguse küsimuse ette, nagu Suure-Kõpu talupojad, pandi 1864. a. suvel ka Puiatu talurentnikud. Ka siin lasti talud massiliselt müügile, hinnaga 160—200 hõberubla taaler. Ja ka siin pidid rentnikud otsustama, kas tahavad nad ise osta oma talud või peavad nendest järgmisel jüripäeval välja kolima. Ei leidnud nemadki muud nõu, kui otsustasid samuti pöörduda keisri poole. Palvekirja neile valmistas Peeter Peterson.

Juuli algul läksid Suure-Kõpu ja Puiatu talupoegade saadikud teele Peterburi poole. Teejuhina ja keelemehena oli neil kaasas Peeter Peterson. Saatkond püüdis pääseda keisri jutule. See aga ei õnnestunud. Palvekirjad anti 11. juulil tiibadjutandile parun Offenbergile.

Vaevalt koju tagasi jõudnud, läks P. Peterson teele jälle uue saatkonnaga — Tarvastu, Karksi, Kaubi ja Talli talupoegadega, kaasas 4 palvekirja, mis olid koostatud kodus koos Adam Petersoniga.[23] Pikasillal ühines Peeter Petersoni reisiseltskonnaga vastu tema tahtmist veel Taagepera talupoegi, arvult nähtavasti 4, ja Tartus üks Rannu talupoeg. Peterburis soovitati talupoegadele, nii Petersoni kui ka sealsete eesti rahvasõprade poolt anda palvekirjad nn. palvekirjade-komisjonile keisri kantselei juures. Kuid talupojad tahtsid tingimata pääseda isiklikult keisri jutule. See aga ei õnnestunud. Palvekirjad jäeti 28. juulil tiibadjutant krahv Borgile.

Peeter Peterson õiendas Peterburis veel teisigi ülesandeid palvekirjade alal. Tema vahendamisel koostas kooliõpetaja Th. Dankmann juurdeseltsinud talupoegade palvekirjad, samuti paar erakaebuskirja. Need toimetas Peterson osalt keisri kantselei palvekirjade-komisjonile, osalt III osakonda. Ta käis järele pärimas ka eelmise saatkonna poolt esitatud palvekirjade saatuse kohta. Selgus, et need olid edasi saadetud siseministeeriumi, kus kavatseti asja kohta selgust nõutada Balti kindralkuberneri kaudu.

Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid ei võinud jääda kuigi kauaks ka Liivimaa ametivõimudele varjatuks. Teateid imbus neist väljapoole nii aktsioonide lähtekohtadest kui ka üsna peagi Peterburist.

Kohapeal said ametivõimud esimese teate alanud palvekirjadeliikumisest 19. mail ja õige juhuslikult. Sel päeval ilmus Viljandi sillakohtusse Uue-Võidu vallavanem nõutama passi sõiduks Peterburi. Usutlemisel seletas vallavanem suure tagasihoidlikkusega, et ta nädal tagasi (12. mail) oli Viljandis «juhuslikult» sattunud koosolekule, kus viibinud Viljandi valla, Uue-Võidu, Päri, Holstre,

[23] Peeter Petersoni teise Peterburi-reisi kohta tema kiri A. Petersonile, daatumita, saadetud Viljandi vanglast illegaalselt 1864. a. sügisel, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

Morna ja teiste kogukondade talupoegi. Seal mõjustatud ka teda osa võtma pealinna minevast saatkonnast. Selle ülesandeks olevat mitte mingi kaebuse esitamine, tahetavat ainult keisrit paluda, et ka eesti talupoegadele antaks soodustusi, mis on saanud osaks Vene läänekubermangude talupoegadele. See Uue-Võidu vallavanema tunnistus ei kandnud mingit pealekaebamise laadi. Mees oli nähtavasti ainult liiga ettevaatlik ja taotles passi asutusest, kes seda ei saanudki anda, laskis aga usutlemisel enese sisse vedada, nii et oli sunnitud tunnistama rohkem, kui ise tahtiski.

Viljandi sillakohtunik teatas kuuldust veel samal päeval Liivimaa kubernerile.[24] Balti kindralkuberner ei viivitanud teatamast Viljandimaa talupoegade üritusest ka siseministrile ja Peterburi kindralkubernerile.[25] Viimast paluti saata Liivimaa talupojad, kes peaksid ilmuma pealinna ilma seaduslike plakatpassideta, tagasi nende kodukubermangu. Peterburi saksasõbralik kindralkuberner vürst Suvorov oli meelsasti nõus Liivimaa ametivõimudele vastu tulema. 26. juulil teatas ta Riiga, et jälgitavaid talupoegi pole veel pealinna ilmunud, kuid et nende puhul oldavat valvel.[26] See oli paar päeva enne seda, kui 1864. a. suvel juba kolmas saatkond Viljandimaa talupoegadelt katset tegi esitada keisrile oma palvekirja. Mingeid kimbutusi aga pealinnas viibinud eesti talupoegade saadikuile osaks ei saanud. Kas olid neil passid korras või oli Peterburi kindralkuberneri korraldatud järelevalve nõrk?

Varsti ulatus Pärnu sillakohtuni häirivaid teateid ka Peeter Petersoni kohta. Juba 17. juulil oli kohtul andmeid, et P. Peterson oli korraldanud salajasi rahvakoosolekuid ja kuulutanud olematut seadust talumaade aastarendi sundusliku vähendamise kohta. Sellest oli Pärnu sillakohtule küllalt, et korraldada P. Petersoni otsimist tema vangistamiseks. Et aga tagaotsitav oli sõitnud Tartu, siis paluti sealset sillakohut hoolitseda tema vahistamise eest. Tartus aga selgus, et P. Peterson pärast seda, kui tal siin oli Viljandimaa talupoegadega olnud nõupidamisi Tamme kõrtsis, oli sõitnud pealinna. Tartu sillakohus palus nüüd kohalikku linna politseivalitsust vahistada Peterson tema tagasijõudmisel Peterburist.[27]

26. juulil andis Pärnu sillakohus veel üldkäsu nii Adam kui Peeter Petersoni areteerimiseks, süüdistades neid koguni kommunistlike põhimõtete kuulutamises («dass sie hinsichtlich der verkün-

---

[24] L. kuberner — B. kindralkubernerile 21. V 1864, nr. 3987, BKkA, talup.-osak., tmk. nr. 166 (1864).

[25] B. kindralkuberner — siseministrile 26. V 1864, nr. 599 ja Peterburi kindralkubernerile 26. V 1864, nr. 600, sama tmk.

[26] Peterburi kindralkuberner — B. kindralkubernerile 26. VII 1864, nr. 13 122, sama tmk.

[27] L. kuberner — B. kindralkubernerile 7. IX 1864, nr. 7183, BKkA, talup.-osak. nr. 166 (1864). Vrd. Pärnu sillakohus — Tartu sillakohtule 17. VII 1864, nr. 2449 (ärakiri); Tartu politseivalitsus — T. ülikooli prorektorile 5. VIII 1864, nr. 32, ja T. sillakohus — T. ülikooli prorektorile 5. VIII 1864, nr. 3259, — Tartu Ülikoolikohtu tmk. P./116.

digten Landverteilung communistische Grundsätze durchblicken lassen»).[28]

Peeter Petersoni tagasitulekut peeti nüüd hoolikalt silmas. Nädalapäevad enne tema Tartusse saabumist oli ka kindralkuberner parun Lieven siin olnud, revideerimise otstarbel. Võimalik, et siis tema osavõtul ka Petersoni vangistamise kava, nagu viimane ise oletab,[29] üksikasjalisemalt kõne all oli; igatahes kinnitas Tartu sillakohtunik hiljemini P. Petersonile, et kindralkuberner oli andnud oma nõusoleku tema vahistamiseks.

Kui P. Peterson koos oma talupoegadest kaaslastega 4. augustil aurikul «Alexander» mööda Emajõge üles Tartu poole sõitis, märkas ta allpool Kabinat, umbes 15 versta linnast, et laeva kapten viskas kaldale seal ootavale aadliku välimusega mehele pudeli seesoleva kirjaga.[30] Peterson aimas kohe, et see signaliseering on ühenduses tema tagasisõiduga. Ta kartis aga siiski ainult oma kaaslaste pärast. Ent enese suhtes oli ta kindel, lootes ülikoolikohtule «kui sikk sarve peale», nagu ta ise kirjutab.

Asjaolud aga kujunesid teisiti. Kui Peterson Tartu sadamas tahtis maale astuda, peatas teda politseiohvitser ja käskis teda kindralkuberneri korraldusel enesele järgida. Peterson keeldus, toetudes asjaolule, et ta üliõpilasena ei allu üldpolitseile. Nüüd selgus, et politsei oli sellekski juhuks ette valmistatud. Sadamasse oli kutsutud ka ülikooli pedell, kes viis Petersoni prorektor Georg v. Oettingeni juurde.

Prorektori juures tuli Petersonil vastata kahele küsimusele: 1) kas ta on valmistanud talupoegadele palvekirju ja käinud nendega koos Peterburis? ja 2) kes on ta isa, kus ta elab ja kus Peeter suve mööda saatnud? Jaatavast vastusest esimesele küsimusele olnud küllalt, et prorektor määras Petersoni kartserisse ja otsustas alustada tema vastu eeluurimist. Väliselt toimus see õige viisakal kujul, kusjuures prorektor avaldas kahetsustki, et ta on sunnitud sellise otsuse tegema.

Järgmisel päeval kutsuti Peeter Peterson ülikoolikohtusse, mille koosseisus olid rektor Fr. Bidder, prorektor G. v. Oettingen, asetäitja prorektor C. von Rummel ja sekretär Wulfius, keda Peterson oma kirjas nimetab rüütelkonna agendiks. Rektor algas teadaandega, et selle põhjal, mis kaebealune eelmisel päeval prorektorile ütelnud ja mis tema kohta teada saadud, kustutatakse tema üliõpilaste nimekirjast ja antakse kriminaalkohtu käsutusse. Kui Peterson selle vastu deklareeris, et ta polevat prorektorile veel midagi seletanud, ja eitas seadusevastasust oma tegevuses ning palus, et

[28] J. Lõo, Mõned andmed Adam ja Peeter Petersonide eluloost ja tegevusest (A. Kruusbergi ärakiri, EKSA, EKIA), lk. 5.

[29] P. Peterson — A. Petersonile (daatumita), PrnMkA, tmk. 159 (1865), lk. 84 jj.

[30] P. Petersoni viimatitsiteeritud kiri. Selle järgi on toodud kogu järgnev vangistamislugu. Vrd. ka Tartu Ülikoolikohtu protokoll 5. VIII 1864, Tartu Ülikoolikohtu tmk. P./116.

kõigepealt ülikoolikohus asja seadusepäraselt juurdleks, käratanud rektor: «Teil pole midagi paluda, teil tuleb ainult vaikida.» Järgmisel päeval viidi Peterson ülikooli kartserist kroonuvanglasse.

Olnud kroonuvanglas viis päeva üle kuulamata, laskis Peterson enese viia sillakohtuniku juurde. Siin selgus, et Tartu sillakohus ei kavatsegi teda üle kuulata. Ta pidi saadetama Pärnu sillakohtu käsutusse, kelle nõudel ta vangistatud.

Mõni päev hiljemini lasti P. Petersoni tema enda soovil kõnelda ka kohaliku sandarmiohvitseri von Klechzneriga, kellele vangistatu kaebas seadusevastase käitumise üle tema suhtes. Klechzner lubas asja üle kõnelda õppekonna-kuraatori krahv Keyserlingiga. Üldse esines Klechzner Petersoni suhtes sõbralikult ja lubas teda hiljeminigi aidata. Peterson aga suhtus temasse umbusklikult. Paari päeva pärast (14. aug.) võis Klechzner Petersonile teatada oma jutlemise tulemusist kuraatoriga. Viimase korraldusel saadetavat ta Pärnu mitte hariliku vangitapiga, vaid ülikooli pedelli saatel posthobustega.

Nii see toimuski.[31] Teel sihtkohale kuulis Peterson oma saatjalt pedell Reinbergilt, et kuraator teinud talle ülesandeks teatada Pärnu sillakohtunikule, et Peterson olnud väga korralik üliõpilane («sehr ordentlicher Student»), ja soovitanud kohtul kohelda teda korrapäraselt. Petersonile tundus nüüd, et ülikooli poolt püüti tagantjärele pehmendada ning varjata oma seadusevastast käitumist tema suhtes.

P. Petersoni vahistamine, mis tuli talle endalegi ootamata, tekitas tema mõttekaaslaste ja sõprade keskel loomulikult suure ärevuse. Holstre ja Tarvastu meeste poolt saadeti keisri kantselei III osakonna ülemale (sandarmitekorpuse juhatajale) telegramm[32] ja paluti ka kirjalikult kaitset vangistatule.[33] Peterburist päriti küll teateid Liivimaa ametivõimudelt, kuid P. Petersoni saatust see ei kergendanud.

Pärnu sillakohtunik kasutas veel juhust selle talupoegade kaitseoperatsiooni puhul, et kogu Petersonide osa palvekirjadeliikumises kujutada võimalikult tumedais värvides. Muidugi ei jätnud ta rõhutamata, et nende koostatud palvekirjad sisaldavad laimavaid teateid mitte üksi terve seisuse — aadli — suhtes, vaid ka riigivalitsuse poolt määratud ametivõimude kohta. Vennad Petersonid olevat ka kogu liikumisest teinud endile isikliku tuluallika, sest nad võtnud talupoegadelt raha ja lasknud endid reisidel nende kulul ülal pidada. Raha nõuda oma seisusekaaslasilt ühiste ülesannete täitmiseks oli selle loogika järgi nähtavasti õigus ainult Liivimaa maamarssalil.

---

[31] Vrd. L. kuberner — B. kindralkubernerile 7. IX 1864, nr. 7183, BKkA, talup.-osak., tmk. nr. 166 (1864).

[32] Siseminister — B. kindralkubernerile 18. VIII 1864, nr. 6725, sama tmk.

[33] Siseminister — B. kindralkubernerile 23. VIII 1864, nr. 6923, sama tmk. Palvekirjale olid alla kirjutanud Hannus Kase, Karl Agel, Jaan Raska, Ado Hiir ja Jaan Jassik

Sama sillakohtunik leidis küsimuse puhul paraja koha arendada ka oma rumalat sofistikat. Holstre ja teiste talupoegade pöördumine oma «voliniku Petersoni» kaitseks jätvat segaseks küsimuse, kumba vendadest mõeldakse ja kas üldse kumbagi nendest. Adam Peterson see ei võivat olla, sest ta olevat vabaduses. Peeter Peterson samuti mitte, sest ta ei olevat sillakohtus tunnistanud end talupoegade, eriti aga mitte Holstre ametlikuks volinikuks jne.

Esitades väljavõtteid sellest sillakohtuniku jaburdavast ettekandest lisas kuberner A. v. Oettingen veel omalt poolt soola juurde.[34] Sillakohtus toimetatud juurdluse aktidest nähtuvat, et P. Peterson olevat ülekuulamisel käitunud niivõrd brutaalselt ja ülbelt («brutal und respektlos»), et teda on tulnud kohturuumidest korduvalt eemaldada.

Kohalike ametivõimude sellise suhtumise juures võis juba ette aimata, et P. Petersonil pole niipea loota vanglast pääsu. Nii see kujuneski.

Sügisese suursaatkonna organiseerimine

Kõigile viljandimaalaste senistele saatkondadele olid Peterburi eesti patrioodid abiks olnud. J. Köler omalt poolt oli palvekirjadeaktsioone otse õhutanud. Kõik senised katsed aga polnud saavutanud soovitud efekti. Eesti talupoegade esinemine pealinnas pidi kujunema võimalikult mõjukaks. See pidi kujunema suurejooneliseks demonstratsiooniks, mille organiseerimine oligi Köleril nähtavasti mõjukamaid ajendeid, kui ta otsustas 1864. a. suvel ette võtta reisi kodumaale.[35]

Selle pikema ringreisi kestel (tõenäoliselt juuni lõpust augusti keskpaigani) oli J. Köleril tähtsaid kohtumisi eesti rahvuslike tegelastega, eriti Fr. R. Kreutzwaldiga ja J. Hurdaga.[36] Reisi kõige tagajärjekamaks sündmuseks tuleb aga pidada tema kokkusaamist Viljandimaa tegelastega, eriti salakoosolekut Köleri isatalus, Vastemõisa Lubjasaarel. See koosolek oli juba varemini kavatsetud ja sinna pidi kutsutama kindlalt ustavaid mehi lähemast ja kaugemast ümbruskonnast.

Andmed selle tähtsa koosoleku kohta on väga napid. Asjaosaliste säilinud kirjavahetustes mindi sellest juba konspiratsiooni huvides vaikides mööda. Samuti varjati seda asjasse pühendamatute eest. Ka Köler oma venekeelses autobiograafias, mis kirjutatud ja trükis avaldatud Aleksander III aegse reaktsiooni ajastul,[37] on jätnud targu selle puudutamata. Ainult üks koosolekust osavõtnu —

---

[34] L. kuberner — B. kindralkubernerile 25. IX 1864, nr. 7776, sama tmk.

[35] Vrd. J. Köler — J. Hurdale 14. IV 1864, Hurda kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 31).

[36] Vt. Hans K r u u s, Eesti rahvuslikkude põhikeskuste suhtlemine 1860-ndail aastail, «Ajal. Ajakiri» 1934, lk. 61.

[37] Иван Петрович Кёлер, профессор живописи, «Русская старина» 1882, juuni nr. ja 1886, novembri nr.

A. Peterson on mitukümmend aastat hiljemini kirjeldanud seda koosolekut oma mälestustes, üldjoontes nähtavasti õige tõetruult. Selle koosoleku täpne kuupäevgi on meile teadmata. A. Petersoni teatel olnud see salanõupidamine pärast tema venna Peetri vangistust (mis toimus Tartus 4. augustil). See teinud Köleri ettevaatlikuks ja veel samal ööl, mil peeti koosolek, sõitnud ta Peterburi tagasi. Sinna jõudis Köler 20. augustil.[38] Ja kui nüüd uskuda A. Petersoni andmeid, siis võis Lubjasaare koosolek toimuda umbes augustikuu keskpaiku.

A. Peterson jutustab sellest koosolekust:[39] «Ootamata tuli saadik minu juurde Holstresse teatega, et hr. Koeler juba Lubjasaarel olla. Koosoleku päev oli üsna ligi. Sain napilt seda teatada ainult Holstre meestele, Kõrgemäe Annus Kasele, juhtumisi ka Alaveski Andres Treufeldile ja koolmeistrile Jakobsonile Helmest. Holstrest sõitsid minuga kaasa Ain Henno, Massumõisa Hans Ainson, Muri Hans Lill, Jaan Adamson, minu vend Kipi Hans, õemees Jaak Peet, tädipoeg Koordi Jaak Hansen ja Aidust õemees Koigu Peeter Jaakson. Ettevaatuse pärast sõitsime öösel. Hr. Koeler oli sinna ka oma sugulasi, ustavaid sõpru ja tuttavaid kutsunud. Sinna jõudes leidsime, et seal rahvast juba kaunis suur kogu oli. Seal pidasid kõnet: hr. Koeler, Helme koolmeister Jakobson ja Jaan Adamson ja viimaks, kui kõige noorem, ka mina. Kõnede sisu oli tungiva vajaduse üle üht suurt Eesti saatkonda Riigipea ette saata, uuendusi ja kaitset paluma, ja palvepunktide äramääramine. Siis andsin ma aru oma pealinna-reiside üle ja direktor Magsiku[40] Holstre reisist ja panin peapalvekirja eeskava ja järgmised palvepunktid ette.» Need olid nõuded, mis esinesid eelnenud kuudel Adam ja Peeter Petersoni juhtimisel Viljandimaa talupoegade poolt Peterburis esitatud palvekirjades.

«Need punktid,» kirjutab A. Peterson edasi, «harutati kõik ükshaaval läbi, kiideti heaks ja võeti vastu. Mulle tehti ülesandeks suurt Eesti saatkonda organiseerida, peapalvekirja valmistada vastuvõetud punktidega ja sellele niipalju allkirju muretseda kui iganes võimalik. See oli raske ülesanne, pealegi sel ajal, kus mind nagu röövlit otsiti ja tabada taheti. Aga suure hoole ja väsimatu töö tõttu ning oma tublide kaastööliste abiga läks ta siiski hiilgavalt korda. Mu venna Peetri vangistus tegi ka hr. Köleri ettevaatlikuks. Ruttu lõpetas ta koosoleku ja sõitis selsamal ööl pealinna tagasi. Rahvas läks öö varjus igaüks oma poole. Ja ehk see koosolek küll rahva poolest kaunis suur oli, jäi ta siiski ainult temast osavõtjate teada. Rahvas oli ärganud.»

Talupoegade suursaatkonna organiseerimise pearaskus langes

---

[38] Vrd. J. Köler — J. Hurdale 9. IX 1864, Hurda kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 99).

[39] «E. Kirjandus» 1916, lk. 36—37.

[40] Magsik — riigivarade ministeeriumi direktor, venestunud ungarlane, kes Holstre kroonumõisa üleandmise asjus kohalike talupoegade palvel käis kohapeal olukorraga tutvumas.

A. Petersonile. Tal tuli kõigepealt koostada kollektiivpalvekirja tekst ja siis hankida sellele võimalikult rohkearvuliselt talupoegadest kogukonna-ametnike allkirju. Ta ise jutustab sellest allkirjade kogumisest: [41]

«Pea-palvekirjadele allakirjutamine sündis enamasti Viljandis Kure kõrtsi saksakambris ja Laeva Jürgensoni sõbratoas, kuhu mulle tarvilikka mehi kokku kutsusid mu sõbrad Viljandi valla peremehed: Suki Adam Soosaar, Närska Tõnis Pori ja Metsa Märt Waldt (Viiratsi vall.). Teisi kaugemalt, Karksi, Halliste ja Suure-Jaani kihelkonna mehi, kutsus sinna harilikult mu truu sõber Jüri Herms, Viljandi vall. Vardjalt. Ta oli mu aus abi ja kärmas käskjalg ja rahva asjus alati reisidel. Minu hobustega ja kuluga sõitis ta sinna, kuhu asja tarvidus seda nõudis. Teisiti ei olnud võimalik seda suurt ja rasket rahva asja korraldada ja teostada. Tihti sõitsin ka ise ööseti palju ümber vallaametnikkude juure ja mujale rahva asju ajama ja saatkondi korraldama, ka Pärnu- ja Tartumaalegi...»

Palvekirjade-aktsiooni 1864. a. suvel ja sügisel organiseeriti üldiselt väga hea konspiratsiooniga. Üritusse pühendatud inimeste hulk oli õige suur, kirju ja laiali pillatud. Kuid äraandjad nende keskel puudusid täielikult.[42] Samuti osati nähtavasti ka õigel ajal ja vajalikul kohal suud pidada. Nii ei saanud ametivõimud kogu aktsioonist mingeid lähemaid sisulisi andmeid. Aga hoopis varjatuks kogu liikumine nende eest siiski ei jäänud.

Juba väliste tunnuste järgi märgati talupoegade keskel suuri muutusi. Varemini nii sagedasti esinenud orjalik vaim, nagu kirjutatakse ühes ametlikus dokumendis,[43] oli korraga kadunud. Ja kus see veel püsiski, avaldati seda väga ettevaatlikult, nagu kartuses, et seda võidakse märgata kaaslaste poolt. Suurtes hulkades, sadade kaupa, koguneti kõrtside juurde, kus kuulati kellegi kõnet või aeti üksteisega juttu. Samuti tuldi suurel arvul kokku kohtupäevadel magasiaitade juurde, ilma et vilja oleks võetud või seda sinna toodud. Mõnedes paikades, näiteks Pikasillal, Helmes, Karksis, Kõpus, kujunes suuri rahvakogunemisi, kuhu tuli rohkel arvul inimesi ka kaugetest kogukondadest.

Ametivõimud, kes olid mõnda aega pead murdnud nende nähtuste põhjuste üle, hakkasid peagi taipama, et talupoegadel on käsil midagi erakordset, mis suundub Peterburi poole. Oli küllaltki tähenduslik, et mehed nõutasid endile passe, et esineda pealinnas kae-

---

[41] Adam Peterson, Kõrgemäe Annus Kase, «E. Kirjandus» 1920, lk. 350. Teisal nimetab A. Peterson (kirjas H. Hennole 25. XI 1916, Henno kirjakogu) peale J. Hermsi (Härmsi) oma kaastöölistena palvekirjade-aktsioonides veel rea teisi tegelasi: «sedasama tegi ka minu hää sõber, Abja Jaasi talu peremees Jaan Raska ja Abja mehed Toomas ja Peeter Lint, kes Pärnus elasid. Sääl äratas rahvast ka minu hää sõber kaupmees Suni. Sedasama kihutuse tööd tegid Kõrgemäe Annus Kase ja ta vend Hans, praegune Peebu Hans Kase Vana-Pornuse vallast ja palju tõisi.»

[42] Vrd. ka «E. Kirjandus» 1916, lk. 37 (A. Petersoni mälestused).

[43] Pärnu maakohtu motiveeritud otsus A. Petersoni ja ta kaaslaste kohta 24. VIII 1865, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

buste ja soovidega. Millistega aga ja kes on kogu selle liikumise juht, see jäi algul selgusetuks; jäi tumedaks, seni kui talupoegade saatkonna aktsioonist hakkas saabuma teateid Peterburist.

Et suurema hoolega silmas peeti ja püüti tabada juba endisest ajast politseile kahtlast Adam Petersoni, see oli ju koguni mõistetav. Tema vangistamise otstarbel käis Holstres Viljandi sillakohtu ametnik sõdurite saatel.[44] Ametnik aga jõudis kohale kogukonna kohtupäeval, mistõttu sinna oli kogunenud rohkesti talupoegi. Nende ähvardava käitumise tagajärjel loobus ametnik oma ülesande täitmisest ja pöördus tühjalt tagasi.

Holstres leidis aset talupoegade saadikute ärasõidu eel teinegi ametivõimusid häiriv vahejuhtum.[45] Päri kogukonnas aset leidnud korratuste tagajärjel vangistati kuberneri korraldusel sealsed kohtumehed, kes 15. sept. saadeti sillakohtuniku poolt vahi all Riiga. Kolm versta enne Holstret piiras kohalike talupoegade jõuk vahistatute transpordi ümber ja nõudis nende vabastamist, ähvardades vastasel korral tarvitada vägivalda. Alles kohtumeeste endi palvel ja pärast nende deklaratsiooni, et nad ka vägivaldse vabastuse korral ei pöördu tagasi koju, vaid lähevad Riiga, hajus piirajate jõuk ähvardustega laiali.

Sellises olukorras, eriti aga talupoegade pahaendeliste kogunemiste puhul, pidas Viljandi sillakohus tarvilikuks 18. septembril anda eriline ringkiri, millega kohustati mõisavalitsusi, kogukonnakohtuid ja kõrtsmikke valvama, et talupojad ei peaks loata koosolekuid, ja kui neid juhtub, siis sellest teatama võimudele.[46] See ringkiri oli tegelikult hilinenud. Allkirjade korjamisega ja saatkonna organiseerimisega toimunud koosolekud olid jõudnud lõppjärku ja saadikud juba teele asumas.

Talupoegade keskel märgatava käärimise ja kahtlaste salasepitsuste puhul olid valvel ka Tartumaa politseivõimud. Tõendiks ja näiteks ses suhtes on järgmine juhtum.[47] Sama aasta suvel oli Nõost Maanuse talu peremees Margus Laurberg ühes kellegi oma sõbraga käinud Holstres. Siin oli ta J. Adamsoni kaudu tutvunud Eesti Aleksandrikooli asutamise mõttega ja ühtlasi kuulnud ka viljandimaalaste kavatsusest esitada keisrile palvekiri. Koju jõudnud, püüdis Laurberg eriti propageerida Eesti Aleksandrikooli mõtet ja korraldas selleks septembri algul oma talus usaldusväärsemate meeste nõupidamise. Sellest koosolekust sai haisu ninna ka Tartu sillakohus, kes hakkas selle juhtivamaid tegelasi kimbutama. Vastse-

---

[44] L. kuberner — B. kindralkubernerile 20. II 1865, nr. 1240, BKkA, talup.-os., tmk. nr. 408 (1864).

[45] Viimatitsiteeritud kiri. See on nähtavasti sama vahejuhtum, mis moonutatuna on kajastunud ka rahvamälestustes. Vt. O. Stamm, st.-ar. ärkamisaja kohta Paistu kihelkonnas, 1932 (AASA, EKIA), lk. 10 ja Mart Mitt'i Elu lugu, Aia luguga ühendatud viisil Kirja panema hakatud, EKIA (tsiteeritud koopia järgi, lühendatult: M. Mitt, Elu lugu), lk. 54.

[46] Viljandi sillakohtu ringkiri 18. IX 1864, nr. 3620 (ärakiri), PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

[47] M. Mitt, Elu lugu, lk. 43—47.

Nõo mõisavalitseja M. Mitt, pärastine eesti rahvusliku liikumise silmapaistev tegelane, mõisteti sillakohtu poolt loata koosolekust osavõtu pärast kolmeks päevaks aresti. Kogu see lugu polnud otseses seoses talupoegade palvekirjade-aktsiooniga. Kuid ta on siiski iseloomulik kohalike politseivõimude valvsuse suhtes selle aktsiooni organiseerimise puhul.

Saadikuile kogukondadest, kes olid nõustunud osa võtma palvekirja esitamisest keisrile, nõutati aegsasti korjanduse teel teekulude katteks raha ja soetati neile ka vajalikud plakatpassid. A. Peterson kirjutab küll ühes oma kaebuses, et mõnedele oli maakonna-rentei keeldunud andmast passe. Kui seda keeldumist üldse oli, siis polnud see nähtavasti lõplik, sest samad mehed olid hiljemini osa võtmas palvekirja esitamisest keisrile.[48]

Pealinna liiguti suure ettevaatusega, kartes kohalikke ametivõimusid, kes olid valvel. Püüti kasutada kõrvalisemaid teid ja liikuda väiksemais rühmades, et mitte äratada tähelepanu.[49] On võimalik, et mõned ettevaatlikumad mehed, kartes politsei vahiposte Pikasillal, Oiul ja Jõesuus, sõitsid paadiga üle Võrtsjärve.[50] Üksikud sattusid teel kimbatusse ja otsiti politsei poolt läbi.[51] Suuremaid äpardusi siiski ei juhtunud.

Osa saadikute edasisõitu oodati ametivõimude poolt Tartu kaudu aurikuga. M. Mitt teab üsna usutavalt jutustada,[52] et nende vangistamiseks oli siin tehtud vajalikke ettevalmistusi. Maalt oli 19. septembri ümber linna sõitnud suuremal arvul mõisnikke, kellede ülesandeks oli väljuvaid talupoegi ära tunda. Kohalik politsei oli saadikute vangistamiseks saanud kubernerilt vastavad korraldused. Ja 20. septembri hommikul, mil oodati saadikute ärasõitu, võeti sadam politseiametnike poolt erilise valve alla. Sadama ümbruskonda oli võimude poolt peidetud ka sõdureid. Varitsevast ohust aegsasti hoiatatud talupojad aga jäid sadamasse ilmumata, nad valisid edasisõiduks teise tee. Talupoegade hoiatajaks Tartus oli «Eesti Postimehe» toimetaja J. V. Jannsen.[53] Osa Tartust lähtunud saadikuid

---

[48] Nii mainib A. Peterson oma palvekirjas senatile 22. XI 1865 (venekeelse tõlke mustand, VlnSkA, tmk. ad nr. 52/1866) Puiatu ja Päri kogukonna esindajaid Villem Maistet ja Karl Dreimanni, kelledele maakonna-rentei olevat keeldunud andmast plakatpasse. Tegelikult aga olid mehed 9. nov. keisri juures audientsil.

[49] Vrd. «E. Kirjandus» 1920, lk. 350 jj.

[50] Sellist rahvatraditsiooni vt. O. Stamm, st.-ar. ärkamisaja kohta Tarvastu kihelkonnast, 1932, lk. 12. Pole aga kindel, et see käib 1864. a. sügisese suursaatkonna kohta. Vrd. ka O. Stamm, st.-ar. ärkamisaja kohta Paistu kihelkonnast, 1932 (AASA, EKIA), lk. 9.

[51] Vrd. A. Peterson — senatile 22. XI 1865, VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

[52] M. Mitt, Elu lugu, lk. 48 jj. Vrd. ka A. Kruusberg, Venestamise tulekul. Mälestused ja dokumendid (Eesti Ajaloo Arkiiv nr. 2), 1922, lk. 8—10.

[53] Nii teatab M. Mitt, kes Jannseniga septembris 1864, saadikute Tartust lähtumise ajal, isiklikult kokku puutus. Vt. eelmises märkuses tsiteeritud allikat. See teade leiab kinnitust ka teiselt poolt: E. Änilane, st.-ar. ärkamisaja kohta Suure-Jaanist, 1933 (AASA, EKIA), lk. 17. Hoiatatute hulgas oli ka Taevere kogukonna saadik Mihkel Rebane, kes Holstre ja Pikasilla kaudu Tartu sõitis.

ajanud kohaliku sillakohtu lambur Põltsam küll taga, kuid jõudnud neile järele alles väljaspool oma maakonna piire ega ole saanud neid siis vangistada.[54] Nagu kodumaalt väljutud, nii jõudsid eesti talupojad ka Peterburi üksikult ja väiksemate rühmade viisi. 25. septembril saabus siia ka saatkonna peaorganiseerija ja kollektiivmärgukirja teksti koostaja A. Peterson. Tema oli lahkunud Holstrest juba 15. septembri paiku, varustatud plakatpassiga ja kohaliku kogukonnavalitsuse volitusega.[55] Ettevaatusest kodumaa võimude suhtes oli ta sõitnud hobustega Ostrovisse ja sealt Pihkva kaudu Peterburi. Saatkonna paberid, palvekirjad allkirjadega, oli tal õnnestunud saata pealinna kellegi ohvitseri Karloviga, kes oli aktsiooni ühe tegelase, Päri valla taluperemehe Karl Dreimanni sugulane ja sõitis selle juurest suvitamiselt tagasi.[56]

Kollektiivmärgukirja koostamine

Nii üldpalvekiri, mis Peterburis lõplikult ümber redigeeriti ja vene keelde tõlgiti, kui ka hulk kohalikke küsimusi käsitlevaid palvekirju olid A. Petersoni koostatud. Meenutades seda oma tegevust pool sajandit hiljemini kirjutab autor, et tal olnud Holstres Kipil (isatalus) ja Peedihansul (õe talus) «peris palvekirjade kantselei», kus ta töötanud «kindla plaani järele».[57] Kui silmas pidada seda suurt palvekirjade hulka, mis seoses A. Petersoni tegevusega 1864. aastal esitati Peterburis riigi kõrgemaile võimudele, võis tema asukoht Holstres tol ajal jätta tõesti mingi «peris palvekirjade kantselei» mulje, kuhu tuldi kaebama oma hädasid ja laskma sõnastada neid paberile.

Hiljemini, vangistatud A. Petersoni süütegu uurides, huvitus Pärnu maakohus küsimusest: millest see tuli, et talupoegi nii rohkel arvul ja nii laialistelt aladelt pöördus just tema ja ainult tema poole?[58] Seda küsib järelaegki. Süüdistatav ise püüdis ülekuulamisel pidada järjekindlalt joont: mitte tema ei olevat olnud kogu palvekirjade-aktsioonide algataja ja õhutaja, vaid talupojad, aetud oma hädadest, otsinud ise omal algatusel tema kui kirjaoskaja üles. Selline tunnistus, püüd kujutada oma osa võimalikult väikesena, oli täiesti inimlik ja mõistetav vaenuliku klassikohtu ees. Tõeliselt aga oli A. Petersoni osa kogu liikumises nii 1864. aastal kui ka hiljemini märksa olulisem ja aktiivsem. Mitte ainult tema suurem haridus ja laialine tutvuskond ei teinud teda populaarseks sihtkohaks talu-

---

Loobunud siin hoiatuse mõjul kavatsusest sõita aurikuga Pihkva kaudu, palganud viljandimaalased Tartus voorimehe, kes viinud nad plaanvankril Peterburi.

[54] M. Mitt, Elu lugu, lk. 50—51 (J. V. Jannseni jutustuse järgi).

[55] Vrd. A. Peterson — senatile 22. XI 1865, VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

[56] A. Peterson, Kõrgemäe Annus Kase, «E. Kirjandus» 1920, lk. 350 jj.

[57] A. Peterson — H. Hennole 25. XI 1916, Henno kirjakogu. Vrd. ka M. Sorgsepp, st.-ar. ärkamisaja kohta Viljandi khk., 1932 (AASA, EKIA), lk. 5.

[58] Pärnu maakohtu motiveeritud otsus A. Petersoni ja tema kaaslaste kohta 24. VIII 1865, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

poegadele, vaid õigegi suurel määral tema teadlik aktiivsus ja propaganda.

Kuidas toimis aga A. Peterson palvekirjade, eriti keisrile määratud kollektiivmärgukirja koostamisel? Kui palju ja kuidas oli siin kasutatud talupoegade poolt avaldatud andmeid ja soove? Ja kui palju oli siin autori omi ideid ja lisandeid? — Need küsimused huvitasid õige pinevalt Pärnu maakohtu juurdlejaid kaebealuste süü selgitamisel.[59] Need on olulise tähtsusega ka hilisemale ajaloo-uurimisele. Nende küsimuste juurde tuleme edaspidi üksikasjalisemalt. Siin on oluline ära märkida ainult, et autor, toimides Lubjasaare koosoleku otsuse järgi, kasutas kollektiivmärgukirja koostamisel kõigepealt sama aasta kevad-suvel Peterburis esitatud palvekirju, mille kirjutamisest ta ka ise oli osa võtnud. Peale selle arvestas ta veel teisigi talupoegade avaldatud kohalikke hädasid. Autor liikus seega kõige tihedamas seoses talurahvaga, lähtudes eeskätt konkreetsest kohalikust olukorrast, kasutades põhimaterjalina sel puhul esitatud kaebusi ja kokku võttes talupoegade endi poolt avaldatud soove vajalikeks reformideks. Tulemuseks oli märgukirja tekst, mis oli kuupäevatud Holstres 18. septembriga 1864.[60]

A. Petersoni tekst oli märgukirja lõplikule redaktsioonile viimaseks eelastmeks.[61] See lõplik redaktsioon koostati Peterburis sealsete eesti patriootide osavõtul. Kes viimaseist ja kui suurel määral siin tegev oli, pole meil küll otseselt teada. Kuid nagu teistegi eesti talupoegade palvekirjade koostamisel ja vene keelde tõlkimisel, etendas tõenäoliselt siingi peaosa kooliõpetaja Th. Dankmann.[62]

Väliselt ulatuselt on A. Petersoni tekst märksa pikem märgukirja lõplikust redaktsioonist. Et viimases on sisuliselt esitatud peaaegu täielikult sama materjal, mis Petersoni tekstis, siis on lühendamine saavutatud sel teel, et Petersoni sulesünnitise laialivalguvat, rohkete pateetiliste passustega ja lõpmata hulga konkreetsete pisiasjadega lükitud sõnastust on koondatud, süstematiseeritud ja asjalikumaks tehtud, seejuures välja jättes liigselt koormavaid üksikasju.

Petersoni teksti ja märgukirja lõpliku redaktsiooni sisu võrdle-

---

[59] PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

[60] A. Peterson ise küll oli Holstrest juba 15. sept. lahkunud, kuid pannud märgukirjale mõne päeva võrra hilisema daatumi osa talupoegade soovil. Vrd. Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 9. VII 1865, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

[61] A. Petersoni tekst, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865), lk. 88a—97a. Vrd. Hans Kruus, Eesti talupoegade saatkonna märgukirjast keisrile 1864, «Ajalooline Ajakiri» 1933, lk. 155. Keisrile esitatud märgukirja tekst on ära trükitud ajakirjas «Русская старина», 100. kd., 1899, lk. 655—665. Märgukirja lõpposa eestikeelne tõlge Hans Kruus, Eesti Ajaloo Lugemik III, 1929, lk. 198—200.

[62] Veel pool sajandit hiljemini mälestab A. Peterson Th. Dankmanni eesti talupoegadele «tublide kirjade» koostajana ja abistajana nende esitamisel «ministritele ja salapolitseile». Dankmann saanud selle eest talupoegadelt ka «väikest tasu». A. Peterson — H. Hennole 25. XI 1916, Henno kirjakogu. Ka kaasaegsed allikad mainivad Dankmanni (hüüdnimega «utšitel») abistajana eesti talupoegade palvekirjade koostamisel ja esitamisel. Vrd. P. Peterson — A. Petersonile, daatumita, kirjutatud 1864. a. sügisel, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

misel selgub, et viimane on peaaegu viimse üksikasjani rajatud esimesele. Selles on juurde tulnud detailidena ainult talude maksude loend ja arvutus talumaa soovitava hinna põhjenduseks, kuna kõik muud konkreetsed üksikasjad ja üldmõtted on võetud Petersoni kavandist. Seda asjaolu tuleb eriti rõhutada. Et Peterson oma kavandi põhjendas eeskätt temale talupoegade poolt esitatud kaebustele ja soovidele, siis selgub siit, et 1864. a. suurpalvekiri keisrile oli rajatud eesti talupoegade kõige olulisemaile hädadele ja nõuetele. See polnud mingi kabinetlik sepitsus, vaid põhiliselt talurahva hädadest ja soovidest välja kasvanud, nende põhjal koostatud dokument.

Muudatused, mille osaliseks A. Petersoni tekst Peterburis sai, olid peamiselt kompositsioonilist ja stilistilist laadi. Kõigepealt teostati siin Petersoni fikseeritud mõtete kindlakujulisem süstematiseering. Peale sissejuhatust jagati märgukirja kirjeldav osa kahte peatükki, milledest esimene käsitles eesti talupoegade agraarolusid, teine nende õiguslikku olukorda. Märgukirja lõplikus redaktsioonis kärbiti tugevasti Petersoni tekstis ohtralt esinevat ajaloolist elementi. Tehti tagasihoidlikumaks eesti talupoegade truualamluse rõhutamist ja heideti välja vängemad liialdused, mille esitamisel Petersoni tekst sagedastigi ei tundnud piiri, nagu seda oli näiteks iseloomustus ja hinnang Aleksander II kohta. Materjali süstematiseerimisega ja mõtete ümbersõnastamisega sai kogu märgukiri märksa ülevaatlikumaks, lihtsamaks ja asjalikumaks, nagu see ka kohane sellisele diplomaatilisele dokumendile.

Nii A. Petersoni kavandis kui ka märgukirja lõplikus redaktsioonis järgnes kirjeldavale osale nõuete ja soovide kokkuvõte. Lõplikus redaktsioonis teostati ka siin samalaadilised muudatused, nagu eelnevaski osas. Kõigepealt süstematiseeriti siingi nõuded, ühendati üksikpunkte ja jagati need kolme ossa: I — eesti talupoegade agraarolude, II — vallakogukonna ja kohtukorralduse ja III — kirikuõpetajate valimise ja vallakoolide korraldamise kohta.

Nagu kirjeldavagi osa mõtted, nii on ka märgukirja lõpposas toodud nõuded ja soovid võetud A. Petersoni tekstist. Olulisemana on Peterburis juurde lisatud ainult soov, et eeloleva kohtureformi arutamisele kutsutaks ka kohalike talupoegade esindajaid. Kaudsel kujul on see soov olemas Petersonigi kavandis.

Peterburis lõpliku kuju saanud märgukirja teksti polnud muidugi enam võimalik saata kodumaale «rahvahääletusele». Seda polnud ka tarviski, sest lõplikus redaktsioonis olid A. Petersoni tekstis esitatud nõuded, mis olid vastavais kogukondades kodumaal niikuinii tuttavad, jäänud sisuliselt peaaegu muutumatuks.

Kogukonnad, üldarvult 24, millede nimel märgukiri esitati,[63] olid rõhuvas enamuses Viljandimaalt (19): Holstre, Loodi, Heimtali — Paistu khk., Puiatu, Suure-Kõpu, Viljandi, Väike-Kõpu, Uue-Võidu (Karula), Välgita, Päri — Viljandi khk., Vastemõisa, Taevere,

[63] «Русская старина», 100. kd. (1899), lk. 665.

Jäska, Sürgavere, Lõhavere, Lahmuse — Suure-Jaani khk., Helme, Kärstna — Helme khk., Kuresaare — Tarvastu khk.; Pärnumaalt (4): Karksi — Karksi khk., Kaubi — Halliste khk., Voltveti ja Talli — Saarde khk. ja Tartumaalt üks: Torma — Torma khk. Allkirju nimetatud kogukondade ametnikelt jõuti koguda 251.[64] Kogu meeshingede arv neis kogukondades oli 15 263.

Saatkond Peterburis ja audients keisri juures

Saatkond oli kavatsetud võimalikult rohkearvulisena, et saavutada efektsemat mõju pealinnas. Mõningail andmeil pidanud selle liikmete arv ulatuma 60-ni.[65] Tegelikult aga kujunes see umbes 25-liseks.

Peterburis tuli enamikul saadikuist viibida ligemale poolteist kuud, enne kui nad said esitada oma palvekirja. Pikk ootamine oli tingitud keisri välismaal viibimisest. Omajagu aega võttis ka pikale märgukirjale lõpliku redaktsiooni andmine ja selle tõlkimine. Kodumaale tagasi pöörduda ja jälle uuesti tulla ei söandatud, — kardeti takistusi kohalike ametivõimude poolt. Et see pikaleveniv ootamine linnaeluga harjumata talupoegadele oli rohkesti vastumeelne, on mõistetav. Kuid mehed pidasid tõhuvas enamuses siiski vastu ja jäid tahtekindlalt oma ülesande teostamiseni Peterburi. Ainult üksikud pöördusid varemini tagasi, osalt haigestunult.[66]

Saadikute Peterburis viibimise ajal olid neile abistajaiks ja juhtideks eesti rahvasõbrad. Erilise hoolitsejana on ühele Viljandimaa saadikule meelde jäänud J. Köler.[67] Et viimane kogu olukorda õige üksikasjaliselt silmas pidas, näitab muuseas tema soovitus saadikuile, et nad ei liiguks linnas oma mulgimaa rahvarõivais, mis äratasid liialt tähelepanu. Mehed, vähemalt mõned, muretsenudki siis endile «vene kasukad», milledes käinud linnas.

Lõpuks olid asjad niikaugel, et 28. oktoobril 23 pealinnas viibivat eesti talupoega palusid keisrilt audientsi.[68] See saadi aga alles 9. novembril. A. Peterson kirjutab hiljemini: [69] see päev valitud audientsiks talupoegade endi poolt, sest dr. Karelli kaudu saadud teada, et siis korrapidajaks tiibadjutandiks on keisri õepoeg Leuchtenbergi hertsog Jevgeni Maksimilianovitš, keda peetud kavatsetud ürituse

---

[64] A. Petersoni mälestuste järgi («E. Kirjandus» 1916, lk. 37) kogutud 1000 allkirja. Õige on palvekirja äratrükis («Русская старина», 100. kd., lk. 665) nimetatud arv 251.

[65] Vrd. M. Mitt, Elu lugu, lk. 48. J. V. Jannsenilt saadikute kodumaalt lähtumise ajal, septembris 1864, saadud andmeil.

[66] A. Peterson — senatile 22. XI 1865, VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

[67] Taevere saadikule M. Rebasele. Vrd. E. Änilane, st.-ar. ärkamisaja kohta Suure-Jaani khk., 1933 (AASA, EKIA), lk. 18.

[68] Talupoegade palve keisrile 28. X 1864 (venekeelne tõlge ärakirjas), sealsamas ka audientsi palujate nimekiri, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865). Sama nimekiri väikeste ortograafiliste erinevustega ka «E. Kirjanduses» 1916, lk. 38.

[69] «E. Kirjandus» 1916, lk. 38.

õnnestumiseks sobivamaks. See teade on kahtlane, sest vaevalt jäeti eesti talupoegadele võimalus audientsipäeva ise valida.

Need 23 talupoega, kelle nimel paluti seda ajaloolist audientsi, olid: Adam Peterson Holstrest, Johann Saar Loodist, Peeter Jõggevest Heimtalist, Villem Maiste Puiatust, Tõnnis Reinberg Suure-Kõpust, Tõnnis Noodapära Väike-Kõpust, Tõnnis Porri ja Hans Siimann Viljandi kogukonnast, Mihkel Peterson ja Tõnnis Tõllasepp Uue-Võidust, Tõnnis Nähr Vastemõisast, Mihkel Rebbane Taeverest, Tõnnis Päärus ja Karl Reimann (Dreimann) Pärist, Hans Tomson ja Jaan Murro Sürgaverest, Karl Saul Voltvetist, Isak Arro ja Märt Toode Tormast, Jüri Reimann Navestist, Peeter Raud ja Hans Laos Vana-Karistest, Jaan Wühner Aidust. Seega olid üksikud kogukonnad (arvult 7) esindatud kahe saadikuga. Osa kogukondi (arvult 10), kelle nimel palvekiri esitati, olid hoopis ilma saadikuteta. Seevastu aga oli audientsi palujate hulka sattunud talupoegi kolmest kogukonnast, mille allkirjad puudusid märgukirja all (Navestist, Vana-Karistest ja Aidust).

Audientsile Tsarskoje Seloos 9. novembril oli ilmunud 17 eesti talupoega. Neli oli haiguse tõttu koju jäänud. Kaasa oli võetud soolleib — mis nimelt, teadmata —, kollektiivmärgukiri 24 kogukonna nimel eesti ja vene keeles [70] ja veel hulk eri palvekirju üksikute kogukondade ja isikute poolt.[71] Peapalvekirjast esitati soola-leiva peal lühike väljavõte, mille keiser kohe läbi lugenud. Saatkonna tegeliku juhi teatel olnud audients üldiselt õige sõbralik.[72] Palvekirjad võetud vastu ja keiser kõnetanud saadikuid lahkelt. Pärast audientsi kuulati A. Peterson ainsa saksa ja vene keele oskajana saatkonnast keisri tiibadjutandi poolt veel eriliselt üle. Sel ülekuulamisel, mis kestnud vähemalt paar tundi, pärinud tiibadjutant Liivimaa talurahva hädasid ja soove, protokollides ülekuulatava seletused. Pärast ülekuulamist andnud tiibadjutant saatkonna juhile väikeses ümbrikus kirja siseminister Valujevi nimele, tähendades: «Selle kirjaga saadab Majesteet teid ministri juurde. Seal saavad teie asjad kõik läbi katsutud ja võimalust mööda täidetud. Olge rahulikud, teile ei pea midagi paha sündima.»

Edasi kirjutab A. Peterson, et siseminister võtnud saatkonna liikmed lahkelt vastu ja kuulanud nad kannatlikult ära. Minister avaldanud imestustki, et Liivimaal on talupoegade olukord selline. Ta öelnud, et nende palvekirja puhul tingimata pannakse toime

---

[70] Adam Peterson'i Laulud. Neljas jagu, 1900, lk. 53: peapalvekiri olnud «24 valla petsatite ja vallaametnikkude allkirjadega, Eesti- ja Venekeeles». Sellest tuleb küll nii aru saada, et need olid kogukondade volitused peapalvekirja juurde.

[71] A. Peterson on hiljemini väitnud, et neid eri palvekirju oli 95. Vt. «E. Kirjandus» 1916, lk. 38, samuti A. Peterson — H. Hennole 25. XI 1916, Henno kirjakogu. See arv on tõenäoliselt liialdatult suurendatud: talupoegade palvekirjas keisrile 28. X 1864 (PrnMkA, tmk. nr. 159/1865) mainitakse ainult 20 eri palvekirja, mida kavatsetakse esitada.

[72] «E. Kirjandus» 1916, lk. 38. Vrd. ka A. Petersoni palvekiri senatile 22. XI 1865, VInSkA, tmk. ad nr. 52 (1866), ärakiri Kõleri kirjakogus.

juurdlus, lisanud aga juurde, et nad ilma loata Peterburist ei lahkuks. Hiljemini käinud saatkonna liikmed veel mitmel korral ministeeriumis.

A. Petersoni kirjeldust siseminister Valujevi «lahke» suhtumise kohta eesti talupoegade palvekirja-üritusse tuleb pidada täiesti ekslikuks. Selline esinemine siseminister Valujevi, selle Liivimaa rüütelkonna järjekindlalt truu liitlase ja toe poolt on täiesti uskumatu. Üks teine, märksa usaldusväärsem allikas kirjeldab siseministri suhtumist eesti talupoegade palvekirja-aktsiooni ja selle tagatippu hoopis teistsugusemas valguses.

Üheaegselt eesti talupoegade suursaatkonnaga viibis Peterburis ka Liivimaa maamarssal vürst Paul Lieven ühes rüütelkonna sekretäri M. v. Grünewaldt'iga. Viimase peetud päevik [73] valgustabki hästi informeeritult eesti suursaatkonna saatust 1864. a. hilissügisel. Keiser lubanud talupoegadele audientsi ainult tingimusel, et nad ei esita mingeid palvekirju. Kui aga talupojad oma sellekohasest lubadusest hoolimata siiski esitanud palvekirja, käsutanud keiser palujad siseminister Valujevi juurde, kes saanud ülesande välja selgitada kogu ürituse algatajad.

Järgmisel päeval (10. nov.) toimuski siseministeeriumis eesti talupoegade saadikute ülekuulamine ministeeriumi ametniku von Schultzi, Balti kindralkuberneri kantseleijuhataja A. v. Tideböhli ja tõlgina juurdekutsutud Liivimaa rüütelkonna sekretäri von Grünewaldt'i osavõtul. Ülekuulamise avas minister Valujev ise, manitsedes talupoegi tunnistama tõtt. Tunnistusest selgus, et saatkonna organiseerimisel ja allkirjade kogumisel oli algatavat ja juhtivat osa etendanud A. Peterson. Üldpalvekiri oli saadikuile ette loetud, ainult Navesti talupojad olid sellele ilma ette lugemata alla kirjutanud. Juurdlust toimetanud ametnikele torkas silma, et palvekirja sisuga olid saadikud üldiselt õige vähe tuttavad, mäletasid sellest kõige rohkem, et paluti rendihindade vähendamist.

Eriti huvitas ametnikke küsimus, kes oli kollektiivmärgukirja redigeerija. Selle kohta andsid talupojad põiklevaid vastuseid. Selgus siiski, et see oli A. Peterson, mida viimane ka ise tunnistas. Tumedaks jäi aga palvekirja tõlkija isik, keda juurdlejad püüdsid selgitada erilise innuga. Jälgede segamiseks seletasid ülekuulatavad, et see olnud keegi tundmatu, juhuslikult kohatud erusõdur, kes teinud tõlke 25 hõberubla eest. Kestvate pingutuste järel said ametnikud sellest «erusõdurist» ainult «väga pealiskaudse isikukirjelduse».

Pärast ülekuulamist lasti saadikud nende korterisse Inglise prospektil eesti kiriku läheduses. Ühtlasi keelati neil ära enne pealinnast lahkuda, kui siseminister selleks loa annab. Järgneval omavahelisel keskustelul juhtis rüütelkonna sekretär v. Grünewaldt siseministri tähelepanu sellele, et talupoegade ärevus tekkinud mõisnike

[73] Tagebuch für den Livländischen Landmarschall Paul Fürst Lieven 1863—1864, St. Petersburg, peetud rüütelkonna sekretäri Moritz von Grünewaldt'i poolt. Käsikirja ärakiri Läti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Riias (tsiteeritud edaspidi: Lieveni päevik), lk. 193—197 ja 217—219.

algatatud raharendile siirdumisest. A. Peterson kasutanud seda rahutust poliitilise demonstratsiooni organiseerimiseks. Tideböhl kasutas juhust rõhutada, et Adam Peterson on talupoegade ässitamise eest vangistatud Peeter Petersoni vend ja ise ametivõimude poolt tagaotsitav. Kõne alla tuli ka A. Petersoni vahistamine. See oli tegelikult siseministri poolt juba otsustatud küsimus. Selle teostamine aga lükati edasi ja ainult selleks, et A. Petersoni vabaduses olles kergemini tabada palvekirjade tõlkijat.

Möödus nädal. Kuid eesti talupoegade järele seatud luure ei viinud palvekirjade tõlkija isiku selgitamisele sammugi lähemale. Siseminister otsustas nüüd kogu asjale lõpu teha. 18. novembril vangistati Adam Peterson,[74] kolm saatkonna liiget aga kutsuti siseministri juurde, kus viibis tõlgina ka Liivimaa rüütelkonna sekretär v. Grünewaldt. Minister noomis saadikuid veel kord, et nad pole tõtt tunnistanud ega üles andnud oma palvekirjade tõlkijat. Nende üldpalvekiri sisaldavat palju ebatõdesid. Et aga mehed pole olnud sellest teadlikud, andestatavat neile. Edasi püüdis minister Valujev kaitsta Liivimaa eripärasusi, rõhutades saadikuile, et nii kuis inimesed, taimed ja olukorrad on igal maal erinevad, ei võivat ka Liivimaa saada Venega ühesuguseid seadusi. Minister andis talupoegadele nõu otsida endile paremaid juhte ja mitte pöörduda inimeste poole, kes on viinud neid kahjulikele sammudele. Vastust oma palvekirjadele nad ärgu lootku; küllalt olevat neile teadmisest, et nende palvekiri on ministri käes ja et tema selle sisu tunneb.

Siseministri soovil võttis järgmisel päeval (19. nov.) ka Peterburis viibiv Balti kindralkuberner parun Lieven saadikud jutule. Neid oli ilmunud 19, kuna kaks viibisid haigetena hospidalis ja A. Peterson oli juba areteeritud. Neli tundi kestnud keskustelus kordasid saadikud veel oma palvekirjades esitatud hädasid, kusjuures kaebused keerlesid peamiselt raharendile siirdumise ja taludeostu küsimuste ümber. Kindralkuberneri väga asjaliku ja kannatliku esinemise tõttu jäänud saadikuil sellest ülekuulamisest märksa parem mulje kui eelmisel päeval siseministeeriumis, nagu seda märgib Liivimaa rüütelkonna sekretär v. Grünewaldt, kes viibis tõlgina sellelgi jutuajamisel.

Pärast vastuvõttu kindralkuberneri poolt lubati saadikuil Peterburist lahkuda, kuna A. Peterson jäi vangina pealinna.

II. AMETIVÕIMUDE SURVE ALL. JUHID VANGLAS JA KOHTUS

Liivimaa võimude vastuaktsioonid 1864. a. sügisel

Liivimaa ametivõimud ei jäänud, nagu nägime, palvekirjadeliikumise puhul muidugi mitte passiivseiks pealtvaatajaiks, vaid püüdsid sellele kõigi võimalike vahenditega vastu astuda. Valvele asus ka rüütelkonna esindus. See polnud juhus ega üksi muud

[74] Vrd. ka A. Peterson — senatile 22. XI 1865, VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

ülesanded, mis Liivimaa maamarssali vürst P. Lieveni 1864. a. oktoobri teisel poolel Peterburi viisid.[75] Sel ajal oldi Liivimaa ametivõimude ja aadli keskel üldiselt juba küllalt informeeritud eesti talupoegade pealinna jõudmisest ja nende suursaatkonna esinemise kavatsusest. Liivimaa tolleaegse aktiivse maamarssali poolt oli üsna loomulik, et ta nii ebameeldivalt rüütelkonna huvisid häiriva eesti talupoegade aktsiooni puhul ruttas ka ise kohale, et olla valvel ja leida vastuabinõusid.

Erilist aktiivsust eesti talupoegade sügisese suuraktsiooni puhul avaldas Liivimaa kodanliku võimuaparaadi juht kuberner August v. Oettingen. Juba saatkonna Peterburis viibimise ajal laskis ta majutada kasakaid Viljandimaa taludesse, kus peremehed olid avaldanud suuremat aktiivsust mõisnike vastu.

Kõige enam kannatada sai Holstre. 20. oktoobrist peale majutati siia taludesse 48 kasakat ühe ohvitseriga.[76] Kasakad jaotati 2—5-mehelistesse rühmadesse talu kohta.[77] Vastavad talud olid kohustatud hoolitsema meeste toitlustamise ja nende hobuste moonastamise eest. Talunikud said selle eest küll tasu, kuid ometi tundus kogu see majutus neile küllaltki raske ja ärritava koormisena. Nagu nad ise kaebasid, põletanud kasakad palju puid, nurisenud toidu üle; talupojad aga tundnud end kogu aeg nagu vangidena.[78]

Holstre talupoegadel ei jäänud muud üle, kui jällegi otsida kaitset Peterburist. Seekord pöördusid nad palvekirjadega kroonumaade ministri Zeljonõi poole. Kui viimase nõudel Liivimaa kuberneril v. Oettingenil tuli põhjendada oma samme kasakate majutamise asjus,[79] siis motiveeris ta sellega, et Holstre talupojad olevat varjanud endi juures politsei poolt tagaotsitavat Adam Petersoni ja takistanud sillakohtu ametnikul tema tabamist. Et minister Zeljonõi pidas seda motiveeringut mitterahuldavaks,[80] tuli kuberner v. Oettingenil anda täiendavaid seletusi. Lisaks eelmisele esitas ta nüüd veel vahejuhtumi vahistatud Päri kohtumeestega, keda Holstre mehed püüdsid vabastada.[81]

---

[75] Lieveni päevik, lk. 145 jj.

[76] B. kindralkuberner — L. kubernerile 4. XII 1864, nr. 114, BKkA, talup.-osak., tmk. nr. 408 (1864).

[77] O. Stamm, st.-ar. ärkamisaja kohta Paistust, 1932, lk. 11—12. Rahvamälestustes mainitakse veel hiljeminigi Holstre talusid, kus 1864. a. hilissügisel olid majutatud kasakad: Ennuksel (arvatavasti Joh. Raudsepa pärast) — 2 kasakat, Mõtsa tl. (Ennukse naabertl.) — 2 kas., Peedihansul (peremees Jaak Peet) — 5 kas., Kipil (Jaak Peterson) — 5 kas., Turval (Juhan Viidik, Holstre peakohtumees) — 2 kas., Ritsul (Jaak Ritsu) — 2 kas., Lõol (Petersonide õde, taluperenaine) — 2 kas., Veskil (Jaan Ritson, Lõo sugulane) — 2 kas., Kovalil (Hain Henno) — 3 kas., Varesel (Aadu Vares) — 2 kas., Jaama tl. (kasakad tulid siia Mõtsa talust) — 2 kas., Muri tl. (Jaan Soova, kasakad tulid Ennukselt) — 2 kas., Kangro tl. — 2 kas.

[78] B. kroonumaade valitsus — kroonumaade ministeeriumile 21. I 1865, nr. 1467 (koopia), BKkA, talup.-osak., tmk. nr. 408 (1864).

[79] L. kuberner — B. kindralkubernerile 22. XII 1864, nr. 10 652, sama tmk.

[80] Min. Zeljonõi — B. kindralkubernerile 29. I 1865, nr. 165, sama tmk.

[81] L. kuberner — B. kindralkubernerile 20. II 1865, nr. 1240, sama tmk.

Need kaks asjaolu — A. Petersoni varjamine ning tema vangistamise takistamine ja vahejuhtum Päri kohtumeestega — olid ka kõik, mis kuberner v. Oettingenil oli kunagi esitada Viljandimaale sõjaväe majutamise põhjenduseks. Talupoegade suhtes heasoovlikumale administraatorile oleks sellest olnud muidugi vähe, et õigustada oma erakordset sammu. Kuberner Oettingen aga pidas seda küllaldaseks, jättes targu nimetamata oma aktsiooni peamotiivi, püüde murda talupoegade kangekaelset õiguste otsimist valitseva saksa aadlivõimu vastu.

Selle eesmärgi saavutamiseks nõudis kuberner Oettingen endale pärast eesti talupoegade saatkonna esinemist Tsarskoje Seloos veel avaramaid teotsemisvõimalusi. Detsembri algul, kui tal veel puudusid üksikasjalisemad andmed saatkonna märgukirja sisust, väljendas ta rõhutatult oma usalduslikus kirjas siseminister Valujevile[82] nurinat, et kindralkuberneri kantselei peab tähtsaid talupoegade esinemisi enda teada ega informeeri teda õigel ajal. Nüüd palus v. Oettingen siseministrit kaasa mõjuda, et asjaajamiskorda mainitud kantseleis vajalikult muudetaks. Mitte väike polnud kuberneri pahameel ka Liivimaa prokuröri Schütze üle, kes oma vahelesegamistega talupoegade käärimisega ühenduses olevaid toimetusi pikale venitavat, mis talurahva rahulolematuse-avaldusi aina soodustavat. Riiginõunik Schütze olevat «täiesti ebasobiv subjekt» (durchaus unpassendes Subjekt) oma ameti jaoks ja tema eemaldamine sellelt kohalt olevat «ülimal määral soovitav».

Nädalapäevad hiljem, kui kuberner Oettingen oli tutvunud eesti talupoegade kollektiivpalvekirjaga, polnud tema pahameelel enam piiri.[83] Eriti kurjustas ta sellepärast, et nõuti vene ametnikest komisjoni Liivimaal valitsevate olude uurimiseks. Ta pidas nüüd ilmtingimata tarvilikuks alustada kohtulikku juurdlust palvekirja koostamise kohta ja palus veel kord, et talle antaks tegevusvabadus talupoegade keskel avalduva käärimise summutamiseks, lubades omalt poolt sel puhul toimida vajaliku ettevaatlikkusega.[84] Kui aga Liivimaa rüütelkonnale ja ühtlasi A. v. Oettingenile ülisõbralik siseminister Valujev selle soovi rahuldamisega siiski ei nõustunud, pidas kuberner tarvilikuks seda uuesti korrata.[85] Soovitud erivolitused jäid v. Oettingenil saamata. «Seadusliku korra jaluleseadmine» Liivimaal võis toimuda ainult «harilikkude meetoditega».

---

[82] Kub. A. v. Oettingen — siseminister Valujevile 4. XII 1864, avaldatud R. Baron Staël von Holstein, Materialien zu einer Geschichte des Livländischen Landes-Staates in der zweiten Hälfte des XIX Jahrhunderts, I, 1 (käsikiri Tartu ülikooli raamatukogus), lk. 80 jj.

[83] Kub. A. v. Oettingen — siseminister Valujevile 10./14. XII 1864, avaldatud Staël von Holstein, Materialien I, 1, lk. 89 jj.

[84] Staël von Holstein, Materialien I, 1, lk. 90 — Oettingen: «Ich bitte Sie daher nochmals inständigst, mir sobald als möglich die Freiheit der Bewegung zu geben. — Ich verspreche Ihnen die grösste Vorsicht und Behutsamkeit, — der Zügellosigkeit aber muss ein Ende gemacht werden!»

[85] Kub. A. v. Oettingen — siseminister Valujevile 1. I 1865, Staël von Holstein, Materialien I, 1, lk. 91.

Eelmisel suvel Liivimaale saadetud kasakate poolsotnja jäi kohale. Ja kuberner Oettingen oli küllalt agar hoolitsema, et tema siinviibimine ja majutamine talupoegade juures jätkuks,[86] — muidugi mõista «ühiskondliku rahu» säilitamiseks ja jaluleseadmiseks. Kohalike saksa võimumeeste ägedam viha aga koondus vendadele Petersonidele, keda peeti talupoegade peaässitajaiks.

A. Peterson sillakohtu eeluurimise all

Pärast kahenädalast vangisistumist Peterburis saadeti A. Peterson Riiga.[87] Siin tegi ta katset pöörduda prokuröri, sandarmiohvitseri ja kubernerigi poole, kuid tagajärjetult. Nädala pärast viidi ta edasi Viljandisse, kus ta esialgu anti sillakohtu käsutusse.

Sillakohtu juurdlus venis õige pikale,[88] kestes järgmise aasta juuni keskpaigani, mispeale anti toimetus maakohtule edasi. Petersoni Viljandisse saabudes oli sillakohtunikuks Heimtali mõisnik v. Sivers; varsti asendas teda Vana-Võidu mõisaomanik G. v. Stryk. Mõlema mõisa kogukonnast olid talupojad palvekirjade-aktsioonist osa võtnud. Ja mõlemad mõisnikud olid seega kogu protsessis teataval määral poolteks, kuid samal ajal ka kohtumõistjaiks. Kuigi selline nähtus oli vastuolus tolleaegsegi elementaarse õigustundega, oli see Liivimaa paljukiidetud õiguskorras ometi kõige tavalisem. A. Peterson kaebab ühes hilisemas palvekirjas, et need mõisnikud olnud tema ägedamaid vaenlasi. Ja meil pole põhjust selles kahelda. Samuti selleski mitte, et nad püüdsid sihilikult teha vangi olukorda võimalikult raskeks ja juurdlust toimetada erapoolikult.

Sillakohtunik v. Sivers lasknud A. Petersoni tuua kohtusse raudus, et hirmutada talupoegi, kes osa võtnud palvekirja-aktsioonist. Tema järglase v. Stryki puhul nurises kaebealune, et sillakohtunik püüdnud igasuguste võtetega mõjustada talupoegi tunnistama, nagu oleksid nende nimel esitatud palvekirjad koostaja poolt sisuliselt võltsitud. Selleks esitanud ta juurdlustel sihilikke küsimusi ega ole lasknud ülekuulatavail midagi omalt poolt lähemalt selgitada. Samuti käitunud sillakohtunik ka süüdistatava A. Petersoni suhtes. Igal ülekuulamisel esinenud ta sihilikult ja ägestunult, esitatud küsimustele nõudnud vastust: «ei» või «jah», lubamata ülekuulataval omalt poolt midagi juurde lisada.[89] Ta sõitnud mööda

[86] L. kuberner — B. kindralkubernerile 4. II 1865, nr. 819, BKkA, talup.-osak., tmk. nr. 408 (1864). Vilno sõjaringkonna ülem avaldas soovi, et eelmise aasta juunis Riia sõjaringkonda komandeeritud Doni kasakatepolgu nr. 41 poolsotnja — 100 meest — tagasi saadetaks. A. v. Oettingen, kes jaanuari lõpul oli käinud Viljandis, ütles enese isiklike tähelepanekute põhjal olevat eriti veendunud, et kasakate kohalviibimine Viljandimaal olevat «äärmiselt tarvilik korratuste vältimiseks».

[87] Peterson jõudis Riiga 3. XII 1864 — vrd. Staël von Holstein, Materialien I, 1, lk. 81.

[88] Viljandi sillakohtu eeluurimis-toimetamist kirjeldab A. Peterson pikemalt oma kaebuses senatile 22. XI 1865, VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

[89] Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 23. VIII 1865, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

külasid ja kuulanud talupoegi üle kohalike mõisnike juuresolekul, mistõttu ülekuulatavad sagedasti pole julgenud tõtt tunnistada, kartes koha pealt väljaajamist.

Selle sillakohtuniku «juurdlusmeetodeid» kirjeldatakse samas vaimus ühes Loodi talunike hilisemas palvekirjas:[90] «Selle peale keige kavvalam, õelam ja meie peale keige vihhasem olli meie praegune Villandi Silla kohto herra von Stryk; kohtu lauast vastu jookstes, jalgo põrrutades, ja valju heälega kärkides, kulas temma meie palve kirjad järrele, ei mitte õige kohto herra visil, üksnes Villandis Sillakohtus, — kuida tännini ikka kohtu viis olnud, — vaid koggoni meie mõisas, meid ükshavalt ette võttes, ja mitme ähvartusse ja hirmotussega pinates, ja mõnnesugguse kavvala pöörmissega eksita püdes, — misga meid õppimatta ja arge põllo harriaid, väggise tahtis sundida, ommad kaebdussed ja palved valleks ja tühjaks tunnistama, et mitte nemmad, meie mõisnikud, Kronu rahva sure pinamisse pärrast tenitud trahvi ei leiaks, vaid koggoni meie karristud ja keige ennam meie palve kirjade kirjotaja Adam Peterson, kes tõeste kül kedagi innimest kaebama ei olle kihhutanud, Keisri Herra ette valletajaks tehtud ja keige Eesti rahva sureks ärra hirmotusseks ja meie kaebliko heäle iggavesseks vait sulgumisseks kangeste trahvitud ja Siberia male vangi sadetud saaks.»

Sama ajajärku Viljandi sillakohtu tegevuses mõtleb A. Peterson ka oma hilisemas salmisepitsuses:[91]

«Sillakohus päevad, ööda,
Talusid ja valdu mööda
Tegi «palvekirja jahti»,
Lõhkus kapid, lauad lahti,
Riided, riiulid ja raha
Paiskas laiali ja maha,
Toolid, uksed uperpalli,
Tõukas talutaati halli,
Kirjad, papred, võtmed võttes,
Jäled jäljed järel jättes;
Hullemalt veel Holstre vallas
Iga talu tare tallas.
Nõnda selles sõjasõidus
Tehti Päris, Aidus, Võidus,
Vastemõisas, Taeveres,
Navestis ja Sürgaveres,
Puiatus ja Lõhaveres,
Kuresaares, Kõpus suures,
Wühneri ja Mitti juures.»

Kui A. Peterson oli kohalikule maakonna-fiskaalile süüdistanud sillakohtunikku erapoolikuses ja palunud kindralkubernerilt korraldust, et tema asi antaks erapooletu uurija kätte, pandi vangistatu niiskesse ja haisvasse kartserisse, kuhu ta jäi esialgu pimedasse

[90] Loodi taluperemehed — keisrile 30. XI 1865, LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

[91] Adam Peterson'i Laulud. Neljas jagu, 1900, lk. 52.

4 päevaks. Hiljemini peeti teda veel kuu aega kinni «pimmedas ja hummuses ilma luhvtita keldres».[92] Oma ahastuses palunud Peterson, et lubataks tulla vanglasse teda lohutama kohalikul õigeusu preestril. Seda soovi võidi rahuldada ainult kuberneri loal, kes andis aga eitava vastuse. Teistsugust otsust A. v. Oettingenilt olekski olnud asjata oodata. Kuberner oli jaanuarikuu lõpul Viljandis viibides ka isiklikult kohalikus vanglas käinud, sisse astunud ka A. Petersoni kongi, polnud aga ühegi sõnaga vangi poole pöördunud.

A. Peterson omalt poolt reageeris sillakohtuniku häirivale esinemisele uhke trotslikkusega, keeldus vastamast erapoolikuile küsimustele, mis talle hiljemini kui lugupidamatuse-avaldus ametivõimudele maakohtu otsuses süüks arvati.

Kohtuotsus P. Petersoni kohta

Vahepeal, kui Adam Peterson ikka veel sillakohtu eeluurimise all viibis, oli tema venna Peetri protsess juba ammu jõudnud lõppjärku.

Viimase vastu tõstetud süüdistuse põhjendamisel kujunesid esimesteks asitõenditeks tema esimesel pealinna-reisil esitatud palvekirjad Puiatu ja Suure-Kõpu talupoegadelt, mis meil eespool on kõne all olnud. Pärnumaa IV jaoskonna kihelkonnakohtunik, kes nende puhul Balti kindralkuberneri ülesandel juurdlust toimetas,[93] leidis, et need palvekirjad sisaldavad valeandmeid, ja andis kogu toimetuse sillakohtule edasi asjaosaliste vastutusele võtmiseks kriminaalkohtu korras. Sillakohtus tuli uue asitõendina veel juurde Peeter Petersoni paberite hulgast leitud palvekirja mustand.[94] See oli talupoja Hans Kotka isiklik kaebus keisri kantselei III osakonna juhatajale, mis oli küll paluja enda koostatud, kuid P. Petersoni poolt viimistletud ja kooliõpetaja Dankmanni kaasabil vene keelde tõlgitud. Selles häiris kohalikke kohtuvõimusid eriti väljendus Viljandi sillakohtu liikmete kohta, keda nimetati «talupoegade karmideks rõhujaiks ja vaenlasiks».

Kogu sellest kõhnast asitõendite hulgast oli Pärnu maakohtule küllalt, et määrata asjaosalistele raske karistus. P. Peterson mõisteti asumisele Siberisse, Tomski või Tobolski kubermangu. Sama karistuse osaliseks sai ka Suure-Kõpu peakohtumees Jüri Jürisson. Hans Kotkale määrati Viljandi sillakohtu liikmete teotamise eest 8 kuud vangistust. Selle otsuse P. Petersoni kohta käivas osas kin-

---

[92] Loodi taluperemehed — keisrile 30. XI 1865, LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

[93] Pärnumaa IV jaoskonna kihelkonnakohtu arhiiv, tmk. K./nr. 1144 (1864).

[94] Senati otsus 3. II 1866, nr. 273 (tõlke ärakiri), PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1868). Vrd. P. Peterson — A. Petersonile, daatumita, 1864, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

nitas ka Liivimaa õuekohus 26. I 1865.[95] Teiste süüdimõistetute karistusi aga pehmendati. J. Jürissonile määrati üks aasta vangiroodu, mille järel ta pidi neljaks aastaks jääma politsei valve alla. H. Kotka türmikaristus asendati 8-kuulise vangistusega parandusmajas või 50 vitsahoobiga.

Kohtuotsuses tunnistati P. Peterson süüdi, et ta keisrile määratud palvekirjades oli avaldanud põhjendamatuid kaebusi kohalike mõisnike kohta, ja eriti, et sel puhul oli öeldud, et kohalikud ametivõimud ei pööra mingit tähelepanu nende talupoegade kaebustele, kes oma kohtadest mõisnike poolt on välja aetud. Otsuses arvestati ka seda, et ta oli keisri kantselei III osakonna juhatajale vürst Dolgorukile esitanud palvekirja, mis sisaldanud palju põhjendamatuid pealekaebusi. Ja lõpuks ei jäetud süüregistris mainimata sedagi, et ta kohtuliku juurdluse toimetamisel polnud sillakohtu vastu küllalt aupaklik. Suure-Kõpu peakohtumehele Jüri Jürissonile arvati süüks, et ta P. Petersoni kaaslasena olnud teadlik, et keisrile esitatud palvekiri sisaldanud «ühe vale punkti». H. Kotkas leiti süüdi olevat «valelikus denuntsiatsioonis».

Kubermangu prokurör Schütze, see haruldane valge vares Liivimaa tolleaegsete kõrgemate ametnike mustas karjas, pidas seda õuekohtu otsust tema ülekohtuse liialdusega juba üle igasuguste piiride minevaks, mispärast esineski protestiga õuekohtu otsuse vastu.[96] Ta leidis, et P. Peterson ei toiminud inkrimineeritavate palvekirjade koostamisel omakasupüüdlike ega muude kuritahtlike eesmärkidega. Veel õige noore ning vähekogenud mehena, kes alles 21 aastat vana, teotsenud ta enam «rumalusest ja järelemõtlematusest». Edasi tegi prokurör esitatud juurdlusmaterjaligi põhjal väga tähtsa tähelepaneku: ei olevat sugugi selgunud, et P. Peterson oleks talupoegi omalt poolt õhutanud kaebusi esitama; lugu olevat tõenäoliselt ümberpöördult: just talupojad mõjustanud teda palvekirjade koostamisele ning esitamisele. Ühtlasi leidis prokurör, et palvekirjades esinevad väljendid ei sisaldavat mingit laimu, vaid halvemal juhul ainult ekslikke ja ebaasjalikke väiteid. Protestija pidas ka juurdlusmaterjali, millele rajatud kohtuotsus, puudulikuks, millisele seisukohale asunud ka üks õuekohtu, ja nimelt valitsuse poolt määratud liige, kes ei ühinenud kohtuotsusega, nõudes juurdluse täiendamist. Kõigi nende asjaolude tõttu arvas prokurör, et P. Petersoni tuleks karistada ainult väärandmete esitamise ja kohtu haavamise eest, samuti ka J. Jürissoni, mõlemaid aga märksa pehmemalt, kui see kohtuotsuses oli määratud. Karistuseks võiks olla ainult mõnede isiklike õiguste äravõtmine ja mõneks ajaks paran-

[95] P. Petersoni protsessi toimikuid ei läinud meil korda leida. Protsessi puhul jäi meil seetõttu peaallikaiks senati otsus 3. II 1866, nr. 273 (tõlke ärakiri), PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1868) ja L. kubermangu prokuröri Schütze protest L. õuekohtu otsuse vastu 4. II 1865 (ärakiri), BKkA, III osak., tmk. nr. 59 (1865). Vrd. ka J. Lõo, Mõned andmed, lk. 6.

[96] Ärakiri L. kubermangu prokuröri Schütze protestist L. õuekohtule 4. II 1865, BKkA, III osak., tmk. nr. 59 (1865).

dusmajja määramine. Ühtlasi tegi prokurör Schütze õuekohtule ettepaneku vabastada P. Peterson tagatise vastu kuni tema asja otsustamiseni kõrgema võimu poolt.

Prokurör Schütze protesti tagajärjel läks asi senatisse. Viimase otsus ei lasknud end eriti kaua oodata. Juba maikuul 1865 saabus ta ja oli oma sisult Liivimaa ametivõimudele kindlasti ebameeldivaks üllatuseks. Senat leidis, et Puiatu ja Suure-Kõpu talupoegade palvekirjades pole mingit laimu ega denuntsiatsiooni. Nende peakaebuse, et mõisnikud nõudvat taludest liiga kõrget, taalrilt kuni 200 hõberublani ulatuvat ostuhinda ja ähvardavat nende seniseid rentnikke ostust keeldumise korral välja ajada, pidas senat kohtuliku juurdluse andmeil tõestatuks. H. Kotka puhul leidis ta, et tema palve ei sisalda mingit denuntsiatsiooni. Analüüsinud üksikasjaliselt Liivimaa õuekohtu kinnitatud otsuse motiive, otsustas senat selle tühistada täies ulatuses ja kogu asi lõpetada ning sel puhul süüdimõistetu vangist vabastada. Selle otsuse põhjal vabaneski P. Peterson Viljandi vanglast 27. mail 1865.[97]

Hiljemini konstateeris senat kogu protsessi menetluses olulisi korratusi ja ilmseid seaduserikkumisi. Pärnumaa IV jaoskonna kihelkonnakohus, mille ülesandeks pidanud olema selgitada asjaolusid, misüle talupojad kaevanud, olevat täiesti põhjendamatult võtnud kaebajad vastutusele, eelistades seejuures ühekülgselt mõisnike tunnistusi talupoegade omadele. Pärnu sillakohtu tegevus leiti ebaõige olevat selles, et ta oli P. Petersoni vastu alustanud kohtulikku juurdlust ja lasknud ta vahistada, ilma et kohtul oleks olnud tema kohta mingeid süütõendeid. Pärnu maakohus ei olevat neile korratustele ja lohakustele eelnenud kohtuinstantside menetlusis mingit tähelepanu pööranud ja teinud oma otsuse seaduse tõelise mõtte ilmse väärtõlgendusega. Liivimaa õuekohus ei olevat täitnud oma kõrgema kohtuliku valveasutuse ülesandeid ja käinud küsimuse otsustamisel alamate kohtuinstantside väärjälgedes. Kõige selle tõttu pidas senat tarvilikuks nõuda seletusi vastavailt kohtuasutustelt.[98] Selle otsuse põhjal alustas P. Peterson hiljemini kahjutasu nõudmist Liivimaa ametivõimudelt.

A. Peterson maakohtus

Peeter Peterson oli juba vabaduses, kui tema venna Adami kohta käiv toimetus juuni keskpaiku 1865 saabus Viljandi sillakohtult Pärnu maakohtusse. Nagu sillakohtus, olid siingi juurdlustoimetajaiks ja kohtumõistjaiks kohalikud mõisnikud, seega mehed, kelle vastu A. Peterson just protsessiski. Maakohtunikuks oli

[97] Vrd. senati otsus 3. II 1866, nr. 273 (tõlke ärakiri), PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1868); P. Peterson — senatile 10. VI 1866, VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

[98] Senati otsus 3. II 1866, nr. 273 (tõlke ärakiri), PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1868).

Morna mõisa omanik C. v. Sivers, assessoriks Tarvastu mõisa omaniku poeg J. v. Mensenkampff.[99] Mõlemast mõisast oli talupoegi palvekirjade-aktsioonist Peterburis osa võtnud.

Üldiselt oli maakohtu käitumine A. Petersoni suhtes märksa korrektsem kui sillakohtu oma. Seda pidi süüdistatav isegi tunnistama. Kui aga talt sealsamas nõuti kirjalikku tunnistust, et maakohtus esitatud küsimused polevat olnud «kimbutavad» («verfänglich»), keeldus A. Peterson seda andmast, olles arvamusel, et need siiski olnud sihilikud.[100] Ka kohtulik juurdlemine, mis haaras õige laialist inimeste hulka, arenes maakohtus õige kiiresti. Paari kuuga viidi see lõpule ja juba 24. augustil tegi kohus oma otsuse.

Kirjalikeks asitõendeiks olid maakohtus esialgu viie Viljandimaa kogukonna — Loodi, Tarvastu, Sürgavere, Kaubi ja Karksi eri palvekirjad ja keisrile 9. nov. 1864. aastal 24 kogukonna nimel esitatud kollektiivmärgukiri, mis juba eelmise aasta lõpul olid Peterburist Liivimaa kuberneri kaudu saabunud Viljandi sillakohtule. Nende saamisloo ja neis esitatud kaebuste tõsioludele vastavuse selgitamisele langes kohtulikul uurimisel pearõhk. Juurdluse kestes saadi veel hulk lisamaterjali A. Petersoni paberite näol, mis leiti Peterburis eesti koguduse köstri Beefeldt'i juures toimepandud läbiotsimisel.[101] Siin oli mitmesuguseid palvekirju, osalt lõpetatud, osalt poolikud mustandid, kirjutatud enamikus A. Petersoni käega. Nende hulgas leidus ka tema poolt 24 kogukonna kollektiivmärgukirjaks määratud tekst, mille kohta maakohus konstateeris, et ta on «olulisemais osis ühtiv» keisrile esitatuga.

Juurdlemisel püüdis maakohus selgitada iga palvekirjaga ühenduses olevaid küsimusi lahus. A. Peterson, kes ei püüdnudki eitada, et ta on esitatud palvekirjade autor, esines ülekuulamisel üldiselt õige kinniselt ja ühtlasi ka vapralt. Vastavaist protokollidest pole kordagi märgata, et ta oleks kedagi asjaosalistest talupoegadest üles andnud. Nagu varemini sillakohtus, seletas ta nüüdki maakohtus, et ta ei mäletavat palvekirjade puhul temaga kokkupuutunud talupoegi, kuna neid olnud niivõrd massiliselt, et see takistanud nende meelespidamist. Maakohtul tuli seega uurimisi toimetada kirjalikes asitõendeis endis sisalduvail ja sillakohtult saadud andmeil.

Tunnistajaina kutsuti kohtusse 1864. a. suvel ja sügisel palvekirjade asjus Peterburis käinud talupoegi ja vastavate kogukondade eestseisjaid ning kohtumehi. Juurdlust toimetades pidasid maakohtu assessorid eriti silmas küsimusi: Kas põhinevad A. Petersoni koostatud palvekirjad kogukondadest saadud andmeil? Kas esitatud andmed vastavad tõelikkusele? Ja kui mitte, siis kui palju on väärandmete esitamises süüdi A. Peterson?

---

[99] Ad. Peterson — senatile 22. XI 1865, VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

[100] Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 23. VIII 1865, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

[101] Vt. Pärnu maakohtu motiveeritud otsus A. Petersoni ja kaaslaste kohta 24. VIII 1865, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

Üksikkogukondade palvekirjade puhul selgus kõigepealt Loodi valla nimel esitatu suhtes,[102] et kohalik kogukond oli tõesti otsustanud selle esitada, milles pidi palutama rendi alandamist ja kaevatama oma talupoegade rõhuvate elutingimuste üle. Talupoeg Mart Murri oli siis üksikute kogukonnaliikmete soovid ja kaebused üles märkinud ja saatnud need Adam Petersonile, kes pidi nende põhjal koostama ühise palvekirja. A. Petersoni juures Holstres käinud Loodist veel teisigi talupoegi selgitamas ja kaebamas oma hädasid. Lõplikult koostatud palvekiri alles Peterburis, kus eesti talupoegade suursaatkonnast võtnud osa ka Loodi kogukonna esindaja Johann Saar. Kihelkonnakohtu poolt toimetatud Loodi meeste ülekuulamisel selgus, et mõned punktid nende nimel esitatud palvekirjast sisaldavad liialdusi. Kui seda maakohtus rõhutati A. Petersonile, nõudis ta enese konfronteerimist kogu Loodi kogukonnaga. Et see aga polnud teostatav, kuulati kaebealuse juuresolekul üle ainult selle kogukonna kohtumehed. Ka need tunnistasid, et mõned punktid palvekirjas pole küllalt täpsed, vaid sisaldavad liialdusi. Eriti tähendasid nad, et ei vasta tõele esitatud väide, nagu oleks talude ostu- ja rendihind 3 kuni 4 korda kõrgem tõelisest. Samuti ka mitte see, nagu oleks mõisa poolt sunnitud talupoegi poolvägivaldselt, kohtadelt väljaajamise ähvardusega ostma ja rentima talusid ülemääraselt kõrge hinna eest jne.[103]

Tarvastu kogukonna nimel esitatud palvekirja kohta selgus,[104] et see oli koostatud ilma mingite kirjalike märkmeteta kohalike inimeste poolt. Selle aluseks olid olnud ainult suulised andmed, mida esitanud A. Petersonile tema peatuspaigas Holstres hulk tarvastulasi, kes olid toiminud kooskõlas oma kogukonna otsusega esitada palvekiri keisrile. Maakohtus ülekuulamisel osutus ühe Tarvastu kohtumehe Laur Elleri tunnistus äraandlikuks. See kinnitas, et ta juba Holstres enne märgukirjade Peterburi viimist oli juhtinud A. Petersoni tähelepanu asjaolule, et palvekiri sisaldavat mitmeid ebaõigeid andmeid, mis jäänud aga arvestamata. Ka teised ülekuulatud tarvastulased püüdsid tõendada, et rida palvekirja punkte ei vastavat tõsioludele. Nii näiteks ei pidanud nad põhjendatuks väidet, nagu oleks kohaliku mõisa omanik lasknud talumaa mõõtmisel selle taalriväärtuse sihilikult kõrgeks hinnata. Tunnistajad eitasid ka teopäevade ja vooride ülekohtust arvestamist, talupoegade sagedat ja massilist peksmist jne., nagu oli väidetud palvekirjas.

Sürgavere kogukonna palvekirja suhtes olid ülekuulatute tunnistused kaebealusele kõige soodsamad. Selgus,[105] et palvekiri oli koostatud A. Petersoni poolt kogukonna volinike Hans Tomsoni ja

[102] Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 12. VII 1865, sama tmk.

[103] Pärnu maakohtu motiveeritud otsus A. Petersoni ja kaaslaste kohta 24. VIII 1865, sama tmk.

[104] Pärnu maakohtu juurdlusprotokollid 26. VI, 1. VII ja 7. VII 1865, sama tmk.

[105] Pärnu maakohtu juurdlusprotokollid 18. VI ja 9. VII 1865, sama tmk.

Jaan Murru kogutud kirjalikel ja osalt suulisil andmeil. Samad esindajad käinud ka Peterburis, kus neile palvekiri lõplikul kujul ette loetud. Sisuliselt pidasid ülekuulatud palvekirjas esitatud punktid tõsioludele vastavaks, tunnistades siiski mõningaid väljendusi liialdavaks.

Kaubi ja Karksi kogukonna märgukirjad, milledes paluti peamiselt kvoodimaa muutmist, osutusid koostatuks kohalike talupoegade esindajate mustandite järgi ja ülekuulatute tahtele üldiselt vastavaks.[106]

Kui ülalesitatud eri palvekirjade puhul maakohus püüdis selgitada esijoones küsimust, kui palju neis toodud andmed vastavad tõsioludele, siis 24 kogukonna kollektiivmärgukirja suhtes pidas ta seda ülesannet teostamatuks, sest et siin käsiteldi olusid üldiselt ja õige laialisel maa-alal. Selle küsimuse puhul oli maakohus juba alguses sattunud teatavaisse raskustesse, sest A. Peterson oli kaebealusena nõudnud, et ta konfronteeritaks kõigi kogukondade liikmetega, kellede nimel märgukiri oli esitatud. See soov oli tegelikult muidugi teostamatu ja kaebealuse poolt nähtavasti ainult meeleavalduslik. Kuid maakohus võttis seda siiski niivõrd tõsiselt, et ta päris Liivimaa õuekohtult juhtnööre, kuidas sel puhul toimida. Ja kui viimane vastas, et küsimus, keda tunnistajatena üle kuulata, on täiesti vastava kohtuniku otsustada,[107] siis ei rahuldanud nähtavasti seegi juhis maakohut täielikult. Raskusest saadi üle sel teel, et tülikas sisuline probleem kõrvaldati ja piirduti ainult küsimusega, missugust osa etèndasid vastavad kogukonnad ja teiselt poolt A. Peterson kollektiivmärgukirja koostamisel.

Kaebealune ise tunnistas, et selle palvekirja koostanud ta paljude kogukondade esindajate ja liikmete poolt nii kirjalikult kui suuliselt esitatud andmete põhjal. See olnud tal juba Holstres «täiesti valmis ja ei olevat hiljemini selles midagi muudetud».[108] See väide polnud igatahes mitte päris täpne. Nagu nägime, baseerus palvekirja lõplik redaktsioon sisuliselt küll täiesti A. Petersoni tekstil, kuid ta valmis siiski Peterburis, kus ta viimisteldi sealsete patriootide kaasabil. Et see toimus pealinnas, seda tunnistasid ka mõned talupoegade suursaatkonna liikmed.[109]

Kollektiivmärgukirja sisulist põhjendatust, temas esitatud andmete tõelisusele vastavust rõhutas Peterson ülekuulamisel täiesti veendununa.[110] Kui maakohtu assessor Mensenkampff püüdis üksikasjaliselt iga punkti vastu polemiseerida, oli kaebealune kogu aeg kindlas ning aktiivses kaitsepositsioonis. Üldiselt lõi ta assessori rünnakud õige efektselt tagasi. Ainult mõnede pisiasjade suh-

---

[106] Vrd. Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 7. VII 1865 ja sama kohtu motiveeritud otsus A. Petersoni ja kaaslaste kohta 24. VIII 1865, sama tmk.

[107] Pärnu maakohus — L. õuekohtule 16. VII 1865, nr. 820; L. õuekohus — Pärnu maakohtule 28. VII 1865, nr. 2948, sama tmk.

[108] Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 9. VII 1865, sama tmk.

[109] Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 29. VII 1865, sama tmk.

[110] Vrd. Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 9. VII 1865, sama tmk.

tes tundus ta nagu hätta jäävat. Juhtunud võimalikke väärseisukohti ja põhjendamatuid üldistusi vabandas kaebealune asjaoluga, et tal tulnud palvekirja koostamisel kohati liiga kinni pidada talupoegade soovidest. Ta vaielnud küll nende mõnede väidete vastu, kuid nad ei olevat lasknud end ümber veenda.

Ülekuulatud talupojad, peamiselt Peterburis käinud suursaatkonnast osavõtnud, tunnistasid ühispalvekirjas esitatud väited ja soovid rõhuvas enamuses täiesti omaks.[111] Teine osa ülekuulatuid, kes polnud aktsioonis otseselt tegevad, tunnistasid ainult osaliselt palvekirja punkte oma soovidele vastavaks. Viimased tunnistused võisid oma kaalukuselt kollektiivmärgukirja puhul püstitatud küsimuse selgitamisel olla üsna teisejärgulised. Maakohus aga neid peamiselt arvestaski.

Hendrik Kotkas Karksist, kes oli käinud eelmise aasta mais Peterburis, oli hiljemini koos ühe teise oma valla mehega palunud A. Petersoni võtta ka nende kogukond kollektiivmärgukirja nimestikku, mis ka oli toimunud. A. Peterson oli siis ka mehi tutvustanud üksikute punktidega oma suurpalvekirja tekstis. Mõnda neist aga pidasid mehed nüüd täiesti tundmatuks (punktid 6, 9, 11, 12, 13).[112] Ihunuhtluse suhtes arvasid nad, et see ei tuleks mitte täiesti ära kaotada.

Kärstna kogukonnast, mis oli ka kollektiivmärgukirja allakirjutanute hulgas, kuid mille esindajad puudusid keiserlikul audientsil 9. novembril, olid kaks volinikku (Hendrik Kaleb ja Hendrik Sarv) eelmise aasta kevadel viinud oma soovide kirjaliku kokkuvõtte A. Petersonile. Ülekuulamisel pidasid nad tõenäoliseks, et need soovid on liidetud teistega. Kohtus etteloetud kollektiivpalvekirja punktidest võtsid nad omaks ainult üksikud (1, 2 ja 4), teisi aga arvustades. [113]

Erilises olukorras olid kaks Vana-Kariste vabadikku (Peeter Raud ja Hans Laos). Nende kogukond puudus kollektiivmärgukirjale allakirjutanute hulgas. Kuid selle esitamisest 9. nov. olid nad siiski osa võtnud. Nad olid tulnud Peterburi omal algatusel enda koostatud palvekirjaga. Pealinnas olid nad A. Petersoni soovitusel osa võtnud ka kogukondade kollektiivpalvekirja-aktsioonist. Ülekuulamisel rõhutasid nad oma opositsiooni mitte

---

[111] Nii toimisid ülekuulamisel 30. VI 1865 Jaan Murro ja Hans Tomson Sürgaverest; ülekuulamisel 29. VII 1865 Tõnnis Tõllasepp — Uue-Võidust, Mihkel Rebbane — Taeverest, Jüri Reimann — Navestist, Tõnnis Porri — Viljandi kogukonnast, Tõnnis Reinberg — Suure-Kõpust, Peet Hämann — sealtsamast (viimane oli enne saatkonna esinemist keisri ees pealinnast tagasi pöördunud); ülekuulamisel 30. VII 1865 Tõnnis Nähr — Vastemõisast, Kusta Thomson — Väike-Kõpust, Villem Maiste — Puiatust, Johann Saar — Loodist, Peeter Jõggevest — Heimtalist; ülekuulamisel 31. VII 1865 Jaan Wühner — Aidust. Vt. maakohtu ülekuulamisprotokolle vastavaist kuupäevadest, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

[112] Pärnu maakohtu juurdlusprotokoll 31. VII 1865, sama tmk.

[113] Viimatitsiteeritud protokoll.

mõisavalitsuse, vaid taluperemeeste vastu, ühinedes ainult üksikute suurpalvekirja punktidega (7, 8, 13 ja 14), teiste vastu aga oponeerides.[114]

Kohtuotsus A. Petersoni ja teiste kohta

Siin üldjoontes esitatud tunnistuste põhjal pidas maakohus A. Petersoni süü tõestatuks.[115] Juurdlemisel olnud kogukondade eri palvekirjade suhtes leiti kaebealune olevat süüdi, et ta neisse oli omavoliliselt punkte võtnud, mis sisaldasid valeandmeid, ja oli olnud kaastegev selliste palvekirjade esitamises keisrile. Kollektiivmärgukirja puhul tunnistati ta süüdi, et oli selles teadlikult kirjutanud valet. Ka leidis maakohus, et kaebealune pole olnud kaugeltki mitte ainult «tööriist» talupoegade palvekirjade koostamisel, vaid on etendanud nende algatamisel ka silmapaistvat, kui mitte koguni juhtivat osa. Kõige sellega olevat A. Peterson esinenud valeandmeid sisaldavate, ametiasutuste ja maksva korra vastu suunatud palvekirjade koostajana, kes ühtlasi on korduvalt avaldanud lugupidamatust Viljandi sillakohtu vastu. Karistuseks määras maakohus kaebealusele üheaastase vangistuse parandusmajas ühes kõigi isiklike ja seisuslike õiguste kaotamisega. Pärast vangist vabanemist pidi süüdimõistetu kuuluma 4 aasta kestel kohaliku kogukonna politseilise järelevalve alla.

Samasuguse karistuse osaliseks sai samas maakohtu otsuses Voltveti vabadik Karl Saul. Viimane oli esinenud kogukonna volinikuna kollektiivmärgukirja allakirjutamisel ja selle keisrile äraandmisel. Kuid Viljandi sillakohtus selgus, et kogukond polnud selleks Saulile mingeid volitusi andnud. Seepärast võeti ta kogukonna kohtumeeste palvel ja Liivimaa kuberneri nõusolekul valevolituse tarvitamise eest kohtulikule vastutusele[116] ja sai nüüd õige raske karistuse osaliseks.

Peale A. Petersoni ja K. Sauli karistas maakohus kahenädalase arestiga veel nelja palvekirjade-aktsioonist osavõtnut,[117] kes leiti süüdi olevat kohtule ülekuulamisel valeandmete esitamises.

Väljaspool seda kohtuotsust sai ühenduses palvekirjade-aktsioonidega karistuse osaliseks veel teisigi talupoegi. Nii istus Päri valla saadik Karl Dreimann ligemale aasta vangis ja kaotas oma talukoha. Mõnda aega oli vahistatud ka Uue-Võidu kogukonnaeestseisja Kaarel Kallak.[118] Samuti tuli aasta ümber vanglas istuda Tormast Peterburis käinud I. Arrol ja M. Toodel.[119] Navesti valla-

[114] Viimatitsiteeritud protokoll.
[115] Pärnu maakohtu otsus 24. VIII 1865, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).
[116] Vrd. PrnMkA, tmk.: Acta ... in Untersuchungssachen wider den Tignitzschen Bauern Karl Saul (1865).
[117] Pärnu maakohtu otsus 24. VIII 1865, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).
[118] Uue-Võidu talunikud — keisrile 30. X 1865, LKKA, tmk. nr. 177 (1866).
[119] A. Vihmann, st.-ar. Torma-Lohusuust ja Avinurme kihelkonnast, 1928, lk. 137, 146.

ametnikele, kohtumeestele määrati kihelkonnakohtu poolt rahatrahv selle eest, et nad olid andnud Peterburi läinud talupoegadele volikirjad, milledega need said plakatpassid.[120]

Ärevus Tartumaa sündmuste puhul

Karistuste kõrval Peterburis käinud talupoegadele jätkus survevahendina ka kasakate majutus Viljandimaal, mis kestis maikuu alguseni 1865. Siis viidi siit kasakate poolsotnja Tartumaale Valgutasse ja hiljemini osa Torma, kus talupoegade keskel oli vallandunud ärevust tekitav käärimine. See käärimine, mis ei avaldunud küll palvekirjade-aktsioones, vaid leidis enesele teistsuguseid väljendusi, tekkis samasuguseil ajendeil, nagu kogu palvekirjadeliikumine.

Valgutas tõrkusid jüripäevast saadik 19 talurentnikku mõisateo vastu ega nõustunud äsja-sisseseatud segarendiga, pakkudes märksa vähemat renti, kui mõisnik oli määranud. Samal ajal tõrkus üks rentnikest, kes oli keeldunud ostmast oma senist talu, mis seetõttu müüdi võõrale, oma kohast lahkumast. Kohapeal käinud kihelkonnakohtuniku isiklikud seletused jäid tulemusteta. Seepärast komandeeriti nüüd kasakad Viljandimaalt Valgutasse, kuhu nad saabusid 5. mail.[121]

Samal päeval jõudis kohale ka kindralkuberneri eriametnik major V. Greig.[122] Tõrkuvaist rentnikest andsid 15 järele, 4 peremeest aga jätkasid vastupanu. Samuti keeldus oma senisest talust lahkumast sealt välja mõistetud peremees. Vallakohtus manitses Greig kohaliku kihelkonnakohtuniku ja mõisniku juuresolekul talupoegi sõnakuulmisele ja ähvardas neid karistada sõjaväelise majutusega, kui nad ei peaks järgmiseks päevaks järele andma. Talust välja mõistetud talupojale, kes kuulus vene-õigeusuliste hulka, pakkus kihelkonnakohtunik seaduslikku kahjutasu kohalt lahkumise puhul. Talupoeg aga ei võtnud seda vastu.

Et talupojad ei lõpetanud tõrkumist, majutati järgmisel päeval nelja talusse igaühte neli kasakat. Müüdud talust, kust senine peremees keeldus lahkumast, tõsteti kraam välja. Kohapeal käis ka Tartu sillakohtunik. Talupoegade mõjustamiseks kasutas major Greig ka Rannu õigeusu kiriku preestri kui tõlgi kaasabi. Talupojad aga ei mõtelnudki tõrkumist lõpetada. Ei aidanud seegi, et kihelkonnakohtunik karistas Valguta kohtumehi ühekuise arestiga selle eest, et nad välja ei tõstnud peremeest, kelle talu oli müüdud võõrale.[123]

---

[120] Navesti talunikud — keisrile 13. XII 1865, LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

[121] L. kuberner — B. kindralkubernerile 1. V. 1865, nr. 3450 ja Riia sõjaringkonna staabiülem — B. kindralkuberneri kantseleile 3. V 1865, nr. 2392, BKkA, talup.-osak., tmk. nr. 271 (1865).

[122] B. kindralkuberneri eriametnik V. Greig — B. kindralkubernerile 12. V 1865, nr. 33, sama tmk.

[123] Valguta talupojad — kindralkuberner Suvalovile, saadud Riias 29. XI 1865, sama tmk.

Lõpuks sunniti tõrkuvad talupojad muidugi alistuma. Ometi ei vaibunud käärimine kogukonnas niipea. Talupojad olid ärevil, et 6 talu müüdi võõrastele, kuna osa teisi talusid (arvult 6) mõisastati.[124]

Üheaegselt Valguta sündmustega tekkis samasuguseil põhjusil tõrkumisi ka Tormas.[125] Esialgu aga õnnestus siin kohalerutanud Tartu sillakohtunikul ilma sõjalise kaasabita kord jalule seada. Kuid täielikult ei pääsenud kasakate majutamisest Tormagi.[126]

Peeter ja Adam Peterson vabaduses. Nende uued kimbutamised

Pärast A. Petersoni vangistamist 1864. a. novembris soikus palvekirjade-liikumine Viljandimaa talupoegade keskel peaaegu täielikult ja seda terveks aastaks. Ainult üksikuis kogukondades astuti sel alal mõningaid vähemulatuslikke samme. Nii näiteks käis Uue-Võidust talupoegi veebruaris ja teist korda septembris 1865 Riias kindralkuberner Šuvalovi juures oma endisi kaebusi uuendamas, eriti aga abi otsimas kohtadelt väljatõstmise asjus.[127] On võimalik, et sama teed liikus teisigi talupoegi. Suuremal määral neid kindralkuberneri poole nähtavasti siiski ei pöördunud. Selleks oli mulje viimase suursaatkonna fiaskost siiski väga tugev. Samal ajal oli kohalike ametivõimude valvetõkkeist läbipääs küllaltki raske. Ja lõpuks oli ka kindralkuberner Šuvalov sellistele abiotsimis-aktsioonidele vaenulik.

Lämmatatud liikumisel enesel aga puudus pärast A. Petersoni vangistamist aktiivne ja sihiteadlik juht. Selleks ei tõusnud ka tema noorem vend Peeter, kes 27. mail 1865 oli pääsenud vabadusse.[128] Juba kuu aega hiljemini Tartus viibiv sandarmiohvitser polkovnik Andrejanov pidas tarvilikuks kindralkubernerile teatada,[129] et Peeter Peterson oma ülalpidamiseks tegelevat jällegi talupoegadele palvekirjade kirjutamisega, millega õhutavat rahulolematust ja usaldamatust võimude vastu. Iseloomustades oma süüdistatavat fanaatiliselt vaenulikuks sakslaste, eriti aga aadli vastu, avaldas sandarmipolkovnik kartust, et tema tegevus, mis seisvat valimata abinõudes, võiks põhjustada talupoegade avaliku vastuhakkamise. Seepärast pidas Andrejanov Peeter Petersoni kauase kodumaal viibimise väga kahjulikuks avalikule korrale mitte üksi Viljandimaal, vaid ka naabermaakondades. Seega oli

---

[124] Vrd. B. kindralkuberner — L. kubernerile 30. VI 1866, nr. 835; Tartumaa 3. jaosk. kihelkonnakohtunik — L. kubernerile 29. VIII 1866, nr. 1710; L. kuberner — B. kindralkubernerile 7. IX 1866, nr. 8019, sama tmk.

[125] Major Greig — B. kindralkubernerile 12. V 1865, nr. 33, sama tmk.

[126] A. Vihmann, st.-ar. Torma, Lohusuu ja Avinurme kihelkonnast, 1928, lk. 136, 142.

[127] Vrd. Uue-Võidu taluperemehed — keisrile 30. XI 1865, BKkA, tmk. nr. 177 (1866).

[128] Vrd. P. Petersoni palvekiri senatile 10. VI 1866, VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

[129] Polkovnik Andrejanov — B. kindralkubernerile 17. VI 1865, nr. 207, BKkA, III osak., tmk. nr. 59 (1865).

P. Petersoni administratiivse väljasaatmise mõte, mis hiljemini ka teostus, üsna varakult sõnastatud. Sama aasta hilissügisel ähvardas sama võimalusega, laiendades seda ka vahepeal vabastatud A. Petersoni kohta, kindralkuberner Šuvalovgi.[130] Kui aga see administratiivse väljasaatmise mõte esialgu ei teostunud, siis oli selle olulisemaks põhjuseks, et P. Petersoni ei saadud tabada uutelt «kuritegudelt». Tegelikult neid nähtavasti polnudki. Polkovnik Andrejanovi kaebus näib põhinevat puht-insinueerivail andmeil.

Peeter Peterson tuli pärast vanglast vabanemist Holstresse oma venna tallu, ei üritanud siin aga järgneval suvel mingit ulatuslikumat aktsiooni. Ainult kord — juulikuul — käis ta Riias, kus astus samme oma venna Adami vabastamiseks.[131] Sügisel valiti P. Peterson Holstre valla kirjutajaks, millisesse ametisse ta jäi 23. detsembrini 1866.

Adam Petersoni vabanemine aga tõi Viljandimaa kogukondades peagi märgatavat elevust ja uut üritusliikkust palvekirjade-aktsioonis. Enne aga, kui seda käsitella, vaatleme, kuidas kujunes vabanenu isiklik saatus uues olukorras.

A. Peterson vabanes Viljandi vanglast 15. oktoobril 1865 senati otsusel[132] ja anti Holstre kogukonna-politsei valve alla. See aga ei tähendanud vabastatule veel kaugeltki vintsutuste lõppu. Vaevalt oli ta vanglast pääsenud, kui teda nõuti Tartu maakohtusse ülekuulamisele.[133] Põhjusena esitati kahe Torma talupoja — Iisak Arro ja Mart Toode tunnistused. Need mehed olid eelmise aasta sügisel osa võtnud eesti talupoegade suursaatkonnast ja nüüd, kimbutatuna kohtuvõimude poolt, seletasid nemadki, et keisrile esitatud palvekirja koostajaks olnud A. Peterson. Nõudes teda ülekuulamisele lisas Tartu maakohus veel juurde, et mehed tunnistanud, nagu oleks A. Peterson andnud neile mitmesuguseid vale-andmeid.

Ülekuulamine Tartu maakohtus oli määratud 28. oktoobriks. A. Peterson ei ilmunud, põhjendades seda oma vangisoleku ajal väga halvenenud tervisega, mille kohta esitas ka vastava tunnistuse Holstre vallavalitsuselt. Teine ülekuulamine Tartu maakohtus määrati 29. novembriks.[134] A. Peterson ei ilmunud seegi kord, põhjendades oma mitteilmumist endiselt halva tervisega.

Mõlemail kordadel püüdis A. Peterson nõutada tunnistust oma tervisliku seisukorra kohta ka Viljandi maakonna-arstilt, kuid

---

[130] Vrd. Uue-Võidu taluperemehed — keisrile 30. XI 1865, BKkA, tmk. nr. 177 (1866).

[131] Vrd. J. Lõo, Mõned andmed, lk. 8.

[132] Vrd. A. Peterson — Viljandi sillakohtule 17. XI 1865, VlnSkA, tmk. nr. 45 (1865) ja senati otsus 13. IX 1867, nr. 1298 (tõlge), PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1868).

[133] Tartu maakohus — Viljandi sillakohtule 11. X 1865, nr. 1125, VlnSkA, tmk. nr. 45 (1865).

[134] Tartu maakohus — Viljandi sillakohtule 5. XI 1865, nr. 1250, sama tmk.

tagajärjetult. Juba vangist vabanemise päeval oli ta käinud arsti juures, ei leidnud teda aga kodunt. Tartu maakohtu teistkordse kutse puhul tuli A. Peterson uuesti arsti juurde. Maakonna-arst Rücker keeldus tunnistust andmast, leides tema tervise olevat mitte niivõrd halva, et see oleks takistanud teda ilmumast Tartu maakohtusse.[135] Kui A. Peterson nimetas neid sõnu valeks, näitas arst talle ust.

Kuigi vajalik tunnistus jäi Petersonil saamata, ei mõelnud ta ometi Tartu maakohtu korralduse täitmisele. Näib, et peapõhjuseks polnud siin siiski mitte halb tervis, vaid sapine trotslikkus ametivõimude vastu. 11 kuud oli ta vangis vaevelnud ja nüüd pidi ta poriste teedega jällegi samas asjas ilmuma kümnete kilomeetrite taha ülekuulamisele. See oli muidugi vastumeelne. Seda enam, et Petersoni moraalne vastupanujõud polnud kaugeltki murtud. Täis kibestunud sarkasmi, tituleerides end «arestant Adam Petersoniks», põhjendab ta oma mitteilmumist Tartu maakohtusse.[136] Ta tervis olevat vanglas peaaegu täiesti ruineeritud, eriti «moodsate, Viljandi härra sillakohtuniku poolt inimesarmastusest leiutatud, pimedusest, õhupuudusest, läpahaisust ja söödik-putukaist koosnevate piinamisvahendite rakendamise tagajärjel». Selliseid fraase sisaldav kiri oli tolleaegsele Viljandimaa paljukardetud politseikohtule kindlasti suureks harulduseks.

Ühtlasi ei mõelnudki A. Peterson passiivselt ootama jääda oma saatuse kujunemist. Umbes samal ajal, kui ta kirjutas oma ülaltsiteeritud kirja Viljandi sillakohtule, koostas ta ka pika palvekirja senatile,[137] mille 26 punktis ta üksikasjaliselt kirjeldas eesti talupoegade palvekirjade-aktsioone eelmisel aastal ja selgitas oma osa nendes. Peamiselt aga oli see kiri süüdistusaktiks Liivimaa ametivõimude tegevuse kohta, alates kuberneriga ja lõpetades kohalike kihelkonnakohtunikega ning mõisavalitsustega. Nagu korduvalt hiljemini, palus A. Peterson selleski märgukirjas, et ta vabastataks politsei valve alt, et talle tasutaks kahju, mis ta saanud 11-kuise vangisistumise tagajärjel, ja et tulevikus ei võetaks Liivimaa talupoegade saadikuid ülekohtuselt kaelakohtulikule vastutusele.

Samal ajal jätkus A. Petersonil ühendus ka nende kogukondadega, mille esindajad olid osa võtnud eelmise aasta palvekirjade-aktsioonidest. Neis organiseeriti tunnistuste andmist, milles kinnitati, et mainitud palvekirjad olid koostatud kogukonnaliikmete eneste algatusel ja etteütluste järgi. Samuti oli A. Peterson pärast vanglast vabanemist peagi tegev ka uute palvekirjade koostamisel. Juba novembri lõpupoolel oli selle kohta teateid ka Viljandi

---

[135] Viljandi maakonna-arst Rücker — Viljandi sillakohtule 25. XI 1865, sama tmk.

[136] A. Peterson — Viljandi sillakohtule 17. XI 1865, sama tmk.

[137] A. Peterson — senatile 22. XI 1865, venekeelse tõlke mustand, VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866); ärakiri Köleri kirjakogus.

sillakohtul.[138] Nagu edaspidi näeme, polnud need andmed ka sugugi aluseta.

Nii oma kodukohas tegev olnud, sõitis A. Peterson Tartu asemel Riiga. Seal oli 3. ja 7. detsembriks välja kuulutatud Holstre kroonumõisa väljarentimine kroonumaade-palatis. Et mõis oli juba kevadest saadik rendil kohaliku kogukonna käes, siis oli viimane eriti huvitatud, et mõis jääks edaspidigi tema kätte. Selleks sõitiski siis vallavanem Hain Henno Riiga. Et aga rentimistingimused ja enampakkumis-protseduur olid saksa keeles, siis võttis ta enesele tõlgiks kaasa A. Petersoni.[139]

Riias aga vangistati A. Peterson kuberneri käsul 3. detsembril, kui ta koos Hennoga Holstre mõisa väljarentimise asjus läinud kroonumaade-palati metsa-osakonda. Tema tookordne vahistus kestis 15 päeva, mispeale ta saadeti Tartu maakohtu korraldusse. Nii saadigi siis lõpuks A. Peterson Torma talupoegade tunnistuse suhtes üle kuulata. Tartus oleku ajal palusid Holstre valla esindajad kaks korda teda vabastada, pakkudes ka rahalist tagatist, kuid tagajärjeta.[140] Alles pärast seda, kui Holstre vallavalitsus saatis A. Petersoni kaitseks telegrammi senatile, vabastati ta, saadeti aga Viljandisse. Siin teatas talle sillakohus 5. jaanuaril 1866,[141] et ta senati otsuse põhjal peab jääma valju politseilise valve alla ega tohi nõuda mingit kahjutasu oma vangistuse ja protsessi pärast. Senati nimel sellise otsuse kuulutamine oli aga tõeliselt täiesti aluseta.[142]

Viimasel vahistamisel Riias oli A. Petersonil politsei poolt ära võetud ka viis tunnistust, milles mõned kogukonnakohtud kinnitasid, et eelmisel aastal esitatud palvekirjad olid koostatud kogukonnaliikmete eneste algatusel ja etteütluste järgi. Nende äravõtmises süüdistas A. Peterson isiklikult kuberneri.[143] Samal ajal olid ka Viljandimaa kohtuvõimud tegevuses, et takistada A. Petersonil selliste tunnistuste saamist.[144]

Ühenduses talupoegade palvekirjade-aktsioonidega tagandas Pärnumaa 6. jaosk. kihelkonnakohtunik G. v. Stryk kuberneri ülesandel ka kõik Holstre vallakohtumehed, samuti ka vallavanema nende ametist. Nagu kihelkonnakohtunik sel puhul ise tähendanud, pidanud see hoiatuseks olema teistele, et tulevikus ei koostataks ega esitataks palvekirju. Vastava ülesande, hoolitseda selle eest, said ka uued kohtumehed. Ametlikult arvati tagandatud vallaamet-

[138] Viljandi sillakohus — L. kubernerile, daatumita (novembri lõpul) 1865, nr. 4330, VlnSkA, tmk. nr. 45 (1865).

[139] Holstre vallavanem Hain Henno A. Petersoni volitusel — senatile 20. I 1866 (ärakiri), VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

[140] Sealsamas.

[141] Vrd. ka Viljandi sillakohtu protokoll 5. I 1866, VlnSkA, tmk. nr. 45 (1865).

[142] Vrd. senati otsus 13. IX 1867, nr. 1298, PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1868).

[143] Sealsamas ja ka A. Peterson — senatile 4. IV 1866, VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

[144] H. Henno — senatile 20. I 1866, sama tmk.

nikele süüks, et nad olid saatnud politsei valvealuse A. Petersoni kogukonna ülesandel Riiga ja pärast tema vangistamist olid esitanud sandarmipolkovnik Andrejanovile palve vabastada ta arestist. Juhtides tähelepanu neile kohalike ametivõimude survevõtetele ja rõhutades, et Holstre uute kogukonna-ametnike määramine ei vasta seaduse nõudele ega ka kogukonnaliikmete tahtele, palus H. Henno eriti A. Petersoni suhtes, et ta vabastataks politsei valve alt ja et talle antaks õiglast tasu kahju eest, mis ta saanud vangistamisest.

See H. Henno poolt A. Petersoni volitusel esitatud palve saavutas õige efektse vastukaja. Balti kindralkuberner, kelleni asi ulatus senati kaudu, saatis oma kõrgema eriametniku riigiõunik Hakeni koos sandarmipolkovnik Andrejanoviga Viljandisse erijuurdlust toimetama.[145] A. Peterson, kes oli 20. märtsil kutsutud võõrastemajja «Hornung» nende kõrgete härrade ette ülekuulamisele, ei kaotanud seegi kord pead ega oma väärikusetunnet. Kui riigiõunik Haken püüdis rõhutada, et A. Petersoni nimel 20. jaanuarist esitatud palves pole vastavad asjaolud täielikult kirjeldatud ja on vastuolus kohtuprotokollidega, palus väljakutsutu toimetada ülekuulamist mitte võõrastemajas ega pooliti eraviisil, vaid ametiasutuses kroonukulli ees. Ka nõudis ta, et ta konfronteeritaks oma vastaste ja pealekaebajatega ja et ülekuulamine protokollitaks ning antaks temale alla kirjutada. Seda soovi pidas kindralkuberneri ametnik endale solvavaks, põhjendamatuks kahtlustuseks. Olevat ju küsimus, kuidas juurdlust toimetada, täiesti ametniku enda otsustada.

Hakeni ja tema kaaslase reis Viljandisse jäi üldiselt enam pealiskaudseks vormitäitmiseks, ilma et oleks püütud kuidagi ulatuslikumalt tungida asja sisusse. See oli selge ka A. Petersonile, kes ikka veel ei kaotanud julgust, pöörduda uue palvekirjaga senati poole.[146] Ta palus nüüd korraldust, et temale välja antaks kõik vastaste pealekaebused ja seletused, et kohale komandeeritaks asja uurima õiglased vene ametnikud, ja lõpuks, et ta vabastataks politseilise valve alt ja tasutaks talle kahju, mis ta saanud ebaõiglasest vangistusest.

III. PALVEKIRJADE-AKTSIOONID PÄRAST 1864. AASTAT

Palvekirjad novembris-detsembris 1865

A. Petersoni isiklik saatus kujunes esimestel kuudel pärast vabanemist küllaltki kirevaks ning sündmusterikkaks, olles tingitud sellisena suurel määral tema enese kustumatust enesekaitse- ja võitlustahtest. Viimasega on ilmses seoses ka see uus elustumine Viljandimaa talupoegade palvekirjade-liikumises, mis on märgatav novembrikuul 1865.

---

[145] A. Peterson — senatile 4. IV 1866, sama tmk.
[146] Viimatitsiteeritud kiri.

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU

Selle kuu daatumitega palvekirju keisrile on säilinud Liivimaa kuberneri kantselei arhiivitoimikus[147] arvult kümme, millele lisaks tuleb veel üks ärakiri palvekirjast J. Köleri kirjakogus.[148] Nende 11 palvekirja hulgas on 3 isiklikku,[149] milles asjaosalised taluperemehed kaebavad, et nad on oma kohtadest nende müügi tõttu võõrastele välja aetud. Nüüd nõuavad nad vähemalt kahjutasu oma ehitatud hoonete ja maa melioratsiooni eest. Ühes neist palvekirjadest, nimelt nelja Olustvere peremehe omas, seatakse see soov ühendusse eesti talupoegade suurpalvekirjaga 9. novembrist 1864, mille esitamisest osa võttis ka selle kogukonna esindaja.

Kas nende erapalvekirjade koostamisel ka A. Peterson tegev oli, selle kohta on raske väita midagi kindlamat. Küll aga on ilmsesti tema koostatud, osalt tema käega isegi puhtalt ümber kirjutatud kaheksa kollektiivmärgukirja. Need on viiest kogukonnast: Viljandi kihelkonnast Puiatu peremeestelt (19 isiku nimel) ning sulastelt (72 isikut), Suure- (Vana-) Kõpu sulastelt (171 isikut), Uue-Võidu (Karula) peremeestelt (76 isikut) ning sulastelt (49 isikut) ja Viljandi mõisa peremeestelt; Paistu kihelkonnast Loodi kogukonna talunikelt (30 isikut) ning sulastelt (55 isikut).

Taluperemeeste nimel esitatud palvekirju oli seega neli.[150] Kõigis neis on lähtekohaks eelmisel aastal keisri nimele saadetud eri palvekirjad, iseäranis aga 9. novembri kollektiivmärgukiri, millele vastus saabumata. Selles avaldatud nõuded palutakse võtta kaalumisele ja anda nende puhul, nagu väljendatakse Loodi peremeeste palvekirjas, «keiserlik otsus, ja siis se ka meile kohtude ja seitungide läbbi kulutud saaks». Samuti kaevatakse kõigis neis palvekirjades talupoegade Peterburis käinud esindajate tagakiusamise üle kohalike ametivõimude poolt. Suurema üksikasjalisusega käsitellakse vendade Petersonide osa talupoegade palvekirjade-aktsioonides ja neile osaks saanud kurba saatust. Rõhutatakse, et kollektiivmärgukirjas esitatud andmed vastavad tõsioludele ja et Adam Peterson pannud need kirja talupoegade endi sõnade järgi.

Iseäranis kirglikult süüdistatakse Loodi peremeeste palvekirjas kohalikke ametivõimusid ja mõisnikke ning üldse valitsevaid õigusolusid. Drastiliselt seatakse vastamisi valitseva aadlivõimu kandjad ja neile allutatud talupojad: «Keik meie mõisnikkud on isse kohto herrad, targad ja kavvalad advokatid ja neil on ka lubba ja jõudo enneste eest need keige kavvalamad advokatid kirjota lasta ja nende suure tarkusse krutski ja vigguri läbbi keik meie palve kirjad val-

---

[147] LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

[148] Viljandi valla taluperemeeste palve keisrile 30. XI 1865 (ärakiri), J. Köleri kirjakogu.

[149] Olustvere neli taluperemeest — keisrile 8. XI 1865; Sürgavere taluperemees Jaan Murro — keisrile 10. XI 1865; talup. Johann Vinnal Puiatust — keisrile nov. 1865, LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

[150] Puiatu talunikud (esindaja Johann Laksberg) — keisrile 26. XI 1865, Uue-Võidu (Karula) talunikud — keisrile 30. XI 1865, Loodi talunikud — keisrile 30. XI 1865, LKKA, tmk. nr. 177 (1866). Viljandi mõisa talunikud — keisrile 30. XI 1865, J. Köleri kirjakogu.

leks aeada ja teist visi meie kahjuks pöörda, sest keik kohto herrad, kes mõisniko suggust ja surem hulk neist ka isse mõissa piddajad on, savad keik need meie kaebdusse peale sisse võetud vastussed iggas tükkis tõeks kiitma ja kinnitama. — Aga meil, õppetamatta ja prostoi tallo rahval ei olle ühtegi eestseisjad ja kohto asjade tallitajad, vaid peame häddast sunnitud, rasked põllo tööd tehhes, kas isse omma väikse mõistusega kohhut käima, sest keik targemad, kes ial julgevad meie palvet kuulda ja meil üks palve kirri kirjota, savad nemmad varsi kui keige suremad kurjateggiad tagga kiusatud, vangi pantud ja Siberia male vangi mõistetud . . .»

Mis puutub taluperemeeste palvekirjades esitatud konkreetseisse nõudeisse, siis kordavad nad osalt eelmise aasta 24 kogukonna kollektiivmärgukirja punkte. Sellised üldsoovid on: teoorjus kaotatagu võimalikult pea, juba järgmisel kevadel; teostatagu kohtureform,[151] antagu kaitset talupoegade esindajaile, palvekirjade koostajaile, tõlkidele, eriti vendadele Petersonidele; saadetagu kohale vene ametnikest komisjon, kes muuseas järele kontrolliks ka eelmisel aastal esitatud palvekirjade andmed ja nõudmised; nende palvekirjade esitamisega ühenduses tekkinud protsesside puhul antagu talupoegadele välja vastavad kohtuprotokollid ja nende vastaste tunnistused ning seletused.

Nende novembrikuu-palvekirjade eripärasuseks on, et neis esineb rõhutatumalt kui 24 kogukonna märgukirjas puht-agraarset elementi. Eriti põnevaks küsimuseks on siin alanud taludemüügiga kaasunud nähtusena seniste peremeeste sunnitud lahkumine oma kohtadest. Ilmselt on just see peremeeste meeled ärevile ajanud ja sundinud neid kiires korras abi otsima. Seepärast palutakse talude ostu-müüki kas pidurdada (kuni uue ja õiglasema maamõõtmiseni) või jälle hoolitseda, et kohalt lahkuv peremees saaks korraliku kahjutasu. Selle kohta tehakse rida konkreetseid ettepanekuid. Nii nõuavad Puiatu peremehed, et talu müügi korral ei lubataks endist peremeest välja ajada, «enne kui temmal honete, jädava töö ja kohha ülles arrimese ning põllu parremas teggemisse ja keige muu eest, mis maja peal perremehhe ommandus on», pole välja makstud. Väljamineku korral tõstetagu kahjutasu protsent seniselt 4-lt 25-le protsendile talu väärtusest, kusjuures talu hooned arvatagu endise peremehe omandiks. Sedasama nõuavad ka Uue-Võidu, Loodi ja Viljandi kogukonna peremehed, soovitades aga tõsta kahjutasu-protsendi lahkuvale peremehele 30-le. Teine terav agraarpahe, mille kohta kõigis peremeeste palvekirjades sõna on võetud, on talumaa mõisastamine, mille tagajärjel hulk talunikke on maast ilma jäänud või ilma jäämas. Selline talude mõisastamine palutakse seisma panna ja mõisastatud talumaa talupoegadele tagasi anda.

Sulaste palvekirjad, mis märgitud 1865. a. novembrikuu daatu-

[151] Sellega ühenduses nõutakse Loodi talunike palvekirjas (LKKA, tmk. nr. 177/1866): «et meil eesti rahval avvalikult kulutud lubba olleks kokko tulla ja omma ning omma seisusse kassuks nõu piddada».

mitega,[152] on ilmselt pärit ühelt ja samalt koostajalt, tõenäoliselt samuti A. Petersonilt. Sisult täiesti analoogilised, algavad nad lausega: «Ehk meie ka kül Kronole pearahha maksame ja omma sure vaevaga nappilt tenitud päva palgast ülles kasvatud lapsed soldatiks andma peame, ei olle meil mitte maad, kus peal ellada ja miska ennast toita võiksime, ehk meie kül muud ammetit ei olle õppinud, kui üksnes põllotööd.» Kuigi neis palvekirjades on lähtekohaks sulaste ning popside huvid ja eriti kaevatakse ka nende talurahvakihtide rõhuva maapuuduse üle, on nad sisult rakendatud peamiselt peremeeste nõudmiste toetamiseks. Sulasrahvas on siin ilmselt võetud peremeeste aktsiooni sõiduvette. Kõigis neis kaevatakse talude mõisastamise üle, mis suurendanud ka maatarahva maapuudust. Puiatu sulaste palvekirjas kurdetakse veel ka talude kõrge rendi üle, mistõttu talunikud ei saavat odavamalt maad edasi rentida. Uue-Võidu sulaste palvekiri väljendab sama mõtet järgmiselt: «Meie mõisa herra von Helmersen on meie valla perremeeste maad hirmus sure rendi ja teo orjusse alla pannud, nenda et neil mitte võimalik ei olle meil omma käest ni paljo maad parraja rendi ehk orjusse eest anda, et ommad lapsed toita ja kergem ülles kasvata võiksime, vaid perremehhed peavad hirmus suurt renti maksma ja orjusse pärrast vimast ma lappi issi püüdma prukida — ja jävad siiski aast-aastalt kehvemaks.» Vana-Kõpu sulased kurdavad veel eriti talude ostu üle, mis peremeestele liiga kallilt kätte minevat. Kuigi talunikud tõrkuvat ostmast, sunnitavat neid selleks. Kallilt ostetud talus aga ei suutvat peremees enam sulast pidada, vaid katsuvat oma tööjõuga läbi ajada.

Kõik ülalesitatud, nii talunike kui sulaste kollektiivpalvekirjad olid kas täiesti või vähemalt olulisel määral A. Petersoni töö. Nende koostamisel, samuti allkirjade kogumisel oli käidud mõnevõrra erinevat teed, võrreldes eelmise aasta palvekirjade-aktsioonidega. See oli tingitud vahepeal saadud kogemusist ja muutunud olukorrast. Kõigepealt oli uutes palvekirjades sõnastus märksa ettevaatlikum ja arvestas ainult kohalikke konkreetseid olukordi ning soove. Neist üleulatuvad nõuded, nagu nad esinesid 24 kogukonna kollektiivmärgukirjas (eesti keele, tsensuuri, kirikuõpetajate valimiskorra, rahvakooli kohta), olid nüüd hoopis kõrvale jäetud. Ka polnud enamiku palvekirjade esitajaiks enam kogukonnad oma ametliku esinduse kaudu. Palvekirjad olid nüüd varustatud üksikute palujate allkirjadega, kelleks oli värvatud suur osa kogukondade täisõiguslikke liikmeid, nii talunikke kui sulaseid ja popse. Kogu seekordne palvekirjade-aktsioon oli veel rõhutatumalt kui varemini talunike üritus, millele oli hangitud ka sulasrahva toetus.

Kuidas need palvekirjad Peterburi toimetati ja seal esitati, pole lähemalt teada. J. Köleri autobiograafias toodud andmeist

---

[152] Puiatu sulased — keisrile nov. 1865, Suure-Kõpu sulased — keisrile 29. XI 1865, Uue-Võidu (Karula) sulased — keisrile 30. XI 1865, Loodi sulased — keisrile 30. XI 1865, LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

tuleks järeldada, et see toimus 30. novembril 1865 saatkonna kaudu, mille tõlgiks olnud Peeter Peterson.[153] Enamik viimatikäsiteldud palvekirju on tõepoolest dateeritud nimetatud kuupäevaga, osa mõni päev varemini. On tõenäoline, et palvekirjad toimetati Peterburi ja esitati seal saadikute kaudu. Väheusutav on aga väide, nagu oleks selle saatkonna tõlgiks olnud Peeter Peterson. Viimase käsi oleks säärasel korral käinud kindlasti halvemini. Ta jäi aga veel enam kui aastaks vabadusse ja võis täita selle aja kestel Holstre vallakirjutaja kohuseid.

Ajalt lähedased ülalesitatud palvekirjadele ja algatatud nähtavasti sama aktsiooni osana on veel paar kollektiivmärgukirja keisrile sama aasta detsembrikuust. Esimene neist on Navesti taluperemeeste palve 13. detsembrist 27 allkirjaga.[154] Nii sõnastuselt kui sisult on ta väga sarnane eelmiste, peremeeste nimel esitatud palvekirjadega. Ka selles on tunda A. Petersoni mõju, võib-olla koguni, et see on tema enda koostatud. Teine kollektiivmärgukiri on Kõpu talunikelt, dateeritud 15. XII 1865 Peterburis ja esitatud keisrile kahe voliniku kaudu.[155] Selles kaevatakse peamiselt kõrge maahinna ja rendi üle. Kaudselt on sellegi algatus ühenduses eelmise aasta palvekirjade-aktsiooniga. Tema esimene allakirjutanu ja võib-olla ka aktiivsem mees selle koostamisel on Tõnnis Noodapära, kes kuulus ka talupoegade suursaatkonda eelmisel aastal. Sama Noodapära esitas keisrile nüüd ka oma isikliku palvekirja,[156] milles kaebas, nagu eelmiselgi aastal, et polevat ikka veel saanud kahjutasu oma talust väljatõstmise puhul.

Kõik need palvekirjad keisri nimele saadeti siseministeeriumi kaudu Balti kindralkubernerile, kelle ülesandeks jäi ka vastuse andmine palujaile. Kokku võttes palvekirjades esinevaid ühiseid nõudeid, leidis kindralkuberneri kantselei,[157] et osa neist on seadusevastased (nagu talupoegadele maa kindlustamine, lahkuvaile rentnikele kahjutasu määra suurendamine, talude rendi normimine jne.), kuna osa nõutud uuendusi on juba otsustatud või algatatud (teoorjuse kaotamine keisri käsuga 1868. a. kevadeks, talurahva kogukondliku omavalitsuse ümberkorraldamine). Petersonide asjus ei pidanud kindralkuberner võimalikuks astuda mingeid samme, sest et see küsimus oli senati otsustada. Ühe sõnaga, kindralkuberner otsustas jätta palvekirjad täies ulatuses tagajärjeta.

See otsus läks kuberneri kaudu Viljandi sillakohtule teatamiseks asjaosalistele talupoegadele. Kubermanguvalitsus omalt poolt pidas tarvilikuks kogukonnakohtute kaudu talupoegi hoiatada, et kui nad veel peaksid julgema esineda selliste palvekirjadega, langevad nad raske karistuse alla.[158] Palvekirju endid ei saadetud origi-

---

[153] «Русская старина» 1886, novembri nr., lk. 362.
[154] Navesti talunikud — keisrile 13. XII 1865, LKKA, tmk. 177 (1866).
[155] Kõpu talunikud — keisrile 15. XII 1865, sama tmk.
[156] Tõnnis Noodapära — keisrile 22. XII 1865, sama tmk.
[157] B. kindralkuberner — L. kubernerile 8. II 1866, nr. 157, sama tmk.
[158] L. kubermanguvalitsuse otsus 11. II 1866, sama tmk.

naalides ega koopiais tagasi. Seda sammu põhjendas kubermanguvalitsus asjaoluga, et need kirjad sisaldavat mitmesugust laimu kohalike võimude ja ametiasutuste vastu, mistõttu need peaksid saadud kirjade puhul astuma samme pealekaebajate vastu.

Kindralkuberneri otsuse teatavakstegemisel Viljandi sillakohtu kaudu avaldasid talupojad oma tavalist umbusaldust ja rahuldamatust kohalike ametivõimude suhtes. Nad kahtlesid selle otsuse ehtsuses, nõudsid sellest ärakirja, mida neile aga ei antud. Ja hoolimata karistusega ähvardusest lubasid nad jällegi Peterburi edasi kaevata.[159] Kuberner lubas Viljandi sillakohtul küll anda talupoegadele kirjaliku ärakirja vastusest.[160] Vaevalt aitas seegi tõsta neis usaldust kohalike ametiasutuste vastu.

Uued katsed 1866. a. kevadsuvel

Osa talupoegi teostaski 1866. a. kevadsuvel oma ähvarduse pöörduda uuesti pealinnas asuvate riigivõimude poole. 17. juunil saadab Balti kindralkuberner Liivimaa kubernerile edasi neli Peterburis talupoegade poolt esitatud palvekirja.[161] Esimene neist on Kõpu talupoegade korduv kaebus kohaliku mõisniku v. Stryki poolt neile osaks saanud tagakiusamiste kohta. See palvekiri oli esitatud suurvürst Konstantin Nikolajevitši nimele. Teised palvekirjad, mis esitatud keisri nimele, on kaks Viljandi mõisa ja üks Torma talupoegadelt. Need palvekirjad, mille tekst meile küll lähemalt teadmata, näivad peale Torma oma olevat kaja tagajärjeta jäetud novembrikuu-palvekirjadele.

Samasuguse kaebuse kordamisena esineb ka Puiatu kogukonna palvekiri,[162] mille andis 13. juunil siseminister Valujevile Johann Lakspärk (Laksberg). Selles öeldakse otseselt, et palujad ei usu kihelkonnakohtuniku teadet, nagu oleks siseminister nende 1865. a. 26. novembri palvekirja «tühjaks arvanud». Iseloomulikult kirjutatakse uues palvekirjas: «Et meie essiteks sedda mitte suggugi uskuda ei või, et Suur Aulik Ministri Herra meie keige allandlikuma palvede peäle nisuggust otsust tehha võtnud, ja et meie teiseks sega suggugi mitte rahhul jäda ei või, et meil ühtegi ommadusse õigust mõisnikkude vasto ei olle, kes ühhes meie tallokohhadega ka keik meie liikumata ommadust ilma kahjotassumisseta meie käest ärravõttavad», siis kaevatakse nüüd uuesti, korrates varemini esitatud nõudeid. Selle palvekirja suhtes on teada, et selle

---

[159] Viljandi sillakohus — kuberner v. Oettingenile 22. IV 1866, nr. 1622, sama tmk.

[160] L. kuberner — Viljandi sillakohtule 28. IV 1866, nr. 4092, sama tmk.

[161] B. kindralkuberner — L. kubernerile 17. VI 1866, nr. 755 ja 761. Vrd. L. kuberner — Viljandi ja Tartu sillakohtunikele 29. VI 1866, nr. 6904/05, sama tmk.

[162] Johann Lakspärgi palve Puiatu kogukonna nimel siseministrile 13. VI 1866, LKKA, tmk. nr. 177 (1866). Vrd. Puiatu vallakohtu volitus J. Lakspärgile 23. V 1866, sama tmk.

koostamisel oli tegev ka Peeter Peterson, kuna selle vene keelde tõlkis Dankmann.[163] See toimus Peeter Petersoni Peterburis viibimise ajal juunikuus 1866. Peterson oli selle reisi ette võtnud mitte mingis ühenduses talupoegade palvekirjade-aktsioonidega, vaid ainult selleks, et ajada oma protsessi Liivimaa ametivõimude vastu. Ta esitas senatile nende vastu oma ebaõige vangistamise eest suurema kahjutasu-nõude.[164]

Ametivõimude suhtumine seekordsessegi talupoegade palvekirjade-aktsiooni polnud teistsugune kui varemini. Puiatu kogukonna palve jäeti tagajärjeta, kuna tema esindaja Lakspärk saadeti siseministri korraldusel tagasi kodumaale, kus kohalik kuberner teda ka omapoolse ülekuulamisega vintsutas.[165] Kõpu, Torma ja Viljandi kogukonna palvekirjade puhul pidid kohalikud ametivõimud kindralkuberneri ülesandel mõjukalt veenma talupoegi, et nad võetakse vastutusele kogu seadusliku karmusega, kui nad pärast korduvaid eitavaid vastuseid veel peaksid esinema uute kaebustega.[166]

Sellega lõpevadki Viljandimaa talupoegade kollektiivpalvekirjade-aktsioonid, mis olid uuesti elustunud pärast A. Petersoni vanglast vabanemist 1865. a. hilissügisel. See oli otsene järellainetus 1864. a. sügisese suurpalvekirja esitamisele. A. Petersonile oli see uus jätk palvekirjade-liikumises osalt enesekaitse-aktsioon, millega ta taotles enda kasuks uusi lisamõjustusi jätkuvas protsessimises Liivimaa ametivõimudega, samal ajal aga selle võitluse jätkamine, mille juhiks ta oli hakanud.

Viimatimainitud palvekirjade hulgas oli üks ka Torma talupoegadelt. Ei ole võimalik kindlaks teha, kas nad esinesid kohalikul algatusel või mingis ühenduses viljandimaalaste viimaste üritustega. Kuid 1864. a. eesti talupoegade suursaatkonnaga seoses oli

---

[163] Vrd. Viljandi sillakohus — L. kubernerile 7. III 1867, nr. 987, LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

[164] P. Petersoni palve senatile 10. VI 1866 (ärakiri), esitatud isiklikult sekretäri abile parun Korffile, VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866). Selles palvekirjas on andmeid, mis väärivad huvi Peeter Petersoni biograafia seisukohalt. Üliõpilasena ei kuulunud Peterson mingisse organisatsiooni, seisis aga lähedal organiseerimatute esindusele — «Wildenvertretung'ile», kellelt ta edaspidi lootis saada lubatud stipendiumi. Jäädes nüüd eemale Tartu ülikoolist, «mille ülemus», nagu kaebab palvekirja esitaja, «teotses ühiselt kohalikkude aadlivõimudega, andes minu nende tagakiusamistele ilma mingi kaitseta ja seadusliku aluseta», pidi P. Peterson nüüd muidugi ilma jääma ka stipendiumist. Teistes ülikoolides õppimist pidas Peterson endale üle jõu käivaks. Arvestades senati otsust, millega Liivimaa ametivõimude tegevus tunnistati tema suhtes ebaõigeks, nõuab P. Peterson neilt kahjutasu: kaotatud toetus ülikooli 4-aastase kursuse kestel — 600 rubla aastas — 2400 rubla, kohtukulud ja ülalpidamine vangistuses olles (4. VIII 1864 — 27. V 1865) — 1500 rubla, kahju akadeemilise hariduskäigu katkestamise eest — 5000 rubla, — kokku 8900 rubla hõbedas. Vangistuse eest eritasu määramise jättis palvekiri senati otsustada.

[165] Vrd. B. kindralkuberner — L. kubernerile 19. VII 1866, nr. 924, L. kuberner — Viljandi sillakohtule 5. VIII 1866, nr. 7094, LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

[166] B. kindralkuberner — L. kubernerile 17. VI 1866, nr. 755 ja 761, LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

seegi palvekiri. Tema puhul oli agaramaid tegelasi Iisak Arro, kohalik taluperemees, kes oli viibinud ka keiserlikul audientsil 9. nov. 1864. Torma talupoegade viimasele palvekirjale sai osaks sama saatus, mis teistelegi: ta jäeti tagajärjeta ja saadeti palujaile kohaliku sillakohtu kaudu tagasi koos kindralkuberneri hoiatusega, et tulevikus selliseid palveid enam ei korrataks.[167] Selle otsuse täitmisel sillakohtu poolt selgus aga, et mehed juba olidki esitanud uue palve.[168] Ja edasi areneb sillakohtus sama pilt, nagu paljudes teisteski tolleaegseis kodumaa ametiasutustes, kus talupojad umbusklikult ja rahuldamatult vastu võtavad endile ebameeldiva otsuse. Mehed märkavad, et nende palvekiri on kellegi poolt läbi kriipsutatud. Nad nõuavad kirjalikku tunnistust, kes seda on teinud, avaldavad seda oma nõudmist «täiesti sündmatul viisil», nagu kaebab sillakohtunik. Eriti toorelt esinenud neli talupoega, nende seas ka meile juba tuntud Iisak Arro, keda sillakohtunik peab kogu aktsiooni eestvõtjaks. Ja kindralkuberner ruttab selle esinemise puhul teatama, et tal ei olevat midagi selle vastu, kui mainitud neli talupoega oma sündmatu ülesastumise pärast võetakse kohtulikule vastutusele.[169]

Peale mainitud kollektiivmärgukirjade esitati samal ajal Liivimaa eesti talupoegadelt veel rida isiklikke palvekirju. Need on pärit osalt samadest rajoonidest, kust esimesedki, osalt aga väljastpoolt neid alasid.[170] Üldiselt on need tavalised pöördumised kõrgemate ülemuste poole, kellelt aktiivsemad talupojad abi otsisid. Nende sisuks on eranditult kaebused kohaliku mõisniku peale abipaluja talust väljaajamise puhul. Oma senisest talukohast oldi ilma jäädud kas selle mõisastamise või, nagu see esines enamikul juhtumeil, selle müügi tõttu võõrale juurdetulnukale.

Nagu kollektiivmärgukirjad, nii jäid ka üksiktalupoegade isiklikud palvekirjad ikka paluja poolt soovitud tagajärgedeta. Ja abiotsijail pidid aja jooksul aina tihenema kogemused, et ka läbitungimine kohalike ametivõimude tõkkeist ja otsene kontakti saavutamine riigi keskvõimudega ei anna ihaldatud tulemusi. Kuid hoolimata neist kogemusist ei kustunud ometi inimestes usk oma ain-

---

[167] B. kindralkuberner — L. kubernerile 17. VI 1866, nr. 761, sama tmk.
[168] Tartu sillakohus — L. kubernerile 15. VII 1866, nr. 3444, sama tmk.
[169] B. kindralkuberner — L. kubernerile 26. VII 1866, nr. 941, sama tmk.
[170] Viljandimaalt on isiklikke palvekirju peale tekstis mainitute veel Jaan Müürsepalt Vana-Võidust — keisrile 10. II 1866; Ants Reimannilt Navestist — keisrile 26. I 1866 (vrd. B. kindralkuberner — L. kubernerile 13. II 1866, nr. 167); Torma lähikonnast Jüri Amer Laius-Tähkverest — keisrile 3. XII 1865 ja Mari Roose Saaremõisast siseministrile, daatum teadmata (vrd. B. kindralkuberner L. kubernerile 15. VI 1866, nr. 722); väljastpoolt kollektiivmärgukirjade rajoone Vidrik Pärg (Berg) Vastseliinast — suurvürst Konstantin Nikolajevitšile 11. V, 12. VI ja 15. IX 1866 (vrd. B. kindralkuberner — L. kubernerile 18. VI 1866, nr. 764 ja V. Pärgi palve suurvürst Konstantin Nikolajevitšile 15. IX 1866); Gustav Reppan Mõnistest — keisrile, daatum teadmata (vrd. B. kindralkuberner — L. kubernerile 18. VI 1866, nr. 762); Mari Madisson, Halliku mõisast Pärnumaalt (vrd. B. kindralkuberner — L. kubernerile 6. IX 1866, nr. 1142). Kõik tsiteeritud kirjad LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

sale mõeldavale toele — riigivõimule. Ja otse imestamisväärse visadusega ja kustumatu lootusega tegid talupojad oma rahuldamata jäetud palvete puhul uusi katseid pöörduda keskvõimude poole.

Liikumise viimased järellained

See usk ja lootus kandis kõigist äpardusist hoolimata ka A. Petersoni, kui ta 1866. a. sügisel otsustas minna isiklikult pealinna. Seekord ei kavatsenud ega organiseerinud ta enam mingeid ulatuslikumaid palvekirjade-aktsioone. Tema reisi peamiseks eesmärgiks oli hoolitseda omade ja vend Peetri protsesside eest senatis. Selleks oli ta kaasa võtnud nähtavasti ainult ärakirjad vastavaist kaebustest ja asjade ajamiseks volituse oma vennalt.[171] Kõrvalistest asjadest pidi ta veel ajama Holstre kogukonna protsessi Liivimaa kuberneri v. Oettingeni vastu selle valla ametnike põhjuseta tagandamise pärast.[172]

Kuigi A. Peterson oli politsei valvealune ja tal oli keelatud oma asukohast Holstrest lahkuda, õnnestus tal siiski saada 10. okt. Tartu renteist pass aastase maksvusega. 18. oktoobril oli ta Peterburis.[173] Aga juba olid liikvel ka Liivimaa ametivõimud. Nähtavasti ühenduses A. Petersoni tagaotsimisega pandi juba 14. oktoobril Peterburi eesti koguduse köstri Wilhelm Beefeldt'i juures läbiotsimine toime. Petersoni ei leitud. Köstrilt viidi ära mõned paberid eesti ja saksa keeles. Vaevalt oli aga A. Peterson politseijaoskonnas 18. oktoobril sisse kirjutatud, kui teda luuravad ametnikud, kelle hulgas oli ka üks Riiast saadetu, olid kohe tema jälil. Järgmisel päeval toimetati läbiotsimist endise Tartu kodaniku Jegor Frilipi juures, kus Peterson koos oma kaaslasega Karl Kreimanniga (Dreimann) korteris oli. Meestel oli kaasas mitmesuguseid pabereid ja kolm kirja, neist kaks J. Köleri ja Fr. Russovi nimele, mis politsei ära võttis. Peterson ja Kreimann jäeti esialgu vabadusse. Neilt võeti ainult allkirjad, et nad ei lahku Peterburist vastava loata. Samal päeval pandi läbiotsimine toime ka J. Köleri ja kooliõpetaja Th. Dankmanni juures, kelledelt aga midagi kahtlast ei leitud.[174] Kahe viimase juures läbiotsimisel viibis ka Riiast Petersoni puhul eriliselt pealinna komandeeritud politseiametnik Krampf.

---

[171] A. Petersonil kaasas olnud ja Peterburis läbiotsimisel äravõetud paberid, VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866). Sealsamas ka volitus Peeter Petersonili 8. X 1866.

[172] Samas toimikus volitus Holstre kogukonnavalitsuselt 8. X 1866, nr. 254.

[173] A. Petersoni pass ühes politseilise registreerimismärkmega Peterburis, VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

[174] Politseilise läbiotsimise protokollid W. Beefeldti juures 14. X, A. Petersoni ja K. Kreimanni juures 19. X ja J. Köleri ning Th. Dankmanni juures 19. X 1866, VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866). J. Köler oma autobiograafias («Русская старина» 1886, novembri nr., lk. 363) kirjutab, et läbiotsimine tema juures olnud öösi 18/19. oktoobril 1865. Siin on Köler nähtavasti aastaarvus eksinud.

Kogu see A. Petersoni jälgimine ja tema puhul läbiotsimiste korraldamine oli algatatud kahtlemata Liivimaa ametivõimude poolt. Ja näib, et Petersoni püüti tabada just pealinna jõudmisel, lootes leida kompromiteerivaid kaasavõetud pabereid nii tema enda kui ka kogu palvekirjade-liikumise kohta. Poliitilist politseid pealinnas suudeti aga nähtavasti veenda, et Peterson on ohtlik mässaja, kes seisab ühenduses vene revolutsionääridega.[175] Midagi eriti kompromiteerivat Petersoni juurest ei leitud. Kuid tema kui politsei valvealuse omavolilisest ilmumisest Peterburisse oli siiski küllalt, et ta peagi vahistati ja saadeti vangina Viljandisse.

A. Petersoni vastu alustati uus protsess. Holstre kogukonda aga, kes oli julgenud algatada kaebuse kohaliku kuberneri peale, karistati uuesti sõjaväe majutamisega.[176] Peeter Peterson, olles tol ajal Holstre valla kirjutaja, astus mitmeid samme, et valda sõjaväest ja venda vanglast vabastada; saatis sel puhul palvekirju Riiga kindralkubernerile ja Peterburisse riigimaade ministrile Zeljonõile ning suurvürst Konstantin Nikolajevitšile. Äkki aga võttis Peetrigi saatus halva pöörde. Liivimaa kõrgemate võimude, tõenäoselt just kuberner v. Oettingeni algatusel ja mõjustusel otsustas baltisaksa-sõbralik siseminister Valujev Peeter Petersoni kui seltskondlikule rahule kardetava isiku administratiivsel teel Liivimaalt välja saata. Varahommikul 23. detsembril 1866 vahistati ta sandarmite poolt Holstres ja saadeti Slobodski linna Vjatka kubermangus. Sellega lõppes jäädavalt Peeter Petersoni osa Liivimaa poliitilisel näitelaval.

Administratiivne väljasaatmine, see kõige omavolilisem valitsevaile võimudele vastumeelsete poliitiliste tegelaste kõrvaldamise viis, jäi ka Peeter Petersoni suhtes ainsaks eemaldamisteeks. Liivimaa kohtuasutuste hammas tema vastu murti senati õigeksmõistva otsusega.[177] Sama otsus ähvardas Liivimaa ametiasutusi veel järgnevategi ebameeldivustega. Ja sama otsuse põhjal esitas ka P. Peterson 8900-rublase kahjutasu nõudmise Liivimaa ametivõimude vastu.[178] See kõik oli küllaltki häiriv. Ja senati suhtes polnud lootustki, et tema otsusega kõigutatud Liivimaa ametiasutuste autoriteet harilikus korras jälle jalule seataks. Senati hilisem otsus[179] aina kinnitas neid kartusi. Selles määrati Liivimaa õuekohtu liikmeile isiklik noomitus selle eest, et nad olid teinud seadusevastase otsuse P. Petersoni ja tema kaaslaste kohta. Õuekohtule kui asutusele tehti märkus, et ta polnud küllaldaselt valvel alamate kohtuinstantside tegevuse suhtes. Samuti tehti märkus Liivimaa viitsekubernerile v. Cubbe'le, et ta oli määranud P. Petersoni pärast

[175] Vrd. J. Kõleri kõnelus läbiotsimise puhul Peterburi politseimeistriga, «Русская старина» 1886, novembri nr., lk. 363—364.

[176] Vt. järgneva kohta J. Lõo, Mõned andmed, lk. 11 jj.

[177] Senati otsus 3. II 1866, nr. 273 (tõlke ärakiri), PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1868).

[178] P. Peterson — senatile 10. VI 1866 (ärakiri), VlnSkA, tmk. ad nr. 52 (1866).

[179] Senati otsus 13. IX 1867 (tõlke ärakiri), PrnKkA, tmk. K./nr. 3871 (1868).

vabastamist senati otsusel politsei valve alla. Asjaosaliste kohtuasutuste — Liivimaa õuekohtu, Pärnu maa- ja sillakohtu ning Pärnumaa IV jaoskonna kihelkonnakohtu — tegevust P. Petersoni loos pidi kohalik kubermanguvalitsus veel eriliselt uurima ja esitama oma arvamuse selle kohta senatile. P. Petersoni nõude kahjutasu asjus jättis senat küll rahuldamata, kuid reservis talle õiguse algatada see uuesti, mispuhul pidi esitatama üksikasjalised põhjendused selle kohta.

Adam Peterson mõisteti Pärnu maakohtu ja teises astmes Liivimaa õuekohtu poolt 1867. a. sügisel üheks aastaks vangiroodu. Tema kassatsioonikaebusele senatisse ei andnud käiku Liivimaa kuberner v. Oettingen ega uus, surnud Schütze asemele määratud prokurör. Alles uus kuberner F. v. Lysander, kes asendas peagi A. v. Oettingeni, andis A. Petersoni edasikaebusele käigu. Senat mõistis Petersoni õigeks ja ta vabanes Riia vanglast 4. mail 1868.[180]

Palvekirjade-liikumine Viljandimaal oli, nagu nägime, juba paar aastat enne seda vaibunud. Jäänud tagajärgedeta ja jooksnud liiva, näib, nagu oleks tal pärast vendade Petersonide kõrvaldamist olnud veel vähem ajendeid taasvirgumiseks. Kuid ometi üritasid Viljandimaa talupojad ka A. Petersoni vangisoleku ajal veel ühe katse kollektiivmärgukirja esitamiseks. Selleks ilmus 1868. a. veebruaris Viljandimaalt Peterburisse kaheksaliikmeline saatkond, kes esindas 11 kogukonda.[181] Neist kogukondadest oli üheksa nimel alla kirjutatud ka 1864. a. 9. novembri kollektiivmärgukirjale. Need olid: Viljandi kogukond (saadik Tõnnis Paltser), Puiatu ja Loodi (saadik Ado Piir), Sürgavere (saadik Jüri Puggu), Olustvere ja Navesti (saadik Jaak Tiss), Lõhavere (saadik Jüri Riiwaldt), Uue-Võidu (saadik Jüri Peet), Suure-Kõpu (saadik Gustav Liik). Uutena olid juurde tulnud Soosaare ja Eistvere (ühine saadik Jaan Tõnisson). Saadikud olid kõik uued mehed, kes varemini palvekirjade-aktsioonides polnud esinenud.

Selle saatkonna organiseerimisest, palvekirjade koostamisest ja Peterburis esinemisest puuduvad lähemad teated. Ainult Puiatu ja Loodi esindaja A. Piiri kohta teab suuline rahvatraditsioon,[182] et ta läinud Peterburisse kohaliku maatarahva saadikuna jala Võru ja Pihkva kaudu, kust edasi sõitnud raudteel. Peterburis olnud saadikud korteris kellegi eesti mehe juures, puutunud kokku C. R. Jakobsoniga. Ka olid nad kontaktis J. Köleriga, nagu selgub viimase autobiograafiast. Saatkonna märgukirja koostamine ja tõlkimine toimus kindlasti Peterburi eesti rahvasõprade kaasabil.[183]

Sisuliselt oli palvekiri väga lähedane eelmistele Viljandimaa märgukirjadele. Pearõhk langes selleski agraarolude käsitlemisele. Kurdeti talude kõrgete rendi- ja ostuhindade üle, mis talupoegadele

---

[180] J. Lõo, Mõned andmed, lk. 12.

[181] Kollektiivmärgukiri keisrile 15. II 1868 (ärakiri), J. Köleri kirjakogu.

[182] A. Vihmann, st.-ar. Suure-Kõpust ja Viljandi kihelkonna läänepoolseist valdadest, 1926, lk. 147.

[183] Märgukirjast jäi üks eksemplar ka J. Köleri kätte.

peale sunnitakse. Nuriseti kvoodimaa eraldamise üle, mis veel enam suurendab maapuudust, samuti ka, et talusid müüakse isikuile väljaspool talupojaseisust. Juhiti tähelepanu, et enamiku talurahvastikust moodustava maatarahva olukord halveneb eriti veel seeläbi, et raharendile siirdumise ja taludeostu arengu tõttu suurenevat ka tööpuudus, mis rõhub iseäranis maaproletariaati.

Tähtsamate uuendustena paluti märgukirjas: alandada ja normida renti kroonukogukondade määrade tasemeni (seniselt 8—10 rublalt taalri eest 2—3 rublani); korraldada talude müüki nii, et see poleks seniseile rentnikele peale sunnitud, vaid et see võiks toimuda vastavalt reaalseile ostuvõimalusile; senised pealesunnitud ostulepingud tühistada; tunnustada seniste rentnike tasuta omandiks talusüda ühes hoonete ja aiamaaga; üle kvoodimaa määra mõisastatud talumaa ja teiste seisuste liikmeile müüdud talud anda talupoegadele tagasi; ümber korraldada maahinne ja parandada popside olukorda. Peale nende puhtagraarse sisuga nõuete paluti veel: lubada uute üldkohtunike valimisest osa võtta ka talupoegadel; ametiasutustest välja anda mõisnike vastulaused talupoegade kaebustele ning palvetele; ja lõpuks anda kaitset talupoegade esindajaile pöördumistel kõrgemate võimude poole.

Nagu J. Köler mäletab, olnud viimatimainitud üritus ka viimne suurem eesti talupoegade saatkond Peterburisse Aleksander II valitsuse ajal.[184] See näib ka tõesti nii olevat. Üksikuid pöördumisi riigi keskvõimude poole, nii kogukondade kui isikute poolt, oli muidugi hiljeminigi. Oli ka katseid organiseerida kollektiivseid esinemisi, kuid ilma suuremate tagajärgedeta.[185]

Viljandimaa kui eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonide keskuse ja siit algatatud liikumisest haaratud üksikute Pärnu- ja Tartumaa kogukondade kõrval tuleb märkida 1867. aastast mõnevõrra sarnaseid kollektiivseid esinemisi ka Võrumaalt. Siit on teada viis ühe ja sama kuupäevaga — 28. jaanuariga 1867 — dateeritud palvekirja suurvürst Konstantin Nikolajevitšile.[186] Need pole mingid suuremate hulkade nimel esitatud kollektiivmärgukirjad, vaid üksikute talupoegade eri palved, milles otsitakse abi ühe ja sama häda puhul, kuid iga paluja individuaalselt seisukohalt. Neid ühendavad ühise kollektiivse aktsiooni avalduseks ühe ja sama koostaja käsi, neile märgitud ühine daatum ja teataval määral ka ühine adressaat — suurvürst Konstantin Nikolajevitš, kelle nimele muide

---

[184] «Русская старина» 1886, novembri nr., lk. 362.

[185] Üks laiaulatuslikum oli 1873. a. algul. Vt. BKkA, V jaosk., tmk. nr. 106 (1873). Viljandi- ja Tartumaal organiseeriti üksikute ettevõtlikumate meeste poolt koosolekuid ja korjati allkirju palvekirjadele, mis pidi saadetama keisrile. Muuseas opereeriti ka üleskutsetega, mis kandsid allkirja: «Peterburi Ahukaard Taukmann». Huvitav pisiasi, mis näitab kooliõpetaja Th. Dankmanni populaarsust Viljandimaa talupoegade keskel veel 70-ndail aastail.

[186] Väimela talupojad Jaan Rikkand, Jüri Väisveer ja Hindrik Rikkand, Pindi talupojad ühispalvekirjaga Jüri Lätte, Peeter Häärmän ja Mikk Rikkas ning Kooraste talupoeg Mihkel Sik — suurvürst Konstantin Nikolajevitšile 28. I. 1867, LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

Viljandimaalt lähtunud palvekirjade-aktsioonides pöörduti ainult paaril üksikul korral.

Need viis palvekirja — kolm eri palvet Väimela talupoegadelt Põlva kihelkonnast, üks Pindi kolme talupoja nimel esitatud Rõuge kihelkonnast ja üks Koorastest Kanepi kihelkonnast — on eranditult kaebused kohalike mõisnike peale, kes on lasknud palujad nende senistest taludest välja ajada, müües need võõrastele talupoegadele. Väimelast pärit palujad on käinud kümneid kordi abi otsimas, teinud seda raugematu visadusega, kuid ikka tagajärjeta.[187] Ja kui mitte muu, siis vähemalt see protsessimine on meestele selgeks teinud, et kohalikelt mõisnike klassikohtuilt pole neil midagi loota. Sellist silmade selgumist märgitakse ühes palvekirjas:[188] «Ent kikkin Meije kohtin Istup perrisherr Kohto Mõismissel Kohto Herrä hääl käel, kohto lavva man Toli pääl, Selle ei Mõisteda vaesselle Tallomehhele Middaki.» Selles kogenud, pöörduvadki mehed nüüd Vene suurvürsti poole, paludes abi, et äravõetud kohad neile tagastataks. Muidugi jäi seegi tagajärjeta. Endiste peremeeste väljaajamine ning nende kohtade müük uutele osutus paberil igapidi «seadusepäraseks».[189]

See Võrumaa talupoegade palvekirjade-aktsioon ei näi olevat mingis otseses ühenduses viljandimaalaste selletaoliste üritustega. Muidugi pole võimatu, et kaudsed kuuldused ja võimalikud kokkupuuted viljandimaalastega ei jäänud mõjuta. Ka Peterburi eesti patriootide abistavat kätt pole neis primitiivse sõnastusega ja Võru murdes kirjutatud palvekirjades ning nende konarlikes venekeelseis tõlkeis märgata.

Oma tekkelt on need üheaegsed palvekirjad mingis kindlas ühenduses Vastseliina talupoja Vidrik Pärgi ühe vareminiesitatud sisult ja sõnastuselt analoogilise palvekirjaga. Pärgi enda kohta on teada, et ta oli pärast 1860. aastat elanud mõnda aega Pihkva kubermangus, kust tulnud tagasi kodukogukonda, Vastseliina kõrtsi rentnikuks. Aprillikuus 1866 ilmunud ta oma endisesse tallu, mis juba 1860. aastal tema isa käest ära võetud, ja asunud sinna elama. Kaks korda oli ta talu uue omaniku poolt välja aetud ja omavoli eest ka kihelkonnakohtu poolt karistatud.[190] Sel puhul käis Pärg esimest korda 11. mail ja teist korda 12. juunil Peterburis ja 12. juulil Riias kindralkuberneri juures abi otsimas. Seda mitte saanud, pöördus ta sama aasta 15. septembril palvekirjaga suurvürst Konstan-

---

[187] Nagu vastavais palvekirjades avaldatud kokkuvõtteist nähtub, on Väimela talupoegadest käinud oma talukoha tagasisaamiseks Jaan Rikkand 15 korda kihelkonnakohtus, 10 korda Tartu kreisikohtus, 4 korda Riias õuekohtus, 2 korda kuberneri juures, Jüri Väisveer 30 korda kihelkonnakohtus, 18 korda Tartu kreisikohtus, 2 korda õuekohtus, Hindrik Rikkand 12 korda kihelkonnakohtus, 3 korda Tartu kreisikohtus, 1 kord Riias õuekohtus.

[188] Hindrik Rikkand — suurvürst Konstantin Nikolajevitšile 28. I 1867, LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

[189] Vrd. Tartumaa V jaoskonna kihelkonnakohtunik — kub. v. Oettingenile 16. V 1867, nr. 648, sama tmk.

[190] L. kuberner — B. kindralkubernerile 27. VIII 1866, nr. 7697, sama tmk.

tin Nikolajevitši poole.[191] Pärg jätkas ka hiljemini oma protsessi.[192] Tema palvekiri 15. septembrist 1866 aga sai mingil meile teadmata teel otseseks eeskujuks neile võrumaalaste palvekirjadele, mis kuupäevatud 28. jaanuariga 1867.

Nagu nägime, olid kollektiivsed palvekirjade-aktsioonid pärast 1864. aastat oma rõhuvamas osas selle aasta suursaatkonna otsene järellainetus või nõrgemad perifeersed sünnitused, abitaotlused üksikute talupoegade poolt. Järgnev järellainetus ei toonud liikumisse enam midagi uut, ei organisatsiooniliselt ega ideestikult.

IV. ÜLDVAATEID LIIKUMISELE

Palvekirjade-aktsioonid kui talunikekihi kriisiliikumine

Talupoegade palvekirjade-liikumine 60-ndail aastail oli esimesi suuremaid massiaktsioone rahvuslikult ärkavas eesti ühiskonnas. Selle haripunktiks ja keskuseks tõusis 1864. a. sügisene suursaatkond oma keisrile esitatud kollektiivmärgukirjaga. See kujunes sõna otsesemas mõttes esimeseks suursündmuseks algavas ärkamisliikumises. Kõik lähemad järgnevad samalaadilised üritused, mis lähtusid samadest paikadest, kust olid pärit suursaatkonna tegelased, olid ainult selle jätkuks ja järellainetuseks.

See liikumine oli ennekõike sotsiaalse põhiolemusega ja alles teises järjekorras rahvuslike nõuetega. Ja sotsiaalse nähtusena oli ta kõigepealt talunike liikumine. Selles rahvakihis ta sündis, sellest kihist oli pärit tema tegelaste hulk ja selle kihi eluhädadest ning vajadustest kasvas välja ka tema nõuete programm.

Mis oli aga selle liikumise algseks põhjuseks ja ajendiks? Pidi ju ikka olema sündinud või sündimas mingisuguseid muutusi just talunikekihi eksistentsitingimusis, mis ajasid teda ärevile, liikvele, suurendasid tema sotsiaalset ja poliitilist aktiivsust. Jätame esialgu kõrvale talunikekihini väljastpoolt ulatunud mõjud, nagu reformid Vene kubermangudes, rea eesti haritlaste uuesuunaline tegevus jne. Katsume leida vastust talupoegade endi tolleaegseis kõige lähemais ning pingsamais soovides. Kõigepealt tuleb siin muidugi arvesse liikumise suurdokument — 1864. a. sügisene kollektiivmärgukiri. Kuid seda tuleb siiski hinnata tingimisi. Kuigi see põhines kõigiti talupoegade soovidele ja vajadustele, oli nende sõnastus siiski ometi haritlaste poolt. Olulisemad meie küsimuse jaoks on palvekirjad, mis esitati 1864. a. suvel, samuti 1865. aasta sügisest peale ja mis on pärit osalt otseselt talupoegadelt, osalt aga sellised, milledes nende soovid haritlaste poolt polnud üldse muudetud.

---

[191] Vidrik Pärg (Berg) — suurvürst Konstantin Nikolajevitšile 15. IX 1866, sama tmk.

[192] Pärgi asjas on kindralkuberneri kantseleis moodustatud eri toimik, BKkA, V jaosk., tmk. nr. 198a (1866), mida aga ei leidunud vastavas arhiivifondis.

Rõhutatumaid nõudeid, mis olid välja kasvanud kohalikest eriti põnevaks kujunenud hädadest, on kõigis neis palvekirjades seotud alanud raharendile siirdumisega, taludemüügiga ja talumaa mõisastamisega. Raharendile üleminek ja taludemüük olid uudsed olevikunähtused, talumaa mõisastamine aga igivana. Kuid seegi oli viimasel ajal suurenenud ühenduses 1849. a. talurahvaseaduse põhjal toimunud ja toimuva eri maaliikide — mõisa-, talu- ja kvoodimaa — eraldamisega ja talude kruntiajamisega ning nende taalriväärtuse ümberhindamisega. Kõik need kolm muutust tolleaegse küla majanduslikus struktuuris põhjustasid teatava agraarkriisi, mis haaras talunikke kõige otsesemalt ja tekitas neis üha suureneva ärevuse.

Raharent tegi suuremaid edusamme Liivimaa külades just 60-ndate aastate algul. Veel 1856/57—1859/60 oli maa üldisest taalriväärtusest eramõisates raharendil 18,68%, segarendil 9,34%, teorendil 70,49%. Majandusaastail 1860/61—1863/64 tõusid vastavad arvud: raharendil oli 25,39%, segarendil 21,06%, teorendil 51,10%. Paari järgneva majandusaasta kestel, nimelt 1864/65—1867/68, oli juba üle poole talumaast — 55,76% raharendil, kuna segarendil oli 17,80%, teorendil 15,78%.[193]

Talupoegade suur hulk oli algul seisnud raharendile siirdumise vastu, oli aga peagi hakanud märkama selle väärtust ka oma majapidamise seisukohalt. Kuid üleminek raharendile, mis toimus sagedasti segarendi kaudu, oli taludele raske ja tekitas neis õige tugeva kriisipalaviku.

Kaasaegne külaelu tähelepanelik vaatleja Helme koolmeister M. Jakobson kirjutab sel puhul tabavalt:[194]

«Ei anna nemmad [mõisnikud] tallopoegadele maad selge rahharendi, vaid seggarendi peale (se on: muist rahha, muist orjust) ja se on veel keige sandim, sest neid orjusse päivi võttab mõisnik sel aeal, kui tallopoeal keige kibbedam põllo tö käes on, sest se läbbi jääb temmal omma põld korristamatta; ja kust temma siis veel peab sedda rendi rahha sama, ja kellega veel seda orjust orjama, mis mõisnik nõuab?...

On tallopoeg jo rahharendi peale sanud, siis on temmal kül jo nattuke hoogsam, et ta jo pissut ennam saab oma maea ja põllo eest hoolt kanda, agga siiski ka hädda veel küllalt; sest üllemal sai rägitud, et mõisnikkud ei anna mitte pärris selge rahha, vaid segga rendi peale; ja se on küll ühhelt poolt nattuke parrem, agga teisi piddi jälle veel sandim: maksa hulk rahha välja, ning peälegi võttab mõisnik neid abbiorjusse päivi keige kitsamal aegadel, kus tallopoeal omma põllo ja maea töga issegi paljo teggemist on. Nenda kui: vilja mahhateggemisse ja kokko korristamisse, heinateggemisse, rehepeksmisse, puveddamisse ja vori käimisse peale; ja sepärrast ei tulle tallopoeale nisuggusest seggarendist suremat kassu ühtegi, vaid temma peab ikka nenda samma paljo teenrid piddama kui pärris orjusse rendi peal olles; agga sure perre üllespiddaminne ja palk on nüüd vägga kallis, ja se tallomaea ei anna sedda mitte välja, sepärrast on jo mõnned tallopoead ommad tarvilikkud maea lojuksed ja rideki ärra münud, ja veel pealegi suurt võlga võtnud, et aga renti saaks mõisnikkule välja maksa!»

---

[193] Fr. v. Jung-Stilling, Statistisches Material zur Beleuchtung Livländischer Bauern-Verhältnisse, St. Petersburg 1869, lk. 8.

[194] Märt Jakobson, Eestirahva elloluggu, J. Köleri kirjakogu.

Autor kirjutab edasi segarentnike või äsjaste raharentnike lühikeseajalistest rendilepinguist ja alatasa tõusvaist rendihindadest, mis tegid nende olukorra eriti kindlusetuks ja raskeks:

«Meie aeal on jo meie tallorahvas parrema tundmisse sees kül nenda kaugele sanud, et nad ennam ei armasta suitso urtsikude sees ellada, ja mõistvad jo kauniste omma põldo harrida; aga kui se võimalik olleks ja temmal kindlamat ello kohta olleks. — Agga seep se on, et temmal ei olle suggugi kindlat seisust, ja temma ei tea suggugi kui kaua veel temma maea temma käes petakse, tännavo ehhitab ta sia maea, jubba tulleval aastal peab ta teise valda ehk ka makonda ehhitama. Sest mõisnikkud lassevad nüüd saggedaste tallo maid mõta, vahhel vie ja kue aasta pärrast; kelle läbbi paljo taalrid lassevad jure panna, ja tõstavad renti suremaks, ikka 1, ehk 3, või ka 6 aasta pärrast; sest mõisnikkud katsuvad nüüd allati otsekui oksjoni visil: kui paljo tallopoeg ommeti vimaks veel jõuab maksta!! Ja nenda peab siis vaene tallopoeg vimaks ommetigi häddapärrast omma ja omma vannemate ehhitud maeast isse ärra minnema!»

Selles kaasaegses kirjelduses esitatud põhinähtusi raharendi tuleku ajastust konstateerivad loendamatul hulgal ka suulised rahvamälestised.[195] Osalt kinnitavad neid ka vastavad agraarstatistilised andmed.[196] Need olid kõik teravad kriisinähtused talurentniku majanduslikus elus 60-ndate aastate algupoolel. Oli loomulik, et nad tõukasid rentnikke aktiivsele hoolitsemisele oma olemasolu tingimuste eest. Ja erakordse võttena sel alal tekkisidki palvekirjadeaktsioonid.

Samas suunas mõjus ka taludemüügi areng, mis just 60-ndail aastail tegi suuri edusamme. Majandusaastail 1856/57—1859/60 oli Liivimaal talumaa taalriväärtusest talupoegade valduses ainult 1,47%; 1860/61—1863/64 tõusis selle protsent 2,44-ni, 1867/68. majandusaastal aga juba 14,26-ni.[197] Kui 1823. aastast 1861. aastani oli Liivimaal üldse müüdud ainult 388 talu 968 065 rubla väärtuses, siis aastail 1862—1866 aga müüdi juba 2010 talu 7 564 930 rubla väärtuses ja aastail 1867—1871 4318 talu 13 938 894 rubla väärtuses.[198] Juba needki üldarvud näitavad küllaltki kujukalt, kui laiaulatusliku murrangu tõi küla majanduslikku olukorda talude-ostu areng 60-ndail aastail.

Kui see areng ühest küljest oli tingitud majanduslikest tegureist,[199] siis samal ajal olid siin eriti pingsalt mõjumas poliitilised ajendid. Pärast Vene suurt agraarreformi 1861. aastal tundus Liivimaa rüütelkonnal pind jalge all eriti kõikuv. Ühelt poolt kohalike

---

[195] Kogutud Akadeemilise Ajaloo-Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi Ajalootoimkonna ülesandel stipendiaatide poolt nende aruannetes EKIA-s.

[196] Nii näiteks rendihindade tõusu Fr. v. Jung-Stilling, tsit. teos, lk. 11—12. Keskmiselt oli Liivimaal rendihind taalrilt 1853/54. majandusaastal 3,97 rubla, 1868/69. aastal 6,62 rubla. Rendi ülemmäärad tõusid enam kui kahekordseks, olles Liivimaa Eesti alal 1853/54 — 4 rubla taalrilt, 1868/69 aga 8—10 rubla.

[197] Fr. v. Jung-Stilling, tsit. teos, lk. 8.

[198] A. Tobien, Die Agrarverfassung des livländischen Festlandes, «Baltische Wochenschrift» 1906, nr. 15, lk. 128.

[199] Vrd. N. Köstner, Teo-orjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal, Tartu 1927, lk. 58.

pärisrahvaste tõusev aktiivsus, teiselt poolt aga veel efektsemalt mõjuv vene rahvuslike ringkondade rünnakumeeleolu Balti erikorra suhtes ähvardasid tuua muutusi ka Liivimaa agraarkorda. Ja rüütelkonna heasoovlikud sõbrad pealinnas valitsuse ringkondades püüdsid küllalt kaugelenägelikult manitseda tema esindust vajalikele sammudele, et nende kaudu vältida suurema ulatusega reforme, mis oleksid võinud aadlit tabada valusamini. See polnud keegi muu kui Vene rahaminister M. v. Reutern, kes ühe seesuguse sammuna soovitas Liivimaa maamarssalile veebruari algul 1864, et kohalikud mõisnikud püüdku võimalikult ulatuslikumalt kiirustada taludemüüki.[200] Kaalutlus, sel puhul puhtpoliitiline, lähtus ainult aadli huvidest. Minister konstateeris pealinna poliitilistes ringkondades tugevat kavatsust laiendada Vene agraarreformi ka Balti provintsidele. Seni oldavat küll veel Vene asjadega niivõrd rakkes, et Balti küsimused lükkuvat mõneks ajaks edasi. Kui nüüd vahepeal Balti kubermangudes suudetakse taludemüüki võimalikult jõudsasti edasi arendada, siis loodavat sellega hoopis uus olukord. Vaevalt hakkaks siis valitsus soodsamalt võimaldama maa saamist neile talupoegadele, kes seni veel maata. Maamarssal Lieven kuulatas 1864. a. kevadtalvel Peterburis teistegi mõjukate võimukandjate arvamusi Liivimaa agraarküsimuse kohta. Oli oluline, et ka siseminister Valujev soovitas Liivimaa rüütelkonnal midagi ette võtta, mis oleks vajalikuks suitsukatteks kohalikele agraaroludele vene rahvuslike ringkondade rünnakute vastu.[201]

Nende soovituste eeldusil andiski Liivimaa maapäev märtsis 1864 kohalikele mõisnikele parooli: rutatagu talude müümisega! See tõusis nüüd äkki puhtpoliitilisel taustal teravaks päevaküsimuseks paljudes Liivimaa külades. Selle parooli mõjul lasti ka Viljandimaal suuremal määral kui mujal Lõuna-Eestis 1864. a. suvel talusid müügile. Tüüpilisteks näideteks sellelt alalt oli taludemüügi väljakuulutamine Suure-Kõpu ja Puiatu kogukonnas, mida vaatlesime eespool üksikasjalisemalt.[202] See ajas senised talurentnikud ärevusse.

Talupoeg oli alati tahtnud saada oma haritava maa omanikuks. Ometi ei tähendanud see veel sugugi, nagu oleks taludemüük olnud algul mingiks teretulnud nähtuseks. Just ümberpöördult, talupojad seisid üldiselt käte ja jalgadega sellele vastu. Taludemüüki, mis oli algul hoopis uus ning tundmatu asi, peeti mingiks väga kahtlaseks ja salakavalaks võtteks mõisnike poolt. Seegi seik on jätnud jälgi lõpmatus hulgas rahvamälestistes. Senisel rentnikul, kel isiklikult puudus vajalikul määral sularaha, käis taluost üle

---

[200] Keskustelu minister Reuterni ja maamarssal vürst Lieveni vahel 5. II 1864, Lieveni päevik, lk. 7—8.

[201] Lieveni päevik, lk. 19 jj.

[202] Vrd. ka Suure-Kõpu mõisavalitseja Fr. v. Stryk — Pärnumaa IV jaoskonna kihelkonnakohtule 15. IX 1864, sama kihelkonnakohtu arhiiv, tmk. K./nr. 1144 (1864).

jõu või ähvardas teda sellise kuristikulise väljavaatega, et ta ei näinud sellest mingit ülepääsu.

Iseloomuliselt kaevatakse sel puhul Suure-Kõpu talupoegade palvekirjas keisrile 1864. a. suvel:[203]

«Kuidas võib meil vaestel, kes sure orjusse ja makso läbbi verrivaeseks olleme tehtud ja kellel midagi varrandust ei olle võimalik koggoda olnud, ühhe ni alva maa eest, kui meil on, üht nisuggust hirmust ja kuulmata hinda maksta ja kuida voime ommale ja omma lastele üht nisuggust suurt võlga, kus meie mitme põlveni ehk ka iggaveste mõisnikude võlgnikuks ja orjaks peame jäma, — kaela võtta? — Meie teame selgeste, et selle ma ostmisse jures keik essimesse aastaga pankrotti ja seläbbi ka sest ostetud maast ilma peame jäma. — Meie olleme paraego ühhes vägga sures kimbatusses ja üsna kahhe keigesurema hädda vahhel. — Nisuggune ostminne on meil vaesuse pärrast koggoni üks võimata assi ja selle ähvartud välja viskamisse läbbi peame need keige omma ello aeal nähtud vaeva läbbi tännini kinnipeetud vanna-vannemate pärrandus ja õigus ühhe hobiga ilma tassomata kautama. — Kuida voime ja mikspärrast peame meie omma mõisniko ahnusse pärrast üht nisuurt üllekohhut kannatama ja kuhho peame nüüd oma vamilga minnema?»

Nii kaebav taludemüügi tagajärjel maast lahtikangutatud talunikekiht ongi eriti liikvel 60-ndate aastate palvekirjade-aktsioonides. Just selle kihi seisukohalt ongi sõnastatud nõuded palvekirjades, eriti 1865. a. novembri- ja detsembrikuu rühmas: pandagu talude ost-müük seisma kuni õiglasema maamõõtmiseni või antagu kohalt lahkuvale peremehele, kelle talu müüakse teisele, korralik kahjutasu. Sellesse kihti kuulub ka enamik üksikpalvekirjade esitajaid, nende hulgas oma kohtadest ilma jäänud Võrumaa talunikud, kes 1867. a. algul pöördusid palvega suurvürst Konstantin Nikolajevitši poole.

Nende sega- ja raharendile siirdumisest ning taludemüügi arengust tingitud kriisinähtuste mõju avaldus ka 1864. a. sügiseses suurpalvekirjas. Kui siin ei palutud taludemüügi seismapanekut ega seatud esikohale talust lahkuvale rentnikule kahjutasu andmise küsimus, nagu see esines hilisemais, siis oli see tõenäoselt tingitud selle palvekirja koostamisel suuremat osa etendanud haritud juhtide mõjust.

Agraarolude korraldamise alal taotles 9. novembri märgukiri talumaa üldist kindlustamist ainult talupoegadele. Talude müügi- ja rendihinnad pidid kindlaks määratama valitsusvõimude poolt «parajas» ulatuses. Seni kui see polnud teostunud, pidi olema keelatud rendihindu tõsta, samuti seniseid peremehi nende kohtadelt ära ajada. Erilise rõhuga nõuti teoorjuse kaotamist. Ja lõpuks paluti taludele juurdelõikeid turba- ja metsamaade näol.

Need nõuded olid ilmselt talunikekihi huvides. Aga palvekirjade-aktsioonidest võttis osa ka sulaseid ja vabadikke. Oma eripalvekirjadega esinesid nad novembris 1865. Kuid oma erisoove, nagu nägime, neil polnud. Nad toetasid, kuigi küll omalt seisukohalt, ainult talunikekihi nõudeid. Ja et nende palvekirjade koostamine toimus samas «kantseleis», kus talunikegi oma, ja võib-olla

[203] Suure-Kõpu talupojad — keisrile 1. VII 1864, Pärnumaa IV jaosk. kihelkonnakohtu arhiiv, tmk. K./nr. 1144 (1864).

just viimaste algatusel, siis jäi sulasrahvas oma eneseavaldusis üldiselt veel täiesti taluperemeeste sotsiaalse ideoloogia mõju alla. Nõnda polnud lood ometi mitte kõikjal. Kohati tungis sulastegi sotsiaalne kihiteadvus päevavalgele. Ja küllaltki markantselt. Sellest on allikais säilinud küll üsna väheseid jälgi, kuid need on seda tähelepanuväärsemad tolleaegses, oma sotsiaalselt vaadestikult vähe diferentseerunud külaühiskonnas.

1864. a. suvel oli Peterburis käinud ka Vana-Kariste maatameeste esindajaid — Peeter Raud ja Hans Laos.[204] Teistkordselt ilmusid nad pealinna sama aasta novembris, parajasti ajal, kui oli lähenemas eesti talupoegade suursaatkonna vastuvõtt keisri juures. Raua ja Laose aktsioonid olid täiesti iseseisvad, täiesti lahus teiste talupoegade kollektiivüritusest. Oma palvekirjagi olid nad ise koostanud ja keegi kantseleiametnik Peterburis oli selle viimistlenud, puhtalt ümber kirjutanud ja nähtavasti ka vene keelde tõlkinud. 24 kogukonna märgukirja esitamise kavatsusest olid nad kuulnud alles Peterburis. Nende oma kogukond polnud selles osaline. A. Peterson oli neid pealinnas tutvustanud kollektiivpalvekirja mõne punktiga. Nad olid nendega nõus olnud ja seetõttu võtnud osa ka suursaatkonnast audientsil keisri juures 9. novembril.

Nii tunnistasid Raud ja Laos hiljemini Viljandi maakohtus ülekuulamisel.[205] Kui sealsamas neilt aru päriti üksikute suurpalvekirja punktide kohta, mille esitamisest nad olid osa võtnud, rõhutasid nad, et neil olevat kaevata küll oma taluperemeeste, mitte aga mõisnike üle. Palvekirja viie esimese punkti kohta — neist neli käsitlesid agraarolusid, viies nõudis talurahva kogukonnakorralduse vabastamist mõisnike järelevalve alt — seletasid nad, et need üldse ei vastavat nende huvidele. 6. punkti — kohtureformi kohta — nad pooldasid, lootes, et selle teostamisel arvestatakse ka maatarahva soove. Samuti leidis nende pooldamist ka eesti keele tarvituselevõtt kohtute kirjalikus asjaajamises ja talupoegadele õiguse andmine ajada oma asju advokaatide kaudu (7. ja 8. punkt). 9. punkti vastu, milles nõuti kaitset talupoegade saadikuile, keelemeestele ja palvekirjade kirjutajaile, ei tundnud Vana-Kariste maatameeste esindajad huvi. Ihunuhtluse kaotamise nõude puhul (p. 10) soovisid nad, et seda õigust ei oleks kogukonnakohtutel, mis koosnesid ju ainult peremeestest. 11. ja 12. punkt — kirikuõpetajate valimiskorra ja maarahvakoolide haridusministeeriumile allutamise kohta — olid meestele võõrad. Nad soovisid ainult, et rahvakoolis antaks võimalus õppida vene keelt. 13. ja 14. punkti, milles paluti, et eesti keeles lubataks trükkida tsensuurivabalt kõike seda, mis saksa keeleski, ja et kohalike olude korraldamiseks määrataks vene ametnikest koosnev komisjon, pidasid vanakaristelased vastuvõetavaks.

Nende Vana-Kariste maatameeste esindajate avaldustes kajas-

---

[204] Vrd. Liivimaa kuberner — Viljandi sillakohtule 17. XII 1866, nr. 11 175, LKKA, tmk. nr. 177 (1866).

[205] Viljandi maakohtu juurdlusprotokoll 31. VII 1865, VlnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

tus õigegi terav vastuolu talunikekihi vastu. Kuid üldiselt jäid sulased ja vabadikud, niipalju kui nad osa võtsid palvekirjade-aktsioonidest, talunike mõju alla.

Kogu liikumist kandsid eeskätt talunikekihi huvid. Aga selles hakkasid juba algusest peale osa etendama ka haritud tegelased juhtidena ja abistajaina. See oli esmakordne nähtus eesti talurahva ajaloos, et tema massiaktsioonides esinesid ka tema enda keskelt võrsunud haritud juhid. See tähistas uut pöördepunkti, avas sootuks uue lehekülje eesti talupoegade võitluste ajaloos.

Haritud juhtide osa

Kuidas talupoegade sotsiaalne liikumine oleks kujunenud ka Lõuna-Eestis, kui sel oleksid puudunud oma haritud juhid, see on meile aimatav õige kaugeleulatuvais üksikasjus. See oleks kahtlemata olnud vägagi sarnane tolle käärimisstseeniga, mida on kirjeldanud valitsevaile võimudele teenistusagar «Roela valla koolmeister ja Kogukonna kohto kirjutaja Prits Willmann» 17. juunil 1867.[206] See stseen toimus Põhja-Eesti alal Roela kogukonnas, Viru-Jaagupi kihelkonnas, kus rahuldamata ja rahutute talupoegade omapead toimuvaid sotsiaalseid otsinguid polnud abistamas haritlased. Ja selle kirjeldus Prits Willmanni poolt esitab sellise käärimise otse klassikalist pilti, mis põhjustab selle üksikasjalisema esitamise ka siin.

15. juunil 1867 enne lõunat nähti Roela koolimaja ees männiku all «üks hulk mehhi», kes omavahel pidasid millegi üle nõu. Keskpäeval mehed kadusid. Kella kolme paiku ilmusid nad uuesti. Neist kolm — Mardi talu peremees Tõnu Põiklik ja kaks vallavolinikku — tulid kirjutaja-koolmeistri juurde ja seletasid: «Siin räägivad, et keik teised vallad on ennast kirjutanud ilma et tarvis Mõisa politsei ehk üllevaatja kohto lubba, ja tullevad keik koggovald kokko ilma üllevaatja kohto ja tallitaja lubbata.» Mehed kõnelesid edasi, et talitaja tõrkuvat valda kokku kutsumast: «lähhab ärra meie eest, ja peab sedda meie räkimist narri juttuks, meie tahhame tedda lahti lasta».

Kui kirjutaja meeste ebamäärasest soovist aru saamata pärib: «Mis teie siis tahhate?» — vastatakse: «Keik teised vallad on ennast siin ümber kaudu kirjutanud, ja meie tahhame ka ennast kirjutada...» Ja et kohati, näiteks Kulinal, on mõisnikud selle «üleskirjutamise» vastu, siis arvatakse: «Jo neil sakstel ikka üks assi on, miks naad muido selle vasta on.»

Kirjutaja tõrgub kirjutamast ilma vallatalitajata ja vastava käsuta. Mehed nuruvad edasi: «Vinni mees [keegi Hantsu nimeline, muide meestele tundmata], kes Peterburis käis, ja kell seadusse ramat on, se on mitto käsko saatnud Roela valda, Kubja Jago ja Jürna Janiga, agga need põlle mitte käsko annud, nüüd panneb Vinni mees immeks, et ühtki meest ei tulle Roela vallast temma jure... Jani pävast lähheb kirjutus ärra. — Siis ei sa neid ennamb kirjutatud.»

Kirjutaja soovitab tuua «Vinni mehelt» «seaduse raamatu». Mehed aga vastu: «Sedda ramatud ei anna temma kellegi kätte, kust se ramat temmale antud, sealt on kovvast kelatud, et ei pea kellegi kätte andma.»

Kaks päeva hiljemini, 17. juunil oli kohtumajja ja selle ümber ilmunud palju rahvast. Kohale oli kutsutud ka valla talitaja, peale tema ka peakohtu-

[206] EKKA, tmk. nr. 25 (1867).

mees ja mõned volimehed. Talitaja ühes teiste valla ametmeestega oli sunnitud avama ametliku koosoleku, mis kestis kella 3—8 p. l.

Prits Willmann kirjutab edasi: «Kohto tuppa minnes olli keik te rahvast täis, 137 meest. Perremeeste liikist. Sullaste liikist ja Vabbatmeeste liikist ollid kokko tulnud ilma kässuta, naesed ja poisikessed arvamatta.»

Vallatalitaja Mihkel Jürna püüab jõuda selgusele, mis see «üleskirjutamise» nõu peaks tähendama. Talle vastatakse kooris: «Meie ei tea ükski kust se nõu tulnud, meie olleme kuulnud, teised vallad on kokko tulnud, meie tullime ka, keik ühhes kous!» Küsimusele, mida nad siis õieti tahavad, järgneb jälle vastus kooris: «Meie tahhame endid lasta kirjutada, ja nimmed kirja panna.» Vallavalitsus puikleb vastu, ei taha kirjutada, ei saa aru, milleks seda teha, ei tea, kuidas seda teha jne. Vastatakse: pandagu aga nimed kirja ja viidagu «Laekvere kontori» — «seal kirjutakse ueste ja õiete. Teised vallad on nõnda teinud».

Kokkutulnud nõuavad järeleandmatult «kirjutamist». Kui siis kirjutaja küsib, et kes soovib lasta end kõigepealt üles kirjutada, vastatakse: «Talitaja!» See keeldub. Olukord ähvardab kujuneda hoopis koomiliseks: nõutakse küll suure ägedusega «üleskirjutamist», kuid keegi ei julge lasta algust teha, poetakse vallaametnike selja taha. Kogu ürituse üks ninamehi Tõnu Põiklik astub nüüd vahele, «annab siis kohto laua jures, keige vallakoggo ees, kui olleks temma keige vallavanemb, käsko, kui tallitajad ei lasse, siis peavad vollimehhed ommad nimmed keige enne laskma kirja panna». Mõned tahavad teada, mis seadus ütleb, teised jälle vastu: «Mis sitta seadussest vadata, sedda möda teie ommeti ei tee.» Talitaja annab nõu saata koosolekult kolm esindajat «üllevaatja kohtusse» pärima, kuidas toimida. Kaks vabadikku vastavad: «Mis veel kohtust otsust ootma, mis teie seisate selle vastu, — nimmed peavad kirja sama, sedda teame egga kohtust meile lubba anta, meie teme isse.»

Ohkkond läheb aina tulisemaks. Kirjutaja ähvardab mõnda meest kõrgema kohtuga. Juba hüütakse ärevalt rahva seast: «Ei siin olleks muud kui tuld vaja.» Talitaja Mihkel Jürna, nähes, «et se mässamine suremaks kippus minnema, ja rahvas ei tahnud heaga koju minna», käskis nüüd kirjutajal nimed kirja panna.

Kirjutaja sai üles kirjutada 7 peremeest, kel oli sooviks: kolmel «suure kontori al», ühel «suurte revisioni», kahel «krono revisioni» ja ühel «senna kuhho teisedki».

Üleskirjutamise ajal hakkas keegi rahva keskel kihutama: «Se kirjutus on keik kiuste pärrast, temma panneb kirja mis igga üks ütleb, ta peab ühte viisi kirjutama, ei prugi küssida mis keski tahhab, panne agga nimme kirja!» Kirjutaja toimiski siis nõnda, mispeale rahvas läks laiali.[207]

See Prits Willmanni poolt jäädvustatud olustikuline pilt käärivate talupoegade eneseavaldusest ei esita mingit haruldast juhtumit, vaid on otse tüüpiline nende alade kohta, kus poliitiliselt vähekogenud rahvas oma olukorra parandamist taotelles ja selleks abi otsides oli jäetud omaette, ilma avarama silmaringiga abistajateta. Toodud stseenis esinenud rahvamass oli veel vägagi primitiivse poliitilise arengu tasemel. Tal oli küll kirglik ja visa tahe saavutada oma olukorra paranemist, kusjuures tema poliitiline meelsus rajanes tavalisel umbusaldusel ja kartusel «sakste» vastu, teisest küljest aga kõikumatul usul ning lootusel «Peterburist tulnud seaduse raamatu», «suure kontori», «suure revisjoni», «kroonu revisjoni», lühidalt riigivõimu ja keisri peale. Aga samal ajal oli tema poliiti-

[207] Kirjutaja teatas siis kõigest juhtunust, mille ta oli omalt poolt hoolsalt protokollinud, kohalikule — Maa-Virumaa adrakohtunikule ja palus abi, «enne kui se valle ja tühja rahhorikkuja juttode läbbi ärra eksitud rahvas suremad mässamist savad teggema sest sallaja mässamised on kuulda pea keige Jakopi kihhelkonna valdades».

line orienteerumatus ja kirjaoskamatus veel niivõrd suur, et ta jäi kimbatusse oma lähemategi hädade ja vajaduste sõnastamisega, kõnelemata ulatuslikumaist sel alal. Ja oma «üleskirjutamise» nõudmisel ei olnud tal veel vähematki selgust selle tähenduses, sündigu see siis «Laekvere kontori» kaudu või otseselt «suure kontori» alla või «suurde revisjoni» või lõpuks «sinna, kuhu teisedki». Sellise rahvamassi käärimine pidi kujunema paratamatult mingisuguseks «suundliikumiseks» ilma kindlama, teadlikuma ja perspektiivikama programmita.

Kui me aga samal ajastul Lõuna-Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonides näeme hoopis teistsugust rahva massilise eneseavalduse pilti, siis oli selle olulisemaks põhjuseks tõsiasi, et sel liikumisel ei puudunud oma haritud juhid. Aga ka talupoeglik rahvamass ise oli Lõuna-Eestis mõnevõrra teistsugune kui Tallinnamaal. Küll samasuguse poliitilise meelsusega, omas ta aga märksa suuremaid ühiskondlikke kogemusi. Neid oli ta rohkesti saanud just viimasest eelnenud käärimisest, mis 40-ndail aastail, umbes poolteist aastakümmet enne nüüdset liikumist, polnud jätnud haaramata ühtegi kogukonda Lõuna-Eestis. See käärimine ühes oma kestvate tagajärgedega kiriklikul alal oli kasvatanud talupoegades poliitilist tähelepanelikkust ja juurdlusvaimu, oli orienteerinud teda paremini valitseva olukorra eri tegureis, oli talle õpetanud ka mõnevõrra moodsamat sotsiaalse liikumise tehnikat. Aga sellest kõigest oli siiski vähe, et esile kutsuda sellist sotsiaalpoliitilist liikumist, nagu see esineb 60-ndate aastate palvekirjade-aktsioonides, eriti selle keskuses seisva 1864. a. sügisese suursaatkonna ürituses.

Nagu nende aktsioonide tekke ja kujunemise vaatlus näitab, kasvasid nad välja talupoegade kohalikest hädadest ja nende kõrvaldamiseks vajalikeks peetud reformide taotlusest. Siin oli kogu liikumise juur. Ja seda kandvat talupoegade-massi huvitas eeskätt just see, kuidas parandada oma konkreetset olukorda. Esmajärgulise tähtsusega oli talle agraarküsimus tema kohalikus ulatuses. Sagedad «tõe ja õiguse otsimised» mõisniku ja kohalike selle ilma vägevate vastu ametiasutuste kaudu, alates mõisavalitsusega ja lõpetades õuekohtu ning kuberneriga, olid talupojale ammugi selgeks teinud, et tema on ikka allajäävaks pooleks. Siit tulenevad siis ka kõik tema nõudmised õigusolude reformi alal. Umbusaldus kohalike ametivõimude vastu põhjustas teda soovima ka «vene komisjoni». Kui see nõue, mis avaldatud ka 1864. a. 9. novembri palvekirjas, tundus Liivimaa ametivõimudele suure üllatusena, mingi väljastpoolt sisse toodud võõrkehana, oli ta oma olemuses pärit just talupoegade ridadest. Viljandis kohtuvõimude poolt 1864. a. palvekirjade-aktsioonide puhul massiliselt ülekuulatud talupojad, vähesed erandid välja arvatud, võtsid selle täiesti omaks. Ja hiljemini korrati seda nõuet ikka ja jälle järgnevais palvekirjades.

Aga samade talupoegade huvi oli kindlasti märksa vähem pinev eesti keele, kirikuõpetajate valimiskorra, rahvakooli valitsemiskor-

ralduse kohta, nagu nad esinesid 1864. a. sügiseses kollektiivmärgukirjas. On iseloomulik, et hiljemini esitatud palvekirjades, ka neis, mille koostamisel tegevad olid vennad Petersonid, viimatimainitud nõudeid peaaegu kunagi ei korrata. Pearõhk langes neis alati algelisemaile ja palujate seisukohalt olulisemaile küsimustele, mis olid pärit otseselt kohalike agraar- ja õigusolude alalt. Ja seal, kus talupojad teotsesid täiesti omal käel, ilma teadlikumate juhtideta, tuli see joon eriti eredalt esile, nagu võrumaalaste palvekirjades 28. jaanuarist 1867.

Nõuded keele, kiriku ja rahvakooli alal olid 9. novembri märgukirja ja kogu liikumise juurde toodud haritlaste poolt. Ja just nende nõuete kaudu tõusis 1864. a. sügise kollektiivmärgukirja aktsioon üle kitsama talunikekihi piiride ja kujunes juba rahvuslikuks ürituseks.

Üksikute juhtivate tegelaste eriosa

Kes haritlasist oli aga n e n d e nõuete autor? Oli see J. Köler, A. Peterson või keegi muu? Üksikasjalise täpsusega ei saa seda küsimust enam otsustada. Aga kolm punkti 9. novembri märgukirjast — 7, 11 ja 13, mis käivad eesti keele ja kirikuõpetajate valimiskorra kohta, on väga lähedased neile mõtetele ja nagu tuletatud nendest, mis juba 1864. a. aprillis on kirja pandud Holstre-Pulleritsu koolmeistri J. Adamsoni poolt.[208] On muidugi iseküsimus, mida praegu juba raske lahendada, kui palju neist mõtteist oli tekkinud Adamsoni enda peas ja kui palju oli saadud mõtetevahetusest teiste tegelastega. Need oma aja kohta väga tähelepanuväärsed mõtted J. Adamsoni kirjutises käivad oma olulisemais osades järgmiselt:

«Eestlased said küll priiks lastud, agga nende keel on tännapäväni pärrispõlve sisse jäetud, se on üks surma haav, Temma ihho ja vaimo külgis, mis Tedda kelab, keige tarkusse ja tundmisse sees mu rahva visil eddasi minnemast. — Saksa kelel on üksi meie maal suur võimus ja mele-vald, temma on üksi se vallitseja keel — sedda õigust hoiavad saksad küünde ja hammastega kõvvaste kinni — ja ei tahha eesti-kelele mingisuggust õigust anda — nende sovimine on, et eesti-keel koggoni ärra-surreks; — ehk kül Eesti-kelel se surem õigus peaks ollema, sest et Eesti-Keel mitto sadda aastad, enne kui saksad veel sedda maad ja rahvast tundsidgi, on siin vallitsenud, ning se on selle rahva ja kele pärris-maa — agga saksad, kes peale 600 aasta eest meie maale tullid, meid risti-innimesseks teggema, mis nad parrako Jummal tulle ja moegaga tallitasid — selle pühha katte al, on nemmad keik meie maad ja õigussed enneste kätte risunud, ja ei olle meile middagi enam järrele jätnud, nüüd tahtvad nemmad kavvalusega ka meie keelt ärra-kautada, — ja eestlased kõik saksaks ümbermuta, et neil surem õigus meid olleks pinata — mis ommeti üks tühhi mõtleminne on, ja ial ei või korda minna. — Saksa keli on kirriko ramatud, saksa keli keik kohto kirjad — saksa keli studerivad keik Eesti-rahva kirriko õppetajad, kohto herrad ja arstid — saksa keli tullevad ka keik Keiserlikud «Käsud», selle pärrast ka eesti rahva eest katte alla jävad. — Sedda vatame allati kurva süddamega, kui näeme, et õppetaja ammeti Kandidatid, Universiteti pealt tulles mõnni mitte üks ainus sanna eesti keelt ei mõista — noh nüüd on

[208] «Lissa-kirri. Eesti-keel», dat. 22. apr. 1864, J. Köleri kirjakogu.

kohta tarvis, ei või parrata, peab õppima hakkama, ning aasta ehk kahhe pärrast on jubba eesti-rahva õppetaja peab eestlastele Jummala sanna kulutama ja eesti kolde eest hoolt kandma — võib kül igga mõistlik innimenne arvata, kui pudulest keelt nisuggused mehhed rägivad ja ei või sedda 10-ne aasta sees ka mitte pohjani selgeste tundma õppida, sest et nende igga-pävane ello ja räkiminne saksa kele sees on, ning sellepärrast rahva ello-viis ja keel pohjani tundmata jääb. — Ehk siis tulleb neil nisuggune valle-mõtleminne: «Õppiko eestlased keik saksa keelt, siis polle meil ennam kele-õppimissega tarvis vaeva nähha.» — Ütleb ehk mõnni: mis pärrast eestlased ommale nisuggused, kes selgeste eesti keelt ei moista, õppetajaks võtavad? selle peale kostan: eesti rahval ei olle õppetaja vallitsemisse jures mingisuggust õigust — moisnikud võttavad sedda vasto, kes nende mele järrele on — ehk nemmad kül isse need keige laisemad kirriko käiad ja mõnned veel mitmel aastal suggugi kirriko egga lauale ei lähha. — Mõnned jälle mõtlevad: eestlassed on tuimad ja holetumad, ei viitsi õppida et nende omma seas mehhed olleks leida, kes õppetaja ammeti peale kõlbaks, se polle jälle tõssi — vaesus kelab neid õppimast — ja kui mõnni peaks seas ka ollema, kes omma last jõuab nenda kaugele kolita — siis peab ikka üksnes saksa keli õppima — ja kui ta omma õppimisse aega on lõppetanud, siis on temma emma keel jubba peagi ärra kaddunud, peab jälle ueste õppima hakkama. — Veel paljo vaesem luggo on kohto herradega, need ei mõista egga õppi eesti keelt nipaljogi kui kirriko õppetajad — ja ommeti peavad need sammad mehhed rahva õigussemõistjad ollema — mõnnikord ka ello ja surma vahhel kohhut mõistma.

Rahval on ka omma suggust lubba kohto-mõistjad vallitseda koggokonna kohtus keik eestlased, kihhelkonna ja Kreis-kohtus mõisnikude abbiks — need ei või seal omma rahvale middagi suremad abbi sata, sest et keik kohto kirjad saksa keeles kirjutatakse ja üllemalt poolt keik Keisrilikud kässud ja kulutussed nendasamuti saksa keli tullevad, kellest nemmad sannakestgi ei mõista, vaid peavad agga sellega rahho jäma, mis teised neile seal ette ütlevad, olgu se siis õige ehk mitte!! —

Koggokonna kohtudele, kus täieste eestlased kohto mõistjad on, tullevad ka keik üllema kohtude polest sadetud kirjad, kässud ja küssimissed saksa keli — ja peavad nendasammuti ka jälle ärra-vastatud sama — siis peab iggal koggokonna kohtul üks kirjutaja ollema, kes saksa keelt mõistab, sellepärrast suurt palka küssib — see peab siis kohtomeeste su ja kässi ollema, aga Jummal parrako! missuggune su ja kässi — vägga pissut on neid kirjotajaid, kedda tohhib ja võib uskuda. Sest et kirjotajad üksi üllema kohtude pealt sadetud kirjad mõistavad luggeda, se teeb neid nenda uhkeks, et nad kohtomeestest ennam middagi luggo ei tahha piddada ja tahtvad et kohto mehhed kui nende sanna-kuuljad allamad ja kässo-täitjad peavad ollema, kes mõnnes kohhas mütsigi ei tohhi kirjotaja ees laske peas olla. — Tännini on koggokonna kohto kirjutajad ennamiste keik Hopmannid ja mõisa vallitsejad olnud — sellepärrast on neil kohto-meeste ja rahva ülle vägga suur võimus — needsammad mehhed on need pinamisse riistad, kellega mõisnikud vaest Eesti-rahvast, ni mitto sadda aastad on pinanud. — Kui üllema kohtule üks vastamisse kirri tulleb sata, kirjotaja kirjotab sedda saksakeli valmis, ütleb: «Johan, Peter ja Hans, tulge kirjutage nüüd omma nimmed alla». — Siis peavad kohtu mehhed ühhe võera keli kirjale, kellest nad isse sannakestgi ei mõista, isse enese ehk valla nimmel alla kirjutama — sel visil võib innimenne ennast, ilma omma ennese teadmata teise pärris orjaks ärra kinkida. — Oh meie armas eesti keel, millal saad sinna ommale priust!!! — Vägga vägga tarvis olleks, kui need mehhed, kes eesti rahvale Jummala sanna kulutavad, nende kohtomoistjad ja arstid peavad ollema, Universiteti pealt tulles jubba selgeste eesti keelt mõistaks; se võiks agga siis Eestlastele sedda ello jõudo anda, et nad keigis õppimisses, tarkusse ja tundmissega mu rahva visil eddasi lähhaks. —

Agga ni kaua, kui saksad Gimnasiumides ja Universiteti peal eesti kelele maad ei anna, ja ka keik kohto ja kirriko kirjad rahva omma keles ei sa kirjotud — ei või eesti rahvas ial omma õppimissega eddasi minna, vaid jääb ikka kui üks kiddur pu, mis kül haljendab, agga ial sedda jõudo ei olle kasvada. —

. Se on üks õige immeks pannemisse väärt assi, et keik meie Sure Keisri Herra armo teod Venne, Some ja Pola rahvale meie eest katte alla pantakse — Saksa Seitungid tohhivad keik selgeste räkida, agga eesti Seitungid peavad omma suud kinni piddama, nad võivad kül Keisri armust räkida — agga Keisri armo teod mitte nimmetada — eks se ei pea keige eestlaste süddamed sakste ja nende Censoride vasto vihhas põllema aeama.»

Tsiteeritud J. Adamsoni kirjutise põhjal saame lähemalt jälile, kust on pärit kolm olulist, üldrahvuslikumat ilmet kandvat punkti 1864. a. 9. novembri märgukirjas (p. 7, 11 ja 13). Samade nõuete rühma kuulub ka märgukirja 12. punkt, milles soovitatakse maarahvakoolide allutamist riigi haridusministeeriumile ja neis vene keele õpetamise suurendamist. See nõue oli üldiselt kindlasti rahvapärane ja sai hiljemini ärkamisaja üheks olulisemaks kultuuurpoliitiliseks taotluseks.

Kirikuõpetajate ja mõisnike rusuv eestkoste maarahvakooli valitsemisel tegi selle taotluse algelistegi rahvuslike emantsipatsioonipüüete tõukel otse möödapääsmatuks nõudeks. Kuid 1864. aastal oli ta veel värske ja alles sünnitusvaludes. Tema tekkimine ja sõnastamine toimus ühenduses äsja päevakorda tõusnud Eesti Aleksandrikooli asutamise mõttega. Juba esimesed selle mõtte teostamiseks astutud sammud näitasid päevselgelt, et kohalik maakoolivalitsus püüdis eemaldada kogu üritusest asutajate juhtiva osa ja saada see enese kätte. Seetõttu kerkis juba 1863. a. novembris H. Wühneri, J. Hurda ja G. Blumbergi vahelisel nõupidamisel üles kavatsus, allutada asutatav Eesti Aleksandrikool otseselt haridusministeeriumile. Seda pooldas eriti J. Hurt ja temaga üksmeelselt ja veel rohkemgi Fr. R. Kreutzwald ning J. Köler.[209] Ka Viljandimaa koolmeistreist Eesti Aleksandrikooli mõtte tegelased, eriti J. Adamson ja H. Wühner, olid 1864. a. kevadeks jõudnud kindlale veendumusele, et kooli allutamisel kohalikule kreisi-maakoolivalitsusele võiks olla tagajärjeks, et kavatsetavast õppeasutusest kujuneks ainult värdjas. Kui aga kooli haridusministeeriumile allutamise suunas tuli astuda tegelikke samme, olid need koolmeistrid kohe hirmul, kartes kohaliku maakoolivalitsusega vastamisi minna. H. Wühner arvas, et nad seega «löövad silmnäkku peaaegu kogu aadlile ja kõigile pastoritele, kellest meie, koolmeistrid, rohkem sõltume kui sulane oma isandast».[210] Pärast pikka kõhklemist Viljandimaa koolmeistrite keskel otsustus küsimus 1864. a. suvel Eestil Aleksandrikooli haridusministeeriumile allutamise kasuks. See oli paratamatu järeldus kohalike saksa võimude koolipoliitikast. See järeldus põhjustas ka üldnõude maarahvakooli vabastamise alal kirikuõpetajate ja mõisnike võimu alt. See võis toimuda ainult sel teel, et kool otseselt allutataks haridusministeeriumile.

Kui eesti talupoegade 60-ndate aastate palvekirjade-aktsioone

---

[209] Vrd. J. Hurt — J. Kölerile 26. XI 1863, 7. I 1864, Köleri kirjakogu; Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 26. I ja 5. II 1864, Hurda kirjakogu; J. Köler — J. Hurdale 25. II ja 3. IV 1864, Hurda kirjakogu.

[210] H. Wühner — J. Hurdale 27. IV 1864, Hurda kirjakogu.

toetanud haritud tegelased tõid liikumise programmi uusi rahvuslikke punkte, siis teisest küljest olid nad juhtivaiks abistajaiks talupoegade endi keskelt välja kasvanud nõuete sõnastamisel ja süstematiseerimisel. Ja sellise koostöö tulemusena koostuski kogu eesti rahvusliku liikumise esimene programm, mille põhilisem osa oli kokku võetud 9. novembril 1864 keisrile esitatud märgukirjas.

See märgukiri oli kollektiivne teos. Ta ehitati talupoegade kokkutoodud ja haritlaste poolt juurdelisatud materjalidest. Tema ehitusmeistreiks olid haritlased. Suurimaks vaevanägijaks oli Adam Peterson. Ta kujunes kogu liikumisele nagu mingiks sekretariaadi juhiks. Ja kord võtnud endale selle osa, etendas ta selle lõpuni, niikaua kui Liivimaa vägevad, toetatud riigi keskvõimu esindajaist, lasksid tal vabaduses liikuda. Kõikumata tahtekindlusega, murdumatu eneseväärtuse- ja kohusetundega, poliitiliselt küllaldase orienteerumisvõimega, püsis ta liikumise keskuses kuni oma vägivaldse eemaldamiseni. Ta tõi sellele rahvaliikumisele ohvriks oma isikliku elu sõna otsesemas mõttes. A. Peterson, kelle tegevust senini pole küllaldase rõhuga hinnatud, tuleb paigutada eesti rahvusliku ärkamisliikumise algajastu esirinde juhtide hulka. Tema vend Peeter, vähem algatusvõimeline, enam oma vanema venna juhitav kaastööline, pidi samuti lunastama oma kohusetruud andumust rahvaasjale oma isikliku elutee eneseohverdava purustamisega. Ja kui ta 1878. aastal õnnetut surma sai, kirjutas tolleaegne suurim eesti rahva tegelane C. R. Jakobson:[211] «Vist saavad kõik isamaa pojad vaimus selle mehe haua ääres leinama, kes meie eest palju on pidanud kannatama. Tema mälestus saab Eesti-rahvale igaveste kalliks jääma, sest tema isamaa-armastus on suurem olnud, kui tema elu-armastus.» Need sõnad sobivad teenitud järelehüüdeks mõlemale vennale. Ja kivimonumente, mis on jäänud neile püstitamata, asendagu järelpõlvede soe ja lugupidav tunnustus vendadele Petersonidele, kes eesti rahvusliku liikumise hälli juures tegid oma elutöö oma aja mõõtudes suurejoonelises palvekirjade-liikumises.

Sellele liikumisele andis oma osa teisigi kodumaisi haritlasi, Viljandimaa koolmeistreid, olemata selles siiski eriti nähtavad. Petersonide talu külje all elas Holstre-Pulleritsu tagasihoidlik, kuid kultuuritahteline koolmeister Jaan Adamson. Hoolimata oma väikesest haridusest oli ta paljugi järele mõtelnud eesti rahva elusaatuse üle ja otsinud teid selle elujärje tõstmiseks. Vähem poliitiline temperament, oli ta juurelnud eriti rahvuskultuuriliste küsimuste üle. Selle tulemusena oli ta algatanud ja käima pannud Eesti Aleksandrikooli mõtte. Tema tähelepanekuist ja mõtiskeludest oli sündinud 1864. a. varakevadel ka väike kirjutis eesti keele kohta, mis, nagu nägime, oli materjaliks ka suurmärgukirja koostamisel. Ta oli võimalust mööda kaasalööjaks ja abistajaks ka suursaatkonna organiseerimisel, võttis osa Lubjasaare koosolekust, kus esi-

[211] «Sakala» 1878, nr. 42.

nes kõnega. Tema soe ja mõistev suhtumine Petersonide aktsioonidesse püsis hiljeminigi. Kui A. Peterson 1866. a. sügisel sõitis Peterburi korraldama oma ja venna protsesse, kirjutas Adamson Kölerile: «Ma palun ärge jätke P(etersoni) mite ilma abita, kui tema asi langeb, siis ei ole rahval midagi loota, sest rahva asi seisab temaga ühes.»[212]

J. Adamsoni aktiivne kaaslane Eesti Aleksandrikooli mõtte arendamisel Tarvastu köster-kooliõpetaja H. Wühner sai küll ühenduses 1864. a. eesti suursaatkonna üritusega ebameeldivate kimbatuste osaliseks. Tema juures pandi läbiotsiminegi toime. Kuid see oli ilmselt arusaamatus. Wühner oli maksva olukorra suhtes poliitiliselt liiga lojaalne, et kuidagi osa võtta palvekirjade-aktsioonidest.

Suuremat aktiivsust võime konstateerida Helme koolmeistri Märt Jakobsoni suhtes. Tema koostatud kirjeldus eesti talurahva olukorra kohta, milles oli sõnastatud ka üksikuid uuendusnõudeid, oli materjaliks ka suurpalvekirja koostamisel. Nagu Adamsongi, esines ka tema Lubjasaare koosolekul kõnega, avaldades nähtavasti samu mõtteid, mis olid kokku võetud tema ülalmainitud kirjutises.

Ka Suure-Jaani köster-kooliõpetaja Joosep Kapp olnud palvekirjade-aktsioonide pooldajate ja õhutajate hulgas.[213] Võib-olla oligi osalt tema teene, et sellest kihelkonnast oli eriti palju kogukondi andnud oma allkirjad 1864. a. sügisesele kollektiivmärgukirjale.

Väliselt aga jäid koolmeistrid palvekirjade-aktsioonidest eemale. Ükski neist ei võtnud osa Peterburis käinud saatkondadest. Arusaadavalt ei esine ka ühegi koolmeistri nimi palvekirjade all. Rahvamälestised teavad jutustada, et koolmeistrid hoidunud teadlikult palvekirjade-aktsioonidest väljapaistvalt osa võtmast, kartes oma koha kaotamist.[214] Ja mis jäigi üle meestel, keda «nago kanged viina, mis tahab välja aeada, kardetakse, ja sellepärast kork hästi kõvaste peale vautakse».[215]

Kodumaa haritlaste tegevuse kõrval tuleb eriti kõrgelt hinnata Peterburi eesti rahvasõprade osavõttu palvekirjade-aktsioonidest. Esikohal nende hulgas ja ühena juhtidest kogu liikumises seisab muidugi J. Köler. Ta on kogu liikumise autoriteetsemaid algatajaid ja vaimseid isasid, kes juba varakult pidas palvekirjade-aktsioone tähtsaks taktikaliseks võtteks, mille kaudu lootis juhtida vene seltskonna ja poliitiliste ringkondade tähelepanu eesti rahva eluhädadele. Ja selles veendumuses püüdis ta neid aktsioone õhutada, aitas neid organiseerida, abistas Peterburi ilmunud saadikuid, võttis osa nende palvekirjade redigeerimisest jne. Vähem ideoloogiline juht, enam praktiline abistaja, kujunes ta oma hea ühiskondliku

---

[212] J. Adamson — J. Kölerile 9. X 1866, Köleri kirjakogu.

[213] E. Änilane, st.-ar. ärkamisaja kohta Suure-Jaanis, 1933 (AASA, EKIA), lk. 19.

[214] Nii J. Adamsoni ja J. Kapp'i kohta. — E. Änilane, viimatitsiteeritud st.-ar., lk. 14, 19.

[215] J. Adamson — J. Kölerile 9. X 1866, Köleri kirjakogu.

positsiooni ja sidemetega ning poliitilistes olukordades ning suhetes hästi orienteerunud mehena kodumaisele liikumisele nagu minsuguseks residendiks pealinnas.

Olles algul palvekirjade-aktsioonide algatuslikuks õhutajaks ja innukaks pooldajaks, muutus aga Köler hiljemini tagasihoidlikumaks. Juba 1864. a. suursaatkonna fiasko pidi tooma ka temale pettumuse. Ja kui ta hiljemini just ühenduses palvekirjade-liikumisega sattus poliitiliselt kahtlustatute hulka, oli tal põhjust olla veelgi ettevaatlikum. Seda oma hiljemini tagasitõmbunumat suhtumist märgib Köler ka ise oma autobiograafias.[216] Ta ei eita oma abi rohkearvulistele eesti talupoegade saadikuile. Eestlastel, kel puudusid teised seaduslikud vahendid oma hädade avaldamiseks, olnud ju saatkonnad ja märgukirjad sel alal ainsaks teeks. Hiljemini aga soovitanud ta kannatlikumalt oodata, seni kui reformid Venes lõplikult on teostatud. Nii toiminud ta ka pärast vallakogukonnaseaduse otsustamist (19. II 1866). Kuid oma abistavat kätt ei tõmmanud ta vajalikul korral nüüdki tagasi. Sel puhul, kui A. Peterson 1866. a. sügisel uuesti vangistati, tõusis ka Köler liikvele. Meie ei tea küll tema teistest sammudest, kuid läti tegelase Chr. Waldemāriga ja tõenäoselt ka vene ajakirjanduses mõjuka M. Katkoviga oli ta sündinu puhul küll ühenduses.[217]

Teiste Peterburi eesti rahvasõprade osa palvekirjade-aktsioonides on raske üksikult kindlaks teha. Kõige tegevamaks meheks J. Köleri kõrval oli küll kindlasti kooliõpetaja Th. Dankmann. Tema sulest oli 24 kogukonna märgukirja tõlge. Samuti tõlkis ta vene keelde enamiku Viljandimaalt päritolevaid märgukirju. Nagu näib, oli vendadel Petersonidel eriti tihe side just temaga. Selle jälil olid ka ametivõimud, pannes 19. oktoobril 1866 läbiotsimise toime tema ja J. Köleri juures. Kolmandaks tegevamaks meheks oli Fr. Russov,[218] ilma et meie siiski midagi lähemalt teaksime tema osast. Palvekirjade-aktsioonide lõppjärgul näib nendega kokku puutunud olevat ka C. R. Jakobson.[219]

Kokku võttes, Viljandimaalt lähtunud palvekirjade-aktsioonid 60-ndail aastail olid üldiselt kohalike rahvameeste — vendade Petersonide, üksikute koolmeistrite, ärksamate talupoegade — ja Peterburi eesti rahvasõprade viljaka koostöö tulemus. Eriti oli seda nende aktsioonide keskuses seisev 1864. a. suursaatkond ja tema poolt keisrile esitatud märgukiri.

See märgukiri, mille saamislugu oleme võinud jälgida kaunis üksikasjaliselt, on eriti tähtis dokument eesti ärkamisliikumise algjärgust. Selles on esmakordselt süstemaatiliselt kokku võetud selle liikumise sotsiaal-majanduslike ja osalt ka rahvuspoliitiliste

---

[216] «Русская старина» 1886, november, lk. 365.
[217] Vrd. Chr. Waldemār — J. Kölerile 6. II 1867, Köleri kirjakogu.
[218] Vrd. A. Peterson — H. Hennole 24. XII 1899, Henno kirjakogu.
[219] Vrd. C. R. Jakobson — J. Adamsonile 12. II 1869, Adamsoni kirjakogu (ära trükitud «E. Kirjanduses» 1913, lk. 126).

nõuete programm demokraatliku suuna tegelaste sõnastuses. Selle eriti õnnestunuks ja eluliseks osutunud kokkuvõtte põhijooned jäid püsima läbi kogu ärkamisaja.

Palvekirjade-aktsioonid ja nende osaliste naiivne usk tsaarivõimusse

Eelnenud vaatlus on näidanud, et 60-ndate aastate palvekirjade-aktsioonid polnud mingi võõrkehaline, kunstlikult sepitsetud üritus, vaid oli välja kasvanud eesti talunikekihi eluhädadest. Need aktsioonid olid ühtlasi eesti talupoja traditsioonilise poliitilise orientatsiooni avaldus. Nagu varemini korduvalt, nii ka nüüd taoteldi võitluses mõisnikega toetust riigivõimult. See polnud muidugi mingi eestipärane ega rahvuslik nähtus. Nii toimis talurahvas teatavais olukordades ikka ja jälle oma ühiskondlik-poliitilistes liikumistes, mis olid suunatud valitseva aadlivõmu alt pääsemiseks. Tajudes oma poliitilist abitust pingsais võitlusis vihatud, kuid võimsa mõisnikuvõimu vastu, otsisid talupojad endile mõjukat liitlast ja abistajat, arvates seda oma naiivses usus leidvat tsaarivõimus.

Selle rahvapärase poliitilise orientatsiooni võtsid omaks ka eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna esimesed tegelased. Kui selle avaldus keisritruudusena ja -ülistusena ametlikes palvekirjades kujunes sageli maitsetuks ja piirepidamatuks liialduseks, siis polnud see ometi sugugi ainult «diplomaatiline» eneseväljendus, vaid ka tõsimeelne veendumus. Vaevalt küll tegi A. Peterson silmakirjalikku manöövrit, kui ta 1864. a. sügisese kollektiivmärgukirja koostamisel kirjutas keiser Aleksander II-st kui «parimast, armulikemast, õiglaseimast, humaanseimast ja õilsaimast valitsejast, kes üldse kunagi on valitsenud ja krooni kandnud». Samuti polnud tagamõtetega vigurdamine küll seegi, kui sama käsi kirjutas nii superlatiivselt, nagu Uue-Võidu talupoegade samaaegses palvekirjas:[220] «Jubba koggoni ammo olleme meie üht täieliko ärrapeästmist julgeste ootnud, nenda et meie silmad on pühha Peterburgi Linna pole vaates ärra vässinud, kus meie ainus Ärrapeästja ellab . . . Oh ilma otsata armoline Rigi Essa, ärra lasse meid, vaesid Eestlassi, Sinno, Sinnul Suur Keiser, sennikui viimse verretilgani truud ja peale lootlikud lapsed ja sannakulelikud, keigeallandlikumad allamate seas, häddas ja villetsuses õhkades, ja meie ilma-armota mõisnikude keige raskema, vanna-aegse mahha-rõhhumisse all, — kes nüüd agga meie täieliko rikkumist sovides meie hädda igga päevaga suremaks tevad, — mitte kurvastusses koggoni ärra nõrkeda!!!»

Kui sellised väljendid oleksid olnud silmakirjalik diplomaatia keisrile saadetud ametlikes paberites, siis poleks nende autoril ometi tarvis olnud oma samaaegseis salmisepitsusis väljenduda sama-

[220] Uue-Võidu talupojad — keisrile 1. IX 1864, PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865).

laadiliselt, nagu A. Peterson kirjutab ühes oma 1864. aastaga märgitud luuletuses:[221]

See pidu pea tuleb
Sull Peterburi poolt,
Su keisri süda põleb
Su vastu armu säält.
Ju isalikult kannab
Ta Sinu eest suurt hoolt,
Sull abi, armu annab
Ja seisab sinu poolt.
See on su uhke Olev,
Mis ammu ootad sa;
Su kallis kange Kalev,
Su püha Päästija.

Ja ega Adam Peterson üksi ennustanud «pidu Peterburi poolt» ja laulnud Vene keisrist kui «kallist kangest Kalevist» ja eesti rahva «pühast Päästijast». Neil lootusil ja meeleoludel põhines kogu tema kaaslaskonna üldine veendumus. Koguni nii teadlik ja avarapilguline poliitik nagu C. R. Jakobson pani selle oma poliitika nurgakiviks, algusest lõpuni. Juba 60-ndail aastail, äsja astunud eesti avalikku ellu, rajas ta eesti rahva ühiskondlik-poliitilise tõusu olulisemaks eelduseks Vene riigivõimu heasoovlikkusele ja toetusele. «Aga pimedus ei kesta igaveste» — kuulutas ta oma esimeses kuulsas «isamaa kõnes» sügisel 1868 — «jo tõusis k o i t hommiku poolt ja kuulutab heledat valgust: meie vene k e i s r i h e r r a d e arm oli see koit».[222] Ja temalegi polnud sellised väited «diplomaatia», vaid veendumus, nagu see nähtub korduvalt tema kaasaegseist kirjadest teistele eesti tegelastele.

Olles eesti talupoegade ja nüüd ka poliitiliselt radikaalsemalt meelestatud haritlaste järjekordseks traditsiooniliseks poliitiliseks aktsiooniks, avaldas 60-ndate aastate palvekirjade-liikumine sama orientatsiooni ka oma sisulistes nõuetes. Ilmekamad ses suhtes olid soovid: allutagu maarahvakoolid haridusministeeriumile ja komandeeritagu eesti talurahva olukorra parandamise otstarbel kohale vene kõrgemaist ametnikest koosnev komisjon. Sama usaldus riigivõimu ja umbusaldus valitseva aadlivõimu vastu avaldus ka soovis, et kavatsetud kohtureformi ettevalmistamisel taluraha huvisid kaitseksid valitsuse poolt määratud või tema poolt kinnitatud talupoegade valitud esindajad.

See poliitiline orientatsioon sai omajagu toetust ja õhutust aktiivsuseks Vene kaasaegseist, äsja eelnenud ja ettevalmistamisel olevaist reformidest, ennekõike 1861. a. agraarreformist. Teatava virgutava mõjuga selle orientatsiooni realiseerimisel oli nähtavasti ka lätlaste eeskuju. Nende poolt oli esinenud samalaadilisi talupoegade palvekirjade-aktsioone juba 1863. aastal.[223] Omavahelise kontakti tõttu läti tegelastega ei võinud need jääda teadmatuks ka Peterburi eesti patriootidele ja mõjustasid tõenäoliselt eriti J. Köle-

[221] Adam P e t e r s o n'i Laulud (I), 1895, lk. 12.
[222] C. R. J a k o b s o n, Kolm isamaa kõnet, 1870, lk. 28.
[223] Vrd. Lieveni päevik, lk. 260 jj., 267, 269 jj., 310.

rit, kes, nagu nägime, juba 1864. aasta kevadel propageeris viljandimaalaste keskel pöördumist keisri poole.

Oma otseste taotluste suhtes jooksid talupoegade palvekirjade-aktsioonid esialgu täies ulatuses karile. Saatkondade tegelastele, eriti juhtidele said osaks vintsutused ja tagakiusamised, mis algasid juba Peterburis ja jätkusid süstemaatiliselt kodupaikades. Palutud uuenduste kohta, nii üldisis kui kohalikes küsimusis, anti kategooriliselt eitavad vastused. Ametivõimud, alates siseministri, Balti kindralkuberneri ja Liivimaa maamarssaliga ning lõpetades kohalike kihelkonnakohtunikega ja mõisavalitsejatega, tegid kõik, et talupojad veenduksid oma palvekirjade-aktsioonide lootusetuses ja alistuksid kuulekalt valitsevale olukorrale.

Palvekirjade-aktsioonide tegelased olid muidugi küllalt teadlikud oma vaenuliku rinde olemasolust, mis ulatus altpoolt kohaliku kubernerini. Kindralkuberneri suhtumises nendesse nad veel kahtlesid, kuigi talt suuremat lootmata. Siseministrit pidasid nad endile heasoovlikuks. Keiser aga oli see «kange Kalev», «püha Päästija», kellelt abi lootused olid kõikumatud ja kes oligi nende vaevarikaste rännakute viimseks eesmärgiks.

Selline hinnang riigivõimu kõrgemate tippude suhtumise kohta eesti talupoegade aktsioonidesse põhines aga ekslikul orientatsioonil valitsevais poliitilistes vahekordades. Eriti tähtis kogu küsimuses oli siseminister P. Valujevi ja Liivimaa rüütelkonna enam kui soe vahekord. Valujev, kes oli Vene siseministriks aastail 1861—1868, oli keiser Aleksander II mõjukamaid nõuandjaid ja etendas omal ajal tegelikult nagu mingi peaministri osa. Teda peeti ühtlasi heaks Balti olude tundjaks ja sellena arvestas keiser teda veel eriti. Ta oli noore ametnikuna teeninud Balti kindralkuberneri J. Golovini kantseleis ja hiljemini (1853—1858) olnud Kuramaa kuberneriks.[224] Neil kohtadel oli ta eriti heatahtlikult suhtunud kohalikku saksa aadlisse ja seetõttu saanud ka nende tänu ja pooldamise osaliseks. Ka tema siseministriks määramisel oli teatavat osa etendanud Liivimaa maamarssal vürst Lieven, kes seni vähetuntud Valujevi nimele oli teinud mõjukat propagandat Peterburi juhtivais poliitilistes ringides ja nii tasandanud teed tema kõrgele ametikohale tulekule.[225] Siit areneski tihe sõpruslik suhe siseministri ja Liivimaa maamarssali vürst Lieveni vahel.

Siseministrina oli Valujev Balti erikorra ja siinse saksa mõisnikuvõimu innukamaid ja ühtlasi mõjukamaid kaitsjaid. Sellist tuge vajasid balti rüütelkonnad 60-ndate aastate algupoolel enam kui kunagi varemini. Vene natsionalistlik vool M. Katkoviga eesotsas ründas üha suureneva innuga Balti erikorda ja nõudis selle hävitamiseks põhjalikke reforme. Need nõuded leidsid õige tugevat poolehoidu ka kõrgemais bürokraatlikes ringkondades. Kui siin aga ei jõutud ulatuslikumate tegudeni ja konkreetsete projektideni, siis oli see põhjustatud asjaolust, et Peterburis oldi veel väga seotud Vene

[224] Vt. A. v. Tobien, Die Livländische Ritterschaft I, lk. 93 jj.
[225] Lieveni päevik, lk. 14—15.

üldreformidega, ja suurel määral sellest, et Valujevil õnnestus seda liikumist mõjukalt tõkestada.

Eriti ähvardavaks kujunes balti rüütelkondade olukord just agraarküsimuses: sel puhul liikus ka valitsuse ringkondades kavatsus laiendada Vene 1861. a. talurahvaseadus Balti provintsidele. Ja Valujevi poolt polnud see sugugi hooplemine, kui ta oma usalduslikus keskustelus Liivimaa maamarssali vürst Lieveniga veebruaris 1864 toonitas, et Balti agraarkorda ründavad kavatsused on seni nurjunud peamiselt tema vastuseisu tõttu.[226] Kuid need uuenduskavatsused, mis seni polnud õnnestunud, võisid teostuda juba lähemas tulevikus. Sellist hädaohtu pidas Valujev väga reaalseks. Selle vältimiseks andiski ta rea mitmesuguseid kasulikke näpunäiteid eriti Liivimaa rüütelkonnale algatada ja teostada mõnesuguseid reforme selleks, et tema vastu suunatud rünnakuil võtta pind jalge alt. Need reformid võisid olla ka puhtfiktiivsed, et aga kindlustada aadli olukorda muutunud ajatingimusis. Nii näiteks soovitas ta reorganiseerida talurahva kogukonnakohtud nii, et need ei alluks, nagu seni, mõisavalitsuste eestkostele, vaid et nendes oleks esindatud riigivõim oma ametnike kaudu.[227] Uut olukorda ei pidanud ta rüütelkonnale kuidagi ohtlikuks, sest riigivõim ei hakkaks ju sinna saatma kohalikku rahvakeelt mittevaldavaid ametnikke, vaid määraks oma esindajaiks niikuinii mõisnikud! Sellised malekäigud, milliseid võiks loendada veel teisigi, iseloomustavad Valujevit Balti küsimusis küll kõigepealt kohaliku saksa mõisnikkonna advokaadina.

Oma Balti poliitika arendamisel oli Valujev alati kõige tihedamas kontaktis maamarssal vürst Lieveniga, Liivimaa kuberner A. v. Oettingeniga ja Balti kindralkuberner parun Lieveniga, kelledega kõik suuremad aktsioonid olid põhjalikult ja peensusteni varemini läbi kaalutud, enne kui neile käik anti. Kolme viimatimainitud tegelase poliitilises kreedos oli põhilisemaks juhtmõtteks püüd säilitada Balti erikorda. Talupoegade palvekirjade-aktsioonide suhtes nõudis see loomulikult aktiivset vastutöötamist. Nagu nägime, teostatigi see ühisel rindel ja tagajärjekalt.

Keisri heasoovlikkus balti rüütelkondade vastu jäi endiselt kõikumatuks. Siseminister Valujev oli küllalt oluline tegur selle edasipüsimises. Ja mitte palju vähem polnud ses suhtes ka Liivimaa maamarssali vürst Lieveni osa. Viimane oli 1864. aastal kolmel korral pikemat aega Peterburis, kus tal oli õiendada oma rüütelkonna rida suurpoliitilisi küsimusi. Tema pealinnas viibimise kohta peetud üksikasjaline päevik näitab tema silmapaistvalt suurt mõjukust riigi kõrgemais bürokraatlikes ringkondades, muuseas ka mitme ministri juures, keda ta suutis tagajärjekalt panna liikuma Liivimaa aadli ja rüütelkonna kasuks. Samal ajal sai ta ka keisrilt ja keisrinnalt rea audientse, milledel ta usalduslikult ja ülisõbralikult vastu võeti. Maamarssal oli Peterburis ka üheaegselt eesti talu-

[226] Lieveni päevik, lk. 1.
[227] Sealsamas, lk. 213.

poegade sügisese saatkonna sealviibimisega. Ta oli vägagi hästi ning otsesest allikast informeeritud saatkonna vastuvõtust keisri juures, samuti ka selle liikmete pärastisest ülekuulamisest siseministeeriumis, kusjuures viibis, nagu nägime, ka Liivimaa rüütelkonna sekretär M. v. Grünewaldt. Vürst Lievenil polnud raske astuda mõjukaid samme saatkonna aktsiooni vastu, mida ta loomulikult tegigi. Samas suunas oli tegev ka Balti kindralkuberner, kohalikku aadlisse kuuluv parun Lieven, kes nõudis eriti pealekäivalt Adam Petersoni vangistamist pärast eesti saatkonna esinemist keisri juures. Ja kui siseminister Valujev asja politseilise jälgimise huvides jättis Petersoni esialgu mõneks päevaks vabadusse, oli kindralkuberneri meelepaha nii suur, et ta ähvardas ametist lahkuda.[228]

Eriti ägedalt toimis saatkonna vastu, nagu juba nägime, Liivimaa kuberner ja endine maamarssal Aug. v. Oettingen, mõjustades vastavalt pealinna poliitilisi võimutegureid ja pannes liikvele oma käsutuses oleva võimuaparaadi.

Kõige selle mõjuka vastusurve tagajärjel ei saavutanud eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid taoteldud eesmärke. Talupoegliku ühiskonna poliitiline aktiivsus jooksis järjekordselt karile. Ja järjekordselt pidi ta laskma demonstreerida enese allajäämist valitsevale aadlivõimule, kusjuures riigivõim esines ilmselt viimase liitlasena. Sellisest ummikust pääsemiseks polnud reaalses jõudude vahekordades õieti mingit väljavaadet. Ilma põhjendatud usuta ühiskonna enda jõusse jäi minna lootusetuse meeleheite teed või säilitada senine fiktsioon riigivõimu heasoovlikkusest ja leida oma poliitilisele aktiivsusele tuge sellest illusioonist. Soov sai siingi mõtte emaks. Ja niipalju kui see illusioon oli äsjaste kogemuste tõttu mõrastunud, püüti seda kohendada mõningate riigivõimu esindajate heasoovlikena näivate sammude optimistliku interpretatsiooniga.

Selliste sammudena leidsid hindamist kõigepealt senati õigeksmõistvad otsused Peeter ja Adam Petersoni kohta. Nendest jäi tundmus, et Peterburis on siiski kõrgem ametiasutus, millelt võidakse loota vähemalt suurimas hädas erapooletut kaitset. Ka valitsuse ringkondades leiti mõningaid tugikohti oma lootustele. Kõige mõjukamalt tuli siin arvesse riigimaade minister Zeljonõi. Viimane oli varjamatult vaenuline balti rüütelkondadele ja võttis nii mõnigi kord kohalikke talupoegi oma kaitse alla. Veel inimiga hiljemini mälestas A. Peterson «auusat Selenõi'd» ühenduses 60-ndate aastate sündmustega.[229] Eesti tegelasteni ja talupoegadeni ulatus ka teateid, et riiginõukogus on tugev vool, kes on valmis nende huvisid oma kaitse alla võtma. Aga kõige rohkem sai talupoegade usaldus riigivõimu vastu toetust 60-ndate aastate reformidest. Palvekirjade-liikumisele järgnenud uuendusi — teoorjuse kaotamist, lahkuvale rentnikule melioratsioonitasu korraldust, ihunuhtluse kao-

[228] Lieveni päevik, lk. 207.
[229] A. Peterson — H. Hennole 24. XII 1899, Henno kirjakogu.

tamist ja lõpuks talupoegade poolt eriti tunnustavalt vastuvõetud uut kogukonnaseadust — hinnati riigivõimu heasoovliku vastusena talupoegade endi aktsioonidele. Kuigi need uuendused olid ainult väike osa soovitud reformidest, oli neil siiski oma mõju, mis soodustas talurahva senise naiivse usu tsaarivõimusse edasipüsimist.

Palvekirjade-aktsioonide pärand eesti rahvuslikule liikumisele

Palvekirjade-aktsioonide tegelastele jäi hiljemini, kui nendele järgnenud vintsutusist oldi toibutud, mulje, nagu oleksid nad omajagu osa etendanud pärastiste 60-ndate aastate reformide tulekul. Selline hinnang neile aktsioonidele oli põhjendatud.

Ent palju suurem veel oli palvekirjade-aktsioonide osa eesti rahvusliku liikumise kujundamisel. Nagu eespool juba küllalt rõhutatud, olid nad siin otse pöördelise tähendusega. Kui rahvusliku liikumise all mõista kõiki tegelikke katseid, rahvuslikku meelsust ja sellest võrsunud ideid ning algatusi tegudega ellu viia, siis palvekirjade-aktsioonid olid ses suhtes esimesi kesksemaid massiavaldusi. Neist aktsioonidest võime kõnelda kui eesti rahvusliku liikumise alguse tähtsaimast osast, mille sotsiaalseiks põhijuurteks olid agraarkriisist ärevile aetud talunikekihi hädad. Ja edasi olid palvekirjade-aktsioonid rahvuslikule liikumisele määratu organiseeriva tähendusega. Nende kaudu organiseerus kontakt Viljandimaa ärksamate talupoegade ja haritlaste vahel omakeskis ning samuti nende ühendus Peterburi eesti patriootidega ja tekkis neist laialipillatud elementidest rahvusliku võitluse rinne. Selle rinde ühise teotsemise olulisemaks tulemuseks oli ka eesti rahvusliku liikumise esimene programm, mis oli kokku võetud keisrile 9. novembril 1864 esitatud märgukirjas. Selles sõnastatud nõuded on senini tuntud peamiselt selle venekeelse teksti järgi. Siin on võimalik neid tuua ka mainitud märgukirja eestikeelses lõplikus redaktsioonis: [230]

«I. Tallokohtade piddamisse polest.

1.) Et üks seadus saaks tehtud, mis läbbi meie, nenda kui Vennetallopoiad need maad võiksime omma pärriseks sada, mis mõnni sadda aastad olleme harrinud, Sellepärrast olleks isseärranis tarvis, et üks parras ja kindel ma hind saaks pantud (seatud), mis järrele peaks kohtade kauba- ja rendi hinnad arvatud sama. Nisammoti olleks tarvis meile eest õigust anda, et ni kaua kui keik Eesti tallorahva seisus ei olle ni paljo maid ommale pärriseks sanud, kui nende ellamisseks ja üllespiddamisseks tarvis lähheb, teiste rahva seisuste innimestele ei pea tallo maid müdud egga rendi peale antud ja ka mitte mõisamade kõrva mõdetus sama.

2.) Et nikaua kui sedda kindlad ma hinda veel ei olle seatud, mitte lubba ei pea ollema, tännised rendi hinnad suremaks panna egga tallo perremehhi nende kohtade pealt ärra aiada.

3.) Et teo orjus mis meile tallokohtade piddamisse jures sedda keige sure-

[230] A. Petersoni käega kirjutatud, J. Köleri kirjakogus.

mad kahjo teeb, ni pea kui ial voimalik saaks koggoni ärra kaotud, olgo mis nimme al tedda nüüd veel peale pannakse.

4.) Et tallomade jure saaks turba rabbasid ja metsa antud, igga kohha surust möda, mis läbbi saaksime selle kahjo eest hoitud, mis pude ja turvade pudusse läbbi peame kannatama.

II. Koggodusse ja kohtoasjade polest.

5.) Et meie tallokoggodussed ni kui koggokonna kohtud saaksid üsna mõisnikude vallitsuse ja kässo alt lahti.

6.) Et õigusse kohtude muutmisse jures, mis nüüd keiges Rigis peab ette võetud sama ja mis pärrast meie maal rahva seisused esiotsa isse peavad nõupiddama, — meie tallo rahva seisus mitte ilma eestseisjata ei jääks, kes agga mitte mõisniko seisusse kässo ehk võimusse al ei olleks, ja kedda meile Rigi vallitsus kes isse vallitseks ehk meie vallitsemist möda kinnitaks. Sellepärrast et selle kohtude muutmisse jures meile nisamma suggused õigused saaksid antud kui vennetallopoegadele.

7.) Et meie kohto kirjad ja prottokolid saaksid Eesti kele kirjutud ja et ka keik Keiserlikkud ukasid ja kubbermangu seitungid saaksid ka makele trükkitud.

8.) Et Eesti tallopoegadelle nisammoti kui igga teise seisuse rahvale lubba saaks antud õiguste ja seaduste peale õppetud meste (Advokatide) läbbi kaebada ja kohhut käia.

9.) Et meie sadikud, kelemehhed ja palvekirjade kirjotajad ja keik, kes meie kaebdusse-asjade jures abbiks on, mitte taggakiusatud, vangi pantud egga trahvitud saaksivad; — isseärranis pallume kõigeallandlikkumalt, et keige heldema ja õigusse teggia suure Keisri Herra kässo läbbi need nimmetud kaks venda, Adam ja Peter Peterson üllekohtu eest hoitud saaksid ja omma õigust leiaksid.

10.) Et ihho nuhtlusse prukimist vähhendadud ja kui ial võimalik koggoni ärra kaotud saaks.

III. Kirriko õppetajate vallitsemisse ja tallo kolide polest.

11.) Et kirriko õppetajad mitte meie tahtmist vasta saaksid ammeti peale seatud, sest et nemmad need ainused sures kolides õppetud mehhed meie keskis on ja sellepärrast meie neid omma liggemaiks eestkostjaiks ja kaitsjaiks peame, kelle käest keigis ommas asjus võime julgeste minna nõuu ja selletamist palluma.

12.) Et külla kolide parrandamisseks ja kossutamisseks Rigivalitsus neid koggoni kolide Ministri-kohto omma hole alla võttaks, ka soviksime vägga et nende kolides saaks ka vennekeelt õppetud, sest et se läbbi meil Eestlastel olleks kergem Venne kubernemangudega kaupa aiada ja muud asjad toimetada ja nekrudidel kergem väetenistust õppida ni kui tallopojal tööd ehk kohta otsida, kui sedda ommal maal ei leia.

13.) Peale selle soviksime, et keik mis lubbatakse Venne- ja Saksa kele trükkida ka Eesti kele võiks trükkitud sada. Sellepärast et ennam tuttavaks saaksime keige asjadega, mis üllepea Rikis kui ka meie ommal maal sünnivad, mis läbbi valle juttude laiale laotamisse ja rahva eksitamisse eest saaks hoitud.

14.) Vimaks selle peale mõtteldes, et meil selle pallumisse jures ep olle keddagi seatud eest seisjat mõisnikude väggeva sanna vasto ette tua, ussaldame kõige allandlikkumalt palluda, et meie palvete läbbi vaatamisseks ni kui üllepea nõupiddamisseks Eesti tallorahva ello ja ollemisse parrandamisse pärrast, üks kommisjon saaks seatud, kedda suur Keisri Herra Vennesuggu Rigi üllemate keskist vallitseks, et mitte saksasuggu kohtomoistjad ehk ükspäinis omma sugguseltsi ja seisuse kassu võiksid püda.»

Teine samalaadiline dokument hilisemast ajast on C. R. Jakobsoni osavõtul koostatud ja eesti seltside saadikute poolt 1881. a. keiser

Aleksander III-le esitatud märgukiri.[231] Sellele on omistatud eesti rahvuslikus liikumises erilist tähtsust. See oli Jakobsoni-aegse demokraatliku suuna poliitiliste ja majanduslike nõuete kokkuvõte. Kui aga seda märgukirja võrrelda 1864. a. eesti suurpalvekirjaga, siis selgub, et neil on oluliselt sarnaseid põhijooni.

Agraarolude korraldamise alal esitati mõlemas märgukirjas olulisema nõudena, et mõisnike omanduses olevaid talumaid müüdaks ja renditaks riigivalitsuse poolt normitud sundhindadega. Talumaa mõisastamise lõpetamise nõue, mis esines 1864. aastal, oli 1881. a. märgukirjast välja jäetud. Talumaa mõisastamise protsess oli vahepeal tugevasti vaibunud. See nõudmine polnud enam päevakohane. Uute nõuetena olid 1881. a. märgukirjas juurde tulnud talumaa rendi- ja ostulepingute revideerimine, et tühistada mõningaid taludele ülekohtuselt pealepandud kohustusi jne. Uued nõuded arvestasid eriti vahepealseid, taludeostu ja raharendi arengust põhjustatud muutusi.

Kohaliku maaomavalitsuse ja kohtukorralduse alal nõudis 1864. a. märgukiri esijoones vallakogukonna ja talurahvakohtu vabastamist mõisavalitsuse eestkoste alt. See saavutati suurel määral 1866. a. vallakogukonnaseadusega. 1881. a. märgukirjas rõhutati semstvo-asutuste sisseseadmise vajadust, ja nimelt nii, et seal oleks ka eesti talupoegadel sakslastega võrreldes ühetaoline esindus. Eestlastele ühetaolise esinduse nõudmine oli konkreetne rakendus sellest üheõigusluse põhimõttest, mille lõplikult fikseeris Jakobson, mis aga 60-ndail aastail veel polnud omandanud kindlat kuju. Kui 1864. a. märgukirjas paluti kavatsetava üldise kohtureformi väljatöötamisest lubada osa võtta ka talupoegade esindajail, siis oli muutunud ajatingimusis 1881. aastal selle vasteks soov, et sisse seada kavatsetavad rahukohtunikud määrataks riigivõimu poolt ja et politsei riigi üldseaduste kohaselt ümber korraldataks. 1864. aastal, mil talupoegade pöördumine riigivõimude poole tekitas neile erilisi raskusi kohalike saksa mõisnike juhtimisel olevate asutuste tagakiusamise tõttu, oli neil iseäranis põhjust paluda, et nad võiksid oma asju ajada ka advokaatide kaudu ja et nende esindajaile antaks vajalikku kaitset. 1881. aastal polnud see küsimus enam kaugeltki nii terav. Samuti tuli hiljemini ära jätta ihunuhtluse kaotamise nõue, mis oli 1864. aastal veel teravalt päevakorras, kuid vahepeal oli juba teostatud.

Tähtis rahvuslik nõue, et ametiasutustes ka kirjalikul asjaajamisel lubataks tarvitada eesti keelt, oli kindlalt fikseeritud juba 1864. a. märgukirjas. Sellega ühenduses tõsteti 1881. a. märgukirjas üles Eesti etnograafilisest piirkonnast ühise kubermangu kujundamise küsimus. See polnud küll seegi kord avaldatud kategoorilise soovina. Oli ainult väljendatud «kahetsust», et Läänemere-

[231] Märgukirja eestikeelne, seltside esindajate poolt allakirjutatud eksemplar J. Köleri kirjakogus; ühe ärakirja järgi ära trükitud A. Kruusberg, Eesti Ajaloo Arkiiv II — Venestamise tulekul, 1922, lk. 42—46.

maad pole jagatud kahe pärisrahva — eestlaste ja lätlaste vahel vastavalt kahte kubermangu. Kuid julge soov oli sellegagi avaldatud. See mõte aga polnud eesti rahvuslikele tegelasile võõras juba 1864. aastal. Selle esmakordse avalduse leiame Helme kooliõpetaja Märt Jakobsoni käesolevas uurimuses korduvalt tsiteeritud kirjutises, mis koostatud 1864. a. kevadel.[232] See kirjutis oli ka J. Kõleri käes ja selle autor võttis teiste seltsis osa Lubjasaare koosolekust sama aasta augustis. On tõenäone, et eestlaste alast ühise kubermangu loomise soovi kaaluti ka sama aasta sügisese märgukirja koostamisel, jäeti aga kõrvale kui liiga kaugeleulatuv.

Kiriku- ja rahvakooli korralduse kohta käivad nõuded olid mõlemais märgukirjades ühesugused. Ev.-luteri usu kiriku suhtes nõuti patronaadiõiguse kaotamist ja õpetajate valimise õiguse andmist koguduse kätte. Rahvakooli asjus sooviti senist mõisnike ja kirikuõpetajate otsustava võimu lõpetamist ja koolide allutamist haridusministeeriumile.

1881. a. märgukiri oli seega sisuliselt ainult 1864. a. eesti talupoegade sügisese suursaatkonna palvekirja ajakohane edasiarendus. Põhialused olid jäänud üldiselt samadeks, kuna olulisemad erinevused olid tingitud vahepealseist muudatusist eesti rahva majanduslikus ja sotsiaalpoliitilises elus. See kõik rõhutab omapoolselt 60-ndate aastate palvekirjade-aktsioonide erakordset tähtsust ka lähemale järelajale eesti ühiskondlik-poliitilises võitluses, mille juhtivaks tegelaseks oli C. R. Jakobson.

---

[232] M. Jakobsoni käsikiri «Eestirahva ellolugu», dateeritud 9. apr. 1864, Kõleri kirjakogu. Vastav punkt (7.) käsikirjas: «Meie lodame ka et armolinne ja rahhonõudja Keiser, meid Eestlassi keik ühheks kubermanguks mudab; sest et Eestlased Lätlaste ja Sakslastega kele polest korda ei sa, seepärrast on Rigas kubbermango üllema kohtode jures asja toimetamine Eestlastele üks vaevalinne assi.» — M. Jakobsoni käsikirja põhjal koostati vene keeles ja paljundati kirjutis «Эстонцы», mis hiljemini avaldati ajalehes «День» (1865, nr. 32). Üldise Eesti kubermangu loomise kohta käiv punkt aga oli sellest välja jäetud. Nähtavasti peeti seda nõuet hiljeminigi liiga kaugeleulatuvaks.

LIIVIMAA MAAMARSSAL VÜRST P. LIEVEN PETERBURIS AASTAIL 1863—1865

Juba Liivi sõjas XVI saj. teisel poolel loodud olukorras, kui balti-saksa feodaalide tähtsaim võimuvahend — Liivimaa orduriik oli määratud lootusetule hukkumisele, püüdsid kohalikud saksa rüütelkonnad säilitada ja kindlustada oma klassivõimu sobitamise ja lepete sõlmimise teel uute maale tunginud riiklike võimudega. Siitpeale oli ka Liivimaa rüütelkonnal, mis ühendas kogu kohalikku saksa mõisnikkonda, üheks peamiseks vahendiks säilitada oma eriõigusi ja oma võimu kohalike põlisrahvaste — eestlaste ja lätlaste üle, kes moodustasid maa talurahva, sobitamine, lipitsemine, kavaldav meelepäratsemine riikliku võimu suhtes. Nii toimis rüütelkond Poola-Leedu, hiljemini Rootsi kuningavõimu suhtes. Rootsi valitsuse ajal õnnestuski Liivimaa rüütelkonnal õige ulatuslikult välja arendada oma seisusliku korporatsiooni ja mõjukalt kindlustada endale laialised seisuslikud eesõigused kogu maa valitsemisel. See oli nii kaugele küündiv, et kogu seda seisuslikku võimuorganisatsiooni hakati nimetama Liivimaa «maariigiks» (Landesstaat'iks). Seda nimetati ka Balti «erikorraks», mis kindlustas kohalikule saksa rüütelkonnale majandusliku, poliitilise ja kultuurialase valitsusvõimu kogu kubermangus. Liivimaa siirdumisega Vene ülemvõimu alla säilitas kohalik rüütelkond kogu oma «maariigi» ja «erikorra» ning oli alaliselt valvel ja aktiivne, et tema seisuslikud eesõigused kuidagi ei pudeneks.*

Liivimaa, nagu naaberkubermangudegi — Eesti- ja Kuramaa, saksa rüütelkonna poliitika kandvaks teljeks Vene tsaarivõimu all kujunesid kohaliku aadli lähedased suhted keisrikojaga ja riigi kõrgemate võimukandjatega, kelle hulka pealegi sigis aja jooksul silmanähtavalt palju balti-saksa elementi. Seejuures olid balti rüütelkonnad ja nende esindajad alaliselt suurima hoolega valvel, et õigeaegselt jaole saada nende provintside suhtes keskvalitsuses tekkivaile poliitilisile ja üldse igasuguseile seadusandlikele uuenduskavatsusile, et siis nende puhul hoida algatus enda käes ja anda kavatsetud muudatustele kohaliku aadli seisukohalt kõige sobivam

* Käesolev uurimus esmakordselt trükitud «Ajaloolises Ajakirjas» 1937, nr. 3 ja 4.

suund. Selline taktika andis rüütelkondadele üldiselt, välja arvatud siiski ka rida erandeid, täiesti rahuldavaid tulemusi.

Kui Krimmi sõjast peale XIX saj. 50-ndate aastate teisel poolel Venemaal teravnes pärisorjuse üldine kriis, oli tsaarivalitsus sunnitud asuma riigis reformide teele. Siin selgus peagi, et uus suund valitsuse poliitikas ei jäta haaramata ka Läänemeremaid. Ja 60-ndad aastad tõidki siin rea kohalikule aadlile palju muret tekitavaid reformialgatusi, millele lisaks hakkas üha ähvardavamalt ohustama kehtivat korda talurahva hulgas suurenev poliitiline aktiivsus ja järk-järgult tõusev läti ja eesti rahvuslik liikumine.

Sel mitmeti väga elaval ajal Baltimail omab erilist tähtsust Liivimaa maamarssali vürst Paul Lieveni tegevus. Pärit küll Kuramaa aadlist,[1] oli ta aga juba oma noorusaastail avaldanud pingsat huvi Liivimaa küsimusile, oli siin 21-aastase noormehena liitunud H. v. Foelkersahmi reformiparteiga ja hiljemini olnud teenekas eriti kohaliku luteri usu kiriku õiguste kaitsmisel vene-õigeusu kiriku vastu. Pärast A. v. Oettingeni lahkumist Liivimaa maamarssali kohalt valiti P. Lieven reformipartei kandidaadina ilma suurema pingutuseta tema järglaseks (maapäeval veebruaris 1862), millisele kohale ta jäi märtsini 1866.

Lieveni valimisel maamarssaliks hinnati oluliselt ka tema häid suhteid keisriga, kojaringkondadega ja Vene kõrgemate võimukandjatega, mida ta, nagu edaspidi näeme, suutis osavalt ja tagajärjekalt kasutada Liivimaa rüütelkonna huvides. Tema korduvad Peterburis viibimised on omaette huvitavaks ja tähtsaks peatükiks kaasaegse Liivimaa rüütelkonna, aga samuti ka kohalike pärisrahvaste ajaloo seisukohalt.

Vürst Lieveni kui Liivimaa rüütelkonna esindaja esimene suurem missioon Peterburis toimus juba varsti pärast tema valimist maamarssaliks. Märtsis 1862 andis ta Liivimaa maapäeva erakorralise saatkonna eesotsas keisrile supliigi, milles paluti Liivimaa 1860. a. talurahvaseaduse § 588 teostamise seismapanekut. Selle paragrahvi järgi pidi Liivimaal luteri usu kiriku ja selle vaimulikkonna aineline ülalpidamine jääma kohaliku aadli ülesandeks, kuna maksualune talumaa pidi seniseist reaalkoormisist luteri usu kiriku heaks vabanema. Nähes selles suurt ohtu kohalikule luteri usu kirikule, kusjuures ühtlasi uus korraldus oleks toonud mõisnikele uusi koormisi, otsustas Liivimaa maapäev selle vastu reageerida suure aktsiooniga — keisrile supliigi esitamisega. Rüütelkonna lootused

[1] Ta oli sündinud 21. I 1821 kindralleitnant vürst Johann George Lieveni pojana, õppis aastail 1838—1841 Tartu ülikoolis kameraalteadusi, omandas siin 1844. aastal magistrikraadi. Olnud pärast seda Vene riigiteenistuses, pöördus ta tagasi Kuramaale, kus sai 1861. aastal Kuldiga kreisimarssaliks. Aastail 1862—1866 oli ta Liivimaa maamarssal, 1866—1876 Peterburi õppekonna kuraator, suri 25. V 1881 Teplitzis. Vrd. R. Baron Staël von Holstein, Fürst Paul Lieven als Landmarschall von Livland, Riga 1906.

vürst Lieveni mõjukaile sidemeile Peterburis osutusid põhjendatuks. Keiser otsustas küsimuse maapäeva soovitud suunas.[2]

Maamarssal Lieveni seekordse Peterburis viibimise kohta puuduvad lähemad andmed. Teame ainult, et ta oma aktsiooni puhul leidis eriti mõjukat toetust siseminister P. Valujevilt ja suurt vastutulelikkust võõraste usutunnistuste departemangu direktori krahv E. Siversi poolt.[3] Samuti on suhteliselt napid andmed vürst Lieveni Peterburis viibimise kohta 1862. a. detsembris, mil ta koos teiste Läänemeremaade — Eesti-, Kura- ja Saaremaa rüütelkondade juhtidega võttis osa kohaliku talurahva liiklemisõiguste avardamise, nn. «passiküsimuse» arutamisest.[4]

Seevastu on maamarssali päevikus[5] suure üksikasjalisusega kirjeldatud tema järgmised pikemaajalised pealinnas viibimised. Nende üksikasjaliste kirjelduste tõttu on Lieveni päevik mitmeti ülisuure tähtsusega allikaks 60-ndate aastate algupoole ajaloole. Ta valgustab kujukalt tähtsamate päevaküsimuste kajastust Liivimaa rüütelkonna poliitikas; toob olulisi lisa-andmeid balti aadli, eeskätt muidugi vürst Lieveni suhete kohta Peterburi kõrgemate poliitiliste ringkondadega; heidab omapoolset valgust maamarssal Lieveni kasutatud poliitiliste võtete ja nende kujunemise kohta; aitab selgitada ka Vene juhtivate poliitiliste tegelaste ja nende erigruppide erinevat suhtumist Läänemeremaade poliitilistesse päevaprobleemidesse. See kõik omab tähtsust ka tolleaegse eesti ja läti rahvusliku liikumise ajaloo seisukohalt, eriti neis osades, milledes käsitellakse otseselt seda liikumist ja selle vastu Liivimaa rüütelkonna esindaja poolt astutud sammusid.

Liivimaa maamarssali kõnesolevas päevikus esimesena üksikasjaliselt kirjeldatud Peterburis viibimine kestis 10. aprillist — 6. maini 1863. Vürst Lieveni seekordse sõidu peaajendiks oli olukord, mis tekkis pealinnas ühenduses arutamisel oleva Balti talurahva passiseaduse eelnõuga. Nimelt oli riiginõukogu seadustedepartemangu juhataja vürst P. Gagarin teinud ettepaneku anda eelnõu läbivaatamiseks Vene talurahva-asjade peakomiteele, et seda kooskõlastada Sise-Venes kehtivate talurahva liiklemisvabaduse tingimustega. Maamarssal Lieven pidas seda protseduuri Balti erikorrale ja rüütelkondade autonoomiale äärmiselt ohtlikuks, koguni eluküsimuseks. Ta ruttas Peterburi, kutsus siia ka Kura- ja Eesti-

---

[2] P. Baron Staël von Holstein, Materialien zu einer Geschichte des Livländischen Landes-Staates in der zweiten Hälfte des XIX Jahrhunderts, I, 1 (käsikiri Tartu ülikooli raamatukogus), lk. 20 jj.

[3] Staël von Holstein, Materialien I, 1, lk. 23.

[4] Vrd. A. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, II, Riga 1911, lk. 255 jj.

[5] Tagebuch für den Livländischen Landmarschall Paul Fürst Lieven 1863—1864, St. Petersburg, toimetatud rüütelkonna sekretäri Moritz von Grünewaldt'i poolt. Käsikirja ärakiri Läti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Riias, varemini Riia Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde raamatukogus, Msc. 150 f. (tsiteeritud edaspidi: Lieveni päevik).

maa rüütelkondade juhid ja mõjustas samuti sinna sõitma Balti kindralkuberneri parun Lieveni.[6]

Pealinnas võis maamarssal arvestada rea kõrgemate võimutippude heatahtlikku toetust ja hulga tähtsamate ametnike abistavat kaastööd. Esmajoones oli muidugi oluline keiser Aleksander II vankumatu heasoovlikkus balti rüütelkondadele. Viimati oli keiser seda erilise rõhuga kinnitanud Kura- ja Liivimaa külastamisel eelmise aasta juulis.[7] Et need mitte tühjad sõnad polnud, näitas kogu tema järgnev poliitika. Teistest tähtsamaist võimutegureist oli balti aadli innukamaid ja aktiivsemaid sõpru siseminister P. Valujev. Emapoolselt balti aadlisse kuuluv, oli ta alustanud oma riigiteenistust ametnikuna Riias kindralkuberner J. Golovini ajal 40-ndail aastail, oli hiljemini olnud Kuramaa kuberneriks (1853—1858) ja säilitas oma lähedased suhted ja sõprussidemed balti aadliga ka Peterburis, kus ta 1861. a. kevadest peale siseministrina oli mõjukamaid Vene võimukandjaid, kes püüdis teadliku järjekindlusega pidada konservatiivset suunda Vene sisepoliitikas. Tema seisukorda peeti korduvalt kõikuvaks, kuna teda rünnati ilmse ägedusega oma mõjus tõusvate natsionalistlik-slavofiilsete ringkondade poolt, süüdistades teda eriti balti saksluse ja ev.-luteri usu kiriku liigses toetamises.[8] Ta püsis siiski 1868. aastani siseministri kohal, jäädes kogu aja Balti erikorra ja saksluse mõjukamaks toeks ja kaitsjaks. Vürst Lieveniga ühendas siseminister Valujevit erakordselt tihe sõprus. Seda oli eriti põhjustanud asjaolu, et vürst oli omal ajal teinud seni vähetuntud Valujevile mõjukat propagandat Peterburi juhtivais poliitilistes ringkondades ja nii tasandanud teed tema siseministriks tulekule.[9]

Jõudnud pealinna 10. aprillil 1863, asus maamarssal Lieven kohe järgmisel päeval energiliselt tegevusse, kõigepealt muidugi Balti talurahva passiseaduse eelnõu küsimuses.[10] Hommikul oli tal sel puhul nõupidamine samal ajal Peterburis viibiva Liivimaa kuberneri A. v. Oettingeniga ja hiljemini siseminister Valujeviga. Nagu võiski oodata, sai ta viimaselt kindla lubaduse toetada selles küsimuses balti rüütelkondade seisukohta, s. o. et eelnõu ei antaks üldisele Vene talurahva-asjade peakomiteele. Selles küsimuses maamarssal Lieveni poolt koostatud märgukirja eelnõu, mis pidi esitatama riiginõukogule, redigeeriti veel samal päeval autori poolt Peterburi kindralkuberneri vürst A. Suvorovi ja admiral krahv F. Liitke kaasabil. Selles märgukirjas püüti ühelt poolt Vene ja teisalt Balti kubermangude talurahva liiklemisõiguse kohta käivate määruste võrdlemisega tõestada, et selles küsimuses balti talu-

[6] Maamarssal Lieven — Liivimaa maanõunikkude-kolleegiumile 21. I 1863, LRüA (Liivimaa Rüütelkonna Arhiiv Läti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis), tmk. P., 235, lk. 112 jj. Vrd. ka Tobien, Die Agrargesetzgebung II, lk. 256.
[7] Tobien, Die Agrargesetzgebung II, lk. 245.
[8] Vrd. Lieveni päevik, lk. 14, 18.
[9] Sealsamas, lk. 14 jj.
[10] Sealsamas, lk. 251.

poegade õigused on ületanud vene talurahva omad ja et Läänemeremaade talupoegade olukorda ei tuleks otsustada Vene vaatekohtadelt.[11] Edasi arutati märgukirja eelnõu veel riiginõukogu liikmete Bludovi, Panini ja parun Korff'iga, kes lubasid selles avaldatud seisukohti toetada.[12] Õhtul oli märgukirja asjus maamarssali juures veel üks nõupidamine, millest võtsid osa peale teiste balti rüütelkondade esindajate ka kindralkuberner parun Lieven ja Liivimaa kuberner Oettingen.

Maamarssal Lieveni sammude kohta järgmistel päevadel ei anna kõnesolev päevik lähemaid andmeid. Neid leidub alles 15. aprilli kohta, mis kujunes balti rüütelkondade esindajaile tähtsaks. Sel päeval said nad keisrilt audientsi,[13] millele härrad olid hoolikalt ette valmistunud, ära jaotades osad ja ülesanded. Soodsal juhul pidi kõne alla võetama Liivimaa rekonvertiitide küsimus, et teha propagandat usuvabaduse heaks. Nn. rekonvertiitide küsimus Liivimaal tulenes kohaliku talurahva ulatuslikust usuvahetuslikust liikumisest XIX saj. 40-ndail aastail. Selle käigus oli üle saja tuhande eesti ja läti talupoja siirdunud luteri usu kiriku alt vene-õigeusku. Kuna aga usu vahetamisel peamiseks motiiviks olnud lootus parandada oma majanduslikku ja õiguslikku olukorda — saada maad, maksude vähendamist, vabaneda mõisnike võimu alt jne. — ei teostunud, siis tekkis õigeusku siirdunud talupoegade hulgas sügav pettumus ja levis püüd pääseda tagasi oma endisesse usku. Mõisnikud, pastorid ja nende mõjustusel koolmeistrid ning luteri usu kirikuga seotud talupoegadest tegelased püüdsid omalt poolt seda tendentsi kõigiti õhutada. Vene-õigeusust lahkumine aga oli seadustega tõkestatud. Nii tekkiski Liivimaa õigeusuliste talupoegade keskel pingeline luteri usku tagasipöördumise taotlus — nn. rekonversiooniliikumine. Liivimaa rüütelkond ja luteri usu kiriku võimud püüdsid oma mõju tugevdamise huvides seda rekonvertiitide küsimust lahendada kohalikele õigeusulistele talupoegadele usuvahetuse vabaduse taotlemisega. Nii pidi seda «usuvahetuse» küsimust käsitlema ka maamarssal Lieven keisri ees. Kuramaa rüütelkonna esindaja omalt poolt pidi audientsil juhtima tähelepanu Leedu kubermangudes puhkenud mässuliikumise tõkestavale mõjule taludemüügi suhtes naabruses asetsevais Balti provintsides.

Vastavalt sellele plaanile esinetigi keisri ees, kes avaldas heasoovlikku tähelepanu algatatud küsimuste vastu. Audientsile ilmunute peaprobleemi — «passiküsimuse» puhul avaldas monarh, et nad ei tarvitsevat sel puhul muret tunda, nad võivat kindlasti loota tema toetusele. Ja juba samal päeval võis maamarssali päevik märkida «hiilgavat võitu» riiginõukogus, kus Balti talurahva passiseaduse küsimuses läks läbi seisukoht, et seda eelnõu ei anta Vene talurahva-

[11] Maamarssal Lieven — L. maanõunikkude-kolleegiumile 28. VI 1863, LRüA, tmk. P., nr. 235, lk. 124 jj.
[12] Lieveni päevik, lk. 252.
[13] Sealsamas, lk. 254 jj.

asjade peakomiteesse. Balti rüütelkonnad olid võitnud, ja selleks oli koosolekul otsustavalt kaasa mõjunud poliitilise politsei ülema vürst Dolgoruki lühike motiveerimata toetus, mida riiginõukogu küsimuse otsustamisel pidas keisri märguandeks.

Nüüd edasi oli maamarssal Lievenil ülesandeks hoolitseda ka omalt poolt, et balti talurahva kohta kavatsetav liiklemisõiguste avardamine, nagu seda taotles Valujevi passiseaduse eelnõu, mis oli koostatud kohalike rüütelkondade seisukohti arvestades, läheks riiginõukogus läbi siseministri esitatud redaktsioonis. Selleks tegi ta 26. aprillil rea sõitusid mitmete riiginõukogu liikmete juurde.[14] Ühtlasi tuli tal hoolitseda vastuse eest mainitud eelnõu kohta riiginõukogu seadustedepartemangus tehtud märkustele, milledes püüti näidata, et eelnõu võrreldes Vene 1861. a. talurahvaseadusega olevat vähem liberaalne. Maamarssal taotles sellele vastates balti rüütelkondade ühist esinemist, mis aga Eestimaa rüütelkonna peamehe parun Pahleni keeldumise tõttu nurjus. Vürst Lieven saavutas siiski vähemalt seda, et parun Pahlen nõustus oma vastust kooskõlastama Liivimaa maamarssali omaga.

Passiseaduse küsimuses käis maamarssal Lieven veel kord riiginõukogu seadustedepartemangu esimehe vürst Gagarini juures.[15] Viimane näis olevat tublisti pahandatud, et tema ettepanek anda Balti talupoegade passiseaduse eelnõu Vene talurahva-asjade peakomiteele, oli põhjustanud nii suure «lärmi», kuid kuulas siiski Liivimaa rüütelkonna esindaja seletusi vajaliku tähelepanelikkusega. Nagu enda vabanduseks tähendas ta ühtlasi maamarssalit rahustavalt, et tal polevat kunagi olnud kavatsust soovitada Liivimaa agraarküsimust kogu ulatuses anda Vene talurahva-asjade peakomiteele.

Juba enne Peterburist lahkumist oli vürst Lievenil täiesti selge, et balti rüütelkondade esindajate aktsioon talurahva passiseaduse küsimuses on andnud ilmselt rahuldavaid tulemusi. Ja paar kuud hiljemini, 9. juulil 1863, kinnitaski keiser kõnesoleva passiseaduse balti rüütelkondade seisukohtade kohaselt.[16]

Peale oma seekordse Peterburi-reisi tähtsama eesmärgi, mis oli seotud Läänemeremaade talurahva passiseaduse probleemiga, oli maamarssal Lievenil koos teiste balti rüütelkondade esindajatega arutada veel mõningaid olulisi ühisküsimusi. Neist kõigepealt Balti kohtureformi algatust. See oli tõusnud päevakorda ühenduses Vene üldise kohtureformi ettevalmistamisega juba eelmise aasta sügisel.[17] Nüüd, äsja enne maamarssal Lieveni pealinna saabumist, oli riigisekretär Butkov nõudnud Balti provintside kohta kohalikult kindralkubernerilt vastavaid ettepanekuid. Rüütelkondade suhtes äärmiselt lojaalne kindralkuberner parun Lieven ei mõelnudki selles küsimuses nendest mööda minna, kavatses aga pärast nendelt

[14] Lieveni päevik, lk. 279 jj.
[15] Sealsamas, lk. 301 jj.
[16] Tobien, Die Agrargesetzgebung II, lk. 258.
[17] Staël v. Holstein, Fürst Paul Lieven, lk. 67 jj.

seisukohtade saamist vastavad ettepanekud lasta ühtlustada eriliselt selleks rüütelkondade ja linnade esindajaist kujundatavas justiitskomisjonis. Selline protseduur näis Eestimaa rüütelkonna peamehele parun Pahlenile kohalike rüütelkondade algatusõiguse soovimatu kitsendusena. Arvestades aga kindralkuberner parun Lieveni heasoovliku abi vajadust teiste päevakorras olevate küsimuste puhul, otsustasid Peterburis viibivad Balti aadlijuhid justiitskomisjoni küsimuse seekord kõrvale jätta.[18] Küll käis aga maamarssal Lieven riigisekretär Butkovi juures propageerimas viivitust Balti justiitsreformi küsimuses.[19]

Korduvalt nõu pidades kujunenud poliitilise olukorra üle, pidid balti rüütelkondade esindajad konstateerima ühist ohtu vene natsionalistliku ajakirjanduse poolt, milles rünnakud balti saksluse, eriti aadli vastu, üha sagenesid. Seepärast peeti üksmeelselt tarvilikuks panna ametisse eriline Balti korrespondent, kelle ülesandeks pidi olema vene ajakirjanduse süstemaatiline jälgimine ja seal esinevate Balti provintsidele vaenulike kirjutiste oponeerimine.[20] Sellele kohale palgati ka otsekohe kõigi kolme rüütelkonna ühisel arvel parun Gerschau, kes asus viivitamata oma ametikohuste täitmisele.

Liivimaa rüütelkonna seisukohalt oli erilise tähtsusega seoses tema kubermangus areneva rekonversiooniliikumisega usuvabaduse küsimus. Seda oli vürst Lieven puudutanud ka keisri juures audientsil,[21] monarhile meelitlevalt meenutades, et see juba troonipärijana polnud pooldanud Liivimaal talurahva vene-õigeusku siirdumist. Keiser aga ei avaldanud nüüd mingit kindlat seisukohta, tähendas ainult, et see küsimus ei olevat omaette isoleeritud, kuna tema lahendamisel tulevat arvestada mitmesuguseid asjaolusid. Samal päeval oli Liivimaa rekonvertiitidele kontsessioonide andmise küsimus keisril kõne all ka Liivimaa kuberneriga, kes samuti ei saanud monarhilt mingit kindlat seisukohta.[22] See keisri otsustamatus, mis oli tingitud vene natsionalistlike ja õigeusu kiriku ringkondade arvestamisest, raskendaski maamarssal Lieveni aktsiooni selles küsimuses. Kuid ta püüdis siiski kõik teha, et kõigekülgselt selgitada eeldusi oma edaspidiseks teotsemiseks ja ühtlasi propageerida usuvabaduse andmist Liivimaa rekonvertiitidele.

Kuidas selles küsimuses edasi teotseda, seda pidas vürst Lieven tarvilikuks arutada ka koos teiste balti rüütelkondade juhtidega.[23]

Eestimaa rüütelkonna peamees parun Pahlen soovitas hoiduda selles küsimuses ametlikest sammudest, sest keisri vastavate väljenduste tõttu olevat raske neid algatada. Seevastu aga olid maamarssal Lieven ja Kuramaa maavolinik vastava ametliku algatuse

[18] Lieveni päevik, lk. 253.
[19] Sealsamas, lk. 304 jj.
[20] Sealsamas, lk. 275.
[21] Sealsamas, lk. 255 jj.
[22] Staël v. Holstein, Materialien I, 1, lk. 34. Vrd. Lieveni päevik, lk. 258.
[23] Lieveni päevik, lk. 271 jj.

poolt. Nagu vürst Lieven seda teisal põhjendas, pidas ta sellist algatust ka esialgse nurjumise korral vähemalt propagandaliselt tähtsaks.[24] Koos teiste balti rüütelkondade juhtidega arutas Liivimaa maamarssal küsimust, missuguseid punkte rekonversiooniliikumises kasutada argumentidena kavatsetavas aktsioonis. Ühtlasi laskis ta paljundada oma koostatud eksposee Liivimaa protestantliku kiriku õigusliku olukorra kohta, et seda levitada pealinna mõõduandvais ringkondades.[25]

Erilise hoolega sondeeris vürst Lieven Peterburis pinda üldisema usuvabaduse kasuks aktsiooni algatamiseks, kogudes sel puhul andmeid üksikute mõjukate isikute ja ringkondade arvamuste kohta ning püüdes ühtlasi arendada vastavat propagandat. Selle üle oli maamarssalil usalduslikke kõnelusi võõraste usutunnistuste departemangu direktori krahv E. Siversiga, kes ise balti aadlisse kuuludes oli innukalt tegev, et kindlustada Läänemeremail ev.-luteri usu kiriku seisundit. Vürst Lieven püüdis Siversit õhutada siin veelgi suuremale aktiivsusele, rõhutades kujunenud poliitilise olukorra soodsust usuvabaduse eest võitluse alustamiseks.[26] Suurimat tõket selle vastu nägi ta vene-õigeusu sinodi intolerantsuses, mida maamarssal püüdis kujutada riigipoliitiliselt ohtlikuna. Selles mõttes väljendus ta ka keisrikoja liikmete Mecklenburgi hertsogi Georgi[27] ja suurvürstinna Helene Pavlovna juures, lootes neilt oma seisukohtade toetamist keisri ees.

Eriti just suurvürstinna Helene Pavlovnat püüdis vürst Lieven virgutada suuremale aktiivsusele ev.-luteri usu kaitseks ja sellega ühenduses üldise usuvabaduse heaks. See, nüüd juba 50-ndais eluaastais printsess, Württembergi hertsogi Pauli tütar, keiser Nikolai I noorema venna Mihhaili abikaasa, oli osanud oma kodust, Mihhaili paleest luua vene kõrgema seltskonna mõjukama salongi.[28] Peale pealinna tähtsamate ametlike poliitiliste tegelaste ja konservatiivsete õpetlaste olid siin teretulnud külalisteks ka balti aadli silmapaistvamad esindajad, kes püüdsid kasutada suurvürstinna salongi ja tema sügavat sümpaatiat balti saksluse vastu oma poliitiliste sihtide saavutamiseks. Ka vürst Lieven ei jätnud oma pealinna-reisidel peaaegu kunagi külastamata suurvürstinnat, kellega tal ka seekord nagu tavaliselt alati olid tähtsaimaks kõneaineks üldise usuvabaduse ja Liivimaa rekonvertiitide küsimused.[29]

Nagu alati, võis maamarssal Lieven ka seekordsel Peterburis viibimisel täiesti usalduslikult kõnelda usuvabaduse ja Liivimaa rekonversiooniliikumise üle ka välisminister vürst Gortšakoviga,[30] kelle toetust ta võis nüüdki arvestada.

---

[24] Lieveni päevik, lk. 255.
[25] Sealsamas, lk. 272.
[26] Sealsamas, lk. 306.
[27] Sealsamas, lk. 307 jj.
[28] Vrd. A. Tobien, Die Livländische Ritterschaft (1), Riga 1925, lk. 144 jj.
[29] Lieveni päevik, lk. 318.
[30] Sealsamas, lk. 321.

Maamarssal Lieveni eriliseks ülesandeks Peterburis kujunes sammude astumine läti rahvusliku liikumise vastu, mille hoogne areng seoses «noorlätlaste» tegevusega, eriti 1862. aastal pealinnas ilmuma hakanud ajalehe «Pēterburgas Avīzes» mõjuga tekitas kohaliku aadli ringkondades ja ametivõimude keskel üha suurenevat ärevust.[31] Nüüd soovitas vürst Lieven nii siseministrile kui keisri kantselei III osakonna ülemale vürst Dolgorukile see läti ajaleht sulgeda.[32]

«Pēterburgas Avīzes» oli võinud algul ilmuda õige vabades tsensuuritingimusis, sest oli õnnestunud saada tema esimeseks tsensoriks Kr. Valdemāri, kes tegelikult ise oli üks selle ajalehe lähemaid ja juhtivamaid kaastöölisi. Balti kindralkuberner parun Lieveni pealekäimisel aga anti «Pēterburgas Avīzes» tsenseerimine juba oktoobris 1862 tema kätte Riias.[33] Kuid ka see kõvendatud tsenseerimine ei andnud kohalikele ametivõimudele soovitud tulemusi. Ja nüüd, vürst Lieveni Peterburis viibimise ajal, oli ka kindralkuberner kõigiti toetamas Peterburi läti ajalehe sulgemise kavatsust.[34] Siseminister, samuti ka keisri kantselei III osakonna ülem vürst Dolgoruki olid aga esialgu selle sammu vastu, pidades otstarbekohasemaks panna «Pēterburgas Avīzes» valjema kontrolli alla. Balti kindralkuberneri, Liivimaa maamarssali ja Kuramaa maavoliniku pealekäimised olid lõpuks siiski niivõrd tungivad, et mais 1863 Peterburi läti ajaleht suleti neljaks kuuks.

Nn. läti propaganda teise haruna oli maamarssal Lieveni tähelepanu objektiks kohati Liivi- ja Kuramaal arenev palvekirjade-liikumine, mis avaldus saatkondade kaudu keisrile palvekirjade läkitamises ja mille organiseerimist kohalikud ametivõimud panid põhjendatult ühendusse nii Peterburis asuvate kui ka kohalike läti tegelastega. Viimaste jälitamiseks seati nii pealinnas kui kohtadel sisse hoolas valve. Vürst Lieven omalt poolt püüdis õhutada nende vastu karmimate survevahendite tarvituselevõtmist, soovitades eriti nende administratiivset väljasaatmist,[35] mis hiljemini ka osaliselt teostati.

Samuti nagu teistegi tähtsamate küsimuste puhul püüdis maamarssal Lieven ka areneva läti rahvusliku liikumise suhtes pidada kontakti teiste balti rüütelkondade esindajatega. Tihedam koostöö kujunes siin tal Kuramaa rüütelkonna juhi maavolinik parun Reckega, kuna Eestimaa rüütelkonna esindaja asjast enam kõrvale jäi. Nii ei ühinenud viimane ka vürst Lieveni ja parun Recke ettepanekuga asutada balti kohalikule pärisrahvale saksakeelne ajaleht.[36] Selle algatuse teostamine pidi kavatsejate põhjenduse järgi aitama

[31] Vt. selle kohta äratrükitud dokumendid A. Tentelise ja A. Altementsi toimetusel ilmunud «Dokumenti par «Pēterburgas Avīzēm», Latvijas vēstures avoti» I, Riga 1937.

[32] Lieveni päevik, lk. 260, 328.

[33] Vrd. haridusminister Balti kindralkubernerile 12. X 1862, Dokumenti, lk. 36.

[34] Vrd. L. maamarssal — L. maanõunikkude-kolleegiumile 1. VII 1863, nr. 61, Dokumenti, lk. 135.

[35] Lieveni päevik, lk. 260 jj., 291, 310.

[36] Sealsamas, lk. 275.

halvata Läti alal avalduvat «Pēterburgas Avīzes'i» mõju ja ühtlasi olema vahendiks kohaliku talurahva saksastamiseks. Eestimaa rüütelkonna peamees ei ühinenud selle kavatsusega, põhjendades seda saksa keele oskuse väga väikese levikuga tema provintsi maarahvastiku keskel, kusjuures pealegi selle üritusega paralüüsida kavatsetav «Pēterburgas Avīzes'i» mõju Eestimaal puudus.

Peale ülalkäsiteldud peaküsimuste oli maamarssal Lievenil õiendusi ja nõupidamisi veel mitmesuguste kõrvalisema tähtsusega probleemide üle, mille puhul tal oli kokkupuutumisi rea tähtsate võimukandjatega. Eriti tihedat ühendust tuli tal kogu Peterburis viibimise ajal pidada siseminister Valujeviga, kellelt leidis kõigis küsimusis heatahtlikku ja mõjukat toetust. Teine tähtsam võimukandja, kellega maamarssal saavutas usaldusliku vahekorra, oli välisminister Gortšakov. Viimase sõbralikkus balti aadli vastu oli iseäranis oluline tol ajastul, kus keiser sisepoliitiliste küsimuste otsustamisel oli eriti kalduv arvestama välispoliitilisi olukordi ja argumente.

Seekordse Peterburis viibimise puhul võis maamarssal erilise rahuldustundega lasta märkida oma päevikusse, et diplomaatkonna vastuvõtul, kuhu olid kutsutud ka balti rüütelkondade esindajad, oli vürst Gortšakov tõstnud klaasi nende provintside terviseks, nimetades neid parimaiks, mida Venemaa omab.[37] Hiljemini oli vürst Lievenil õnnelik võimalus selgitada välisministrile üksikasjaliselt Liivimaa agraarolusid rüütelkonnale kasulikus vaimus.[38]

Tegeldes esmajärjekorras küll Balti küsimustega, tundis maamarssal Lieven suurimat huvi ka Vene üld- ja suurpoliitiliste probleemide vastu. Nii võttis ta osa ka vanameelse ajalehe «Russki Listok» asutajate koosolekust, esinedes siin teatavate põhimõtteliste arendustega.[39]

Iseäranis tihedat kajastust on päevikus sel perioodil leidnud maamarssal Lieveni huvi Poola küsimuse vastu. Seoses 1863. a. jaanuaris alanud poolakate ülestõusuga kujunes see Venemaal meelihaaravamaks poliitiliseks probleemiks. Balti rüütelkondade Peterburis viibivad esindajad reageerisid sel puhul keisrile ühise truualamliku aadressi esitamisega.[40] Maamarssal Lieven omalt poolt, lähtudes balti rüütelkondade huvidest, püüdis erilise agarusega propageerida Poola ja Leedu kubermangudes usuvabaduse andmist, mis mõjustaks seal katoliiklikke elemente Vene valitsusega lepitavalt.[41] Poolas usuvabaduse kehtimapanek oleks oluliselt toetanud vastavaid taotlusi ka Balti provintside suhtes. Teisalt huvitas vürst Lievenit Poola küsimus Balti agraarkorra seisukohalt. Poola ja Leedu kubermangudes «mässumeeste» sotsiaalse ja poliitilise kandepinna vähendamiseks kavatsetud soodustused talupoegadele ohustasid balti aadlit ka nende talupoegade suhtes valitsuse poolt algatatavate soodustustega, tei-

[37] Lieveni päevik, lk. 266.
[38] Sealsamas, lk. 321.
[39] Sealsamas, lk. 331.
[40] Sealsamas, lk. 257.
[41] Sealsamas, lk. 306 jj., 308.

sest küljest aga mõjustasid nad Kura- ja Liivimaa talurahvast teataval määral nakatavalt. Seetõttu tegi Liivimaa maamarssal propagandat Leedu kubermangudes talupoegadele kavatsetavate soodustuste vastu ja soovitas koguni korraldada siin agraarsuhteid Liivimaal kehtivate põhimõtete alusel.[42]

Maamarssal Lieveni järgmine Peterburi-reis toimus 2.—11. veebruaril 1864. See üritati ühenduses järgneval märtsikuul kokkukutsutava Liivimaa maapäevaga. Maamarssal pidi enne seda pealinnas selgitama meeleolusid ja seisukohti mõningais Liivimaa rüütelkonnale tähtsais küsimusis, eriti kohaliku rekonversiooni-liikumise suhtes, mida kavatseti eeloleval maapäeval käsitlusele võtta.[43] Selle reisi eel oli Liivimaa aadli ringkondades ka mõningaid skeptikuid, kes kartsid, et see võib kujuneda rüütelkonnale kahjulikuks, kuna pealinnas mõõduandvate poliitiliste tegurite, eriti keisri poolt võib esile tulla avaldusi, mis võiksid kujuneda maapäevale siduvaiks. Sellest hoolimata sõitis maamarssal siiski koos rüütelkonna sekretäriga pealinna.

Kuigi maamarssali seekordse Peterburi-sõidu ametlikuks peaülesandeks olid Liivimaa rekonversiooni-liikumisega seotud küsimused, kujunes aga tegelikult tema huviala ja tegevusraadius märksa laiemaks. Nagu tavaliselt, nii oli tal ka seekord kõige tihedam kontakt siseminister Valujeviga. Temale oli määratud ka maamarssali esimene visiit Peterburis. Ja see, mis sel puhul vürst Lieveni päevikus kirjutatakse,[44] näitab ka omalt poolt, milliseks põhitoeks balti aadlile oli Vene tolleaegne siseminister. Temalt sai Liivimaa rüütelkonna kõrgeim esindaja informatsiooni valitsusringkondade seisukohtadest ja kavatsusist Balti poliitikas ja samuti tähtsaid nõuandeid oma rüütelkonna huvides teotsemiseks. Valujev seletas, et valitsusel ei olevat küll kavatsust laiendada Vene uut semstvokorraldust ka Läänemerekubermangudele, kuid Balti provintside olukorda agraarküsimuses pidas minister väga ohtlikuks. Siin pidi ta konstateerima valitsevais ringkondades väga tugevat kallakut rakendada Vene 1861. a. talurahvaseadust ka Läänemeremail. Ja kui sellekohased püüded seni pole andnud tagajärgi, siis arvas Valujev, et see olevat otsustavalt mõjustatud tema vastuseisust. Edasi tähendas ta rõhutatult, et balti aadel seisaks agraarküsimuses suure hädaohu ees, kui siseministriks saaks mees, kes Balti erikorda ei kaitseks või halvemal juhul oleks koguni selle korra ründajate liitlaseks. Seepärast soovitas minister kohalikule rüütelkonnale teha omalt poolt kõik võimalikud kontsessioonid, et vältida balti aadlit ähvardavat suuremat hädaohtu.

Samas vaimus arendas minister Valujev oma nõuandeid ka paar päeva hiljemini oma pikemas keskustelus vürst Lieveniga.[45] Valujev arvas, et kui ta püsiks veel paar aastat ministri kohal, siis aitaks ta

[42] Lieveni päevik, lk. 269, 306.
[43] Staël v. Holstein, Fürst Paul Lieven, lk. 24 jj.
[44] Lieveni päevik, lk. 1 jj.
[45] Sealsamas, lk. 16 jj. (6. II 1864).

Liivimaa agraarseadusandluse alal konservatiivsed põhimõtted võidule. Kuid olevat võimalik, et ministeerium juba järgmisel aastal on «demokraatliku partei» käes ja siis ei saavat ta balti aadlit enam kuidagi aidata. Liivimaal avaliku rahu võimaliku rikkumise korral ei aitaks rüütelkonna vaikimine agraarküsimuses. See võetakse siis niikuinii riiginõukogus päevakorda. Seepärast pidas minister soovitavaks võtta Liivimaal juba lähemal maapäeval agraarküsimus kaalumisele. Tähtis olevat see küsimus vähemalt algatada, sest tegelikult olevat mitmesuguseid võimalusi, näiteks Läänemeremaade Komitee kaudu jne., selle arutamist lõpmatuseni pikale venitada. Vastava algatusega asetuksid Balti provintsid igal juhul paremasse seisundisse, nii et ka rahutuste puhkemise korral võidaks öelda, et asja kallal juba töötatakse. Seepärast soovitas minister kategooriliselt mõjustada Liivimaa maapäeva, et ta talurentnike kindlustamise küsimuse arutusele võtaks.

Tähtsaks näpunäiteks maamarssalile oli ka ministri nõuanne, et Balti provintside mõisate poliitilisi õigusi kaitstes ei rõhutataks rüütelkondade vastavaid ajaloolisi eesõigusi, mis pealinnas olevat ebapopulaarsed, vaid et argumenteeritaks esijoones selle väitega, et mõis on kohalikus poliitilises organismis tähtis lüli, mille kahjustamine häiriks kogu organismi.

Minister Valujevi juurde ruttas maamarssal ka kohe samal päeval, mil ta oli audientsil keisri ja keisrinna juures, et informeerida balti rüütelkondade mõjukat sõpra kõigest kuuldust ja nõu pidada edaspidise teotsemise kohta.[46] Samuti oli Valujevile määratud ka vürst Lieveni viimane visiit[47] enne pealinnast lahkumist, mil ta üheksapäevase Peterburis viibimise ajal sai siseministriga neljandat korda kokku.

Teine mõjukas kõrgem võimukandja, kellega maamarssal Lievenil oli seekordsel pealinnas viibimisel usalduslikke kokkupuuteid, oli rahaminister M. v. Reutern, kes nii isa- kui emapoolselt kuulus balti aadlisse ja oma noorusaastad oli veetnud Liivimaal ning oli jäänud ka hiljemini «heaks baltlaseks».[48] 1862. aastal oli ta saanud Vene rahaministriks, kelleks jäi 1878. aastani.

Maamarssal Lieveni Peterburis viibides tema oligi see, kes võis Liivimaa rüütelkonnale anda asjatundlikku nõu agraarolude korralduse alal. Ta soovitas nimelt nii palju ja nii ruttu kui võimalik kiirustada taludemüüki. Kaalutlus sel puhul oli puhtpoliitiline ja lähtus ainult aadli huvidest. Minister konstateeris pealinna poliitilistes ringkondades tugevat kavatsust laiendada Vene agraarreformi ka Balti provintsidele. Seni oldavat küll Vene asjadega niivõrd rakkes, et Balti küsimused lükkuvat mõneks ajaks edasi. Kui nüüd vahepeal Balti kubermangudes suudetakse taludemüüki võimalikult jõudsasti edasi arendada, siis loodavat sellega hoopis uus olukord. Vaevalt

[46] Lieveni päevik, lk. 40 jj.
[47] Sealsamas, lk. 59.
[48] A. Tobien, Die Livländische Ritterschaft I, lk. 96.

hakkaks siis valitsus võimaldama maasaamist soodsamalt neile talupoegadele, kes seni veel maata.[49]

Nagu eelmiselgi pealinnas viibimisel, oli maamarssal sellelgi korral teretulnud külaliseks ka välisminister vürst Gortšakovi juures. Siin viibis ta dineel ja võis teinekord keskustella ka intiimsemalt Balti küsimuste üle.[50] Välisministriga oli maamarssalil peamiseks arutlusaineks Liivimaa rekonvertiitide probleem.

Vene kõrgemaist võimukandjaist balti aadli suhtes opositsioonililselt meelestatud riigisekretär Butkoviga oli maamarssal Lievenil kõnelusi juba varemini päevakorda tõusnud justiitsreformi asjus ja sellega ühenduses semstvo-asutuste võimaliku laiendamise üle ka Läänemeremaade kohta.[51] Siin vürst Lieven kaitses seisukohta, et Baltimail mõisnike senine õigus valida kohtunikke pidavat jääma kehtima ka edaspidi, mis ei olevat Butkovile meeldinud. Samuti kasutas maamarssal juhust, et teha propagandat semstvo-asutuste laiendamise vastu Baltimaile, mille aristokraatliku põhikorraga need demokraatlikud asutused ei sobivat.

Peterburis viibides ei võinud maamarssal Lieven jätta kahe silma vahele ka niisugust tähtsat tegurit, nagu keisri kantselei III osakonna (poliitilise politsei) ülemat vürst Dolgorukit, keda ei peetud üldiselt balti aadli pooldajaks.[52] Läinud Dolgoruki juurde Liivimaa rekonvertiitide küsimuses, oli maamarssalil võimalus keskustella pikemalt ka propaganda üle, mida arendasid läti rahvategelased (päevikus «letofiilideks» nimetatud).[53] Dolgoruki seletas varjamatult, et ta saanud «letofiilide» tegevusest mulje, et siin ei esine kuigi ohtlikud, vaid koguni healoomulised inimesed. Maamarssali üllatuseks leidis Dolgoruki väljasaadetud läti tegelase Biezbārdise kohta isegi kiidusõnu ja avaldas arvamust, et olevat aeg võimaldada talle kodumaale tagasi pääseda. Vürst Lieven pidas muidugi tarvilikuks selle seisukoha vastu oponeerida, leides, et kuigi Biezbārdis ja teised temataolised tegelased ei ole otseselt mässu ja revolutsiooni õhutanud, olevat nad ometi oma laialiste sidemete kaudu, eriti rahvakooliõpetajate keskel, kasvatanud vihkamist seadusliku korra kandjate, aadli ja vaimulikkonna vastu, mis aja jooksul kujunevat kehtiva korra aluste ohtlikuks õõnestamiseks. Pooldamata Biezbārdise vastu tarvitusele võetud vahendite lõpetamist, rõhutas maamarssal, et tema väljasaatmine olevat meeleolusid läti rahvastiku keskel soovitavalt mäsendanud.

Maamarssali Peterburis viibimise haripunktiks kujunes muidugi audients keisri juures 8. veebruaril 1864. Juba paar päeva enne seda oli vürst Lievenil olnud juhus Peterburi aadliklubi ballil monarhiga mõni sõna juttu ajada.[54] Nagu siis, kui ka audientsil oli keisri esi-

[49] Keskustelu minister Reuterni ja maamarssal Lieveni vahel 5. II 1864, Lieveni päevik, lk. 7—8.
[50] Lieveni päevik, lk. 10, 37 jj.
[51] Sealsamas, lk. 49 jj.
[52] Vrd. siseminister Valujevi iseloomustus — Lieveni päevik, lk. 59.
[53] Lieveni päevik, lk. 58 jj.
[54] Sealsamas, lk. 23.

meseks küsimuseks, kas Liivimaal on kõik rahulik. See andis maamarssalile kohe soodsa võimaluse võtta kõne alla seni läti talupoegade keskel esinenud palvekirjade-liikumise. Vürst Lieven võis kinnitada, et kuna liikumise ninamehed nüüd tabatud ja üks neist välja saadetud, siis olevat meeleolud juba peaaegu täiesti rahunenud.[55]

Tähtsama küsimusena keiserlikul audientsil tuli kõne alla Liivimaa õigeuskliku talurahva keskel toimuv rekonversiooni-liikumine, nagu see ka maamarssali Peterburi-sõidu kavas oli ette nähtud. Keiser omas selle kohta juba üksikasjalisemat informatsiooni, mis oli saadud peamiselt Balti kindralkubernerilt ja siseministrilt. Siin võis maamarssal Lieven liigne kord veenduda, kuivõrd keiser, kes avaldas kartust, et liikumine Liivimaal võivat Euroopa silmis skandaali tekitavaks kujuneda, sellegi küsimuse puhul arvestas välispoliitilisi olukordi. Kindlat seisukoha avaldust keisrilt siiski ei järgnenud, kuigi maamarssal Lieven omalt poolt kõigiti oli püüdnud näidata, et rekonversiooni-liikumine eriti Liivimaa Eesti-osas on kujunemas niivõrd ulatuslikuks ja ägedaks, et siin võivad aidata ainult kontsessioonid luteri usku taassiirduda soovijaile.

Samal päeval oli maamarssalil audients ka troonipärija suurvürst Konstantini ja keisrinna juures, kellega kõneldi peamiselt Liivimaa rekonversiooni-liikumise üle.[56] Päevik märgib eriti audientsil keisrinna allakriipsutatud lahkust Liivimaa rüütelkonna esindaja vastu.

Keisrikoja liikmeist võttis vürst Lieveni vastu ka suurvürstinna Helene Pavlovna, kellega arutati elavalt rekonversiooni küsimust Liivimaal ja sepitseti plaane, kuidas esineda selle puhul Peterburi poliitilistes ringkondades. Siit sai maamarssal ka väärtuslikku informatsiooni pealinnas valitsevate vastavate vaadete ja meeleolude kohta.[57]

Peale kokkupuudete ülalesitatud kesksete võimu- ja mõjuteguritega olid suure tähtsusega ka need ühendused, mida maamarssalil oli pealinnas n.-ö. teise astme funktsionääridega. Heasoovlike abistajatena ja informeerijaina olid vürst Lievenile teenekad kõigepealt need sakslased, keda leidus arvukalt Peterburi kõrgemais ametiasutustes. Nii sai maamarssal seekordsel Peterburis viibimisel mitmeti väärtuslikke nõuandeid ja informatsiooni võõraste usutunnistuste departemangu direktorilt krahv E. Siversilt. Juba järgmisel päeval pärast ametialast jutuajamist Riia peapiiskopi Platoniga ruttas Sivers sellest suure saladuse katte all informeerima ka vürst Lievenit,[58] kellele ta võis teatada oma katseist mõjustada peapiiskoppi, et see nõustuks omalt poolt toetama Liivimaal vene-õigeusuliste luteri usku taassiirdumise võimaldamist. Kui krahv oli kujutanud olukorda Liivimaal niivõrd ärevana, et ühel ööl siin kõik vene-õigeusu kirikud võivad langeda kurja käe läbi tuleroaks, oli ta võinud kuulda pea-

[55] Lieveni päevik, lk. 30 jj.
[56] Sealsamas, lk. 37.
[57] Sealsamas, lk. 5.
[58] Sealsamas, lk. 9 jj.

piiskopilt olulist mööndust, et segapaarid võiksid oma lapsi kasvatada luteri usus. Et peapiiskoppi mõjustada veelgi suuremale järeleandlikkusele, algatas krahv salakavala plaani, meelitada teda tasuks selle eest metropoliidiks saamise väljavaatega, mispuhul ta oleks võinud arvestada siseminister Valujevi toetust.

Teistest kõrgemaist funktsionääridest, kes osutusid maamarssalile mitmeti kasulikuks, olgu veel mainitud mõningaid. Kohtuministeeriumi departemangu direktoriga parun Wrangelliga oli vürst Lievenil nõu pidada, kuidas seoses talurahva käärimisega paaris läti kogukonnas tekkinud protsesside puhul saaks mööda pääseda senatist,[59] mis juba mõnda aega oli balti aadlile mitmeti ebamugavaks asutuseks. Täiesti oma inimene oli maamarssal Lieven ka keisri kantselei II osakonna juhataja parun M. Korff'i juures, kellega peale ametlike asjade õiendamist aeti ka sõbramehelikku poliitilist juttu.[60] Sama osakonna ametnike hulgast sai vürst Lieven tähtsat poliitilist informatsiooni ja rüütelkonnale kasulikke näpunäiteid baltlaselt G. v. Brevernilt.[61]

Tähelepanelikult kogus maamarssal Lieven andmeid ka oma mõjus tõusvate slavofiilsete ringkondade kohta, mis olid mitmeti kurjaennustavad. Seejuures avaldas ta endale omast diplomaatilist takti nendele ringkondadele tagasihoidlikult silmadegi tegemiseks. Iseloomulik ses suhtes oli väike vahejuhtum dineel vürst Gortšakovi juures.[62] Siin oli Balti aadlist pärinev kammerhärra parun K. Ungern-Sternberg tugevasti oponeerinud J. Samarinile talurahvaküsimuses ja sel puhul avaldanud väite, et ühelgi teisel seisusel ei olevat nii ilmset kalduvust võõrast vara ülekohtuselt omastada kui talupoegadel. Vürst püüdis selle vastu vaidlevat tuntud slavofiili J. Samarinit ka omalt poolt toetada ja pidas tarvilikuks hiljemini ebadiplomaatiliselt ninakale kammerhärrale ette heita, et see oma talupojavaenuliku seisukoha arendamisega heitvat kahtlast varju kogu balti aadlile.

Üldiselt oli maamarssal Lieven oma seekordsel suhteliselt lühikesel Peterburis viibimisel olnud väga aktiivne, oli kokku puutunud rohkearvuliste tähtsate poliitiliste võimutippudega ja juhtivate ametnikkudega, kellelt oli saanud väärtuslikku informatsiooni ja heasoovlikke nõuandeid. Ta üldmulje oli siiski õige pessimistlik, mida ta kokku võtab oma kirjas õele,[63] «et inimesed on Peterburis sõbralikud, kuid olud ähvardavad». Ta oli märganud valitsuses konservatiivse elemendi, Valujevi, Gortšakovi jt. mõju vähenemist, riigi-nõukogus slavofiilsete mõjude nooruslikku edasitungi. Ta kartis radikaalse Miljutini peatset võimuletulekut ja sellega ühenduses «agraarsotsialismi» ja vene rahvusliku fanatismi võidutsemist, mille teooriad leidsid juba vaba rakendusvälja Leedus. Selliseks «agraarsotsia-

[59] Lieveni päevik, lk. 8.
[60] Sealsamas, lk. 24.
[61] Sealsamas, lk. 14 jj.
[62] Sealsamas, lk. 10.
[63] Staël v. Holstein, Fürst Paul Lieven, lk. 28.

lismiks» peeti Liivimaa aadli keskel neid agraaruuendusi, mida Vene valitsus teostas 1863.—64. aastal Poolas ja Leedus sealse ulatusliku ülestõusu lämmatamise huvides. Need uuendused olid mõnevõrra radikaalsemad ja kaugemale küündivad kui Vene talurahvareform 1861. aastal ja tekitasid suurt ärevust balti rüütelkondade ringkondades. Kuigi maamarssal Lieven hindas veel tähtsaks keisri heasoovlikku toetust Balti provintsidele ja siinseile rüütelkondadele, pidas ta aga üldiselt poliitilist olukorda halvaks ja balti aadlile ohtlikuks. Nende muljete mõju all läkski maamarssal Lieven vastu eesolevale maapäevale, millel tema Peterburist toodud informatsioon ja eriti Valujevilt ja Reuternilt saadud nõuanded etendasid olulist osa.

Maamarssal P. Lieveni Peterburis saadud informatsioon ja kogemused leidsid ulatusliku kajastuse tema pikas maapäeva avakõnes 9. III 1864,[64] mis oli otse programmilise suunaga ja mõjustas oluliselt päevakorras olevate küsimuste arutamist ja otsustamist. Selle põneva ja sisuka maapäeva tähtsamaist otsuseist puudutasid üks — Liivimaa rekonvertiitidele usuvabaduse andmist, mille kohta vastuvõetud teksti järgi volitati maamarssalit esitama keisrile supliik, teine — kohtureformi, kolmas — teoorjuse ja segarendi kaotamist, neljas — talurahva rentpanga reorganiseerimist, millega pidi soodustatama taludemüüki, viies — postireformi.

Kõigi nende küsimuste edasiarendamine nõudis jällegi maamarssali pikemaaegset Peterburis viibimist. Ta saabus pealinna 27. aprillil ja jäi siia 25. maini. Vastavalt maapäeva otsusele oli ta esimeseks peaülesandeks Liivimaa rekonvertiitide asjus supliigi esitamine keisrile. See toimus eraaudientsil 4. mail.[65] Maamarssal sai monarhi poolt ülisõbraliku, peaaegu familiaarse vastuvõtu osaliseks. Asja sisulisel käsitlemisel osutus keiser asjast hästi informeerituks ja andis vürst Lievenile kindlaid lubadusi võimaldada Liivimaa rekonvertiitidele tõhusaid kontsessioone. Üldist usuvabadust ei pidanud ta siiski võimalikuks, sest selle osaliseks oleks saanud ka roomakatoliku kirik, mida aga Poola sündmuste tõttu, kus selle kiriku vaimulikud olid ühenduses mässulistega, peeti soovimatuks. Päev varemini oli vürst Lievenil poolteisetunniline audients ka keisrinna juures, kus samuti elavalt keskusteldi Liivimaa rekonvertiitide küsimuse üle.

Keisripaari uusim informatsioon Liivimaa rekonversiooniliikumise kohta pärines krahv Vl. Bobrinski aruandest. Viimane oli äsja enne seda käinud keisri ülesandel tutvumas küsimusega Liivimaal ja esitanud sel puhul siinse vene-õigeusu kiriku kohta otse hävitava aruande, pooldades kontsessioonide andmist luteri usku taas siirduda soovivaile õigeusulistele.[66]

Peterburi saabunud maamarssal sai siin juba esimesel päeval teada, et seoses krahv Bobrinski aruandega ja küsimuse erilise akuutsuse tõttu oli Liivimaa rekonversiooniliikumise arutamiseks

[64] Staël v. Holstein, Fürst Paul Lieven, lk. 30 jj.
[65] Lieveni päevik, lk. 82 jj.
[66] Vrd. «Русский архив», 1898, nr. 3, lk. 586 jj.

keisri käsul kujundatud salajane komisjon, koosseisus keisri kantselei III osakonna ülem vürst Dolgoruki, siseminister Valujev, kohtuminister krahv Panin, riigimaade minister Zeljonõi, Balti kindralkuberner parun Lieven, Peterburi kindralkuberner vürst Suvorov, sinodi ülemprokurör Ahmatov ja Riia peapiiskop Platon, kuna krahv Bobrinski pidi seejuures esinema eksperdina.[67] Kuigi komisjon langetas üsna pea oma esialgse otsuse, tunnistades soovitavaks, et enne küsimuse lõplikku otsustamist ka peapiiskop Platon üritaks visitatsioonireisi Liivimaa õigeusu kogudustes, pidas maamarssal Lieven siiski tarvilikuks mõjustada edaspidisekski isikliku kontaktiga komisjoni liikmeid, välja arvatud õigeusu kiriku otsesed esindajad, ülemprokurör Ahmatov ja peapiiskop Platon. Üldiselt leidis maamarssal Lieven kõigilt külastatavailt komisjoniliikmeilt, samuti ka selles küsimuses eksperdiks määratud krahv Bobrinskilt heatahtlikku suhtumist oma aktsiooni Liivimaa rekonversiooniliikumise puhul. Vaenulikuks võis ta pidada riigimaade ministrit Zeljonõid ja teataval määral skeptiliseks vürst Dolgorukit. Viimane arvas selle liikumise olevat täiesti kunstliku mahhinatsiooni, leidis, et harimatu maarahvas ei olevat suuteline omapead otsustama usutunnistuste paremuse üle.[68]

Teistest Liivimaa rüütelkonnale tol perioodil tähtsaist probleemidest suunas vürst Lieven erilist tähelepanu agraarküsimuse käsitlemisele. Selle aja olulisemate algatuste — talurahvapanga projekti ja teoorjuse kaotamise kavatsuse puhul oli maamarssali juhtivaks taktikaliseks sihtjooneks hoolitseda, et need küsimused otsustataks riiginõukogust mööda minnes, mis suhtes ta leidis kõigiti heasoovlikku toetust ka siseminister Valujevilt.[69]

Kõige suuremat muret tekitas vürst Lievenile nende küsimuste edasiarendamisel riigimaade minister A. Zeljonõi, keda peeti põhjendatult balti aadli vastu vaenulikuks võimukandjaks. Tutvustades ministrit Liivimaa uue agraarpanga projektiga, oli maamarssalil temaga kõnelusi siinsete kroonumõisate taludemüügi asjus.[70] Sel puhul oli vürst Lieveni peamiseks huviks mõjustada Zeljonõid, et see loobuks kavatsusest anda kroonuvaldades mõisapolitsei ülesanded vastava kogukonnakohtu kätte, kelle asemel ta soovitas võtta kihelkonnakohtunikud. Kui Zeljonõi maamarssali selle ettepaneku puhul avaldas otseselt positiivset huvi, siis teises tähtsas küsimuses, ja nimelt Liivimaa mõisais teoorjuse lõpetamise suhtes kujunes riigimaade minister vürst Lievenile suureks komistuskiviks.

Liivimaa viimane maapäev oli kartuses, et riigivalitsus end segab kohalike agraarolude korraldamisse, mida rüütelkond püüdis iga hinna eest vältida, vastu võtnud otsuse, mille järgi teo- ja segarendilepingute sõlmimine talupoegadega tunnistati jüripäevast 1865 kee-

[67] Lieveni päevik, lk. 67, 70.
[68] Sealsamas, lk. 75 jj.
[69] Sealsamas, lk. 67.
[70] Sealsamas, lk. 95 jj.

latuks, kuna teoorjus pidi lõplikult kaotatama jüripäevaks 1871.[71] Peterburi saabunud maamarssalile aga selgus peagi, et siin minister Zeljonõi nõuab kiiremat teoorjuse lõpetamist Liivimaal.

Need seisukohad põrkasid järsult vastamisi Läänemeremaade Komitee istungil 18. mail 1864.[72] Siin ühinesid küll komitee president kindral v. Grünewaldt, minister Valujev ja endine Balti kindralkuberner vürst Suvorov täiesti Liivimaa maapäeva otsusega, seevastu aga minister Zeljonõi nõudis, et Liivimaal, samuti nagu see juba oli toimunud Kuramaal, teoorjuse sundusliku lõpetamise tähtaeg ei ulatuks üle jüripäeva 1868. Maamarssal Lieven kaitses küll maapäeva poolt vastuvõetud tähtpäeva rohkearvuliste argumentidega, ei suutnud aga kuidagi kõigutada riigimaade ministri seisukohta. Ja et komitees ei jõutud üksmeelsele otsusele, pidi kogu küsimus minema riiginõukogusse. Seda asutust aga oli Liivimaa rüütelkonnal põhjust karta ülimal määral. Nii kaotas maamarssal Lieven väga tähtsas küsimuses lahingu, hoolimata oma mõjukate sõprade heasoovlikust toetusest.

Ka teistes viimasel maapäeval arutusel olnud küsimustes ei saavutanud maamarssal Lieven nähtavat edu, kuigi ta ka nende puhul oli väsimatult liikvel. Suurima hoolega püüdis ta, nagu oma eelmistelgi Peterburis viibimistel, jälgida poliitiliste ringkondade meeleolusid Liivimaa agraarküsimuse puhul. Kuigi ta siin võis märgata hulga rüütelkonnale heasoovlike võimukandjate, eeskätt siseminister Valujevi abivalmis olekut, kuulis ta aga samal ajal mõndagi häirivat.

Kõige rahutumaks tegid teda mõnede mõjukate võimukandjate rõhutused, et Liivimaa agraarkorra reformimiseks tulevat siiski rohkem ette võtta, kui rüütelkond seda kavatsenud. Iseäranis paha oli veel, et sel puhul toonitati, nagu oleks siin ulatuslikuma agraarreformi üritamine just keisri enese soov. Nii rõhutas krahv Panin, et rüütelkond just oma huvides, et vältida riigi keskvõimude vahelesegamist, peaks algatama suuremaid kui seni kavatsetud muudatusi kohalike agraarolude korraldamiseks.[73] Seda ootavat just keiser, kes on küll heasoovlik rüütelkonna vastu, kuid samal ajal kõikumatu oma reformitahtes. Pealegi olevat rüütelkonnal käesolev aeg, seni kui temale heasoovlik Valujev on siseministriks, kõigiti soodus oma huvisid silmaspidava reformi teostamiseks. Selle keskustelu puhul ärevusse sattunud maamarssal ruttas kohe vürst Dolgoruki juurde selgitama, kas ja kelle poolt on ohustatud Liivimaa senine agraarkord. Siingi kuulis ta, et kuigi «otsene oht» puuduvat, keiser siiski pidavat siin ulatuslikumat reformi vältimatuks. Neis keskusteludes maamarssalisse istutatud kartus keisri reformitahte ees süvenes hiljemini veelgi riigimaade ministri Zeljonõi käitumise tagajärjel Läänemeremaade Komitee istungil.

Erilist muret valmistas maamarssal Lievenile Liivimaa kindral-

---

[71] Liivimaa 1864. a. maapäeva retsess, lk. 283, LRüA.
[72] Tobien, Die Agrargesetzgebung II, lk. 276. Vrd. Lieveni päevik, lk. 120.
[73] Lieveni päevik, lk. 93.

superintendent F. Walteri poolt viimase maapäeva avamise puhul 9. märtsil peetud jutluse järelkaja pealinnas ja vene slavofiilses ajakirjanduses. Selles jutluses,[74] mis oli ka trükis ilmunud, äratasid erilist tähelepanu osad, milles Walter toonitas Liivimaa sotsiaalse struktuuri saksapärasust, rüütelkonna osa selle säilitamisel ja kaitsmisel ning avaldas kahetsust, et sakslased on lasknud mööda minna aja, tegemata sihikindlat tööd «ajaloost kadunud rahvaste», eestlaste ja lätlaste ümberrahvustamiseks, mis suhtes siiski veel olevat võimalik saavutada tagajärgi. Sel puhul tõusis vene natsionalistlikus ja slavofiilses ajakirjanduses suur lärm, milles kasutati Walteri jutlust kogu balti saksluse süüdistamiseks separatismis jne. «Moskovskije Vedomosti's» tõmmati sellest kaugeleulatuvad konsekventsid, mille puhul oli karta, et slavofiilne partei kasutab seda avaldust täie rõhuga Balti erikorra vastu võitlemiseks.

Nende rünnakute mõjul äratas Walteri jutlus suurt tähelepanu ka Peterburi kõrgemais poliitilistes ringkondades, nagu seda ka maamarssali päevik korduvalt ära märgib.[75] Olukord kujunes mitmeti ebamugavaks just balti sakslusele sõbralike funktsionääride keskel. Siseministri algatusel ja keisri soovil likvideeriti tekkinud pahandus sellega, et Walter oli sunnitud omal palvel lahkuma Liivimaa kindralsuperintendendi kohalt, saades aga seejuures eluaegse paiuki oma senise palga suuruses.[76] Maamarssal Lieven pidi sellega leppima kui poliitilise paratamatusega.

Nagu vareminigi, kasutas maamarssal Lieven ka seekordsel Peterburis viibimisel sobivaid juhuseid, et teha propagandat läti rahvusliku liikumise vastu, olemata siiski eriti aktiivne selles küsimuses. Eraaudientsil keisrinna juures, samuti keskustelus keisri kantselei III osakonna juhataja vürst Dolgorukiga suunas ta jutu sellele teemale seoses Liivi- ja Kuramaal taludemüügi arengu käsitlemisega.[77] Mõlemal korral püüdis ta näidata, et talupoegade tagasihoidlikkus talude ostmisel olevat tingitud «letofiilide» propaganda mõjust. Vürst Dolgorukit palus ta «letofiile» eriti silmas pidada ja algatas ühtlasi tema ees mõtte, et oleks soovitav, kui keiser kuidagi sobival viisil laseks oma nimel kohalikule talurahvale teada anda, et see ei teeks endale asjatuid illusioone talude pärisomandiks saamise alal. Dolgoruki lubas «letofiilide» tegevust küll silmas pidada, kuid arvas, et seni kui nad käituvad seadusepäraselt, ei saavat midagi nende vastu ette võtta.

Peale oma peaprobleemide arendamise astus vürst Lieven samme ka mitmesuguseis teisejärgulistes küsimustes. Nagu vareminigi, olid tal selgi korral uksed avatud igasuguste kõrgemate võimukandjate juures, kellega tihendas sidemeid ja kellelt sai väärtuslikku informatsiooni ja näpunäiteid. Välisminister vürst Gortšakovile võis ta

---

[74] Ära trükitud Bischof Dr. Ferdinand Walter, Leipzig 1891; lisas Fünf Predigten zur Eröffnung der Landtage, lk. 87 jj.

[75] Lieveni päevik, lk. 92, 94, 100 jj., 103, 108, 114, 128, 129, 140.

[76] Bischof Dr. Ferdinand Walter, lk. 373 jj.

[77] Lieveni päevik, lk. 78 jj., 93 jj.

teha visiidi kui vahepeal Liivimaa rüütelkonna otsusega kohaliku aadli matriklisse vastuvõetud liikmele. Balti aadlile muutmatult heasoovliku vürst Suvoroviga võis ta keskustella kui vana sõbraga, kellelt sai elutarku poliitilisi nõuandeid.[78] Kõige tihedam kontakt oli maamarssalil kogu aja muidugi siseminister Valujeviga.

Sügiseseks poliitiliseks hooajaks 1864. aastal ruttas maamarssal Lieven järjekordselt pealinna, kus Liivimaa rüütelkonnal oli päevakorras ja lahtised rida esimese järgu tähtsusega küsimusi. Kõigepealt polnud taoteldava usuvabaduse probleemi lahendamiseks seoses Liivimaa rekonversiooniliikumisega sammugi edasi saadud. Olukorda halvendavaks episoodiks oli kujunenud aga suvel Riia peapiiskopi Platoni poolt teostatud visitatsioonireis Liivimaal, mis oli üritatud vastukaaluks eelnenud kevadel krahv Bobrinski ettevõetud ringreisile. Edasi oli tarvis samme astuda teoorjuse küsimuses, mis eelnenud kevadel oli riigimaade ministri Zeljonõi eriseisukoha tõttu otsustatud anda riiginõukogusse ja seega oli võtnud rüütelkonnale ohtliku ja äärmiselt ebasoovitava pöörde. Lahtisena seisis ka Balti justiitsreformi küsimus, mis pealegi 1864. a. sügisel oli pealinnas tekitamas üha suurenevat ärevust. See küsimus oli päevakorras seoses tol ajal Venemaal ettevalmistatava kohtureformiga. Balti rüütelkonnad püüdsid selgi alal päästa võimalikult ulatuslikult kohalikku «erikorda», mille üheks oluliseks osaks oli siinne erinev kohtukorraldus. Siseminister Valujevi toetusel taotles seda ka Balti kindralkuberner parun Lieven, kui ta määras balti rüütelkondade ja linnade esindajaist erilise nn. kesk-justiitskomisjoni, mis pidi eri seisuste soovid justiitsreformi asjus kokku võtma ühiseks projektiks.[79] See toiming kindralkuberneri poolt põhjustas üsna pea vene ajakirjanduses tugevaid rünnakuid Balti provintside valitsevate seisuste vastu. Seetõttu ähvardas ka justiitsreformi küsimus võtta rüütelkonnale pahaendelise pöörde. Ja lõpuks oli maamarssal Lievenil kasulik viibida Peterburis ka talurahva keskel jätkuva käärimise puhul, mis 1864. a. suvel levis ka Liivimaa Eesti-osas, avaldudes siin keisrile saadetavate palvekirjade aktsioonides.[80] Kõik need poliitiliselt raskekaalulised küsimused nõudsid maamarssalilt erilist pinget tema seekordsel Peterburis viibimisel, mis kestis 21. oktoobrist 23. novembrini.

Liivimaa rekonvertiitide küsimuse käsitlemiseks oli vürst Lievenil tähtis kõigepealt selgusele jõuda peapiiskop Platoni aruande suhtes tema suvel teostatud visitatsioonireisi kohta. See aruanne aga polnud veel kirjalikult Peterburi saabunud. Küll aga olid siin nii siseminister kui keiser informeeritud reisi üldistest tulemustest. Maamarssal omalt poolt püüdis nii siseministrile kui keisrile rõhutada, et peapiiskop Platoni ringreisil olevat sihilikult püütud agraarmomenti tõsta esikohale, katsudes rekonvertiitide rahulolematust

---

[78] Lieveni päevik, lk. 69, 77.

[79] Staël von Holstein, Fürst Paul Lieven, lk. 70 jj.

[80] Vt. H. Kruus, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. «Eesti Kirjandus» 1934, lk. 342 jj., 404 jj. Vt. käesolev väljaanne, lk. 30—32.

tuletada asjaolust, et mõisnikud kiusavat õigeusulisi, eelistades neile luteriusulisi.[81]

Keiser kinnitas sel puhul maamarssalile järjekordselt 1. novembril antud audientsil oma jätkuvat heatahtlikkust Liivimaa rekonvertiitide küsimuses ja et tal selle kohta olevat küllalt selge vaade krahv Bobrinski aruande põhjal. Sellega ühenduses väitis keiser, et ta ei laskvat end kuidagi eksiteele viia Balti provintsidele osaks saanud süüdistustest nende separatismi kohta. Ühtlasi puudutas ta ka Läänemeremaade rüütelkondadele tehtud etteheiteid, nagu oleks neil suurem poolehoid keisrile kui Vene riigile. Kui maamarssal selle peale seletas, et Läänemeremaade patriotismi avaldusvormiks olevat armastus keisri ja dünastia vastu ja et see olevat sidelüliks provintside ja riigi vahel, olnud keiser ilmsesti liigutatud.

Liivimaa rekonvertiitidele kontsessioonide andmise küsimuses oli vürst Lievenil korduvaid kõnelusi ka mitmete võimukandjatega. Väga huvitavat informatsiooni sai ta asja kohta suurvürstinna Helene Pavlovnalt.[82] See hästi informeeritud, balti aadlile heasoovlik daam teadis kõnelda, et keiser olevat käesoleval silmapilgul rohkem kui kunagi varemini valmis midagi ette võtma Liivimaal luteri usku taas siirduda soovijate olukorra kergendamiseks. Takistuseks aga olevat keisrinna Maria, kes sinodi ülemprokuröri Ahmatovi mõjustusel uskuvat, et ta oma populaarsuse huvides pidavat avaldama suurt usulist hardumust. Samal ajal ajavat Riia peapiiskop kavalat poliitikat, millel olevat mõju. Ühelt poolt püüdvat ta lasta paista, nagu oleks ta sisemiselt usuvabaduse poolt, teiselt poolt aga rõhutavat ta, et tal praktilistel põhjustel ei olevat võimalik seda toetada. Sellega kahjustataks monarhi populaarsust ja teiseks võivat siis Konstantinoopoli patriarh tunnistada vene kiriku ketserlikuks, mille tagajärjeks oleks selle lahutamine kreeka kirikust.

Üldiselt pidas maamarssal Lieven Liivimaa rekonversiooniliikumisega ühenduses taoteldava usuvabaduse küsimuses väga ettevaatlikku ja mõõdukat joont. Seda enam, et balti aadlile muutumatult sõbralik krahv E. Sivers, võõraste usutunnistuste departemangu direktor, soovitas selle küsimuse esialgu koguni kõrvale jätta, kartes, et peapiiskop Platon sel puhul tõstab üles kohalike õigeusuliste talupoegade agraarolude küsimuse.[83] Diplomaatlikust ettevaatlikkusest soovitas vürst Lieven ka Peterburi ilmunud Liivimaa sinodi saadikuile, kelledel oli ülesandeks selgitada keisrile kohaliku kiriku olukorda seoses rekonversiooniliikumisega, audientsi mitte taotella, sest see oleks võinud asjata meeli ärevile ajada ja keisrit ärritada.[84] Hinnates olukorda Liivimaa rekonvertiitide küsimuse lahendamiseks kõigiti ebasoodsaks ja seetõttu teotsedes ettevaatlikult ning tagasihoidlikult, ei saavutanud maamarssal Lieven oma seekordsel Peterburis viibimisel sel alal mingeid tagajärgi.

---

[81] Lieveni päevik, lk. 145, 173.
[82] Sealsamas, k. 185 jj.
[83] Sealsamas, lk. 167.
[84] Sealsamas, lk. 155.

Teise probleemi — Balti provintsides teoorjuse lõpetamise küsimuse puhul, mis eespool mainitud, kujunes maamarssali ülesandeks hoolitseda, et see ei tuleks arutamisele riiginõukogus. Nii toimida soovitas vürst Lievenile ka siseminister Valujev, avaldades kartust, et riiginõukogus sellega seoses võiks üles kerkida Liivimaa õigeusuliste talurentnikkude majandusliku kindlustamise küsimus.[85] Nagu vürst Lieveni päeviku sissekannete põhjal võib järeldada, ei teinud ta selle küsimusega seoses kuigi palju otsest propagandat, vaid valis sel puhul kaudse tee. Erilise agarusega püüdis ta kõikjal näidata, kuidas Liivimaa agraarolud just taludemüügi erakordse tõusu tõttu viimastel kuudel on jõudsalt paranemas, nii et mõne aasta järel võivat agraarküsimus siin kujuneda täiesti lahenenuks.[86] Ühtlasi oli see taludemüügi osatähtsuse tõusu rõhutamine nähtavasti arvestatud ka üldpropagandana Liivimaa agraarkorrale. Teoorjuse lõpetamise tähtpäeva küsimuse protseduur võttis rüütelkonnale soodsa pöörde kindralkuberner parun Lieveni vahendamisel, kes sai keisrilt nõusoleku, et Liivimaa maapäev võib seda veel korra arutada.[87] Seega anti rüütelkonnale võimalus ühineda minister Zeljonõi sellekohase ettepanekuga ja nii vältida küsimuse ohtlikku esitamist riiginõukogule.

Kolmas suurküsimus, mis oli põhjustanud maamarssali Peterburisse tuleku, Balti justiitsreformi probleem, nõudis vürst Lievenilt erilist aktiivsust. Selle küsimuse puhul tuli tal juba esimestel päevadel külastada riigisekretär Butkovi, kellel oli ülesandeks korraldada Vene üldise kohtureformi eeltöid ja sellega ühenduses nõutada ka Balti provintside kohta vastavaid ettepanekuid kohalikult kindralkubernerilt.[88] Nüüd oli Butkov, tugevasti mõjustatud «Moskovskije Vedomosti's» ilmunud kirjutistest, äärmiselt rahulolematu kindralkuberner parun Lieveni organiseeritud Tartu justiitskomisjoni suhtes. Tema arvates ei olnud sugugi ülesandeks Balti provintside kohta koostada eriline justiitsreformi projekt, vaid küsimus oleks pidanud seisma ainult selles, et leida teid, kuidas üldist justiitsreformi kohaldada Balti oludele.[89] Samuti nõudis Butkov, et Baltimail alustataks ettevalmistusi Vene semstvo-asutuste sisseseadmiseks ka sealseis provintsides. Need mõlemad seisukohad leidsid maamarssalilt endastmõistetavat vastuseisu, kusjuures vürst Lieven rõhutas, et Liivimaa rüütelkond peab kõigi vahenditega kaitsma oma seniseid institutsioone, mille säilitamine seni kõigi Vene valitsejate poolt eriaktidega kinnitatud.

Riigisekretär Butkovil õnnestuski saada keisrilt nõusoleku oma seisukohale, et Balti kindralkuberner pidi esitama oma arvamuse

---

[85] Lieveni päevik, lk. 146.

[86] Vürst Lieveni sellised avaldused vürst Dolgorukile (päevik, lk. 148 jj.), keisrile (päevik, lk. 172), suurvürstinna Helene Pavlovnale (päevik, lk. 190), siseministrile (päevik, lk. 213) jne.

[87] Maamarssal Lieven — Liivimaa aadlikonvendile 8. XII 1864, LRüA, tmk. B., nr. 238, lk. 18.

[88] Vrd. käesolev väljaanne lk. 107.

[89] Lieveni päevik, lk. 150 jj.

kõnesolevas justiitsreformi küsimuses 1. detsembriks 1864. Selleks ajaks polnud Tartu justiitskomisjonil mingeid väljavaateid oma töid lõpule viia. Ja samuti pidid selle lühikese tähtaja tõttu ka Balti provintside seisuslikud maaomavalitsuse organid küsimuse arutamisest kõrvale jääma.[90]

Sellisesse Balti rüütelkondadele ohtlikku olukorda segas end vahele kindralkuberner parun Lieven, kes palus keisrit, et temalt justiitsreformi asjus nõutava arvamuse esitamise tähtpäeva pikendataks 1. jaanuarini 1866. Et seda seisukohta toetas ka siseminister Valujev, andis keiser küsimuse ministritenõukogu otsustada. Sellega ühenduses pani maamarssal Lieven kõik rattad käima, et otsus kujuneks balti rüütelkondadele soodsaks. Ministrite mõjustamiseks esitas ta aegsasti Balti justiitsreformi küsimuses erimärgukirja kohtuminister krahv Paninile, välisminister vürst Gortšakovile, postiminister krahv Tolstoile, rahaminister v. Reuternile ja haridusminister Golovninile.[91] Siseminister oli nagunii asja agar toetaja. Maamarssali agarus kandis vilja. Ministritenõukogu, mille koosolekul küll riiginõukogu abiesimees vürst Gagarin ja riigisekretär Butkov Balti provintside erikorrale ägedalt kallale tungisid, otsustas suure häälteenamusega pikendada justiitsreformi asjus Balti kindralkubernerilt nõutud arvamuse esitamise tähtpäeva 1. novembrini 1865.[92]

Peterburis viibides huvitus maamarssal Lieven loomulikult ka siia ulatuvaist eesti ja läti talupoegade käärimisavaldusist, kuigi ta seekord nende puhul ei ilmutanud erilist aktiivsust. Tal polnud seda õieti tarviski, sest siin olid talupoegade palvekirjade-aktsioonide vastu küllaldase agarusega väljas siseminister Valujev ja tol ajal pealinnas viibiv kindralkuberner Lieven, keda selles küsimuses abistasid viimase kantselei juhataja Tideböhl ja Liivimaa rüütelkonna sekretär Grünewaldt, kelle sissekanded Lieveni päevikusse on tähtsaks allikaks eesti talupoegade suursaatkonna saatuse kohta novembris 1864, mida oleme lähemalt käsitlenud teisal.[93]

Äärmist põnevust tekitava probleemina kerkis maamarssal Lievenile Peterburis viibimise ajal üles Balti kindralkuberneri vahetamise küsimus. Seni 1861. aastast saadik sel kohal olnud parun Wilhelm Lieven, pärit Kuramaa aadlist, keisri lähedane isiklik sõber, oli agaralt ja andunult püüdnud kõigiti kaitsta balti rüütelkondi ja nende kantud kohalikku erikorda. Oma poliitilise teotsemise oli ta rajanud peamiselt heale vahekorrale keisriga, arvestamata seejuures oma mõjus vahepeal tugevasti tõusnud vene natsionalistlik-slavofiilseid ringkondi ja nende ajakirjandust.[94]

[90] Vrd. Liivimaa 1866. a. maapäeva retsess, lk. 12, LRüA.
[91] Lieveni päevik, lk. 197 jj.
[92] Sealsamas, lk. 200 jj., 203.
[93] H. Kruus, Eesti rahvusliku liikumise algupäevilt. «Eesti Kirjandus» 1934, lk. 360 jj. Vt. käesolev väljaanne, lk. 32 jj.
[94] Vrd. J. v. Eckardt, Lebenserinnerungen I, Leipzig 1910, lk. 83.

1864. a. suvest peale sai parun Lieven siitpoolt eriti ägedate rünnakute osaliseks. Sellega seoses hakkas ka siseminister Valujev tema puhul avaldama rahulolematust. Minister laskis maamarssalile teatada, et ta tunneb enese väsivat alalisest võitlusest Balti provintside eest, seda enam, et sel puhul ei saa mingit toetust kohalikult kindralkubernerilt.[95] Samal ajal oli ka kindralkuberner Lieven väga deprimeeritud temale mitmelt poolt osaks saanud ettekeidete puhul, mistõttu ta avaldas kavatsust oma kohalt lahkuda. Oma kavatsuse põhjuste hulgas mainis ta oma kantseleijuhatajale ka asjaolu, et novembris samal aastal Peterburi ilmunud eesti talupoegade saatkonna juht Adam Peterson jäeti siseministri poolt vahistamata.[96]

Kindralkuberner rahunes küll peagi ja jättis lahkumispalve esitamata. Maamarssal aga pidas tarvilikuks samme astuda, et parun Lieveni seisukorda siseministri juures kindlustada. Küll pidas temagi kindralkuberneri nõrgaks, kuid arvas, et provintside olukord halveneks veelgi, kui parun Lieveni asemele tuleks venelane ja pealegi kandidaadina sellele kohale mainitav krahv P. Šuvalov, kellest oli karta, et ta saaks purjetama vene natsionalistliku radikalismi sõiduvees. Maamarssal pidas tarvilikuks ses mõttes väljenduda ka siseministrile, soovitades ühtlasi ühist teotsemisprogrammi tema ja senise Balti kindralkuberneri vahel.[97] Kuigi minister väitis, et temal ei olevat kavatsust kindralkuberneri Lievenit likvideerida, kuulis maamarssal siiski teadvalt poolt, et see plaan olnud täiesti kindel, kuid jäänud esialgu kõrvale just ministril vürst Lieveniga olnud kõneluse tagajärjel.[98]

Kuid kindralkuberner Lieveni lahkumise võimalus jäi ikkagi päevakorda ja kõige tõenäosemaks järglaseks tuli endiselt pidada krahv P. Šuvalovit, veel võrdlemisi noort, kuid eriti andekat ametnikku keisri kantselei III osakonnas. Maamarssal püüdis kogu seda kavatsust korduvais kõnelusis siseministriga ja temaga usalduslikus vahekorras oleva krahv E. Siversiga kõigiti maha laita. Kui teda püüti veenda, et krahv Šuvalov Balti kindralkubernerina saaks kõigiti toetama kohalike rüütelkondade ja siseminister Valujevi poliitikat, avaldas maamarssal tõsist kartust sel puhul.[99] Ta arvas, et auahne krahv Šuvalov satuks peagi vastuollu Valujeviga ja annaks Balti agraarküsimuse käsitlemisele väga ohtliku suuna. Minister Valujev oleks selle vastu võimetu, sest uus kindralkuberner leiaks keisri lähemas ümbruskonnas endale tugevat toetust. Sellise poliitikaga võiks krahv Šuvalov saada Valujevile koguni kirstunaelaks, tulles ise tema asemele ministriks. Samuti jääks tõe-

[95] Lieveni päevik, lk. 204.

[96] Lieveni päevik, lk. 207. A. Peterson jäeti siseministri poolt esialgu ainult ajutiselt vahistamata selleks, et tema vabaduses olles kergemini tabada eesti talupoegade palvekirjade tõlkijat. Vt. käesolev väljaanne, lk. 33.

[97] Lieveni päevik, lk. 205, 209 jj.

[98] Vrd. Lieveni päevik, lk. 209, 226.

[99] Lieveni päevik, lk. 215 jj.

näoselt tagajärjetuks ka kohalike rüütelkondade vastutöötamine uuele kindralkubernerile, kes võiks kasutada aadlile vaenulikke seisusi kohapeal — literaate, linnakodanlust ja talurahvast. Need võiksid talle olla küllaldaseks toeks rüütelkondade ja ka siseministri vastu.

Nii argumenteerides soovitas vürst Lieven tungivalt senist Balti kindralkuberneri säilitada. Parimaks järglaseks temale pidas ta krahv Vl. Bobrinskit. Et aga viimane olevat oma eelmisel kevadel Liivimaa rekonversiooniliikumise kohta esitatud märgukirja tõttu valitsevais kiriklikes ringkondades ebapopulaarne, siis võiks seetõttu tema tekitatud mulje vaibumise otstarbel uue kindralkuberneri määramisega esialgu oodata.[100] Kartes krahv Šuvalovi määramist Balti kindralkuberneriks, ei pidanud vürst Lieven sugugi ülearuseks enne pealinnast lahkumist ka temale visiiti teha.[101]

Krahv P. Šuvalovi määramine ei lasknudki end kaua oodata. 23. novembril 1864 lahkus maamarssal Peterburist; detsembris samal aastal nimetati Šuvalov Balti kindralkuberneriks. Siseministrile ja keisrile oli see määramine vastutulek vene äärmistele natsionalistlikele ringkondadele, kellelt sellega taheti võtta olulised rünnakupunktid valitsuse sisepoliitika vastu, eriti just Balti küsimuses. Õigeusulise venelase krahv Šuvalovi tulek luteriusulise sakslase parun Lieveni asemele pidi mõjustama meeli rahustavalt. Siseminister Valujev aga osutus siin maamarssal Lievenist märksa paremaks inimesetundjaks ja olukordade hindajaks: krahv Šuvalovist sai balti aadlile kõigiti sõbralik ja toetav kindralkuberner, kes suutis märksa mõjukamalt ja tagajärjekamalt kui parun Lieven kaitsta kohalike rüütelkondade huvisid.[102]

Maamarssal Lieveni järgmine Peterburi külastamine, veebruari alguses 1865, toimus seoses Läänemeremaade Komitee istungiga, millest võtsid osa ka teiste balti rüütelkondade juhid, aga samuti ka Liivimaa eeloleva erakordse maapäevaga, millel pidi tähtsama küsimusena arutusele tulema teoorjuse lõpetamise tähtpäev. Kuigi see küsimus ei vajanud pealinnas enam erilist selgitamist, ei pidanud vürst Lieven poliitiliselt nii äreval ajal siiski ülearuseks mõnepäevast Peterburis viibimist, et saada vähemalt vajalikku informatsiooni aadli suurema kokkutuleku eel.

Peterburis võis maamarssal kõigepealt märgata, et siin elati veel tugevasti uue Balti kindralkuberneri krahv Šuvalovi ametisse astumise järelkajades. Krahv Šuvalov oli eelmisel kuul suure pidulikkusega ja auavaldustega vastu võetud Riias, Miitavis ja Tartus, mis jättis Peterburis, eriti keisrile, hea mulje Balti provintside lojaalsusest, mida ka uus kindralkuberner oma esimestes ettekannetes oli rohkesti rõhutanud. Selle eest sai Liivimaa maamarssal keisrilt audientsil 2. veebruaril erilise tänu osaliseks.[103] Ka vürst

---

[100] Lieveni päevik, lk. 221.
[101] Sealsamas, lk. 227 jj.
[102] Vrd. T o b i e n, Die Livländische Ritterschaft I, lk. 109 jj.
[103] Lieveni päevik, lk. 231 jj.

Lieven omalt poolt tänas keisrit krahv Šuvalovi määramise eest, kes juba algusest peale avaldanud arusaamist kohalikest huvidest. Erilist rõõmu avaldas maamarssal, et uus kindralkuberner olevat haarava energiaga tagasi tõrjunud temale suunatud talupoegade palvekirjade-aktsioonid. Veel sai vürst Lieven Peterburis viibides rõõmustavat informatsiooni krahv Šuvalovi tolerantsust toetava seisukoha kohta Liivimaa rekonvertiitide küsimuses.

Iseäranis olulised olid maamarssal Lieveni seekordseist läbirääkimistest nõupidamised teiste samaaegselt Peterburis viibivate balti rüütelkondade juhtidega.[104] Siin arutati kõigepealt uue kindralkuberneri tähtsat algatust kohaliku talurahva kogukondliku omavalitsuse reformi suhtes. Seni oli see kavatsus algatatud eraviisil, ametliku käigu sai ta kindralkubernerilt alles kuu aega hiljemini.[105] Kuid rüütelkondade esindajail oli küllalt põhjust selle üle juba nüüd nõu pidada. Teiseks kõigile rüütelkondadele ühiseks päevaküsimuseks oli mõisavaldusõiguse laiendamise probleem. Teatavasti oli tol ajal Liivimaal õigus rüütlimõisaid omandada ainult põlisaadlil, teistes Balti provintsides ainult immatrikuleeritud aadlil. See olukord oli põhjustanud rohkesti pinevust kohaliku aadli ja saksa linnakodanluse vahel. Nüüd oli seoses vene natsionalismi rünnakutega Balti erikorrale nii rüütelkondade ridadest kui ka linnakodanluse ringkondadest tõusnud mõte laiendada mõisavaldusõigust ka kodanikuseisusest isikuile, et sel teel sobitada vahekordi kohalike saksa seisuste, aadli ja linnakodanluse vahel. Balti rüütelkondade juhtide nõupidamisel 5. veebruaril 1865 selgus, et selles küsimuses on ka kohaliku aadli poolt vaja astuda otsustavaid samme. Sellele vastavalt teotsetigi hiljemini: Kura- ja Eestimaa maapäev otsustaski 1865. aastal laiendada mõisavalduse õigust ka väljaspool aadlit olevaile isikuile, Liivimaa maapäeval võeti sama otsus vastu märtsis 1866.[106] Lõpuks vahetati balti rüütelkondade juhtide seekordsel nõupidamisel mõtteid ka maapäevareformi asjus. See küsimus oli jällegi seoses Balti erikorra vastu suurenevate rünnakutega juba 1862. aastal teravamalt päevakorda tõusnud, polnud aga mitmesuguseil põhjusil tulemuslikult edasi liikunud.[107] Nüüd avaldasid rüütelkondade juhid vajadust seda edasi arendada, tunnistades ühtlasi soovitavaks, et maapäevale lastaks ka talupoegade esindajaid, kellel oleks hääleõigus ainult erimaksude lubamise küsimuses.[108] Tagajärgi aga polnud selgi seisukohtade avaldusel.

Rohkesti tähelepanu pööras maamarssal seekordsel Peterburis viibimisel vene ajakirjanduse ja pealinna poliitiliste ringkondade meeleolude jälgimisele. Kallaletungid Balti erikorra ja saksluse vastu jätkusid «Moskovskije Vedomosti's» ja «Invaliidis» endise

---

[104] Lieveni päevik, lk. 234 jj.
[105] Vrd. Tobien, Die Agrargesetzgebung II, lk. 292.
[106] Tobien, Die Agrargesetzgebung II, lk. 289.
[107] Tobien, Die Livländische Ritterschaft I, lk. 381 jj.
[108] Lieveni päevik, lk. 236.

agarusega. Neile oli viimasel ajal hakanud sagedamini ilmuma ka teistes ajalehtedes vastukirjutisi, millede autoreist mitmed olid ühenduses ka vürst Lieveniga. Nagu alati, oli maamarssal seegi kord pealinnas tihedas kontaktis balti sakslusele sõbralike võimukandjatega, kellelt sai väärtuslikku poliitilist informatsiooni.

Liivimaa järgnev erakorraline maapäev märtsis 1865 võttis vastu tähtsaid otsuseid kohalike agraarolude korraldamise alal,[109] nimelt nõustus ta, et teoorjuse sundusliku lõpetamise tähtpäevaks määratakse 23. aprill 1868 ja et lõpetataks kodukari-õiguse alusel ihunuhtluse andmine taluomanikele ja -rentnikele. Eriti tähtis oli maapäeval vastuvõetud määruse kava talust lahkuvaile rentnikele nn. melioratsioonitasu andmise kohta. Kõigi nende otsustega, mida peeti poliitiliselt paratamatuiks järeleandmisteks, loodeti Liivimaa agraarreform nüüd lõplikult katuse alla viia. Kaua päevakorras olnud Liivimaa rekonvertiitide küsimus jõudis samuti teatavale pöördele keisri poolt 19. märtsil 1865 allakirjutatud salajase käskkirjaga, mille järgi segaabielude sõlmimisel ei tulnud enam nõuda kurikuulsat «reversaali», millega abiellujad kohustusid oma lapsi vene-õigeusus üles kasvatama.

Uue küsimusena aga algatas Balti kindralkuberner talurahva kogukondliku omavalitsuse reformi. Ja endisest ajast jäi päevakorda Balti justiitsreformi probleem, mille kohta, nagu juba nägime, pidi kohalik kindralkuberner esitama oma ettepaneku hiljemalt sama aasta 1. novembriks. See küsimus jäi ka kindralkuberner Šuvalovi ajal varemini ellukutsutud Tartu justiitskomisjoni ette valmistada. Siin aga ei jõutud rüütelkondade ja linnade esindajate poolt kõigis küsimustes ühistele seisukohtadele, mille tagajärjel kumbki pool esitas oma projekti. Suurimaid raskusi aga valmistas kohtunike valimise küsimus. Mõlemad pooled kaitsesid üksmeelselt seisukohta, et kohtunike valimisõigus peaks jääma kohalikele seisustele, seevastu aga pooldati Peterburi mõjuvais ringkondades, et kohtunikud oleksid kohtuministeeriumi poolt määratavad. See oligi peamine küsimus, mille puhul vürst Lieven koos teiste balti rüütelkondade esindajatega viibis 1865. a. lõpupoolel kaks korda (13.—25. oktoobrini ja 15.—29. detsembrini) Peterburis. Et need maamarssal Lieveni aktsioonid on juba varemini leidnud õige üksikasjalist käsitelu,[110] võime neist siinkohal mööda minna.

Nagu nägime, viibis vürst Paul Lieven Liivimaa maamarssalina oma nelja-aastase ametiaja kestel vähemalt üheksa korda lühemat või pikemat aega Peterburis. Neist ametireisidest on seitse viimast kirjeldatud suure üksikasjalisusega maamarssali sellekohases eripäevikus, mis on olnud ka meie käsitelu peaallikaks.

Kireva reana ilmuvad tolleaegse Vene reformide ajastu taustale järjest värsked, ka Baltimaid haaravad probleemid ja uuenduskavatsused, kerkides ja kasvades tsaarivõimu kartusest rahva ja revolutsioonilise liikumise ees. Olulise mõjuga siin oli ka vene

[109] Vt. Tobien, Die Agrargesetzgebung II, lk. 283 jj.
[110] Staël v. Holstein, Fürst Paul Lieven, lk. 107—134, 158—168.

ründav natsionalism ja eesti ning läti rahvaliikumine. Esimese, tol ajal oma jõus ja mõjus tõusva rinde ideoloogiliseks relvatagujaks oli natsionalistlik ajakirjandus M. Katkoviga eesotsas, tema tegelikeks relvakäsitsejaiks valitsemispraktikas oli rida võimukandjaid, nende hulgas esikohal suurvürst Konstantin Nikolajevitš, sõjaminister Miljutin, riigimaade minister Zeljonõi, nendele järgnevalt hulk teisi. Ikka aktiivsemalt pead tõstev eesti ja läti rahvaliikumine, mis avaldus kõige efektiivsemalt talupoegade palvekirjade-aktsioonides, sai võimudelt korduvaid vastuhoope, kuid ometi oli ta kogu aja poliitiline realiteet, mille suurenevat aktiivsust arvestati ja kardeti kui manitsust, mis rõhutas reformide vajadust.

Sellises olukorras tegi vürst Lieven Liivimaa maamarssalina suuri pingutusi, et pareerida rünnakuid, kandes oma tegevuse olulisel määral riigi poliitilisse keskusse. Tema suurepärased suhted keisripaariga, siseminister Valujeviga, rahaminister Reuterniga, välisminister vürst Gortšakoviga ja rea teiste tähtsate võimukandjatega avardasid talle siin soodsaid võimalusi ja väljavaateid. Oma aktsioonidel Balti erikorra ja rüütelkonna poliitilise hegemoonia kaitseks, mis olid rajatud eeskätt olupoliitilistele meetoditele ja vastavaile isiklikele suhteile, rakendas ta ka mõningaid põhimõttelist laadi argumente. Need olid Liivimaa rüütelkonna konservatismi rõhutamise ja selle truuduse kinnitus keisrile ja valitsevale dünastiale. Esimese kaudu tihendas ta sidemeid Valujeviga, teisega otsis ta toetust keisrilt. Tulemusi saavutas ta mõlemate juures, kelle toetav kaitse saksa elemendi poolt valitsetavate Balti provintside erikorrale oli olulisem tegur selle säilitamisel. Kui aga siin siiski nii keisri kui siseministri poolt nõuti reforme, siis toimus see suurel määral vene radikaal-natsionalistliku suuna pealerõhumisel. Et päästa olulisemat oma valitsevas seisundis, pidi ka Liivimaa rüütelkond nii mõneski küsimuses astuma reformide teele. See toimus liberaalse aadlipartei kandmisel ja vürst Lieveni osaval juhtimisel, kelle taktikalised suunad ja võtted ses suhtes kujunesid Peterburi poliitilises õhkkonnas ja siin saadud väärtusliku informatsiooni, tähelepanekute ja sõbralike võimukandjate asjatundlike nõuannete alusel.

EESTI RAHVUSLIKE PÕHIKESKUSTE SUHTLEMINE 1860-NDAIL AASTAIL

I*

Kui seoses 60-ndate aastate eesti rahvusliku liikumise süveneva tundmaõppimisega hakati esimese eesti üldlaulupeo (1869) ajaloolist osa ja erikaalu hindama tagasihoidlikumalt ja ettevaatlikumalt, siis ei tähendanud see veel sugugi selle oma aja tingimusis küllalt suure massiürituse ajaloolise tähtsuse eitamist. Koos kaua enne seda üritust kaalutletud ja püüdlikult arendatud Eesti Aleksandrikooli mõtte ja Eesti Kirjameeste Seltsi laiema avalikkuse ette pääsuga tähistas esimene üldlaulupidu uue etapi algust eesti rahvuslikus liikumises. Selle etapi iseloomulikemaiks eritunnusteks oli peale mõningate muude uute nähtuste liikumise massilisemaks muutumine ja selle koondumine selliste suurürituste ümber, nagu Eesti Aleksandrikooli jaoks raha korjamise organisatsioon ja Eesti Kirjameeste Selts.

Eesti rahvusliku liikumise eelnenud, 60-ndaisse aastaisse langeva perioodi üldilme oli märksa teistsugusem. See oli alles esialgsete keskuste, esimeste rakukeste kujunemise, nende omavahelise kontakti otsimise, oma mõju ulatuselt kohalikeks ja piiratuiks jäävate algatuste ja alles liikumise teisel perioodil avalikeks pääsevate ürituste organisatsioonilise ja ideoloogilise ettevalmistamise ajajärk. Selle perioodi uurimise esimesi ülesandeid oli fikseerida liikumise põhikeskuste tekkimist ja jälgida nende esimesi kokkupuutepunkte ning omavaheliste suhtlemiste algust.

Vanimaks ärkamisaegse «eesti elu» keskuseks oli Fr. R. Kreutzwald Võrus. Vaieldamatute teenetega rahvavalgustuslikus töös ja «Kalevipoja» autorina isamaalisuse ja rahvusliku meelsuse kasvataja, polnud aga Kreutzwald mingite kollektiivsete ürituste teorõõmus algataja. Ja teistegi poolt algatatud ürituste suhtes oli ta sageli enam arvustav kõhkleja kui aktiivne kaasaründaja. Kuid hoolimata sellest oli tark ja elukogenud «Kalevipoja» koostaja Võrus ometi keskus, kes juba oma olemasoluga mõjus jul-

* Käesolev lühiuurimus ilmus esmakordselt trükis «Ajaloolises Ajakirjas» 1934, nr. 2 ja 3.

gustavalt, kelle poole pöörduti rahvuslikes küsimusis, kes ka elavalt neile reageeris.

Teise vanema keskusena tärkavas rahvuslikus elus seisab J. V. Jannsen, esialgu Pärnus, hiljemini Tartus. Püsiva eesti ajakirjanduse teenekas rajaja, osava rahvaliku sulemehena eesti perioodilise trükisõna levitaja, rahvast selle lugemisele kasvataja, sai Jannsen juba oma esimese ajalehega, «Perno Postimehega», loomulikuks keskpunktiks, millele suundusid rahvuslikult mõtlema hakkava ühiskonna silmad. Kuid saksa- ja kirikusõbralik, «heade ülematega» sõprust kuulutav ja rahvuslikult tagasihoidlik Jannsen polnud siiski meheks, kes oleks algatanud ulatuslikumaid ja kandvamaid rahvuslikke üritusi. Nii oli lugu tema tegevuse Pärnu ajajärgul. Hiljemini, Jannseni Tartus olles kujunes ta küll keskuseks, kelle nimega on seotud «Vanemuise» asutamine, kohalike rahvuslike noorharitlaste koondumine ja suurima saavutisena esimene eesti üldlaulupidu. Kuid teised ajajärgu rahvuslikud suurküsimused 60-ndail aastail läksid temast mööda, osalt tema vastugi. Ta jäi algul passiivseks Eesti Aleksandrikooli mõttele, ei etendanud suuremat osa Eesti Kirjameeste Seltsi algatamisel ja asutamisel, hoidus kartlikult eemale 1864. a. palvekirjade-aktsioonidest.

Eesti rahvusliku liikumise «praktiliste» ürituste peakandjaina esinevad 60-ndail aastail just kaasaegselt tekkinud keskused: esikohal eriti algatuslikud ja esimesi rahvuslikke massiüritusi aktiivselt edasi viivad Holstre tegelased, nende kõrval neile sekundeerivad, neid nõuga abistavad ja ideoloogiliselt juhtivad Peterburi eesti patrioodid J. Köleriga eesotsas ja üliõpilasaastaist väljajõudev J. Hurt Tartus. Kui mainitute kõrval nimetada veel 1865. aastal Tallinnas asutatud «Estoniat», seda ilma suurema sisemise ja välise haardevõimeta käsitööliste ja raeteenrite laulu- ja mänguseltsilist koondist, oleksid eelnenuga loendatud kõik püsivama iseloomuga keskused, milledest on pärit kogu see tegevustik, mis tuntud eesti rahvusliku liikumisena 60-ndail aastail.

Holstre oma aktiivsusega rahvuslikus liikumises tõusis esikohale juba 60-ndate aastate algupoolel. Siit lähtus kaks suurimat aktsiooni eesti rahvuslikus liikumises kogu selle esimese perioodi kestel: Eesti Aleksandrikooli mõte ja nn. palvekirjade-liikumine. Holstrest lähtunud algatused haarasid peagi ka muid Paistu kihelkonna kogukondasid ja leidsid elavat vastukaja Viljandimaa teisteski kihelkondades, saades tuntuiks Lõuna-Eesti muudeski maakondades. Selle liikumise juhtivasse tegelaskonda kuulusid Adam Peterson ja tema noorem vend Peeter, esimese aasta üliõpilane, Pulleritsu koolmeister Jaan Adamson ja nende kõrval rida noori talupoegi, innukaid rahvategelasi.

Mõlemad mainitud üritused on kõige tihedamalt seotud Holstrega ja just nende teostamispüüete kaudu tekib ja toimubki siinseil tegelastel kontakti otsimine teiste rahvuslike keskustega. Ajaliselt esimene algatus — Eesti Aleksandrikooli asutamise mõte — ei tek-

kinud kuidagi teadlikult rahvusliku kavatsusena, vaid ta kasvas välja kitsama talupoegade ringkonna ebamäärasest ja lihtsameelsest teotsemistungist, tahtest mälestada kuidagi «suure keiser Aleksander I armutegu», eesti talupoegade pärisorjusest vabastamist.[1] Asja algataja külakoolmeister J. Adamson oli selleks liiga väikese koolihariduse gа, et üritust liikuma panna. Kuna tal puudus vähemgi võõrkeelte oskus, ei saanud ta sel puhul vajalike lubadegi nõutamiseks pöörduda vastavate kõrgemate ametiasutuste poole. Samuti oli algatuse üksikasjalisema ja konkreetsema kava koostamine ülejõukäiv. Vajalikku lahendust ei andnud algul ka nõutlemine naaberkihelkonna — Tarvastu kösterkooliõpetaja Hans Wühneriga.

Niisuguses olukorras polnud midagi loomulikumat, kui et algatuse kallal juurdlejad mõtlesid abisaamisele tuntumailt eesti haritlastelt, kelledena 1862. a. suvel ja sügisel, kui küsimus oli teravamalt päevakorras, tulid arvesse ainult Fr. R. Kreutzwald ja J. V. Jannsen. On vägagi tõenäoline, et juba siis, nagu tegelikult hiljeminigi, Adamson ja Wühner asusid Kreutzwaldi suhtes kõhklevale seisukohale.[2]

Seevastu aga tundus J. V. Jannsen Adamsonile ja Wühnerile kaugelt enam oma mehena, kellele kirjutati kavatsusest juba 1862. a. suvel, millega loodi ka üldse esimene kontakt «Perno Postimehe» toimetajaga.[3] Kuid algatajad pidid peagi märkama, et ka siitpoolt nad jäetakse toetuseta. Ettevaatlik ja kartlik Jannsen vastas oma ajalehe kirjavastuses:[4] «Enne kui selle asja peale selgemat vastust võime anda, on meil mõnda küssimist ja kulamist; — aga meie ei tõrgo tunnistades: mõnnus olleks see assi küll.» Sellest Jannseni lubatud «küssimisest ja kulamisest» (nähtavasti mõisnike ja kirikuõpetajate juures) ei tulnud aga igatahes midagi välja. Asi jäi «Perno Postimehes» «nõnda sama pitkalt», nagu Adamson õieti tähendab.[5]

Eesti Aleksandrikooli mõtte algatajad jäid seega oma kavatsuse edasiarendamisel ikkagi omaette. Juhusliku toetaja, Tarvastu kiriklas koduõpetajana tegeleva O. Marpurgi kaasabil saadi esitada küsimus Liivimaa kubernerile. Algatajad aga olid jällegi hädas, kui kõrgemailt ametivõimudelt hakati nõudma kavatsetava kooli asuta-

---

[1] Pikemalt Hans Kruus, Eesti Aleksandrikool, Tartu, 1939, lk. 11 jj.

[2] Vrd. H. Wühner — J. Hurdale 11. IX 1863, Hurda kirjakogu, EKIA (Eesti Kultuurilooline Arhiiv): «Was die Verkennung des Herrn Dr. Kreutzwald in unserer Gegend anbelangt, so ist es zu bedauern, dass der geachtete und geehrte Mann durch seinen Eigensinn (wie die Leute hier es ausdrücken) verkannt wird. Sie sagen: Se mees olleks kolmkord ennam auu wäärt kui ta nüüd on, — kui ta nenda olleks, kuida ta praego mitte ei olle! Seine Schriften werden durch die fremde Schreibeart und durch den eigenthümlichen Styl fast ganz verkannt und weil hier ihn Niemand persönlich kennt, so macht dieses auch zum Theil, dass er so wenig geachtet wird.» — Käesolevas kirjutises tsiteeritavad kirjakogud asuvad Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis Tartus.

[3] «Oma Maa» 1884, lk. 117.

[4] «Perno Postimees» 1862, nr. 29, lk. 232, kirjavastus nr. 87.

[5] «Oma Maa» 1884, lk. 117.

mise, õppetöö ja majandusliku korralduse kohta konkreetsemaid kavasid. Nende koostamiseks Paistu ja Tarvastu tegelastest valitud toimkonna puhul kurdab J. Adamson, «et see töö küll väga raske ja kõigile tundmata oli, vaimus ühe kapitali peale mõteldes üht täieliku plaani teha».[6] Teatav esialgne kooli «plaan ja programm» suudeti siiski ka omal jõul koostada. Aga tarvilikuks peeti selle puhul nõutleda ka asjatundlikumate isikutega. Ja nüüd meenub asutajaile, et Tartus on Õpetatud Eesti Selts. Kannab ju see oma nimes ka sõna «eesti». Kas ei võiks sealt vahest sõbralikku nõu saada? Jüripäeval 1863 esitabki viljandimaalaste neljaliikmeline saatkond seltsi president C. Schirrenile Eesti Aleksandrikooli kava ja programmi peajooned ja palub nõu, kuidas asja edaspidi arendada. Järgmisel päeval on küsimus arutamisel seltsi eestseisuse erakorralisel koosolekul.[7]

Sellest koosolekust jäävad abitaotlejaile kõige halvemad muljed. Nad märkavad, «et Eesti rahvaus'e ja keele suretamise vaim selle Seltsi sees ennast avaldas»[8] ja lahkuvad saamata «mitte mingisugust abi ega head nõu».[9] Kuid sellest hoolimata oli see viljandimaalaste Tartu-sõit ometi väga suure tähtsusega. Õpetatud Eesti Seltsi eestseisuse koosolekul nad tutvusid kooliõpetaja G. Blumbergiga ja üliõpilase J. Hurdaga, kellega samal päeval veedeti «mõned armastusküllased tunnid ja eriti ilus, unustamatu õhtu», nagu H. Wühner sel puhul kirjutab.[10] Ühisest koosviibimisest said viljandimaalased mõningaid kasulikke näpunäiteid oma ürituse puhul, veel rohkem nähtavasti julgustavat hoogu selle teostamiseks. Oluline oli ka see, et siitpeale Hurt asja vastu tuld võttis ja sai edaspidi asutajaile aktiivseks abiliseks. Nii oli ühenduses Eesti Aleksandrikooli mõtte arendamisega toimunud esimene kokkupuude ja suhtlemise algus Holstre ümber koonduva rahvusliku keskuse ja Tartus rahvuslikuks tegelaseks tõusva J. Hurda vahel. Viimase kaudu sai Eesti Aleksandrikooli asutamise kavatsus lähemalt teatavaks ka Fr. R. Kreutzwaldile, kellel ühenduses sellega tekkis peagi kontakt ka Viljandimaa tegelastega.

Hurda ja Kreutzwaldi omavaheline suhtlemine oli selleks ajaks juba üle aasta vana. Hurt oli erksa, rahvuslikult meelestatud ja aktiivse üliõpilasena, kellest teateid nõrgus ka väljapoole Tartut, üsna varakult tõmmanud endale ka Kreutzwaldi tähelepanu. Viimane oli juba 1861. aastal oma Tartu tuttava (Aug. v. Miaskovski) kaudu avaldanud soovi, et Hurt võimaluse korral külastaks ka teda Võrus.[11] See jäi esialgu teostamata. Tutvus Kreutzwaldi ja Hurda vahel sõlmus kirjavahetuse teel 1862. a. kevadel, mille algatajaks

---

[6] «Oma Maa» 1884, lk. 118.

[7] Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1863, lk. 29 jj.; vrd. lk. 28.

[8] J. Adamson — M. Veskele 15. X 1874, Veske kirjakogu.

[9] H. Wühner — J. Hurdale 22. VIII 1863, Hurda kirjakogu.

[10] Sealsamas.

[11] Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 23. IV 1862, Hurda kirjakogu.

oli Hurt. Sellest kirjavahetusest on säilinud ainult Kreutzwaldi kirjad, milledest esimene on kirjutatud jüripäeval 1862.[12] See on vastus mõni päev enne seda (18. apr.) Hurda poolt saadetud kirjale, milles oli avaldatud rahulolematust seniste eesti ajalehtede, ka J. V. Jannseni «Perno Postimehe» puhul ja algatatud uue eestikeelse ajakirja asutamine Kreutzwaldi toimetusel. Jagades täiel määral rahulolematust seniste eesti ajalehtede suhtes, pidas aga skeptiline adressaat end liiga vanaks Hurda poolt algatatud ülesande teostamiseks. Tõstetud küsimus jooksis seega liiva ega kujunenud edaspidi käsitletavaks. Küll aga pidi Kreutzwaldi esimene vastus looma head eeldused edaspidiseks suhtlemiseks Hurdaga, kelle rahvuslik meelekindlus, püüdlikkus ja töökus leidis Võru arsti poolt rõhutatud ja sooja tunnustust.

Tihedam kirjavahetus Kreutzwaldi ja Hurda vahel järgnes sama aasta suvest peale, kui viimane asus Liivimaa 1860. a. talurahvaseaduse tõlkimisele võru murdesse, mis pidi toimuma «Kalevipoja» autori järelevalvel ja vastutusel. Tõlkimisega ühenduses olevate küsimuste arutlemiseks kutsus Kreutzwald Hurta enese poole isiklikele läbirääkimistele,[13] mis nähtavasti leidsidki aset juulis või augustis 1862. Kogu järgnev mõtetevahetus Kreutzwaldi ja Hurda vahel kuni järgmise aasta kevadeni piirdus peaaegu ainult talurahvaseaduse tõlkimisega ühenduses olevate küsimustega.

Pärast viljandimaalaste Tartus käimist 1863. a. aprillis sai Kreutzwaldi ja Hurda kirjavahetuses kesksemaks päevaküsimuseks Eesti Aleksandrikooli algatus. Hurt oli sellest kohe kirjutanud ka Kreutzwaldile, kes kavatsusest ka omalt poolt suure pooldamisega kinni haaras. Ta leidis algatajate idee olevat ilusa, nende andumuse sellele kiiduväärse, kuid arvas, et algatus on kavatsetud liiga suurejoonelisena, mille teostamiseks 100 000-rublalise kapitali korjamine annetuste teel praeguste eestlaste juures ühismeele puudumise ja kooliasja vastu valitseva loiduse tõttu olevat võimatu. Suuremat toetust loota ei olevat ka sakslasilt, kes on kibestunud talupoegade õigeusku siirdumisest, väljarändamisest jne. Iga-aastane toetus Liivi- ja Eestimaa aadlikorporatsioonidelt olevat küll võimalik, kuid riigivalitsuse abile ei tulevat sel puhul midagi ehitada. Igatahes aga lubas autor selle kohta oma tuttavate kaudu Peterburis lasta pinda sondeerida.[14]

Augustis 1863 võis Kreutzwald Hurdale teatada, et kahe isiku juures Peterburis, kellele ta Eesti Aleksandrikooli asutamise kavatsusest kirjutanud, leidvat algatus sooja vastukaja: nad lubanud tema heaks raha korjata ja asja kõige soojemalt toetada ka «mehe juures, kellelt peaotsus oleneb». Asja soodustamiseks Peterburis tuli Kreutzwaldi arvates kõige hiljemini oktoobri alguseks sinna saata kooliplaan. Et sel puhul ka ise kavatsusega lähemalt tutvuda,

---

[12] Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 23. IV 1862, Hurda kirjakogu.
[13] Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 25. VI 1862, Hurda kirjakogu.
[14] Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 6. V 1863, Hurda kirjakogu.

palus Kreutzwald saata enese juurde Võrru septembris keegi Tartus käinud viljandimaalaste saatkonna liikmeist ühes kooliplaaniga ja et ühtlasi temale teatataks, mida nimelt oleks vaja paluda kroonult toetuseks.[15]

Kreutzwaldi soov saada Eesti Aleksandrikooli asutamise kavatsuse kohta kelleltki asutajalt isiklikult lähemaid teateid ei teostunud. Tema soovitus esitada algatus toetuse saamiseks Peterburi keskasutustele ei leidnud Tarvastus ja Paistus pooldamist. Siin peeti tarvilikuks oodata kõigepealt asja arenemist kohalikes ametiasutustes — kreisimaakoolivalitsuses ja kuberneri juures. Küll aga leiti olevat soovitav teha kavatsuse heaks Peterburis propagandat ainult erateel, et nii kohendada pinda küsimuse kiiremaks edasiliikumiseks pärast seda, kui see Liivimaa ametiasutustelt jõudnud pealinna.[16] See oligi nähtavasti üheks põhjuseks, miks saadik Võrru jäeti saatmata. Wühner pöördus Kreutzwaldi poole ainult kirja teel.

Kuigi Kreutzwald pidas teed, millele algatajad olid astunud loa nõutamisel kooli asutamiseks, otstarbekohatuks, pikaks, mis «veab viimaks käijad asjata metsa»,[17] oli Wühneri kiri, mille sisu meile lähemalt teadmata, nähtavasti niivõrd veenev, et Võru tohtergi nüüd oli valmis leppima kohalike ametiasutuste otsuse ootamisega kui paratamatusega.[18] Arendades oma vastuses Wühnerile samu seisukohti, mis meile tuntud kirjadest Hurdale, avaldas Kreutzwald ühtlasi rea heasoovlikke nõuandeid «asutajaile».

Nii osutus Eesti Aleksandrikooli asutamise algatus õige lühikese aja kestel rohkesti tagajärjekaks juba sellegagi, et tema tõukel toimus 1863. aastal kontakt kolme rahvusliku keskuse vahel. Kevadel oli ta viinud kokkupuutesse Viljandimaa tegelased J. Hurdaga Tartus. Sügisel oli tema mõjul alustatud kirjavahetus Fr. R. Kreutzwaldi ja Viljandimaa tegelase H. Wühneri vahel. Samal ajal oli ta sisustanud kõige kolme keskuse vahelisi mõtetevahetusi, oli hoogustanud nende rahvuslikku teotahet ja aidanud ühtlasi konkretiseerida eesti rahvuslikku programmi.

1863. a. suvel oli aset leidnud veel üks tähtis sündmus, mis oli tulemuslik kogu järgnevas rahvuslikus liikumises, nimelt J. Köleri ringreis kodumaal. See oli otsustava tähtsusega Köleri enda rahvusliku aktiivsuse tõusus ja selle kaudu kogu Peterburi eesti patriootide rühma koondamisel. See ringreis pani ühtlasi aluse J. Köleri tihedamale suhtlemisele kodumaa tegelastega.

J. Köler, kes oli kauemat aega kodumaalt eemal olnud ja pärast pikka, viis aastat kestnud välismaa-reisi 1862. a. sügisel Peterburi tagasi jõudis, tuli järgmise aasta suvel kodumaale kaugeltki veel mitte sellise küpse poliitikuna, nagu tunneme teda juba lähemal järgneval ajal. Ta algas teekonda oma sünnimaale eeskätt kunstni-

[15] Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 26. VIII 1863, Hurda kirjakogu.
[16] H. Wühner — J. Hurdale 11. IX 1863, Hurda kirjakogu.
[17] Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 31. VIII 1863, Hurda kirjakogu.
[18] Fr. R. Kreutzwald — H. Wühnerile 16. X 1863, Wühneri kirjakogu.

kuna, kes tuli otsima maalimiseks rahvatüüpe.[19] Peatudes selleks mõnda aega Tallinnas ja Hiiumaal, külastas Köler ka Viljandit, tõenäoliselt ka oma kodukohta Vastemõisat, kokku puutudes siin kohalike rahvuslike tegelastega, nende hulgas ka J. Adamsoniga. Tartus otsis ta J. Hurda üles, Võrus külastas ta Kreutzwaldi.[20] Põhja-Eestis olid veel küllaltki värsked mälestused 1858. a. sündmustest, «Mahtra sõjast» ja «Anija meeste Tallinnas käimisest». Asjaosaliste ja pealtnägijate jutustused nendest avaldasid Kölerile sügavat mõju. Kohalike olude vaatlused ja isiklikud tähelepanekud tekitasid temas eriti rusuvaid muljeid. Ja ühenduses nendega valmis Köleris just noil päevil kindel otsus olla kaastegev oma põlatud ja rõhutud rahva elujärje parandamisel.

Kodumaa rahvuslike tegelastega pidi Köleril kindlasti olema vestlusi Eesti Aleksandrikooli küsimuse üle, kuigi selle kohta otsesed andmed puuduvad. Eriti haaras teda tähelepanek, et rahva keskel oli laialt, nii Põhja- kui Lõuna-Eestis, levinud veendumus, et keiser pole küllaldaselt tuttav Eesti- ja Liivimaa talurahva raske olukorraga. Muidu oleks «vabastaja tsaar», kes veel paar aastat tagasi oli kaotanud vene talurahva pärisorjuse, ulatanud ka siia oma abistava käe! See veendumus viiski talumehed mõttele, pöörduda keisri poole otseselt. Ja juba 1863. a. suvel võis Köler Holstre koolmeister J. Adamsoni käes tutvuda sellekohase palvekirja esialgse projektiga.[21] See oli Eesti Aleksandrikooli mõtte kõrval Holstre tegelaste teine suurem algatus eesti rahvuslikus liikumises. Köler ei püüdnudki neis seda summutada, teades, et eestlasil pole teist teed avaldada oma soove Vene valitsusele. Ta pidas siiski tarvilikuks hoiatada algatajaid, et need oma palvekirja-aktsioonist liiga palju ei ootaks ja et see võiks neile tuua tagakiusamisi, mis lõpeksid türmiga. Veel pidi Köler konstateerima, et Adamsoni käes nähtud palvekirja projekt oli koostatud «võimatuis väljendites» («v nevozmožnõh võraženijah»). Seda avaldas ta ka koostamisest osa võtnud talupoegadele, kes aga suure vaevaga lasksid end mõjustada oma «tõe» pehmendamisele. Köleri kokkupuuteist oma seekordsel reisil J. Hurdaga pole meil mingeid üksikasjalisemaid teateid. Võrus peatus ta terve päeva, jättes Kreutzwaldile sooja iseloomuga, kuid oma vaadetes eksalteeritud inimese mulje. Kreutzwald pidas tarvilikuks tema vaadete kuumust mõnevõrra jahutada, mille headtegevat mõju Köler isegi tunnustanud.[22]

J. Köleri ringreis 1863. a. suvel oli osutunud eriti viljakaks ühenduse loomisel tolleaegse eesti rahvusliku liikumise põhikeskuste vahel. Kui mõni aeg hiljemini algas ka H. Wühneri ja Fr. Kreutzwaldi kirjavahetus, olid need põhikeskused sama aasta sügiseks kõik juba omavahel kontaktis, millele järgnes nende võrdlemisi

---

[19] J. Kõleri autobiograafia. «Русская старина» 1886, novembri nr., lk. 352.
[20] Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 26. VIII 1863, Hurda kirjakogu.
[21] «Русская старина» 1886, novembri nr., lk. 358.
[22] Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 26. VIII 1863, Hurda kirjakogu.

elav suhtlemine. Enam kõrvale jäi sellest ringist ainult J. V. Jannsen Pärnus, kes oma avaliku häälekandjaga oleks võinud etendada eriti tähtsat osa, kuid ei kujunenud siiski selle ringi omaks inimeseks.

1863. a. sügisest peale saavad rahvuslikud päevaküsimused ülalmainitud tegelaste kirjavahetustes ikka intensiivsemalt käsitletavaiks. Eriti sagedaiks nende kirjad siiski ei kujune. Nii näiteks kõige tihedamais kirjavahetustes — Kreutzwaldi, Hurda ja Köleri vahel — järgnevad kirjad kuni järgmise aasta sügiseni üldiselt ikka 1—3-kuuliste vaheaegade järel. Pidevamaks probleemiks, mida peaaegu igas kirjas lühemalt või pikemalt käsitletakse, on Eesti Aleksandrikooli küsimus. See Viljandimaa rahvameeste tagasihoidlik algatus oli kujunenud lühikese ajaga kogu ärksama eesti rahvusliku tegelaskonna ühisürituseks ja vahekordade sisustajaks. Ka algatuse enda edasiarendamisel ja selle teostamiseks sammude astumisel oli teiste rahvuslike keskuste osavõtt olulise tähtsusega.

Kui 1863. a. sügisel selgus kohalike saksa ametivõimude, eeskätt Pärnu-Viljandi kreisimaakoolivalitsuse, kindel tendents eemaldada kavatsetavast koolist asutajate juhtiv osa ja saada see enese kätte, siis oli see ilmselt vastuvõetamatu seisukoht. Kuidas nüüd aga edasi toimida? — see oli kooli mõtte algatajaile raske küsimus, mil puhul H. Wühner käis 15. novembril Tartus nõutlemas J. Hurda ja G. Blumbergiga.[23] Nii sel nõupidamisel kui ka hiljemini asus J. Hurt seisukohal, et Eesti Aleksandrikool tuleks alistada otseselt haridusministeeriumile või Tartu õppekonna kuraatorile, mitte aga kohalikule kiriklikule maakoolivalitsusele. Kartes, et Eesti Aleksandrikooli mõtte algatajad Viljandimaal võiksid omapead toimides astuda mõne väärsammu, püüdis Hurt edaspidi olla nendega tihedas kontaktis. Selleks oli muuseas 15. novembri nõupidamisel Wühneriga kokku lepitud, et viljandimaalased Hurda teadmata ei astu kooli asjus mingit otsustavat sammu.

See Hurda ettevaatlikkus ja püüd hoida Viljandimaa tegelasi Eesti Aleksandrikooli küsimuses oma mõju ja kontrolli all polnud kaugeltki asjata. J. Adamson ja H. Wühner olid oma edaspidiste sammude puhul tugevasti haaratud kartusest sattuda vastuollu kohaliku maakoolivalitsusega ja seega ka mõisnike ja kirikuõpetajatega, kelledest nad olid eriti sõltuvad. Otse lõhkise südamega ja närveeriva otsustamatusega kõikusid need viljandimaalased järgmistel kuudel J. Hurda järeleandmatusele manitsevate juhtnööride ja oma saksapoolsete nõuandjate, Põltsamaa kirikuõpetaja C. Maurachi ja O. Marpurgi soovituste vahel. Aja jooksul selgus neile küll ikka enam ja enam, et kooli alistamisel kreisimaakoolivalitsusele võiks olla tagajärjeks, et kavatsetavast õppeasutusest kujuneks ainult värdjas. Kuid kui küsimus oli arenemas tegudeks, siis

[23] J. Hurt — J. Kölerile 26. XI 1863 ja 7. I 1864, Köleri kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1910, lk. 451, 452). Vrd. H. Wühner — J. Hurdale (daatumita, peale kirjutatud «Erhalten im Januar 1864»), Hurda kirjakogu.

valdas neid hirm ja argus ning nad kõikusid edasi-tagasi. Wühner tunnistas 1864. a. kevadel Hurdale otsemeelselt, et nad ei julgevat kohaliku maakoolivalitsusega vastamisi minna, sest et nad seega mitte ainult temale, «vaid pea kogu aadlile ja kõigile pastoritele silmnäkku löövad, kellest meie, koolmeistrid, rohkem sõltume kui sulane oma isandast».[24]

Kui viljandimaalased oma sõltuvuses ja kõikuvuses siiski ei paindunud järeleandmisele kohalikule kreisimaakoolivalitsusele ja oma saksapoolsetele nõuandjatele, siis oli see otsustavalt J. Hurda teene, kelle kirjades korduvalt rõhutatud juhtnöörid kasvatasid ja hoidsid nendes rahvuslikku selgroogu. Hurda seisukoht Eesti Aleksandrikooli küsimuses leidis kindlat pooldamist ka Köleri ja Kreutzwaldi poolt.[25] Ka nemad pidasid kategooriliselt tarvilikuks, et nn. asutajad oleksid järeleandmatud kreisimaakoolivalitsuse nõudmistele. Kuid oma märksa hõredama kontakti tõttu Viljandimaa tegelastega oli nii Kreutzwaldi kui ka Peterburi eesti rahvasõprade juhi otsene mõju kooli mõtte algatajaile hoopis väikene võrreldes Hurda omaga.

Samal ajal, kui 1863/64. a. talvel oli Viljandimaa tegelastel tähtsamaks ja ühtlasi peaaegu ainsamaks rahvuslikuks probleemiks Eesti Aleksandrikooli küsimus, tõusis Köleri, Kreutzwaldi ja Hurda kirjavahetustes teisigi küsimusi. Tähtsaimana neist käsitleti uue eesti ajalehe asutamise vajadust.[26] Juba J. V. Jannseni esimese nädalalehe «Perno Postimehe» puhul olid J. Hurt ja Fr. R. Kreutzwald avaldanud rahulolematust oma algavas kirjavahetuses 1862. a. kevadel. Nende arvustus Jannseni ajalehe suhtes jäi baseeruvaks peamiselt rahulolematusele tema tagurluse puhul enam üldise ilmega kultuuriküsimuste alal. Kurjustati tema liigse moraalitsemise, vanast kirjaviisist järeleandmatu kinnipidamise jne. üle. Poliitilisi momente selles arvustuses esines vähe. Seevastu kannavad Peterburis 1863. a. sügisel koonduma hakanud eesti patriootide rühma rahulolematust Jannseni ajakirjandusliku suuna puhul peamiselt just poliitilised motiivid.

Kui Jannsen 1863. a. hakkas Tartus välja andma oma uut ajalehte «Eesti Postimees», mis oli juba tema isiklik omandus ja kus ei tarvitsenud esineda enam sõltuvalt väljaandjast, nagu «Perno Postimehes», oli Peterburi eesti rahvasõpradel nähtavasti teatavaid lootusi uuele ajalehele. Kuid juba veebruari lõpul 1864 teatas Köler peterburilaste täielikust pettumusest olnud lootuste puhul.[27] Eriti ärritas Kölerit Jannseni ajalehe liigne usuline moraalitsemine

[24] H. Wühner — J. Hurdale 27. IV 1864, Hurda kirjakogu.

[25] Vrd. Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 26. I ja 5. II 1864, Hurda kirjakogu; J. Köler — J. Hurdale 25. II ja 3. IV 1864, Hurda kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1910, lk. 453 ja 1911, lk. 29).

[26] Vrd. Hans Kruus, Vastasrindliku ajalehe soetamise küsimus ärkamisajal, «Õitsituled». Eesti Ajakirjanikkude Album. Koguteos VIII, 1929, lk. 19 jj. Vt. käesolev väljaanne, lk. 139 jj.

[27] J. Köler — J. Hurdale 25. II 1864, Hurda kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1910, lk. 454.).

ja saksameelne orientatsioon. Vastandina neile pahedele pidi eesti ajaleht autori arvates olema «ilmalikkudes asjades õpetlik» ja tooma «huvitavamaid asju Soome- ja Venemaalt» jne. Samast Köleri kirjast selgub, et Peterburi eesti patriootidel oli kindel kavatsus pealinnas asutada eestikeelne ajaleht.

Peterburi eestlaste kavatsus leidis kohe elavat vastukaja J. Hurdalt,[28] kes nägi Jannsenis kui ajakirjanikus enam rahva lõbustajat kui õpetajat, kelle usulistel vagatsemistel ta arvas puuduvat sisemise tõsiduse ja kes nende «ebapuhaste kunstitamistega» tahtvat meeldida ainult vanameelsete pastorite ringkonnale ning ajavat taga peamiselt oma taskuhuvi. Noor Hurt julgustas ka omalt poolt Peterburi patrioote lehe asutamisele, esitades loodetavate kaastöölistena kodumaalt nii ennast kui ka Kreutzwaldi, kes samuti leidis küllalt krõbedaid sõnu Jannseni tegevuse arvustamiseks.

Hoolimata Hurda teravast arvustusest Jannseni ajakirjandusliku tegevuse kohta ei saanud radikaalsema eesti poliitilise ajalehe soetamise küsimus temale siiski südameasjaks. Kuigi Köler oma kirjades Hurdale riivas korduvalt uue ajalehe asutamist, jättis viimane oma vastustes selle küsimuse edaspidi peaaegu täiesti puudutamata.

Kõige teravamaks jäi radikaalsema eesti poliitilise häälekandja küsimus esialgu peamiselt J. Köleril, kes oma kirjades Hurdale ikka ja jälle selle juurde tagasi tuli, avaldades rööbiti halvakspanu Jannseni «Eesti Postimehe» puhul. Eesti poliitiline ajaleht peab olema rahva kasvataja ja julgustaja — see nõudmine kujuneb Köleril aina tugevamaks ja selgemaks. Sellega seoses näeb Köler rahva aktiivsemas eneseavalduses abinõu, millega tõmmata keskvalitsuse suuremat tähelepanu Baltimail valitsevaile oludele ja anda Peterburi võimudele tõuget ja pidepunkte vajalike reformide suunas. Neid mõtteid avaldas Köler korduvalt 1864. a. kevadel.[29] «Eesti Postimehe» puhul pahandas Köler teravalt, et see polnud toonud lähemaid andmeid keisri käskkirjast poola talupoegadele maa pärisomanduseks andmise kohta, samuti ka mitte mainitud talupoegade saatkonna pidulikust vastuvõtust keisri juures, mis ometi oleks ka eesti talupoegi mõjustanud julgustavalt. Kibestunult kirjutab Köler: «Jannsenil puudub hea tahtmine meie rahvale m e e s olla» (17. märtsil 1864). Ja paar nädalat hiljemini palub Peterburi patriootide juht Hurta: «Jannsenile teatage võimaluse järele meie põlgust tema äraandliku tegevuse eest. Annaks Jumal, et pea võimalik oleks ühe ausa lehega Jannsenit tema auta ahnuse eest karistada» (3. aprillil 1864). «Eesti Postimees» jäi Kölerile «sakste eraleheks eesti keeles» (14. aprillil 1864).

Radikaalse suunaga eesti poliitilise ajalehe asutamisest ei tul-

[28] J. Hurt — J. Kölerile 13. III 1864, Köleri kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1910, lk. 455).

[29] J. Köler — J. Hurdale 17. III, 3. IV ja 14. IV 1864, Hurda kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 27—31).

nud esialgu siiski midagi välja. Kavatsuse teostamiseks puudusid olulised eeldused — toimetaja ja kindlam kaastööliste kontingent. Rahvahulki poliitiliselt kasvatava ajalehe puudust püüdis Köler, kel küsimus oli kogu aeg eriti südames, asendada oma sooja ja aktiivse toetamisega neile otsestele poliitilistele aktsioonidele, mille peategelasiks olid 1864. a. suvel ja sügisel Viljandimaa talupojad A. ja P. Petersoniga eesotsas. Kui aga siin tähtsamad üritused — saatkonnad keisri juurde lõppesid asjaosalistele väga tülikate sekeldustega ametivõimude poolt, vaibus nähtavasti ka Köleri senine ind uue eesti poliitilise ajalehe asutamisel, kuigi ta edaspidigi toonitas otstarbekohaselt toimetatud poliitilise ajalehe suurt kasvatavat väärtust.[30]

Eesti rahvusliku liikumise põhikeskuste suhtlemise algjärgust on pärit ka kodumaa eesti-orientatsioonilise ajaloo koostamise algatus.[31] See sõnastati juba 1863. a. lõpul Peterburi eesti patrioodide ringis. Selle ülesandena lausub Köler omas kirjas Hurdale — «et rahva vaimu natuke äratada».[32] Kuid sellise ajaloo koostamiseks ja väljaandmiseks oli ette näha rida tõkkeid ja raskusi. Algatusest haaras kohe ka Hurt kinni. Ja võimalike autoritena tulid kõne alla J. V. Jannsen, Fr. R. Kreutzwald ja teisigi. Kuid sündsa autori leidmine osutuski kõige raskemaks küsimuseks, mis pidurdas ürituse mitmeks aastaks.

Nagu eespool nägime, oli Viljandimaa tegelasil juba 1863. aasta suvel olnud kindlam kavatsus läkitada keisri juurde saatkond märgukirjaga kohapeal valitsevate olude ja soovitavate reformide kohta. 1864. a. kevadel hakati selle teostamiseks astuma ka tegelikke samme. Ja neist talupoegade palvekirjade-aktsioonidest kujuneski nüüd kõige varasem massiüritus eesti rahvuslikus liikumises.[33] Algatajaiks ja aktiivseiks juhtijaiks jäid siin eeskätt Viljandimaa tegelased, eriti uued esile kerkinud juhid vennad Petersonid. Innukaiks abistajaiks neis palvekirjade-aktsioonides olid viljandimaalastele Peterburi eesti patrioodid. Teised tolleaegsed rahvuslikud keskused (Hurt, Kreutzwald, Jannsen) jäid neist aktsioonidest täiesti kõrvale, paremal juhul tundsid neile ainult kaasa, olles neist üsna nõrgalt informeeritud.

Seoses nende palvekirjade-aktsioonidega otsustaski J. Köler 1864. a. suvel ette võtta reisi kodumaale. See reis oli pikemaajaline, kestes nähtavasti juuni lõpust umbes augusti keskpaigani. Tähtsaks osaks sellest reisist oli Köleri Võrus viibimine, kuhu mõneks päevaks oli sõitnud ka Hurt.[34] Siin oli kolmel silmapaistvamal eesti

[30] Vrd. J. Köler — J. Hurdale 16. II ja 1. VI 1865, Hurda kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 135, 137).

[31] Hans Kruus, Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele, «Ajalooline Ajakiri» 1930, lk. 129 jj.

[32] J. Köler — J. Hurdale 31. XII 1863, Hurda kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 185).

[33] Vt. käesolevas kogumikus uurimust: «Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid 1860-ndail aastail».

[34] Vrd. J. Hurt — J. Kölerile 14. IX 1864, Hurda kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 99).

haritlasel küllaltki mahti üksteist lähemalt tundma õppida, vestelda rahvuslike päevaküsimuste üle ja sepitseda nende puhul vajalikke kavatsusi. Üksmeelselt nähtavasti käsitleti selliseid probleeme, nagu Eesti Aleksandrikooli mõte, uus kirjaviis jne.; samuti arvustati ka Jannseni «Eesti Postimeest». Vähem ühist huvi leidis kindlasti eesti talupoegade märgukirjade ja saatkondade üritus. Hurt jäi nende suhtes täiesti passiivseks. Kreutzwald aga pidas selliseid aktsioone koguni kahjulikeks.[35]

Üldiselt pole märgata, et kokkusaamised Võrus oleksid tihendanud kontakti Köleri, Kreutzwaldi ja Hurda vahel, samuti ka, et nad oleksid hoogustanud nende rahvuslikku ettevõtlikkust. Hurt, kes tol ajal oli oma ülikooli lõpueksamite keerises ja seetõttu leidis vaevalt aega oma vanemate sõprade kirjadelegi vastamiseks, näib Võrus siiski Kreutzwaldile vähemalt isiklikult lähemale pääsenud olevat. Kui Kreutzwald varemini oma kirjades tituleeris Hurta «kõrgesti austatud härraks», siis asendus see pärast kohtumisi Võrus «kalli sõbra» nimetusega.[36] Samalaadilist isiklikku lähenemist Võru kokkusaamisest saadik võib märgata ka Kreutzwaldi ja Köleri vahekorras. Varemini Kreutzwaldi kirjades Kölerile esinenud pöördumine «austatud härra Köler» või «kõrgesti austatud ja armas härra akadeemik» asendus nüüd sellise tituleeringuga, nagu «kõrgesti austatud kallis sõber».[37]

Köleri ja Hurda vahekord oli juba enne kokkusaamist Võrus kujunenud õigegi sõbralikuks ja lähedaseks. Selliseks peamiselt Köleri suunamisel. Kui Hurt oma esimestes kirjades 1863. a. lõpul tarvitas pöördumist «kõrgesti austatud härra», siis arvas Köler, et see polevat omal kohal ja tarvitas omalt poolt esialgu «hea härra Hurt», lõpetades kirja «sooja südamega».[38] Ja peagi seisis mõlemalt poolt kirjade alguses «kallim sõber», «armsaim sõber» jne. Ühtlasi oli Köler südamesse võtnud Hurta Tartu õhkkonnast välja tuua ja soetada talle võimalusi oma silmaringi avardamiseks ka laiemat maailma näha.[39] Selle vajaduses veensid Kölerit veel rohkem 1864. a. suve kokkupuutumised, milledest ta märkas, et Hurt «maailmatundmises veel väga noor» on.[40] Hurt jättis mõningail praktilistel kaalutlustel Köleri sellekohased, näiliselt üsna sobivad pakkumised vastu võtmata.

Mainimisväärne oleks Võrus 1864. a. suvel toimunud lähenemise

---

[35] Vrd. Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 17. I 1865, Hurda kirjakogu.

[36] Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 1. IX 1864, Hurda kirjakogu. Kuid juba kirjas 17. I 1865 on tituleering jälle «austatud härra».

[37] Vrd. Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 12. XI 1863, 17. III ja 18. IX 1864, Köleri kirjakogu.

[38] J. Köler — J. Hurdale 31. XII 1863, Hurda kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 184).

[39] J. Köler — J. Hurdale 17. III, 3. IV ja 14. IV 1864, Hurda kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 27 jj.).

[40] J. Köler — J. Hurdale 26. IX 1864, Hurda kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 102).

puhul, et nüüd Köleri ja teiselt poolt Hurda ja Kreutzwaldi vahekordades üles kerkis ka laenu hankimise küsimus. Võlgades siplevale üliõpilasele Tartus ja oma kirjanduslikeks üritusteks raha vajavale Võru kirjamehele oli Köler, kuigi tol ajal veel mitte jõukas mees, siiski omaviisi «Peterburi onuks» või vähemalt meheks, kelle vahendamisel tundus olevat võimalik laenu soetada.[41] Köler suutis rahuldada üksi Hurda sellekohast soovi ja sedagi õige osaliselt.

Eesti rahvuslikule liikumisele märksa tagajärjekam kui kohtumine Kreutzwaldi ja Hurdaga oli Köleri kokkusaamine Viljandimaa tegelastega. Nende salakoosolek Lubjasaarel, mis korraldati Köleri osavõtul, kujunes oluliseks tähismomendiks järgneva talupoegade suursaatkonna organiseerimisel. A. Peterson ja tema kaaslased nägid pärast Lubjasaare koosolekut suurt vaeva, et organiseerida saatkonda ja koostada märgukirja, mis 9. nov. 1864 keisrile ära anti. Kuid see vaev poleks kindlasti andnud selliseid tagajärgi, kui kogu ürituse toetajate hulgas oleksid puudunud Peterburi eesti patrioodid J. Köleriga eesotsas.[42]

Kuigi 1864. a. suursaatkonna otsene lõppsiht nõutavate reformide taotlemise alal jäi Liivimaa saksa ametivõimude energilise vastutöötamise tagajärjel täies ulatuses saavutamata ja kuigi sellele aktsioonile järgnes toores surve asjaosaliste vastu, oli ometi kogu see üritus eesti rahvusliku liikumise arengus suure õhutava, rahvahulkade isetegevust kasvatava ja rahvus- ning sotsiaalpoliitilisi nõudmisi selgitava ja programmiks koondava tähtsusega. See suur massiaktsioon võis teostuda sellisena ainult Viljandimaa rahvameeste ja Peterburi eesti patriootide viljaka koostöö tulemusena.

Nagu juba tähendatud, jäid Kreutzwald ja Hurt, samuti ka Jannsen kogu sellest aktsioonist täiesti kõrvale. Ka hiljemini, kui Petersonide üritusi tabas väliselt ebaedu ja nad lõppesid mõlema venna vangistamisega, oli Hurt sellega ühenduses arenenud sündmusist ainult nõrgalt ja üsna kaudselt informeeritud.[43] Kreutzwald aga, märgates, et palvekirjade-aktsioonid tekitavad rahva keskel ärevust, oli koguni kibestunud, et ka «parema arusaamisega mehed» loodavad sellise ässitamisega olukorda parandada.[44] Jannsen oli 1864. a. sügisese suursaatkonna organiseerimisest küll mõnevõrra informeeritud, kuid nähtavasti kuidagi kaudselt. Kui Tartust Peterburi sõitvaid talupoegade saadikuid ähvardas tabamine ametivõimude poolt, oli Jannsen neid hoiatamas ja neile vähemohtlikku

[41] Vrd. J. Hurt — J. Kölerile 14. IX 1864, Köleri kirjakogu; samuti J. Köler — J. Hurdale 26. IX 1864, Hurda kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 99 jj.). Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 12. I 1865, Köleri kirjakogu.

[42] Vt. käesolevas kogumikus uurimust: «Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid 1860-ndail aastail».

[43] Vrd. J. Hurt — J. Kölerile 14. IX 1864, 8. I ja 9. VII 1865, Köleri kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 100, 133, 140).

[44] Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 17. I 1865, Hurda kirjakogu.

teed soovitamas. Võib uskuda sedagi, et ta unetu öö mööda saatis, piineldes kartuses, et linnast lähtuvad saadikud vangistatakse.[45] Hiljemini avaldas ta üsna tagasihoidliku sõnumigi saatkonna kohta oma «Eesti Postimehes».[46] See on ka kõik, mis meil teada J. V. Jannseni hõredailmelisest suhtumisest viljandimaalaste organiseeritud palvekirjade-aktsiooni.

Jäädes seega ainult viljandimaalaste ja Peterburi eesti patrioodide ühisürituseks, mõjustasid 1864. a. palvekirjade-aktsioonid mõlemaid rühmi teineteisele lähendavalt ja süvendasid eriti tugevasti viljandimaalaste endi vahel vastastiku ühtehoiu-meelsust. Neis aktsioonides esile tungiv poliitiline radikalism sai kohalike saksa ametivõimude poolt tema vastu tarvitusele võetud karmi surve tõttu väliselt raske hoobi. Ka see mõjustas tugevasti järgnevat eesti rahvuslikku liikumist ja ühtlasi ka selle põhikeskuste omavahelist suhtlemist. Üheks olulisemaks tagajärjeks oli J. V. Jannseni mõju ja erikaalu tõus eesti rahvuslikus elus, mis jõudis oma haripunktile esimese üldlaulupeoga 1869. aastal. Jannsen on 60-ndate aastate teisel poolel juba märksa enam arvestatav tegur eesti rahvuslike põhikeskuste hulgas. 1864. aasta pole temastki hoopis jäljetult mööda läinud. Jäädes küll endiselt «heade ülemate» ähvardavate ja hoiatavate pilkude kartlikuks ja ettevaatlikuks arvestajaks, laseb ta siiski oma ajakirjanduslikesse purjedesse mõnevõrra uut radikaalsuse tuult. Ja radikaalid omalt poolt püüavad Jannsenile läheneda, temaga kooskõ töötada. Sellise suhtlemise taustal kerkib 60-ndate aastate teisel poolel järgmise perioodi suurim poliitiline kuju — C. R. Jakobson. Ja uue üritusena tuleb juurde Eesti Kirjameeste Seltsi asutamise taotlus, mis tekitab uusi kombinatsioone eesti rahvusliku tegelaskonna suhtlemises.

II

Eesti talupoegade 1864. a. palvekirjade-aktsioonide, eriti sügisese suursaatkonna fiasko oli esmajoones raskeks hoobiks just asjaosalistele — Viljandimaa tegelastele ja Peterburi eesti patrioodidele, iseäranis J. Kõlerile. Kõnelemata rusuvast muljest, mida avaldas vendade Petersonide vangistamine ja sõjaväe majutamine Viljandimaa valdadesse, olid häirivad ja ettevaatusele manitsevad valitsusvõimude sammud vabadusse jäetud tegelaste suhtes. Läbiotsimised poliitiliselt õige lojaalse H. Wühneri ja J. Adamsoni

---

[45] Nii kirjeldab M. Mitt, kes Jannseniga septembris 1864 saadikute Tartust lähtumise ajal isiklikult kokku puutus. — A. Kruusberg. Venestamise tulekul. Mälestused ja dokumendid (Eesti Ajaloo Arkiiv nr. 2), 1922, lk. 8—10. Vähem usutav on väide, et kogu saatkonna organiseerimine hoiti teadlikult «Jannseni eest varjul», — H. Prants, J. V. Jannseni püüded ja sihid, «E. Kirjandus» 1921, lk. 54.

[46] «E. Postimees» 1864, nr. 48, lk. 389.

juures olid küllaltki pahaendelised ajamärgid.[47] Hoolas politseiline järelevalve eesti tegelaste suhtes, mis ka nende kirjavahetuse võttis kontrolli alla, halvas vähegi normaalset suhtlemist ja tõkestas vabat omavahelistki mõtetevahetust, veel enam aga nende poliitilist aktiivsust.

H. Wühner, kes seni olnud aktiivsemaid tegelasi Eesti Aleksandrikooli mõtte arendamisel, tõmbus sellest nüüd hoopis eemale.[48] J. Köleri sõbrad Viljandimaal kaotasid mõneks ajaks igasuguse kontakti temaga. Kodumaal levis ainult kurje kuuldusi Peterburi eesti patriootide juhi kohta. Veel 1865. a. kevadel, kui esialgne survelaine oli mõnevõrra vaibunud, olid Viljandimaa tegelased murelikus teadmatuses Köleri saatuse suhtes. Märtsis käisid kaks Tarvastu koolmeistrit sel puhul Võrus Fr. R. Kreutzwaldi juures teateid hankimas.[49] Meeste käitumine tunnistas äärmist ettevaatlikkust. Neil oli kaasas paar rida H. Wühnerilt soovituseks. Kuid see väike kirjariba oli peidetud ettevaatlikult saapasse, sest et oli esinenud juhtumeid, kus isikuid reisidel läbi otsiti, et veenduda, kas nad ei kanna enesega mingit kahtlast kirjatükki kaasas. Ühtlasi palusid koolmeistrid Kreutzwaldi, et ta hoiduks Viljandimaa tegelastele kirjutamast, sest et kõik postiga saadetud kirjad ametivõimude poolt järjekindlalt avatakse.

Kuigi P. Petersoni vabastamine senati otsusel mais 1865 mõjus mõnevõrra julgustavalt,[50] jäi politseiline järelevalve eesti rahvuslike tegelaste suhtes endiselt hoolsaks, tegelased aga omalt poolt vastavalt ettevaatlikeks. Sellisena püsis olukord 1866. aastani, osalt järgmisenigi. Veel 1866. a. sügisel kandis J. Adamsoni kiri J. Kölerile märkust: «Willandi Silla kohtu Herra von Bock 2. Nov. 1866 minu silma al läbi lugenud».[51] Ja veel jaanuari lõpul 1867 pidi Fr. R. Kreutzwald teatama J. Kölerile, et tema korrespondents kodumaal avatakse ja et samuti temast kõneldakse kui viljandimaalaste ässitajast.[52] Kuna postisaladus pärast 1864. a. suursaatkonna fiaskot eesti tegelastele polnud kindlustatud ja ka käsitsi kirjade saatmise suhtes tuli olla ettevaatlik, siis kujunes nende suhtlemine lähemal järgmisel ajal võrdlemisi hõredaks, mis avaldub iseloomuliselt ka säilinud kirjavahetustes.

Suhteliselt tihedana püsis esialgu kirjavahetus ainult J. Köleri ja J. Hurda vahel. 1864. a. sügisest, kui Köler oma kodumaareisilt pealinna tagasi jõudis, kuni järgmise aasta sügiseni, mil nende tegelaste kirjavahetus katkes pikemaks ajaks, ligemale paariks aastaks, on säilinud kirju Hurdalt Kölerile 7 ja Kölerilt Hurdale

---

[47] Vrd. M. Lipp, Hans Wühner, — Eesti Kultura II; 1913, lk. 103; läbiotsimise kohta J. Adamsoni juures O. Stamm, stipendiaadiaruanne rahvatraditsiooni kogumise kohta ärkamisajast Paistu kihelkonnas, 1932 (EKIA), lk. 10.

[48] H. Wühneri deklaratsioon jaanuaris 1865, Adamsoni kirjakogu.

[49] Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 29. VIII 1865, Köleri kirjakogu.

[50] Vrd. Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 1. VII 1865, Köleri kirjakogu.

[51] J. Adamson — J. Kölerile 9. X 1866, Köleri kirjakogu.

[52] Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 31. I 1867, Köleri kirjakogu.

sama palju.[53] Nagu vareminigi, riivatakse poliitilisi küsimusi selles kirjavahetuses suhteliselt vähe. Esikohal seisavad kultuurialased probleemid, eeskätt uus kirjaviis ja Eesti Aleksandrikool. Hurt kolis 1865. a. algul Hellenurme mõisa koduõpetajaks, andus peaaegu täiesti oma pedagoogilistele ülesannetele[54] ja kadus mõneks ajaks aktiivsest eesti tegelaskonnast. Tema suhtlemine teiste eesti rahvuslike tegelastega Hellenurmes teotsemise, Otepää prooviaasta kestel ja Kuressaares kooliõpetajaks olemise ajal (1865—1868) oli õige hõre ja lõtv.[55]

Ka Kreutzwaldi ja Köleri kirjavahetus ei taha 1864. aastale järgnenud depressiooni-ajastul kuidagi sobida. Eriti tagasihoidlik on Köler, mis põhjustab Kreutzwaldilt iroonilise märkuse tema suhtes: «Selles on konsekventsi ja iseloomukindlust, et Teie lasete oma sõpru enne vajalikult igatseda, kui otsustate enesest anda elumärki».[56] Sellelaadilisi märkusi esineb Kreutzwaldi poolt hiljeminigi.[57] Ka Kreutzwaldi korduvad küllakutsed Kölerile ei anna tagajärgi.[58] Hõre kirjavahetus Köleri ja Kreutzwaldi vahel katkeb pikemaks ajaks 1868. aastal.

Kokku võttes tuleb konstateerida kõigi seniste aktiivsemate eesti rahvuslike keskuste suhtlemises pärast 1864. a. märgatavat lõtvumist. Kui see ka ühelt poolt, nagu J. Hurdal, oli tingitud enam isiklikest põhjusist, siis üldisemalt põhjustas selle poliitiline kriis, mis haaras aktiivsemat eesti ühiskonda 1864. a. palvekirjade-aktsioonide äpardumise tagajärjel. Oli oluline, et see tabas kõige teravamini äsjases liikumises just kõige aktiivsemaid keskusi — Viljandimaa tegelasi ja Peterburi eesti patrioote. Radikaalne suund, mis eesti rahvuslikus liikumises 1864. aastal oli hoogsalt esile tungimas, oli nüüd saanud tugevasti vapustada.

See oli ärkava eesti ühiskonna meeleoludes küllaldaseks eeldu-

---

[53] Vt. Hurda ja Köleri kirjakogud (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 99—103 ja 133—143).

[54] Vrd. J. Hurt — J. Kölerile 5. X 1865, Köleri kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 143).

[55] J. Hurda tegevuse kohta mainitud ajal vt. tema autobiograafia, mille tõlkes välja andnud H. Koppel, Lühike ülevaade õpetaja Jakob Hurda ametiaja üle Otepääl 1872—1880, — Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat IX—X, 1933/34, lk. 128 jj. 1865. a. sügisel katkes Hurda ja Köleri kirjavahetus pikemaks ajaks. Säilinud kirjades vahe 5. X 1865 kuni 31. VIII 1867, siis 1867. a. sügisel 1 kiri Hurdalt ja 2 kirja Kölerilt, mille järel (22. X 1867) jällegi paus 13. X 1871. Mõned vahepealseist kirjadest — siiski ainult üksikud — on kaotsi läinud. (Kirjade tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 142—145 ja 183—186.) Hurda ja Köleri vahepealset jahenemist iseloomustab ka kirjades esinev tituleering. Hurda kirjas 31. VIII 1867: «Armas Koehler», kirjas 13. X 1871: «Armas Eesti vend». Kreutzwald omalt poolt kaebab (kirjas Kölerile 29. VIII 1865, Köleri kirjakogu), et ta on kaotanud Hurdaga igasuguse kontakti. Kreutzwaldi kirjadest Hurdale on pärast 1864. a. sügist säilinud ainult 3 (17. I 1865, 13. IX 1867 ja üks hilisemast ajast). Kaotsiläinuid ei või olla kuigi palju.

[56] Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 1. VII 1865, Köleri kirjakogu.

[57] Vrd. Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 28. I 1866, Köleri kirjakogu.

[58] Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 12. IV ja 21. VI 1866, Köleri kirjakogu.

seks reaktsioonile, mis kindlustas J. V. Jannseni positsiooni ja toetas selle tõusu. Jannsen saabki nüüd nagu uut hoogu oma tegevuses. 1865. aastal on ta elavalt aktiivne «Vanemuise» seltsi organiseerimisel,[59] mis sama aasta sügisel käima saab ja kujuneb tähtsaimaks vahendiks tema seltskondlike ürituste teostamisel.

Ka oma «Eesti Postimehes» hakkab Jannsen tarvitama mõnevõrra värskemat tooni, sallides selles ka oma opositsionääride kaastööd. Teatav muutus selles suunas oli toimunud juba pärast seda, kui toimetaja 1864. a. suvel oli teinud paarinädalase reisi Peterburi.[60] Olulisemaks osutus Jannseni vastutulelikkus eriti põnevaks kujunenud uue õigekeelsuse küsimuses, mis oli kogu vastasrinna ühiseks asjaks. Jannsen hakkas võimaldama oma ajalehe veergudel vähemalt poleemikat õigekeelsuse küsimusis, kus siis ka uue kirjaviisi pooldajad said sõna võtta. See väike vastutulelikkus, mis küll ei rahuldanud Kreutzwaldi, samuti ka mitte Kõlerit, oli siiski teatavaks õhuauguks opositsioonile.

Peterburi eesti patriootide keskel ei kustunud küll ka pärast 1864. aastat uue ajalehe asutamise mõte.[61] Kuid poliitilis-psühholoogilised eeldused selle teostamiseks olid nüüd märksa vähem soodsad, kõnelemata teistest seni püsima jäänud tõkkeist, milleks olid opositsiooni kandvate ja juhtivate elementide hõredus ja koondamatus. Niisugune oli olukord, kui Peterburis toimus C. R. Jakobsoni rahvuslik virgumine ja tema juurdetulek eesti patriootide hulka.

C. R. Jakobson hakkas esinema aktiivse tegurina eesti tegelaskonnas 1866. aastal. Siitpeale algas ta oma kaastööd «Eesti Postimehes»,[62] tuues lühikese ajaga selle veergudele seni eesti ajakirjanduses olematu võitlushoo. Ja ühtlasi tõusis Jakobson ka keskseimaks kujuks eesti rahvuslike põhikeskuste suhtlemises.

Eriti lähedased ja tihedad pidid olema Jakobsoni suhted J. Kõleriga, kes oli tema rahvuslik ärataja ja mõjustaja. Kuna nende suhtlemise algus oli vahetult otsene, jätmata kirjalikke jälgi, siis on meil ka vähe andmestikku selle kohta. Igatahes kujunes nende vahekord peagi südamlikuks sõpruseks. Ja Jakobson omalt poolt suhtus oma vanemasse sõpra suure tunnustuse ja tänuga. Kõler oli talle algusest peale eesti rahvale «ülem kullatükk»,[63] püsides samalaadiliselt tunnustatavana hiljeminigi.[64] Jakobsoni kirjad Kõlerile, mis säilinud, on rõhuvas enamikus pärit hilisemast ajajärgust, kui ta asus juba pidevalt kodumaal. Kõige varasemana on

---

[59] Vrd. «Vanemuine» 1865—1925, Tartu 1925, lk. 12 jj.

[60] Vt. «E. Postimees» 1864, nr. 25, 27—32.

[61] Vrd. J. Köler — J. Hurdale 16. II ja 1. VI 1865, Hurda kirjakogu (tõlge «E. Kirjanduses» 1911, lk. 135 ja 137).

[62] A. Jürgenstein, Carl Robert Jakobsoni elu ja töö, Tartu 1925, lk. 39 jj.

[63] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 5. XII 1868, Adamsoni kirjakogu («E. Kirjandus» 1913, lk. 124).

[64] Vrd. J. Adamson — J. Kõlerile 16. II 1877, Köleri kirjakogu.

alal hoidunud kiri 12. VIII 1868,[65] mis tunnistab selle saatja usalduslikku lähedust adressaadile nii isiklikes kui rahvuslikes küsimustes.

Suure tähtsusega — ja seda kogu eesti rahvusliku liikumise ja sel ajal algatatud ürituste seisukohalt — oli võrdlemisi varaselt tiheda kontakti tekkimine C. R. Jakobsoni ja Viljandimaa tegelaste vahel. See sai alguse nähtavasti Viljandi- ja Pärnumaa talupoegade saadikute Peterburi-reisist 1866. a. kevadel, mis tehti keisrile hõbepulmade puhul õnne soovimiseks. Holstre esindajana oli pealinnas käinud J. Adamson,[66] kes nähtavasti Köleri vahendamisel oli tutvunud ka C. R. Jakobsoniga.

Otsest kirjalikku suhtlemist uute tuttavate vahel esialgu siiski ei kujunenud, kuigi Jakobson oli jätnud Adamsonisse tugeva ja lähendava mulje, mis veel enam süvenes Peterburi noore kooliõpetaja järgnevate kirjutiste mõjul «Eesti Postimehes».[67] 1866. a. suvel käis Jakobson kodumaal, viibides umbes kuu aega Holstre mõisas A. Petersoni juures, kus viimane oli valitsejaks. Ta külastas ka ärksamaid talunikke ja nõutas neilt ka laenu oma raamatute kirjastamiseks, mis osaliselt õnnestus.[68]

Kirjalikku suhtlemist Viljandimaa tegelastega sellele külaskäigule esialgu nähtavasti siiski ei järgnenud. Veel sama aasta hilissügisel nõutas J. Adamson Kölerilt Jakobsoni aadressi, kuid veel järgmise aasta aprillis oli see kiri vastamata,[69] nähtavasti Köleri ettevaatlikkuse tõttu kõvendatud politseilise järelevalve tagajärjel tema suhtes.

Kontakt Adamsoniga ja üldse Viljandimaa ärksamate tegelastega Jakobsonil tiheneb 1867. a. suvel, mil ta viibis mõnda aega kodumaal, külastades ka Holstret. Vahekord Adamsoniga oli Jakobsonil sama aasta sügiseks kujunenud niivõrd lähedaseks, et ta võis teda nimetada «armsaks sõbraks», ennast aga viimase suhtes «truuks sõbraks».[70] Tekkivas kirjavahetuses, mis esialgu ei kujune küll kuigi sagedaseks, on meestel vahetada mõtteid mitmesuguste rahvusliku elu küsimuste üle. Jakobsoni huvitab iseäranis oma raamatute levitamine, mille alal Adamson on agaralt tegev.

Eriti tähtis koht Jakobsoni ja teiselt poolt kodumaa, iseäranis muidugi Viljandimaa rahvuslike tegelaste suhtlemise arengus on 1868. a. suvel. See oli juba üsna mitmes suvi, mille Jakobson jällegi, nagu endale rahvuslikku teotsemisjõudu ammutada püüdes, veetis kodumaal. Seekord ei tulnud ta siia sugugi suvepuhkusele, vaid kibedale rahvuslikule tööle. Juba eelnenud kevadtalvel oli

---

[65] Ära trükitud «E. Kirjanduses» 1912, lk. 187 jj.

[66] Vrd. V. Reiman, Jaan Adamson, Tartu 1913, lk. 59.

[67] J. Adamson — J. Kölerile 9. X 1866, Köleri kirjakogu.

[68] A. Peterson — H. Hennole 26. VIII 1912, Henno kirjakogu.

[69] Vrd. viimatitsiteeritud kiri ja J. Adamson — J. Kölerile 12. IV 1867, Köleri kirjakogu.

[70] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 30. IX 1867, Adamsoni kirjakogu (ära trükitud «E. Kirjanduses» 1913, lk. 119).

temas lõplikult valminud mõte asutada «literaari selts», mille peamiseks ülesandeks pidi olema heade eesti raamatute kirjastamine ja levitamine. Sellest kavatsusest, mis leidis kohe pooldamist ka J. Adamsoni ja nähtavasti teistegi Viljandimaa ärksamate koolmeistrite poolt, kasvaski välja Eesti Kirjameeste Selts,[71] mis Jakobsonil kogu järgneval ajastul on eriti südames ja mille teostamine pannakse liikvele just tema poolt.

Osa võttes 1868. aasta 27. ja 28. juunil Viljandis ärapeetud kihelkonnakooliõpetajate konverentsist, sellel ka esinedes, sai Jakobson lähemasse kontakti sealsete haridustegelastega. Sellele konverentsile kokkutulnud õpetajaile esitas ta ka oma «Eesti õppetuse raamatude laiali lautamise» seltsi mõtte, mis leidis nähtavasti üldist pooldamist. Siis pikemat aega Tartus viibides koostas Jakobson kavatsetava seltsi põhikirja, millele asutajaiks nõustunute allkirju kogudes ta sama aasta varasügisel sõitis läbi veel rea Tartu- ja Viljandimaa kihelkondi. Kogu see üritus tõi Jakobsoni tutvuskonda suure osa ärksamaid ja rahvuslikult meelestatud eesti kooliõpetajaid, ühtlasi ühendades neid temaga ja omavahel ühise ettevõtte sidemetega. Kuigi selle seltsi asutamise kavatsus hiljemini — juba pärast esimest üldlaulupidu — pidi läbi tegema hulga keerdkäike ja teostus hoopis teisiti, kui Jakobson algul plaanitsenud, oli ometi tema teene, et tähtis rahvuslik üritus oli liikvele pandud ja temale värvatud suhteliselt laialine pooldajate ja toetajate kontingent.

Kui ajakohase eestikeelse õppekirjanduse soetamise küsimus ja selle lahendamiseks uue rahvusliku seltsi asutamise kavatsus viis Jakobsoni 1868. a. suvel kokkupuuteisse hulga eesti kooliõpetajatega, siis tekkis tal samal ajal kontakt ka talurahva esindusega, vallavanematega. Ja siit sai hoogu Jakobsoni teine üritus, mis tal nüüdsest peale on tähtsaima ülesandena aastaid südames, — oma ajalehe asutamine.[72]

Peale ülalesitatud konkreetsete tulemuste Jakobsoni tegevuses tema kodumaal viibimine 1868. a. suvel andis kogu tema rahvuslikule teotahtele uut hoogu ja värskust. Tõusev aktiivsus kodumaa kohalike tegelaste ja rahvahulkade keskel, mida ta märkas oma kokkupuuteil nendega, sisendas temasse määratu optimismi rahvusliku liikumise edu suhtes. Suve lõpu poole, viibides veel Tartus, kirjutas ta Kõlerile oma meeleoludest: «Kus ma mullu veel õiget seemetgi ei näinud, seal leian ma nüüd igal pool kaunist vilja ja ilusaid lillisid ja lauljaid lindusid, nõnda et rikkamat kevade aega süda ei soovigi.» Seda nähes oli Jakobsoni usk oma rahva tulevikku «selle aea sees nii kasvanud ja kindlaks läinud, et teda enam keegi ei või maha lõhkuda». Nii «kindlaks on ta selle lühikese aea sees

[71] Vt. pikemalt Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts. Tegevusolud, tegelased, tegevus, Tartu 1932, lk. 33 jj.

[72] Vt. käesolevas kogumikus artikkel: «Vastasrindliku ajalehe soetamise küsimus 1860—70-ndail aastail».

läinud, nõnda et ta mägesid paigast võiks tõsta».[73] Eriti olid just Holstre ärksad tegelased Jakobsoni südame võitnud ja talle suurt hoogu andnud, nii et mõni kuu hiljeminigi ta kirjutab nende puhul: «Kui ma nende peale mõtlen, siis läheb mo süda igakord soojaks.»[74]

Juba esitatudki andmestikust on küllalt selge, millist suurt jõudu ja teotsemishoogu Jakobson ammutas oma tihedast suhtlemisest just kodumaa kohalike tegelastega ja rahvahulkadega 1868. a. suvel. See oli õigesti ja õnnestunult valitud suhtlemise suund, mis tunnistas C. R. Jakobsoni tõhusat poliitilist vaistu ja oli tähtsaks teguriks kogu rahvusliku liikumise ja uue tõusva juhtiva tegelase enese aktiivistamisel. Muutunud oludes oli see õieti sama tee, mille oli valinud Köler ja koos temaga teised Peterburi eesti patrioodid 1864. aastal omapoolse aktiivse toetamisega talupoegade palvekirjade-aktsioonidele. See oli tihedama kontakti otsimine liikumist kandva rahvamassiga. Kriis, mis oli järgnenud tollekordsele aktsioonide nurjumisele, oli nüüd, 1868. aastal juba ilmselt möödumas. Ja jälle oli lootuslikke eeldusi elulise, kord juba varemini eesti ärkamisliikumises nii efektselt rakendatud meetodi kasutamiseks.

Otsides tihedamat sidet eeskätt rahvategelastega ja tõustes sel teel juba õigegi populaarseks rahvuslikuks juhiks, hoolis Jakobson ilmselt kaunis vähe suhtlemisest seni juhtivamale osale pretendeerivate tegelastega. Nii näiteks pole mingeid jälgi 60-ndailt aastailt tema suhtlemisest Fr. R. Kreutzwaldiga, samuti ka J. Hurdaga. Viimasega näib Jakobson siiski juba 1867. a. sügisel tuttav olevat. Ja Hurda kavatsus loobuda pastorikutsest ning hakata välja andma uut eesti ajakirja leiab Jakobsonis sooja pooldamist.[75] Kodumaa silmapaistvamaist tegelasist peale viljandimaalaste tekib Jakobsonil elavam suhtlemine esialgu ainult J. V. Jannseniga,[76] nähtavasti ühenduses kaastööga tema «Eesti Postimehele». Sellest 1866. aastal alanud kirjavahetusest ainult Jannseni poolt säilinud kirjad näitavad juba algusest peale noore sugestiivse võimega Jakobsoni aktiivistavat mõju «Eesti Postimehe» konservatiivsele toimetajale. Vahekord mõlema mehe vahel areneb küllaltki lähedaseks, nii et Jakobson peab võimalikuks Jannsenil lasta läbi vaadata oma «Kooli lugemisse raamatu» käsikirja. On ka muidugi enam kui tõenäone, et Jakobson oma suvistel kodumaal viibimistel külastas ka J. V. Jannsenit Tartus, kuigi selle kohta pole säilinud otseseid jälgi.

Siin tutvus ta isiklikult ka «Eesti Postimehe» toimetaja vaimuka tütre Lydiaga — hiljemalt 1868. a., võimalikult juba 1867. a. suvel. Juba varemini oli ta suure heatahtlikkusega arvustanud tema

---

[73] C. R. Jakobson — J. Kölerile 12. VIII 1868, Köleri kirjakogu (ära trükitud «E. Kirjanduses» 1912, lk. 187).

[74] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 5. XII 1868, Adamsoni kirjakogu (ära trükitud «E. Kirjanduses» 1913, lk. 124).

[75] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 30. IX 1867, Adamsoni kirjakogu (ära trükitud «E. Kirjanduses» 1913, lk. 119).

[76] Vt. A. Jürgenstein, Carl Robert Jakobsoni elu ja töö, lk. 55 jj.

luuletuskogu «Vaino-lilled» ja olnud autoriks tema varjunimelegi «Koidula». Kirjavahetus uue võluva naistuttavaga algas Jakobsonil aga alles 1869. a. kevadtalvel, Koidula algatusel ja võttis peagi õige sõbraliku ja intiimse tooni. Kevadel veel «auustatud preili» Koidula oli sügiseks Jakobsonile juba «auustud sõbrana».[77]

Kui lõpuks veel mainida Koidula algatatud kirjavahetust Fr. R. Kreutzwaldiga detsembris 1867,[78] mis omab tolleaegse eesti rahvusliku liikumise eripärast ja ajaloo allikana ülitähtsat kohta, oleme vähemalt nimetanud kõik tähtsamad suhtlemissuunad meie rahvuslike põhikeskuste vahel enne esimest eesti üldlaulupidu 1869.

Kokku võttes võime konstateerida, et kõige elavamaks aastaks ja ühtlasi suurel määral alguseks rahvuslikeks keskusiks kujunevate isikute vahel esimeste tutvuste loomisel oli 1863. a. Tähtsaiks tegureiks ses suhtes oli Eesti Aleksandrikooli mõtte edasiarendus ja J. Köleri ringreis samal suvel. Kontakt Peterburi eesti patriootide, eriti Köleri ja teisalt Viljandimaa tegelaste, iseäranis vendade Petersonide vahel andis ulatuslikke tulemusi 1864. a. palvekirjadeaktsioonides. Sama aasta sügisese suursaatkonna taotluste nurjumine välistegurite vägivaldse vahelesegamise tagajärjel põhjustas eesti ärkavas ühiskondlikus elus terava kriisi, mis andis tagajärgi ka rahvuslike põhikeskuste suhtlemises, põhjustades siin sunnitud lõtvumise. Kriisist toibuti aegamööda. Ja alles 1868. aastal näib see olevat lõplikult möödunud. Vahepeal tegevusse astunud C. R. Jakobson oli tõusnud samaks ajaks uueks rahvuslikuks keskuseks, kes pani liikvele Eesti Kirjameeste Seltsi asutamise mõtte ja hakkas astuma samme uue radikaalse ajalehe asutamiseks. Mõlemad üritused viisid tema kontakti kohalike rahvategelastega.

See oli õigegi kihav ja algatuslikult arenev elu, mis haaras ärkavat ja äratatavat eesti ühiskonda, eriti selle juhtkonda 60-ndail aastail. Lühikese aastate rea kestel, 5—6 aasta jooksul olid peajoontes selgunud liikumise tähtsamad ülesanded ja fikseeritud ka need üritused, mille ümber koondus teadlik rahvuslik elu järgneval ajastul, — Eesti Aleksandrikooli mõte ja Eesti Kirjameeste Selts. Eesti rahvuslike põhikeskuste tekkimise, tegevuse ja suhtlemise vaatlus näitab selgemini kui miski muu, et eesti rahvusliku liikumise tee oli rajatud ja peaaegu täiesti valmis juba 60-ndail aastail, enne esimest üldlaulupidu.

Sel teel oli ka juba küllaltki sõidetud. J. V. Jannseni algatatud ja organiseeritud üldlaulupidu ei tähendanud mingit pööret ega uut ajajärku selle tee ehitamisel. Üldlaulupidu oli ainult pidurong, mis omajagu tutvustas seda teed laiemaile hulkadele, kaugemaist kolgastest kokkutulnud inimestele ja oli propagandaks selle tarvitamisele.

Meie vaatlus näitab ühtlasi, et juhtijaiks ja rajajaiks rahvuslikus liikumises 60-ndail aastail polnud J. V. Jannsen, ka mitte

---

[77] C. R. Jakobsoni kirjad Koidulale, «E. Kirjandus» 1911, lk. 365 jj.
[78] Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I, Tartu 1910; II, 1911.

J. Hurt, kes üldlaulupeol ja pärast seda olid laiemale avalikkusele silmapaistvamaiks tegelasiks. 60-ndate aastate rahvusliku liikumise rajajad ja juhid olid Viljandimaa talurahva keskelt tõusnud haritlased (J. Adamson, A. ja P. Peterson) ja Peterburi eesti patrioodid, eriti J. Köleriga eesotsas, kellele aastakümne teisel poolel seltsis C. R. Jakobson. Neilt on pärit peaaegu eranditult kõik algatused, mille teostamise püüded õieti tekitasidki selle ajaloolise nähtuse, mida tunneme eesti rahvusliku liikumisena 60-ndail aastail.

Kuid pärast esimest üldlaulupidu lükkusid just need, radikaalsemat suunda esindavad juhid liikumisest kõrvale. Fr. Tuglase kapitaalne uurimus «Eesti Kirjameeste Selts» käsitab seda muutust just laulupeo tagajärjena.[79] See on suurel määral õige, kuid vajab siiski teatavat täiendust ja korrektuuri. Üldlaulupeo kaudu muidugi populariseerusid selle mõõdukad juhtivad tegelased J. V. Jannsen ja J. Hurt, mis oli soodustavaks eelduseks nende mõju tõusule. Aga liikumisest osa võtnud laiem mass ja osa selle kohalikke juhte oli saanud otsustava tõuke oma poliitilisele orientatsioonile juba 1864. a. palvekirjade-aktsioonide välisest äpardusest. Kartlikele, survest terroriseeritud reameestele oli küllaltki põhjust kahelda seni katsetatud radikaalsemate vahendite puhul. Ja nii lähenesid nad neile mõõdukuse meetoditele, mida kuulutas J. V. Jannsen.

Kogu eesti rahvuslikule liikumisele tol perioodil oli saatusliku tähendusega, et J. V. Jannsen jäi ajakirjanduslikul väljal peaaegu ainuvalitsejaks. Radikaalsel opositsioonil ei õnnestunud soetada oma avalikku organit. Oma häälekandja puudusel hakkas opositsiooni silmapaistvaks tegelaseks tõusev C. R. Jakobson Jannseni kaastööliseks. Võrdlemisi lühikese ajaga tõi ta oma kirjutistega «Eesti Postimehe» veergudele vähemalt mõneks ajaks seni eesti ajakirjanduses olematu võitlusvaimu. See suurendas ka lehe väljaandja ja toimetaja populaarsust. Esimene üldlaulupidu viis selle arengusuuna Jannseni mõju tõusus oma haripunktile.

---

[79] Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts, lk. 27.

EESTI VASTASRINDLIKU AJALEHE SOETAMISE KÜSIMUS 1860—70-ndail AASTAIL

J. V. Jannsen, kelle silmapaistvate teenete hulgas eesti rahvusliku liikumise algjärgul juba 50-ndatest aastatest peale oli esimeses reas pideva eesti ajakirjanduse rajamine uues ajajärgus, polnud siiski mees, kes oleks suutnud tõusta kõigiti progressiivseks rahvategelaseks. Jannsen polnud ka võitleja, kes oleks heitnud massidesse edasitungi tulisõnu heitluseks oma eluõiguste ja enesemääramise eest.[1]

Olud olid muidugi kitsad ja kitsas ka see tsensuurivärav, millest läbipääsemiseks rahvuslik trükisõna enne avalikkuse ette jõudmist oli sunnitud laskma end lamedaks suruda. Kuid Jannsen tegi oma ajakirjandusliku koorma juba ette märksa kitsamaks sellest väravast. Et siit laiemategi koormatega suudeti läbi pääseda, näitavad küllalt selgesti C. R. Jakobsoni kirjutised «Eesti Postimehes» 1870. aastani ja tema hilisem häälekandja — «Sakala». Poliitiliselt silmaringilt kitsapiiriline, mõjustatud peamiselt kohalikust balti-saksa alalhoidlikust ajakirjandusest, isiklikus elus sõbralik ja heas vahekorras kirikuõpetajate ning mõisnikega ja püüdes samal ajal ujuda ikka võimalikult pärivett, silmast laskmata oma aineliste sissetulekute väljavaateid, lähtus Jannsen oma ajakirjanduslikus tegevuses seisukohast, et rahva edenemistee on veel küllaltki avar, kus pole tarvis ägedamaid uuenduste nõudmisi. Püütagu ainult vaikselt tööd teha oleva korra raamistikus ja oodatagu vajalikke uuendusi «hea ülemate ja vanemate armust»!

See Jannseni arendatud suund oma poliitilise tagasihoidlikkusega, rahu jutlustamisega ja aktiivse võitlustahte puudumisega jäi eesti ajakirjanduslikus trükisõnas kahe aastakümne kestes — «Perno Postimehe» asutamisest (1857) kuni «Sakala» ilmuma hakkamiseni (1878) — valitsevaks ja mõõduandvaks. Oma asutatud ajakirjanduslike häälekandjate võrdlemisi suurt menu võlgnes Jannsen peamiselt oma ladusale vestlusandele, teisest küljest aga

[1] Käesolev kirjutis esmakordselt trükitud pealkirja all: «Vastasrindliku ajalehe soetamise küsimus ärkamisajal», «Õitsituled». Eesti Ajakirjanikkude Album. Koguteos VIII. 1929.

väga suurel määral kardetavate võistlejate puudumisele. Nende peategurite kandel võiski Jannsen esineda pika aja jooksul ajakirjandusliku tooniandjana oma algul võetud suunas, mida ta iseloomustas küllalt kujukalt juba oma «Perno Postimehe» esimeses «juhtkirjas» (1857, nr. 1), seades oma ajalehe «suuremaks hooleks» «sedda kõnnelda, mis igga mehhele mele järrel ja mokka pärrast on ning kasso ja kellmatta rõmo sadab».

Rahvusliku elu ja isetegevuse reast olulisist nähtusist ja avaldusist möödus Jannsen suure välise ükskõiksusega. Teda jättis haaramata Viljandimaa talupoegade ja Peterburi eesti patriootide poolt juba 60-ndate aastate algupoolelt peale arendatud avaramate poliitiliste õiguste nõutamine, mitme aasta kestes jäi ta kartlikult külmaks ka kaasaegset rahvuslikku liikumist nii tugevalt mõjustanud Eesti Aleksandrikooli mõttele, sõandas sellega julgemalt liituda alles 1869. aastast peale, kui lõpuks «head ülemad» olid üriluse legaliseerinud, jne. jne.

Jannsen jäi tegelikult eesti ajakirjandusliku välja ainuvalitsejaks hoolimata sellest, et tema häälekandja kõrval hakkas ilmuma ka teisi samas vaimus toimetatud ajalehti, hoolimata ka sellest, et kaasaegse rahvuslikult teadliku haritlaskonna mõjukas osa juba varakult asus opositsiooni nii tema «Perno Postimehe» kui ka hiljemini «Eesti Postimehe» vastu. Sel vastasrinnal aga ei õnnestunud rea takistuste tõttu ellu kutsuda oma ajakirjanduslikku häälekandjat. See asjaolu oli oluliste tagajärgedega kogu tolleaegsele eesti rahvuslikule liikumisele. See soodustas kiriklik-konservatiivse suuna mõju püsimist eesti avalikkuses, tõkestas selles radikaal-demokraatlike elementide esiletõusu. Valitsevale konservatiivsele ajakirjandusele vastasrindliku häälekandja soetamise küsimus jäi seetõttu kogu aja aktuaalseks päevaprobleemiks.

Tahame siinkohal jälgida peamiselt Peterburi eesti patriootide ringkonnast avaldunud rahulolematust Jannseni ajakirjandusliku tegevuse puhul. Sest just siin käsitleti seda küsimust pideva järjekindlusega, millega ühenduses esinesid ka konkreetsed kavatsused ja katsed soetada radikaalse suunaga eesti avalikku häälekandjat.

Kuid juba varasemast ajast, veel enne seda, kui Peterburis hakkab kujunema eesti patriootide rühm, on meil rahulolematuse avaldusi Jannseni ajakirjandusliku tegevuse puhul noorelt üliõpilaselt Jakob Hurdalt ja vanemalt kogemusterikkalt eesti vaimutegelaselt Fr. R. Kreutzwaldilt. Juba 1862. a. kevadel on see küsimus nende meeste vahel äsja alanud kirjavahetuses kõne all. Asja algatas Hurt omas kirjas Kreutzwaldile mainitud aasta 18. aprillist. Kreutzwaldi vastusest sellele kirjale, mis ise pole säilinud, teame, et Hurt selles oli avaldanud üsna teravat rahulolematust «Perno Postimehe» suhtes. Kreutzwald omalt poolt polnud igatahes mitte vähem terav, kirjutades Jannseni ja tema ajalehe puhul, et see «läheb väga sagedast niisuguste luhadele rändama, kuhu ta oma jalga ei peaks pistma. Täielik õpetuse tuum on niisama kidur tema taskus,

kui täielik valgus tema silmade ees. See tuleb sest, et kahe isanda teender tahab olla ja käsu ülemaks arvab kui tõt».[2]

Kreutzwaldi ja Hurda arvustus Jannseni ajalehe suhtes piirdus peamiselt rahulolematusega tema tagurluse puhul enam üldise ilmega kultuuriliste küsimuste alal. Kurjustati tema liigse moraalitsemise, vanast kirjaviisist visa kinnipidamise jne. üle. Poliitilisi momente selles arvustuses esines vähe.

Seevastu kandsid Peterburis 1863. aastal koonduma hakanud eesti patriootide rühma rahulolematust Jannseni ajakirjandusliku suuna puhul peamiselt just poliitilised motiivid. Vene pealinna tolleaegses vabameelsemas poliitilises õhkkonnas ja kontaktis läti tegelastega, kellel juba 1862. aastast peale ilmus oma häälekandja, hakkasid ka sealsed eesti patrioodid teravamini tajuma eestikeelse radikaalse ajalehe vajadust.

Kui Jannsen 1863. aastal hakkas Tartus välja andma oma uut ajalehte «Eesti Postimees», oli Peterburi eesti rahvasõpradel teatavaid lootusi uuele ajalehele. Kuid juba veebruaris 1864 teatab Köler peterburilaste täielikust pettumusest nende lootuste puhul.[3] Samast Köleri kirjast selgub, et Peterburi eesti patriootidel oli kindel kavatsus pealinnas asutada eestikeelne ajaleht. Kandidaatki toimetaja kohale oli vaatepiiril — kooliõpetaja Dankmann, kellega Köler oli hiljuti tutvunud.

Peterburi eestlaste kavatsus leidis kohe elavat vastukaja Jakob Hurdalt, kes nägi Jannsenis kui ajakirjanikus enam rahva lõbustajat kui õpetajat, kelle usulistel vagatsemistel näis puuduvat sisemine tõsidus ja kes nende «ebapuhaste kunstitamistega» tahtvat meeldida vanameelsete pastorite ringkonnale. Jannseni sellise ajakirjandusliku esinemise põhjusteks pidas Hurt temal põhjalikuma hariduse puudust ja mõõduandvat taskuhuvi. Sellega olevat tingitud ka tema «isemeelne vana barbaarse kirjaviisi juurde jäämine». Noor Hurt julgustas ka omalt poolt Peterburi patrioote uue ajalehe asutamisele, esitades selle loodetavate kaastöölistena kodumaalt nii ennast kui Kreutzwaldi.[4]

Hoolimata sellest Hurda teravast arvustusest Jannseni ajakirjandusliku tegevuse kohta ei näi radikaalsema eesti poliitilise ajalehe soetamise küsimus temale siiski südameasjaks saavat. Kuigi Köler oma kirjades Hurdale korduvalt riivas uue ajalehe asutamist, jättis Hurt oma vastustes selle küsimuse edaspidi peaaegu täiesti puudutamata.

Kõige teravamaks jäi radikaalsema eesti poliitilise häälekandja küsimus esialgu peamiselt J. Köleril, kes oma kirjades J. Hurdale ikka ja jälle selle juurde tagasi tuli, avaldades rööbiti halvaks-

[2] Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 23. IV 1862, Hurda kirjakogu. Käesolevas tsiteeritud kirjad asuvad vastava adressaadi kirjakogus — praegu ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis, Tartus.

[3] J. Köler — J. Hurdale 25. II 1864, «E. Kirjandus» 1910, lk. 453—456. Vt. käesolev kogumik, lk. 124 jj.

[4] J. Hurt — J. Kölerile 13. III 1864, «Eesti Kirjandus» 1910, lk. 455.

panu Jannseni «Eesti Postimehe» puhul. See jätkus nii 1864. a. ja osalt ka järgmise aasta kestes. Eesti poliitiline ajaleht peab olema rahva kasvataja ja julgustaja — see nõudmine kujuneb Köleril üha tugevamaks ja selgemaks. Julgustust on rahvale vaja tema poliitilise teadvuse ja teotahte äratamiseks ja aktiviseerimiseks, samuti ka selleks, et rahvahulkade aktiivsema eneseavaldusega tõmmata keskvalitsuse suuremat tähelepanu Baltimail valitsevaile oludele ja anda riigivõimule tõuget ja pidepunkte siin vajalike reformide läbiviimiseks. Neid mõtteid avaldas Köler korduvalt 1864. a. kevadel.[5]

Kuigi radikaalse eesti poliitilise ajalehe asutamine oli kogu aeg Köleri südames, ei tulnud kavatsusest siiski midagi välja. Kavatsuse teostamiseks puudus oluline eeldus — toimetaja ja kindlam kaastööliste kontingent.[6] Rahvahulki poliitiliselt kasvatava ajalehe puudust püüdis Köler nähtavasti asendada oma sooja ja aktiivse toetamisega neile otsestele poliitilistele aktsioonidele, mille peategelasiks olid 1864. a. suvel ja sügisel Viljandimaa talupojad. Kui aga siin tähtsaimad üritused — talupoegade palvekirjade-aktsioonid — lõppesid asjaosalistele väga tülikate sekeldustega ametivõimude poolt, vaibus nähtavasti ka Köleri senine ind uue eesti poliitilise ajalehe asutamisel, kuigi ta endiselt toonitas otstarbekohaselt toimetatud poliitilise häälekandja suurt kasvatavat väärtust.[7]

Radikaalsemalt mõtlejate ja enamikult nooremate eesti rahvusliku haritlaskonna tippude vastuolu Jannsenile jäi algpõhjas püsima järgmistelgi aastatel. Kuid opositsiooni kandvate ja juhtivate elementide hõredus ja koondumatus tõkestas kindlakujulisema poliitilise häälekandja soetamist. Arvesse tuli siin muidugi ka vajaliku poliitilise laheduse puudus, kuigi see polnud määravaks asjaoluks. Aastate jooksul ei tehtud opositsiooni ridadest katsetki hankida luba uue poliitilise häälekandja käimapanekuks.

Opositsioonilise häälekandja soetamise küsimuse käsitlust mõjustas ka Jannseni osaline järeleandlikkus radikaalidele, — ja eriti just põnevaks kujunenud uue õigekeelsuse küsimuses.[8] Kõige olulisemaks teguriks vastasrinna avaliku häälekandja soetamise küsimuse kujunemisel oli aga asjaolu, et opositsiooni ridades üha silmapaistvamale kohale tõusva C. R. Jakobsoni kirjutised leidsid avaldamist «Eesti Postimehes» 1866. aastast peale. Alustades peamiselt pedagoogiliste küsimuste käsitlemisega, suunates neid varsti koolipoliitilisteks, laiendas Jakobson oma teemasid järk-järgult ikka enam sotsiaalseile ja poliitilistele aladele, arvustades teravalt ja tuliselt Eestis valitsevaid olusid ja nõudes vastavaid reforme. Võrdlemisi lühikese ajaga tõi Jakobson oma kirjutistega «Eesti

---

[5] J. Köler — J. Hurdale 25. II, 17. III, 3. IV, 14. IV 1864, «Eesti Kirjandus» 1910, lk. 454 ja 1911, lk. 27—31.

[6] Vrd. Köleri viimatitsiteeritud kirju.

[7] Vrd. J. Köleri kirjad J. Hurdale 16. II ja 1. VI 1865, «Eesti Kirjandus» 1911, lk. 135, 137.

[8] Vt. käesolev kogumik, lk. 132.

Postimehe» veergudele seni eesti ajakirjanduses olematu võitlusvaimu. Kuid eneseavalduse võimalus «Eesti Postimehes» jäi Jakobsonile ometi piiratuks ega võinud teda kaua rahuldada. Juba 1868. a. lõpu poolel on temal oma radikaalse ajalehe asutamise vajadus niivõrd aktuaalne, et ta astub esimese sammu selle teostamiseks — esitab valitsusvõimudele palve (22. nov. 1868) anda luba tema Peterburis kavatsetud ajalehe «Valguse» väljaandmiseks.[9]

Peateguriks oli Jakobsonil tema ajalehe asutamise seekordsel katsel ilmselt juba kõigiti küpsenud veendumus, et eesti rahvuslikku võitlust on vaja hoogustada ja seda kanda massidesse. Otsustava tõuke selleks andis ilmselt Jakobsoni pikema-ajaline viibimine kodumaal 1868. a. suvel, kus ta tihedamalt kokku puutus eesti talupoegadest ärksate rahvategelastega ja võis lähemalt tähele panna ka tagurlike saksa kirikuõpetajate taotlusi võitluses oma mõjuvõimu pärast, eriti koolielu korraldamisel. Need kokkupuuted ja tähelepanekud jätsid Jakobsonisse ülisügava mulje, mis kajastub kujukalt ka tema kirjades oma lähemaile mõtteosalistele ja sõpradele.[10] Suure julgustuse ja rahvusliku kevade meeleolu kõrval, mida Jakobson sai kokkupuuteist Viljandimaa ärksate talupoegadega, selgus talle ühtlasi kindlajoonelisemalt ja konkreetsemalt eesti rahvuslikku arengut varitsevate ja tõkestavate vaenlaste pale ja hulk. Seisukorra iseloomustuseks kirjutas ta: «Vana tuttav asi on jo, et kevade aeal madusid sagedaste suurte hunnikute kaupa soode peale kokku kogub, kus siis ei tea kõik mis hirmsaid asju sünnib. Seesuguseid maduhunnikuid on meie kevadel paljugi näha.» [11]

Sellises meeleolus pidi võitluse vajadust eesti rahvusliku liikumise seisukohalt nii teravalt tunnetavale C. R. Jakobsonile kaastöö Jannseni «Eesti Postimehes» selle üldise tagasikiskuva ja kohaliku saksluse ees lömitava suuna kõrval olema vähe rahuldav. Oma häälekandjat, oma relva, tugevat ja tabavat, vajas ta. Aastat poolteist hiljemini pidas Jakobson eesti ajakirjanduses vajalikuks võitlusviisiks: «peame kõik oma püssirohu põlema pistma!» — «... siin peavad sõnad nagu tuli ja mõõk olema!»[12] Need hüüdlaused olid kindlasti juhtimas võitlusvalmit Jakobsoni ka 1868. aastal, kui ta hakkas astuma tegelikke samme oma ajakirjandusliku häälekandja soetamiseks.

Algul võrdlemisi roosilised lootused saada luba oma ajalehele nurjusid aga pea ja teostusid alles üheksa aasta pärast. Selle nurjumise peapõhjuseks pidas Jakobson juba algusest peale[13] ja tema järel hiljemini ka teised võimutseva balti-saksa leeri vastumõju.

---

[9] Vrd. «E. Kirjandus» 1913, lk. 234.

[10] C. R. Jakobson — J. Kölerile 12. VIII 1868, «E. Kirjandus» 1912, lk. 187 ja J. Adamsonile 5. XII 1868, «E. Kirjandus» 1913, lk. 124.

[11] C. R. Jakobson — J. Kölerile 12. VIII 1868, «E. Kirjandus» 1912, lk. 187.

[12] C. R. Jakobson — Koidulale 29. III 1870, «E. Kirjandus» 1912, lk. 32—33.

[13] C. R. Jakobson — J. Adamsonile (daatumita, arvatavasti veebruari teiselt poolelt või märtsi algult 1869), «E. Kirjandus» 1913. lk. 128.

Selle müüri vastu purunesid Jakobsoni rohkearvulised katsed saada endale mõjukat relva, oma häälekandjat, pika aastate rea kestes. Kuid see ei suutnud murda tema võitlusindu, mis jäi püsivaks ja haaravaks oma visa tahtekindlusega ja vääramatu sihiteadlikkusega.

Kuna soovitud luba uue ajalehe asutamiseks ikkagi ei saabunud, pidi Jakobson 1869. a. kevad-talvel märkima, et «asi tahab viltu minna».[14] Kuid Jakobson polnud mees, kes oleks käed abitult rüppe lasknud. «Ega ma ka enne järele ei anna, kunni kaks kät rinna peale olen pannud» — kirjutab ta otsusekindlalt oma esialgse nurjumise puhul. Ühtlasi on tal veendumus oma ajalehe vajaduse puhul kujunenud veelgi kindlamaks ja meelepaha-sapp Jannseni ajakirjandusliku esinemise suhtes saanud üha teravamaks. Suure võitluskirega, meelepaha ja otse valuga kirjutab ta oma äsjatsiteeritud kirjas, mis iseloomuline tema tolleaegsele meeleolule. «Aga süda läheb mul täis, kui selle peale mõtlen, kuidas Jannsen iga pääv rahvale ühest meelest [üksmeelest] rüütlitega ete räägib ja neid [rahvast] sunnib, oma silmi puhtast kinni panema. Taga selja müiakse meid ära, kõik meie eesti asju tallatakse jalgega, meie õppetud mehed, kes oma sugu ära ei salga, hulguvad mööda maailma ümber, oma isamaal ei leia naad leiba, kõik hea püüdmine rahva kasuks läheb nurja, võerad meie maal nõuavad rohkem kui jumaliku auu, lasevad ennast hirvitades kummardada, ja meie noomime rahvast oma aealehtedes sõbrust pidada nende meie sõpradega, nendega ühelmeelel (see on üksi meie poolt) elada, meie ehitame neile auusambaid ja võttame neid iga kord, kui naad ehk mõne linna litsi majast tagasi tulevad — jumala sõna lauluga vasta ja kuulutame siis jälle oma «Postimeestes» pasuna healel, kuidas nad lahked olnud ja meile — suukastet annud! Seesuguse jõleda rumaluse tükkid võivad kül iga mõistliku isamaa armastaja südant haigeks teha. Jannsenile ei või ma ka seda asja sugugi andeks anda, ta juhib rahvast ühes jõledas tigeduses (sest rumal ta ei ole) hukatuse sisse.»

Need olid sihiteadliku ja löögivalmis rahvategelase arvustussõnad, täis meelepaha ja valu mehe puhul, kes valitsedes küll eesti ajakirjanduslikku trükisõna ei küündinud tema ees olevate rahvajuhi ülesannete kõrgusele. Ja selgelt paistab nende sõnade tagant, kuivõrd põnevaks eluküsimuseks oli Jakobsonile kujunenud oma ajalehe soetamise probleem.

Asi läks tõesti «viltu», nagu Jakobson oli viimati kartnud. 4. jaanuaril 1869 tegi ülemtrükivalitsus otsuse ajalehte mitte lubada. — Sellest teada saanud, asus Jakobson koos oma pealinna sõpradega kohe aktiivsele propaganda-rünnakule: asja selgitati vastavais

[14] C. R. Jakobson — J. Adamsonile, «E. Kirjandus» 1913, lk. 127—128. Kiri on dateerimata, kuid on pärit nähtavasti 1869 veebruarist või märtsi algult.

kõrgemais valitsusringkondades ja tehti kihutustööd ka vene ajalehtedes. Ja märtsi keskpaiku otsustas Jakobson esitada uue palve.[15]

Selles palvekirjas [16] esitatud põhjendused on mitmeti huvitavad. Peterburis eestikeelse ajalehe asutamise mõtte algatajaina nimetab autor Tartu- ja Viljandimaa vallavanemaid, kes teinud Jakobsonile vastava ettepaneku eelmise aasta suvel tema Tartus viibimise ajal. See väide on nähtavasti sisse võetud, et ühes järgmise põhjendusega anda üritusele valitsusvõimude silmis laiemat baasi. Kuigi meil Jakobsoni kavatsusest uue ajalehe suhtes enne 1868. a. suvet midagi lähemalt teada pole, ei tule siiski seda mõtet enne seda talle võõraks pidada, arvestades sel puhul eriti Kõleri varemini avaldatud seisukohti, mis Jakobsonile pidid olema tuttavad. Tõsiasjana võime kirjast järeldada ainult seda, et kokkupuutumine vallavanematega andis Jakobsonile ainult hoogu pealinnas eesti ajalehe asutamiseks. Seda enam, et vallavanemad andsid ka olulise lubaduse lehe ainelise külje kindlustamiseks: kohustusid enda kanda võtma lehe võimaliku puudujäägi esimesel aastal.

Ja edasi seob Jakobson oma palvekirjas vallavanemate avalduste kaudu ajalehe asutamise mõtte venesõbraliku orientatsiooni propageerimisega eestlaste keskel, mis näis loa saamiseks eriti olulisena. Vallavanemad olevat kaevanud, et nad rahuldamata olevaist eesti ajalehtedest, tellivat endile valla kulul Riia saksa lehte. Sellest olevat nad küll üsna hästi saksa olusid tundma õppinud, kuna aga neil Venemaast tõelist aimugi ei olevat. «Meie tänulik süda tõmbab Venemaa poole, meie mõistus aga Saksamaa poole,» olevat sel puhul Helme vallavanem lausunud. Seepärast soovinud vallavanemad «eesti ajalehte, kes otsekohe vene allikaist ammutades peaks Venemaad õiges valguses näitama ja isamaalisi küsimusi arutama väljaspool igasuguseid võõraid mõjusid». Näib, et selline vallavanemate väljenduste väljatoomine ametlikus palvekirjas oli C. R. Jakobsoni poolt taktikaline manööver. Sellega oli rõhutatud, et just eesti vallavanemad soovisid saada uue ajalehe kaudu endile abi võitluses saksameelsete vaadete vastu ja venesõbraliku orientatsiooni süvendamiseks kohalike talupoegade keskel. Uue ajalehe asutamiseks luba paluja aga ei võtnud sel puhul mingeid kohustusi enesele. Jakobsonil oli küll juba tol ajal nagu hiljeminigi, kindel veendumus, et eesti rahvusliku arengu kohalike tõkete kõrvaldamiseks ja rahva poliitilise aktiivsuse kasvatamiseks tuleb otsida ja kasutada venelaste toetust. Kuid ühtlasi oli ta küllaltki ettevaatlik, et selle seisukohaga minna liiga kaugele. See ettevaatlikkus avaldus siingi: uue ajalehe vajadus oli vallavanemate avalduste kaudu põhjendatud venemeelse orientatsiooni huvides, kuid samal ajal oli luba nõutaja omad käed jätnud kõigiti vabaks.

---

[15] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 10. III 1869, «E. Kirjandus» 1913, lk. 234.

[16] Ärakiri palvekirja mustandist J. Adamsoni kirjakogus. Ära trükitud «E. Kirjanduses» 1913, lk. 234—237.

Algas pikk ootamine, vahelduv lootustega, mis ikka nurjusid, ja jälle uute palvekirjade esitamisega, mis aga ei andnud tulemusi. Jaanuaris 1870 kirjutas Jakobson Koidulale: «Mul on kül jo oma zeitungi luba nii hästi kui käes, aga kui ma teaksin, et Teie isa meiega käsi käes tahab käia, siis ma teda sugugi välja ei hakkaks andma. Sest ma ei ole seda asja mitte oma kasu pärast käsile võtnud, vaid üksi selle soovimisega, oma isamaa asju võidule viia.»[17] Möödus veelgi üle aasta, kuid asi polnud ikkagi paigast nihkunud. 1871. a. kevadel teatas Jakobson Adamsonile, et viis korda on ta luba palunud, kuid ikka eitava vastuse saanud. Nüüd on ta kuuenda katse teinud ja juba ligi 50 kirja ses asjas kirjutanud. «Vot eesti kindmaus [kindlus]!» lisab ta juurde. «Kui nüüd ka ühtegi ei tule, siis on lootus otsas.» [18]

Oma ajalehe vajadus sai Jakobsonile vahepeal seda teravamaks, et Jannsen esialgu kärpides tema kirjutisi «Eesti Postimehele», lõpuks oma häälekandja talle täiesti sulges. — Juba 1870. a. algul oli Jakobsonil nähtavasti raskusi oma kirjutiste avaldamisega «Eesti Postimehes».[19] Ja sama aasta sügisel kaebas ta lausa, et Jannsen tema kirjutistest «ika suured tükkid maha lõikab ehk tõisiti pöörab», kuna aga teistelt saadetud kirjad, mis tema poolt on, jätvat lihtsalt vastu võtmata.[20] Järgmise (1871) aasta algul sulges Jannsen oma ajalehe Jakobsonile täiesti (viimane kirjutis temalt ilmub «E. Postimehes» 1871, nr. 5). Jannsen astus selle sammu sakslaste survel, kes andsid talle ainelisi tagatisi, mille eest toimetaja võttis endale teatavad kohustused lehe sisu ja vaimu suhtes, mis pidi olema sakslastele sobiv.

Ilma igasuguse eneseavaldamise võimaluseta eesti ajakirjanduses asus Jakobson 1871. a. suvel Tallinna, kus jätkas ainelises kitsikuses oma kooliraamatute kirjutamist ja erakirjades sõpradele oma meelepaha avaldamist Jannseni ajakirjandusliku esinemise puhul endises vaimus. Siin jätkus ka loa ootamine oma ajalehele.[21] Selle ilmumiskohaks oli nüüd kavatsetud Tallinn ja tema nimeks «Edasi», milleks Jakobson oli esitanud vastava palve ülemtrükivalitsusele juba 1. mail 1871.[22] Küll püüavad asja toetada Peterburi sõbrad Köler ja Jürjev. [23] Tallinnas katsub Jakobson isiklikult mõjutada Eestimaa kuberneri, kellelt leiab vähemalt väliselt lahket osavõttu.[24] Kuid endise Balti kindralkuberneri, nüüd sandarmite korpuse ülema P. Šuvalovi vastuseismisel jäi luba andmata ja

---

[17] C. R. Jakobson — Koidulale 17. I 1870, «E. Kirjandus» 1911, lk. 371.
[18] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 3. V 1871, «E. Kirjandus» 1913, lk. 282.
[19] Vrd. C. R. Jakobson — Koidulale 17. I 1870, «E. Kirjandus» 1911, lk. 373.
[20] C. R. Jakobson — J. Kölerile 21. VIII 1870, «E. Kirjandus» 1912, lk. 190.
[21] C. R. Jakobson — J. Kölerile 13. IX 1871, «E. Kirjandus» 1912, lk. 192, 193.
[22] Vrd. C. R. Jakobson — J. Kölerile 23. II 1876, «E. Kirjandus» 1912, lk. 250.
[23] Vrd. C. R. Jakobson — J. Kölerile 4. IV 1872, «E. Kirjandus» 1912, lk. 195.
[24] Viimati tsiteeritud kiri.

veel 1876. a. algul oli Jakobsonil asja kohta lõplik otsus ülemtrükivalitsuselt saamata.[25]

Meest, kes ei lubanud enne rahule jääda «kui kaks kätt rinna peal», haarab mõneks ajaks nähtavasti suur lootusetus läbipääsematu müüri ees. 1872. aastal asub Jakobson Vändrasse, esialgu vallakirjutajaks, pärast kohaomanikuks. Siin koondub tema tegevus hoogsalt kitsamale kohalikule alale. Aga ka üldisemad rahvaelu küsimused on tal soojalt südames, kuigi need ajutiselt on sunnitud mõnevõrra taanduma. Ajakirjandusliku eneseavalduse aseainet katsub Jakobson leida saksakeelses «Neue Dörptsche Zeitungis», mille tasuta kaastööliseks ta astub, «ainult et meie kasude heaks kihutstööd teha».[26] Seejuures pole aga põrmugi vaibunud oma ajalehe asutamise mõte. Maaelu tähelepanekud on talle veel enam kinnitanud selle vajadust. «Maal on juba küllalt haritud jõudusid,» kirjutab ta 1876. a. veebruaris,[27] «kuid vähesed liigutavad endid seal, kui nad mitte ei pea. Kui nad oma lähemad kohustused täitnud on ja mõnusat elu võivad elada, sellest on neile küllalt. Nende seas valitseb unine laisk elu, ja puudub ajaleht, mille läbi neid võiks unest raputada ja uuele vaimustatud tegevusele äratada. Ajaleht, mis tõesti eesti ajaleht oleks, kui see ometi kord tuleks!»

Selliselt veendunud, tegi Jakobson uue järjekordse katse loa saamiseks. Veebruari algul 1876 saatis ta palve ülemtrükivalitsusele, et tal lubataks varemini kavatsetud ajalehte «Edasi» välja anda Viljandis. Asja kiirustamiseks palub ta toetust ka J. Kölerilt ja läti tegelaselt Kr. Valdemārilt.[28]

Kr. Valdemār oli juba üsna algusest peale informeeritud C. R. Jakobsoni katsetest saada luba oma ajalehe väljaandmiseks, võttis viimase taotlusi kõigiti südamesse ja püüdis ka omapoolselt asjale kaasa aidata. Juba 1869. a. algul, kui Jakobson oli eelmise aasta sügisel esitanud oma esimese palve oma ajalehe väljaandmiseks luba saada, teatas Valdemār osavõtlikult, et ta tahab ka omalt poolt samme astuda, et uus eestikeelne ajaleht saaks ellu tõusta.[29] Jakobsoni järgmiste katsete puhul oma ajalehe asjus luba saada oli Valdemār endiselt osavõtlik ja avaldas valmisolekut ka omalt poolt selles küsimuses kaasa aidata. Nii toimis ta 1871. ja 1872. aastal[30] ja ka nüüd Jakobsoni järjekordse palvekirja puhul 1876. aastal.[31]

Seekord aga saabus C. R. Jakobsonile vastus erakordselt ruttu: umbes kuu aega pärast oma uue palvekirja esitamist sai ta ülemtrükivalitsuselt teate, et ta palve on otsustatud eitavalt. See rabas.

---

[25] C. R. Jakobson — J. Kölerile 23. II 1876, «E. Kirjandus» 1912, lk. 251.
[26] Vrd. C. R. Jakobson — J. Kölerile 10. II 1876, «E. Kirjandus» 1912, lk. 249.
[27] Viimati tsiteeritud kirjas.
[28] C. R. Jakobson — J. Kölerile 23. II 1876, «E. Kirjandus» 1912, lk. 250—251.
[29] Kr. Valdemār — C. R. Jakobsonile 6. I 1869, Jakobsoni kirjakogu.
[30] Kr. Valdemār — C. R. Jakobsonile 27. XI 1871, 8. II ja 4. V 1872, Jakobsoni kirjakogu.
[31] Kr. Valdemār — C. R. Jakobsonile 23. III 1876, Jakobsoni kirjakogu.

«See on tõesti meeleheitele ajav,» kirjutas ta, «et seda ajalehe väljaandmise luba saada ei või.» [32]

Nüüd jäi Jakobson esialgu ettevaatlikult ootavale seisukohale, pidades tarvilikuks varitseda soodsat olukorda, kus loa saamiseks suuremaid väljavaateid.[33] 1877. a. kevadel otsustas ta esineda uue katsega, sest Köler Peterburist oli andnud asja kohta häid lootusi. Kui pingeline see küsimus Jakobsonile nüüdki oli, näitab ta hüüd: «Kui asi sel korral peaks jälle vette kukkuma, siis kargan ma tõesti elusalt nahast välja.» [34] Maikuul läks palvekiri siseministrile, Kölerile aga palve, et see omalt poolt kõik abinõud tarvitusele võtaks asja soovitud lahenduseks.[35] Uue ajalehe ilmumiskohana oli ette nähtud Viljandi, tema nimeks «Sakala». Saabus sügis — oktoober —, vastust ajalehe asjus aga polnud ikkagi veel. Endiselt kurdab Jakobson oma truule sõbrale — Kölerile: «Rahva suurem osa magab meil, nimelt Viljandi pool, kus ma kõige suuremat vaeva näen, et põllumeeste-seltsi elus hoida. Ainult ajaleht võib selle kangestuse vastu aidata.» [36]

Seekord lootus siiski teostus. Paar nädalat enne jõulu 1877 oli Jakobsonil lõpuks teade käes, et «Sakala» ilmumine on siseministri poolt lubatud. Ta ruttas seda «rõõmust sõnumit» teatama J. Hurdale, lisades lausa juubeldades juurde: «Ma palun seda igale poole teada anda.» [37] Seega oli möödunud üle üheksa aasta, kui Jakobson esitas esimese palvekirja, et saada luba oma ajalehe väljaandmiseks. Mehise meelekindlusega oli ta taotlenud seda, mille nüüd saavutas. 11. (23.) märtsil 1878 ilmus «Sakala» esimene number. Eesti rahvuslikus liikumises ja kogu eesti avalikkuses algas uus ajajärk. Selle võitluse suurimaid raskusi kandis oma õlul C. R. Jakobson oma varajase surmani, täites oma aja tingimusis otse hiilgavalt neid ülesandeid, mis tal pika aastate rea kestes olid nii selgelt olnud silmi ees, — virgutada ja kasvatada rahvahulki võitlusele oma eluõiguste eest.

---

[32] C. R. Jakobson — J. Kölerile 19. III 1876, «E. Kirjandus» 1912, lk. 251.
[33] C. R. Jakobson — J. Kölerile 16. I 1877, «E. Kirjandus» 1912, lk. 285.
[34] C. R. Jakobson — J. Kölerile 22. IV 1877, «E. Kirjandus» 1912, lk. 285
[35] C. R. Jakobson — J. Kölerile 17. V 1877, «E. Kirjandus» 1912, lk. 288.
[36] C. R. Jakobson — J. Kölerile 4. X 1877, «E. Kirjandus» 1912, lk. 291.
[37] C. R. Jakobson — J. Hurdale 11. XII 1877, Hurda kirjakogu.

AJAKIRJANDUSLIKUD KOHTUPROTSESSID C. R. JAKOBSONI VASTU

«Sakala» oli vaevalt pool aastat ilmuda saanud, kui selles avaldatud kirjutiste puhul oli toimetaja C. R. Jakobsoni vastu alustatud kaks kohtuprotsessi. On mõistetav, et need häirisid tugevasti ajalehe toimetamistöödega ja selle väljaandmisega seotud muredega ning muude ülesannetega niikuinii ülekoormatud toimetajat. Jakobsoni meeleolu sel puhul kajastub küllalt ilmekalt kirjast J. Kõlerile, kellele autor teatas enda vastu algatatud esimestest protsessidest: «Terve vaen minu vastu tuleb sellest, et ma kindlal eesti rahvuslikul alusel seisan. Ei ole uskuda, kuidas mind taga kiusatakse ja mis mul kõik tuleb kannatada. Nüüd hiljuti on kaks mõisnikku, kui koolivalitsused, mind kohtusse kaevanud, et ma koolioludest teateid tõin. Et meie kohtute alatus tuntud on, siis mõistab mind maakohus siin vististe süüdlaseks. Oma rohke töö juures pean ma ennast veel kohtutega vaevama. Kaebajad on B. von Bock ja v. Stryk. Maakohtunik on v. Stryki õemees.»[1] Lähikaudu samal ajal teatas Jakobson neist protsessidest ka «Sakalas».[2]

Pool aastat hiljem oli C. R. Jakobsoni ajakirjanduslike protsesside arv tõusnud juba kuuele. Toimetaja lisamured nendega seoses olid nüüd veelgi suurenenud. Ja seda enam, et protsesside käigus tuli tal läbi elada alandavaid olukordi, kusjuures kaebealusel ei saanud endiselt usku olla, et tema vastu tõstetud süüdistused lahendatakse kohalike kohtuasutuste poolt erapooletult ja õiglaselt. Nendegi protsesside puhul kirjutab Jakobson oma sõbrale J. Kõlerile: «Ma olen tahtnud küllalt külmavereline olla, kuid siiski on minu kallis pea viimasel aastal halli läike saanud. Siin nõnda üksi võidelda ei ole väike asi. Mulle on 6 laimamiseprotsessi kaela aetud ja maakohus laseb mind nüüd üsna sagedasti tantsida, mille juures mind ikka alatute kurjategijatega, kes ahelates on, üheskoos üle kuulatakse. Niisuguste alatuste vastu olen ma võimetu, ja kuidas võib seda külma verega ära kannatada.»[3] «Pool tosinat

[1] C. R. Jakobson — J. Kõlerile 18. X 1878, tõlge «Eesti Kirjanduses» 1912, lk. 405. — Käesolev kirjutis ilmus esmakordselt ajakirjas «Eesti Kirjandus» 1940, nr. 6/7.

[2] «Sakala» 1878, nr. 38.

[3] C. R. Jakobson — J. Kõlerile 14. IV 1879, tõlge «E. Kirjanduses» 1912, lk. 406.

täis» — selle pealkirja all teatas Jakobson nüüdki oma kohtuprotsessidest ka «Sakalas», lisades ühtlasi juurde, et kui need kord lõpule jõudnud, siis ta neist «palju magusat juttu» ka oma ajalehes saavat vestma. Seejuures kirjutab ta veel paljutähendavalt: «Nii palju võime ette ütelda, et neis kohtu kaebdustes ja juhtumistes elavalt meie maa vaimu-harimise järg välja paistab ja nemad sellepärast mitte üksi Eesti vaid ka muu rahvastele suurest tähtsusest saavad olema.»[4]

Need kuus kohtuprotsessi «Sakala» vastu algatati selle ajalehe esimesel ilmumisaastal, millele peagi, maikuu algul 1879 järgnes selle sulgemine administratiivses korras kaheksaks kuuks. Need ajakirjanduslikud kohtuprotsessid, arenedes rööbiti võitlusega, mida pidasid kohaliku rüütelkonna liikmed ning esindajad ja kirikutegelased C. R. Jakobsoni vastu administratiivvõimude ees,[5] heidavad olulist lisavalgustust neile tingimustele, milles tuli tegutseda «Sakala» esimesel toimetajal. Ühtlasi aitavad nad selgemini mõista ka pinget, mis tekkis kohtuprotsessidest tingitud isiklikest kogemustest Jakobsonil mõningate poliitiliste nõudmiste suhtes. See kajastus mõnevõrra nähtavasti ka eesti seltside saadikute poolt keiser Aleksander III-le juunis 1881 esitatud märgukirjas, mis oli C. R. Jakobsoni koostatud. Seepärast on nende protsesside vaatlus ajalooliselt olulise tähtsusega.

Esimene kohtuprotsess tekkis «Sakalas» 26. augustil 1878, nr. 28 avaldatud juhtkirja puhul «Eks ep ole suured teud?». See oli kombineeritud kahest toimetusele saadetud kirjast, milledest esimene käis Põltsamaa kihelkonnakooli ja teine Halliste kihelkonna ühe koolikonvendi kohta. Esimese puhul nuriseti, et see kool kuulub selliste liiki, kus «õpetuse viis mitte loomulik, mitte vaimu-ärataja, vaid vaimu vangistaja» on. «Võeriti õpetuse viisina» käsitellakse kirjutises lähemalt selles koolis liialdusteni küündivat saksakeelset õpetamist, mida nimetatakse vandeks, «mis Eesti lastele... edenemise ära hirmutab ning tõsise vaimuelu ära närtsitab».

Protsessi põhjustas selle juhtkirja teine osa, mis puudutas sama aasta 29. mail ärapeetud Halliste kihelkonna koolikonventi ja selle otsuseid. Selles osas, mille autoriks öeldi olevat «Halliste koolivanem H. N.», tähendati kõigepealt kõnesoleva koolikonvendi kohta, et see olnud «palju veidram» kui eelmistel aastatel. Sellist iseloomustust põhjendati kõigepealt konvendi otsusega astuda kohaliku maakoolivalitsuse ees samme, et vallavalitsusi kohustataks hoolsama järelevalve teostamisele oma koolimajade ehitamise suhtes. Selle otsuse puhul tähendab kirjasaatja, et just Halliste kihelkonnakoolimaja kohaliku kihelkonna-koolivalitsuse valve all ehitatud puudulikult, kuna aga kolm vallakoolimaja (Abja-Pära-

[4] «Sakala» 1879, nr. 9.

[5] Lähemalt H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu 1879.—1883. a., «Looming» 1929, lk. 391 jj. (Vt. käesolev väljaanne, lk. 175 jj.).

külas ja kaks Vana-Karistes) vallavalitsuste valve all ehitatud resp. ümber ehitatud otstarbekalt. «Halliste konvendi kaebdus,» refereeritakse «Sakalas» saadud kirja, «tähtvat sellepärast ilmaasjata vallavalitsuste ülevaatamist ehituste juures kardetavaks teha ja neid vist oma valitsuse alla saada. Valed teed ei võida aga meie ajal mitte eesmärgile viia.»

Järgnevalt laidetakse juhtkirja teises osas Halliste koolikonvendi saksa keele õpetamise õhutamist külakoolides, mida põhjendatud sellega, «et ära on tuntud, et Saksakeelt õppides ka «maakeele» lugemine selgemaks on saanud». Avaldanud oma võõrastust säärase väite kohta ja nimetanud seda «veidraks», kiidab kirjasaatja heaks saksa keele õpetamise ärajätmise Vana-Kariste koolis, mille eest aga koolmeistrit ähvardatud vallandamisega. Saadetud kiri lõppes sooviga: «Jumal andku, et meie koolid ja koolivalitsused pea seesuguse järje sisse jõuaksivad, kus praegu näidatud ja sarnatsed olekud võimatumaks saaksivad!» Sellele lisab toimetus omalt poolt juurde: «Sellesama soovimisega lõpetame ka meie täna oma kirja «suurtest tegudest».»

Need olid olulisemad osad «Sakala» juhtkirjast, mis põhjustasid Halliste kirikueestseisjat V. v. Bocki kohaliku kihelkonnakoolivalitsuse nimel tõstma C. R. Jakobsoni kui «Sakala» toimetaja vastu kaebust Viljandi magistraadi (raekohtu) ees.[6] Kaebaja väitis, et esitatud kirjutis sisaldavat Halliste koolivalitsuse suhtes valesid, põhjendamata kahtlustusi ja laimu, ning pidas taunitavaks ja karistusväärseks ka artikli tooni, mis olevat mainitud asutuste puhul pilkav, ebasündsalt halvustav ja teotav. Kaebus oli sihitud eeskätt C. R. Jakobsoni vastu, kes toimetajana pidi nuhtlusseadustiku järgi[7] olema vastutav avaldatud kirjutise eest, mille puhul ta pealegi väljendanud ka omapoolset nõusolekut ja heakskiitu kirja sisu kohta. Teises järjekorras palus V. v. Bock võtta vastutusele ka kirjutise autori, «Sakala» kohapealse kirjasaatja. Artiklis toodud faktide sisulisele küljele pööras kaebus õige vähe tähelepanu, nimetades neid vaid laimuks, teotuseks jne. Kirjutises esinevate väljendite tõlkimisel oli kaebus mitmel puhul sihilik ja opereeris liialdavate nüanssidega.

Oma vastuseletuses[8] V. v. Bocki kaebusele püüdis C. R. Jakobson kõigepealt õiendada mitmeid selles esinevaid väärtõlgendusi kõnesoleva artikli puhul. Kirjutise autorit, kes pidi olema k e e g i H a l l i s t e k i h e l k o n n a k o o l i v a n e m, mitte aga Halliste kihelkonna-koolivanem, nagu Bocki kaebuses vääriti tõlgitud, keeldus Jakobson kindlasti välja andmast, võttes vastutuse artikli eest

[6] V. v. Bock — Viljandi magistraadile 15. IX 1878, PrnMkA (Pärnu Maakohtu Arhiiv, Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Tartus), tmk. nr. 157 (1878).

[7] Tol ajal Balti kohtutes tarvitusel olnud Vene nuhtlusseaduse saksakeelne tõlge: «Gesetzbuch der Criminal- und Correctionsstrafen», St. Petersburg 1866.

[8] C. R. Jakobson — Viljandi magistraadile 13. XI 1878, PrnMkA, tmk. nr. 157 (1878).

üksnes endale. Ühtlasi palus Jakobson magistraati nõuda kaebajalt ta kaebuse sisulist põhjendamist ja endale kui kaebealusele võimaldada kõnesolevas kirjutises leiduvate väidete tõestamist.

Jakobsoni soovil kuulatigi magistraadis üle tema poolt ülesantud tunnistajatena Abja koolivanemad Henn Mõrd ja Hans Simm, Abja peakohtumees Peeter Laas, Vana-Kariste vallavanem Johann Noop ja konvendisaadik Hendrik Raud.[9] Küsimusele, kas Halliste kihelkonna koolikonvendilt 29. mail 1878 jäi mulje, nagu tahaks kihelkonna-koolivalitsus saada ka külakoolimajade ehitamist oma juhtimisele, vastas ainult üks tunnistaja (Mõrd) jaatavalt, teised aga kas kahtlevalt (Laas) või eitavalt (Simm, Noop). Inkrimineeritavas kirjutises puudutatud Vana-Kariste vallakoolimajade ehitamise puhul seletati, et nende valmimine küll hilinenud, mis tulnud materjalide puudusest. Et mõned koolimajad (näit. Abja Pussi) olevat vallavalitsuse juhatusel ehitatud puudulikult, selle lükkas tunnistaja Laas omalt poolt ümber. — Keelteõpetuse kohta Vana-Kariste koolis seletasid kolm tunnistajat (Mõrd, Simm, Noop) üksmeelselt, et konvendil olnud tõepoolest kõnet sellest, et sealne koolmeister loobunud saksa keele õpetamisest ja et samas koolis olnud õpilased ka eesti keeles maha jäänud. Seetõttu tehtudki koolmeistrile märkus, kusjuures väidetud, et saksa keele tundmine võimaldavat ka eesti keelt kergemini õppida. Kirikueestseisja V. v. Bock ähvardanud koolmeistrit vallandamisega, kui järgmine aasta koolitöös ei peaks tooma edusamme. Koolmeister vastanud, et tema 50—60 õpilasest rõhuv enamus olevat niivõrd andetud ja nii mahajäänud eesti keeleski, et neile oleks mõttetu õpetada saksa keelt. Ka takistavat viimase õpetamist asjaolu, et vanemad ei ostvat selleks vajalikke raamatuid.

«Sakala» kirjutises esitatud väited leidsid seega tunnistajate, kuigi mitte kõikide poolt küllaldast kinnitust. Seda konstateeris ka Jakobson omapoolses seletuses, rõhutades eriti, et käsiteldavas artiklis polnud juttu mitte Halliste vallakoolimajade allutamisest, vaid ainult nende ehitamise andmisest kihelkonna-koolivalitsusele. Ühtlasi toonitas «Sakala» toimetaja veelkordselt, et ta jäävat oma endiste seisukohtade juurde ja artikli autorit välja andmata olevat ta valmis selle eest täies ulatuses vastutust kandma.[10]

Magistraadi poolt toimetatud juurdluses kogutud avalduste puhul esitas V. v. Bock omapoolse kirjaliku seletuse,[11] milles ta jäi oma kaebuse juurde ja püüdis seda nüüd üksikasjalisemalt põhjendada, polemiseerides nii Jakobsoni vastuväidetega kui ka tunnistajate seletustega. Jakobsoni suhtes püüdis ta eriti diskrediteerida tema võitlusviisi üldse, kasutades selleks üht fragmenti tema avalikust vastusest J. Hurda teisele kirjale. Selles oli Jakobson

---

[9] Nende ülekuulamisprotokollid 16. II ja 26. IV 1879, PrnMkA, tmk. nr. 157 (1878).

[10] C. R. Jakobsoni ülekuulamisprotokoll 26. IV 1879, PrnMkA, tmk. nr. 157 (1878).

[11] V. v. Bock — Viljandi magistraadile 28. V 1879, sama tmk.

avaldanud kahetsust, et ta Hurda käitumise tõttu pole saanud «oma võitlemise osavustki meie avalikus vaidluses näidata».[12] Nüüd, ütleb v. Bock, näitavatki Jakobson oma võitlusosavust, aga kahjuks tõsiasjade arvel. Oma kaebuse sisulise külje puhul püüdis Bock näidata, et kõnesolevate külakoolimajade ehitamine kohalike vallavalitsuste poolt toimunud ikkagi korratult. «Sakala» kirjutis Halliste kihelkonna-koolivalitsuse kohta olnud sihilikult halvustav ja taotelnud selle diskrediteerimist.

Selle V. v. Bocki kui kaebaja seletuse saamisega lõppeski Viljandi magistraadi osa kõnesolevas protsessis. Kogutud juurdlusmaterjal saadeti edasi Pärnu maakohtule, kus see liideti teiste samalaadilistest kaebustest C. R. Jakobsoni vastu tekkinud protsesside materjalidega ja tehti nende puhul ühine otsus.

Teine ajakirjanduslik kohtuprotsess C. R. Jakobsoni vastu tekkis järgmistel asjaoludel. «Sakalas» 13. maist 1878 (nr. 12) oli ilmunud Helme kihelkonnast saadetud kiri, milles käsiteldi Kärstna valla noore koolmeistri M. V. vallandamist kohaliku kihelkonna-koolivalitsuse poolt. Hoolimata sellest, et M. V. oli kuus aastat oma senisel kohal korralikult oma kohustusi täitnud, oli koolikonvent talle ette pannud oma seniselt kohalt lahkuda. Ettekäändeks oli toodud asjaolu, et koolmeister ei saavat kohaliku rahvaga küllalt sobivalt läbi. Et koolmeister keeldus vabatahtlikult tagasi astumast, oli kohalik kirikueestseisja talle sama aasta jüripäevast arvates koha üles öelnud. Nii vabanenud koha täitmisel oli M. V. valla poolt ametisse tagasi valitud. Kihelkonna-koolivalitsus aga tühistas selle valimise ja sundis valda valima uue koolmeistri. Sellele sõnumile lisas toimetus omalt poolt juurde, et teisalt saadud andmeil olnud M. V. vallandamise tõeliseks põhjuseks tema osavõtt Eesti Aleksandrikoolile raha korjamisest, mil puhul koolmeister pöördunud ka ühe kohaliku mõisniku poole, kes oli oma vallas mainitud koolile rahakorjamise ära keelanud.

Samasisuline sõnum ilmus «Sakala» järgi ka Tartu saksakeelses ajalehes «Neue Dörptsche Zeitung». Sel puhul avaldas toimetus ka omalt poolt soovi, et asjas kompetentsed isikud avalikult selgitaksid, «kas ja kui palju süüdistus tõsiasjadel põhineb».[13] Sellele «Neue Dörptsche Zeitungi» kirjutisele reageeris samas ajalehes Helme kirikueestseisja F. von Stryk omapoolse õiendusega, et «Sakala» olevat olukorda täiesti vääriti (durchaus unwahr) kirjeldanud. Sel puhul aga ei sobivat koolivalitsusel kui ametlikul asutusel oma asju ajalehe vaidluste abil selgitama hakata.[14] Selle Stryki kirja avaldas Tartu saksakeelse ajalehe järgi ka «Sakala»[15] toimetuse lisamärkusega: «Nii kaua, kui mitte selgeste ei ole näidatud, missuguses tükis meie kirjasaatja valet on rääkinud, nii

[12] «Sakala» 1878, nr. 34/35.
[13] «Neue Dörptsche Zeitung» 1878, nr. 117.
[14] «Neue Dörptsche Zeitung» 1878, nr. 131.
[15] «Sakala» 1878, nr. 21 (8. juulist).

kaua peame tema ütelusi õigeks pidama ja valet tuleb muialt otsida.»

See lisamärkus põhjustaski F. v. Stryki esitama C. R. Jakobsoni kui «Sakala» toimetaja vastu kaebuse[16] vastutusele võtmiseks nuhtlusseaduse §§ 1040 ja 1044 põhjal nõudega sama seaduse § 1047 põhjal, et kohtuotsus trükitaks ära «Sakalas». Kaebuses, milles sõna «valet» oli allakriipsutatult tõlgitud sõnaga «Lüge», püüti interpreteerida lauseosa «ja valet tuleb muialt otsida» Helme kihelkonna-koolivalitsuse ja isiklikult F. v. Stryki kohta käivana ja seega neile solvavana.

Oma vastulauses[17] polnud Jakobsonil suuremaid raskusi, et näidata esitatud kaebuse täielikku alusetust. Eriti rõhutas ta, et «valet» tuleb kõnesoleval juhtumil tõlkida: «falsches, d. h. unrichtiges», mitte aga «Lüge». Selle sõna tõlkimisega oli Jakobsonil sekeldusi teistegi protsesside puhul ja ka avalikus poleemikas, nii et ta kord pidi sel puhul koguni tähendama: «Näikse, nagu oleks terve partei mehi meie maal, kes ennast sõna «vale» ümbertõlkimisega vaevavad.»[18] Teiseks vaidles Jakobson kaebuses toodud väite vastu, nagu tähendaks «valet tuleb muialt otsida» F. v. Stryki kohta isiklikult.

Jakobsoni vastulauses avaldatud soov, et tema vastu sihilikult ja kuritahtlikult tõstetud kaebus lõpetataks, ei teostunud. Magistraat saatis juurdlusmaterjali Pärnu maakohtule. Siin kuulati Jakobson üle, ilma et oleks asja kohta uusi andmeid juurde tulnud.[19] Otsuse tegemine toimus koos eelmise ja teiste vahepeal juurdetulnud protsessidega.

K o l m a s p r o t s e s s C. R. Jakobsoni kui «Sakala» toimetaja vastu algatati Paistu kihelkonna-koolivalitsuse nimel sealse kirikueestseisja B. von Bocki poolt. See protsess on märksa ulatuslikum ja tähtsam kahest eelmisest protsessist. See on seotud aastal 1878 Hurda ja Jakobsoni vahel vallandunud konfliktiga ja selles on asjaosalisteks ärkamisajal erilist osa etendanud Paistu kihelkonna tegelased, kooliõpetajad, vallavanemad jt. Selle protsessi eellugu kujunes järgmiselt.

Oma teises avalikus kirjas J. Hurdale[20] võis Jakobson teatada, et ta saanud tekkinud tüli puhul oma lugejailt paljude allkirjadega 29 pooldavat kirja, milledest autor tõi rea väljavõtteid. Paistust, Tarvastust ja Helmest ütles autor saanud olevat seitse kirja üle kahesaja allkirjaga. Ühest neist kirjadest esitati väljavõte: «Sakala on mõnest veast rääkinud, mis seal avalikuks sai, kus

---

[16] F. v. Stryk — Viljandi magistraadile 29. IX 1878, PrnMkA, tmk. nr. 148 (1878).

[17] C. R. Jakobson — Viljandi magistraadile 9. XI 1878, PrnMkA, tmk. nr. 148 (1878).

[18] «Sakala» 1879, nr. 1, poleemikas «Zeitung für Stadt und Land'iga».

[19] Vrd. C. R. Jakobsoni ülekuulamisprotokoll 1. II 1879, PrnMkA, tmk. nr. 148 (1878).

[20] «Sakala» 1878, nr. 34/35.

kiriku ja poliitika piirid kokku puutusivad. Seda on ta ikka selge tõe põhja peal teinud. Kes võib siis temale süüks panna ja terve kristliku kiriku ja usu hävitamiseks arvata? Ons siis Jumal, usk, kirik ja ühe ehk kahe kirikõpetaja inimlik nõdrus üks ja seesama? Ei ilmaski!» Esitatud tsitaadile lisas Jakobson märkuse: «Selle kirja all Paistu kihelkonnast seisavad ka kolme koolmeistri ja kolme kiriku vöörmundrite nimed, kes oma seisuse ja ameti ühtlasi üles pannud.»

Paistu kihelkonna-koolivalitsus leidis sellest Jakobsoni kirja osast kõigiti teretulnud juhuse, et oma sektoris siin sekka lüüa J. Hurda kasuks. Iseäranis aktiivne oli sel puhul kohalik kirikuõpetaja Vold. Hansen, mõjukas Viljandimaa koolide revident ja eesti rahvuslike emantsipeerimispüüete vastane. Paistu kihelkonna koolikonvendil 14. oktoobril 1878 võttiski pastor Hansen, kui selgus, et keegi kohalikest koolmeistritest polnud Hurda-Jakobsoni tüli asjus «Sakalale» kirja saatnud, neilt allkirjad vastavale kirjalikule tunnistusele, mille lõppu oli lisatud veel lause: «Selle vastu anname rõõmuga avalikult teada, et meie austatud Otepää õpetaja Hurti herra ülevel nimetud kahe kirjaga isamaa armastuse ja luteruse usu kirikust lugupidamise pärast täieste ühes nõuus oleme.»[21] Kirjale kirjutasid alla 15 koolmeistrit.

Enne kui see kiri pääses avalikkuse ette, avaldas «Sakala» eelmainitud Paistu koolikonvendist sõnumi,[22] milles muuseas väideti, et seal «koolmeistrid sunniti» kõnesolevale tunnistusele alla kirjutama. Et asja puhul ei tehtaks jälle «uut hingekirjutamist», siis ruttas toimetus seletama, et Paistu kihelkonnast tulnud Hurda vastu kolm kirja 72 allkirjaga, millede hulgas olnud 4 külakoolmeistri ja 2 kihelkonnakoolmeistri, neist luteri usu koolidest 2 küla- ja 1 kihelkonnakoolmeistri omad. Seejuures tähendati seletuses, «et kõik nimede alla kirjutajad mitte Paistu kihelkonnas ei ela, vaid mõned ka tõiste kihelkondade valdades Paistu piiri ääres». See ennetav vastulöök Jakobsoni poolt oli taktikaliselt osav käik, mis pidi vähendama oodatava kirja mõju avalikkuses ja tugevdama Paistu koolmeistrite kaitsevõimet võimude ees.

Paistu koolmeistrite poolt koolikonvendil 14. oktoobril allakirjutatud tunnistus ilmuski «Eesti Postimehes» 1. novembril kohaliku kirikueestseisja B. v. Bocki ja pastor V. Hanseni kaaskirjaga, milles oli tähendatud, et selle avaliku tunnistuse läbi «Paistu kihelkonna auusad koolmeistrid omad nimed vale mõtlemisest ärapuhastada tahtvad».[23] Sealsamas ilmus eraldi ka Heimtali koolmeistri

[21] «Eesti Postimees» 1878, nr. 44. Allakirjutajad olid koolmeistrid: A. Tilzen, E. Schneider, M. Millistfer, Mats Varres (Aidu), J. Adamson (Holstre), A. Paulson (Holstre), J. Rosi (Vardi), F. Akel (Õisu), F. Pullerits (Holstre), P. Paulson (Holstre), H. Semper (Pahuvere), M. Tõnnson (Morna), A. Meo (Loodi), H. Kikkas (Õisu), A. Mõttus (Tuhalaane). A. Aavik (Heimtali) keeldus ühisele kirjale alla kirjutamast, kuna ta oli «Sakalale» saatnud ühe kirja, kuigi mitte küsimusesoleva.

[22] «Sakala» 1878, nr. 38 (28. okt.).

[23] «Eesti Postimees» 1878, nr. 44.

A. Aaviku kiri, milles autor lühidalt teatas, et tema «oma nime mitte nende kirjade alla kirjutanud ei ole, mis seni aeani «Sakalas» õpetaja herra Hurtile vastusseks on ilmunud».

Vastulöögiks koolmeistrite avalikule tunnistusele kujunes Paistu vallavanemate kiri «Sakala» toimetusele.[24] Selles soovitati kõigest südamest Hurdal ja Jakobsonil üldrahvuslikes huvides omavahel ära leppida ja koos jätkata oma viljakat avalikku tegevust. Eriti rõhutati sel puhul: «Seda enam on meil asja, leppimist Teie vahel nõuda ja paluda, et nüüd ka meie koolmeistrid sunnitud on olnud, oma parema teadmise vasta selles tülis avalikult tunnistust andma. Kuis peab aga veel meie noort sugu tõele ja kindlusele kasvatatama, kui see noor sugu näeb ja kuuleb, kuidas elav sõna tõisiti ja kiri jälle tõisiti tunnistas? See on üks kurb lugu.» Avaldades selle kirja, mille sünniloos võib-olla ka Jakobson ise kaastegev oli, väljendas toimetus omalt poolt suurt rahuldustunnet, tähendades, et siit «meile nagu kevadine kaunis tuuleõhk vasta tuleb. Kus vallavanemad sell kombel meie kodumaa asjadest ja oma valdade laste kasvatamisest tunnistust annavad, seal võib kerge südamega tuleviku poole vaadata». Vallavanemate osavasti sõnastatud avaliku kirja autoriteetsust suurendas veel rohkesti teade, et kaks neist allakirjutajaist olid viibinud ka kõnesoleval Paistu koolikonvendil.

Sellega esialgu piirduski vastulöök Paistu koolmeistrite avalikule tunnistusele. Alles ligemale kuu aega hiljem tuli «Sakala» asja juurde uuesti tagasi juhtkirjas «Koolmeistrite tunnistused».[25] Selle kirjutamiseks andis nähtavasti hoogu ka saksakeelse ajakirjanduse, eriti «Zeitung für Stadt und Land'i» sõnavõtt, milles «Sakalale» Hurda—Jakobsoni konflikti puhul saadetud kirju püüti seoses Paistu koolmeistrite avaliku tunnistusega kujutada ebausaldatavaina ja peeti võimalikuks nendel võltsitud allkirjadegi esinemist. Selle jämeda kahtlustuse tagasitõrjumiseks avaldas Jakobson nüüd temale Hurdaga tekkinud avaliku poleemika puhul Paistust saadetud kirjadele allakirjutanud koolmeistrite nimed.[26] Suurem osa juhtkirjast on pühendatud Paistu koolmeistreilt eelmainitud tunnistusele allkirjade hankimisele ja selle tagapõhja hindamisele. Seejuures ei ründa kirjutis vähemalgi määral Paistu koolmeistreid, vaid üksnes sealset kihelkonna-koolivalitsust ja viimast üsna tugevasti.

Kogu see allkirjade nõudmine, kirjutatakse «Sakalas», tulnud «koolmeistritele nii ootamata kaela, sissejuhtivad kõned olnud nii käredad, et koolmeistrid nagu uimased olnud ja isegi ei teadnud, mis nad tegivad». Mitmed olevat pärast oma tegu kahetsenud ja mõned palunud, et allakirjutanuid ka «Sakalas» «kangeste noomitaks». — Koolivalitsuse poolt koolmeistritele pealesunnitud

[24] «Sakala» 1878, nr. 40/41. Kirjale olid 27. okt. 1878 Tuhalaanes alla kirjutanud vallavanemad J. Tõllason (Tuhalaane), M. Torrim (Morna), H. Sirkel (Õisu), J. Vaga (Pahuvere), O. Ritson (Holstre) ja M. Neumann (Aidu).

[25] «Sakala» 1878, nr. 44 (2. dets.).

[26] Need olid A. Aavik, J. Pausk ja kihelkonnakoolmeister J. Laane.

tunnistus koos kaaskirjaga toodud ka «Sakala» toimetajale, «aga et nad õigusega ühte ei läinud, ei ole neid võimalik trükkida olnud».

Edasi vaieldakse juhtkirjas Paistu kirikueestseisja ja pastori poolt koos koolmeistrite tunnistusega avaldatud kaaskirja väite vastu, nagu oleks allakirjutanud tahtnud sellega end «vale mõtlemisest ära puhastada». «See on täitsa võeriti,» rõhutatakse juhtkirjas, «ja meie paneme imeks, kuidas üks koolivalitsus seesugust võeriti tunnistust avalikult maailma sisse julgeb saata. Kuidas peavad koolmeistrid seesugusest valitsusest edespidi veel lugu pidama? — Meil on liig head mõtted Paistu koolmeistritest, kui et meie seesugust tegu nende juures võimaliku arvaksime olevat.»

Koolmeistritelt «tunnistusele» allkirjade nõudmist kvalifitseerib juhtkirjanik sundimiseks. Ja kui neil asjaoludel koolmeistrid pidanud oma allkirjadega tõendama, et nad õp. J. Hurda kahe Jakobsoni vastu sihitud kirjaga «täieste ühes nõuus» olevat, siis ei omavat see tunnistus mingit väärtust, «sest sunnitud tunnistus ei ole kellegi tunnistus».

Juhtkirjas võetakse lähemalt kõne alla ka Heimtali koolmeistri A. Aaviku avalik seletus, mis ilmus samas «Sakala» numbris. Sellest selgus, et Aavik oli saatnud Hurda—Jakobsoni poleemika puhul «Sakalale» kirja, mis aga seni polnud ilmunud. Seetõttu keeldunudki tema oma allkirja andmast «tunnistusele». Kuid järgmisel päeval pärast koolikonventi võetud temalt kirikueestseisja poolt allkiri, et ta oma allkirja pole andnud seni «Sakalas» ilmunud kirjadele.[27] «Seda tunnistust trükki panna,» kirjutab Aavik, «ei ole ma aga mitte palunud, ja ei ole selle kirjaga ka mitte oma nime vale mõtlemisest ära puhastada tahtnud, sest et seesugused mõtlemised minu arvates nii minu kui kellegi muu koolmeistri nime mitte roojastada ei või.»

«Sakala» ülalesitatud juhtkiri, mida oleme tema tähtsuse tõttu järgnevas kohtuprotsessis refereerinud pisut pikemalt, saigi põhjuseks, mille puhul Paistu kirikueestseisja B. v. Bock esitas sama kihelkonna-koolivalitsuse nimel C. R. Jakobsoni vastu Viljandi magistraadile kaebuse.[28] Selles olid välja nopitud «Sakala» juhtkirjast meie tsiteeringus esitatud mõtted ja laused, ja leiti, et kirjutis nii üldtoonilt kui üksikosades on Paistu kihelkonna-koolivalitsust solvav ja teotav, tema kohta valeandmeid levitav ja tema autoriteeti õõnestav. Seetõttu paluti C. R. Jakobson vastutusele võtta nuhtlusseaduse §§ 1035, 1039, 1040, 1041, 1044 ja 1047 põhjal, mille järgi oli karistusena ette nähtud vangistust kuni 1 aasta 4 kuud ja rahatrahvi 500 rublani. Ühtlasi toetati nõudmist, et süüdimõistev otsus C. R. Jakobsoni kohta avaldataks ka «Sakalas».

---

[27] «Sakalas» 1878, nr. 50—52 ilmus A. Aavikult õiendus, et tema kõnesolev avalik seletus «E. Postimehes» oli koostatud «õpetaja käsu peale».

[28] Paistu kirikueestseisja B. v. Bock — Viljandi magistraadile 10. I 1879. PrnMkA, tmk. 162 (1879).

C. R. Jakobsoni vastulause B. v. Bocki kaebusele saabus Viljandi magistraati alles juuli lõpupoolel 1879.[29] Vastulauses, mis oma toonilt oli üldiselt õige sõjakas, õiendas Jakobson kõigepealt mõningaid kaebuses esinevaid väärtõlkeid «Sakala» kõnesolevast juhtkirjast ja jäi täies ulatuses selles kirjutises toodud väidete juurde. Iseloomustades kaebust kõigis punktides täiesti põhjendamatuks ja frivoolseks, palus Jakobson selle B. v. Bockile tagasi anda ja endale kui kaebealusele kohtukulude katteks välja mõista 30 rubla 75 kop.

Magistraat aga andis asjale käigu, saates selle Pärnu maakohtule. Viimase korraldusel tuli magistraadil siiski toimetada täiendavat juurdlust, eriti Paistu koolmeistrite ülekuulamisega, et selgitada küsimust, kas sunniti neid kõnesolevale tunnistusele alla kirjutama. Tunnistajate ülekuulamisel 18. okt. ja 1. nov. samal aastal piirduski magistraat ainult ülalesitatud küsimusega. Ülekuulamisel selgus protokollis peaaegu stereotüüpiliselt märgitult, et koolmeistrid andnud oma allkirjad avalikule tunnistusele «vabatahtlikult ja ilma sunduseta».

Magistraadi täiendava juurdluse järel kutsuti Jakobson 7. detsembriks samal aastal Pärnu maakohtusse, kuid ei ilmunud. Uuesti ette kutsutud 19. jaan. 1880, põhjendas ta oma ilmumata jäämist asjaoluga, et viibis vahepeal Peterburis ja sai kohtukutse kätte alles pärast sealt tagasitulekut.[30] Tutvunud magistraadi juurdlusmaterjalidega, avaldas Jakobson maakohtus, et mitmed ülekuulatud koolmeistrid seletanud talle, et neid polevat raekohtus tunnistuse andmisel lastud muud kõnelda kui ainult küsimuse kohta, kas neid on Halliste koolikonvendil füüsiliselt sunnitud avaliku seletuse tekstile alla kirjutama. Seda, mida tegelikult muidugi ei olnud, pidanud nad loomulikult eitama. Küll aga olevat koolikonvendil avaldatud koolmeistritele moraalset survet, andes mõista, et neid võib ähvardada ametist vallandamine, kui nad ei anna nõutud allkirja. Selle seletamiseks aga ei olevat raekohtus sõna antud. Seepärast pidas Jakobson tarvilikuks, et Paistu koolmeistrid veel kord üle kuulataks, kas nad andsid allkirja vabatahtlikult või avaldati neile mingil viisil survet. Ühtlasi palus Jakobson üle kuulata ka Paistu vallavanemad, kes olid alla kirjutanud «Sakalas» ilmunud avalikule kirjale ja kelledest mõned konvendil viibinud saanud mulje, et koolmeistritele avaldatud survet.

Jakobsoni soovi kohaselt toimuski maakohtus 13. veebr. 1880 Paistu koolmeistrite ja vallavanemate ülekuulamine B. v. Bocki ja C. R. Jakobsoni kohal alles.[31] Esijärjekorras ettevõetud koolmeist-

[29] C. R. Jakobson — Viljandi magistraadile 21. VII 1879, PrnMkA, tmk. 162 (1879). Nagu samast toimikust nähtub, tehti B. v. Bocki kaebus Jakobsonile teatavaks magistraadi istungil 25. I 1879, kus kaebealune palus oma rohke töökoorma tõttu anda talle kaugem tähtaeg vastulause esitamiseks.

[30] C. R. Jakobsoni ülekuulamisprotokoll 19. I 1880, PrnMkA, tmk. nr. 162 (1879).

[31] Ülekuulamisprotokoll, PrnMkA, tmk. nr. 162 (1879).

rite ülekuulamisprotokoll kujunes sedapuhku hoopis üksikasjalisemaks ja märksa teiseilmelisemaks kui Viljandi raekohtus.

Esimesena ülekuulatud kihelkonnakoolmeister E. Schneider seletas, et temale olnud kogu see allkirjade hankimine koolmeistritelt väga vastumeelne, sest ta olevat sõber nii Hurda kui Jakobsoniga. Pastor Hansen aga öelnud, et kavatsetava avaliku seletuse otstarve olevat ainult puhastada Paistu koolmeistrid kahtlusest «Sakalas» avaldatud kirja suhtes. Ja kirikueestseisja Bock lisanud omalt poolt juurde: «Schneider, kirjutage alla, siis teevad seda ka teised!» Samuti kõhelnud alguses ka Holstre koolmeister J. Adamson,[32] kes kirjutanud alla alles tunnistaja seletuse peale, et see ei tähenda parteilist seisukohavõttu Hurda ja Jakobsoni vahelise tüli küsimuses. Küsimuses oleva surve suhtes seletas Schneider, et seda siiski ei olevat avaldatud. Üldiselt samas vaimus, omalt poolt oluliselt uut esitamata tunnistasid ka kihelkonnakoolmeistrid A. Tilzen ja M. Millistfer ning enamik külakoolmeistreid. Erinevalt nendest seletas Vardi koolmeister J. Rosi, et talle tundunud teatava sundusena pastor Hanseni ütlus: «Kui teie ei ole saadetu autorid, siis peate end puhastama teil lasuvast kahtlusest.» See «peate» mõjunud sundusena. Tunnistaja ise aga olnud seletuse sisuga täiesti nõus ja kirjutanud selle alla vabatahtlikult. Õisu koolmeister H. Kikkas tunnistas omalt poolt, et ta kirjutanud seletusele alla eeskätt arvamuses, et peaasi on autori küsimus. Seletuse teisele poolele vaadanud ta kui kõrvalasjale, millega ta sisuliselt siiski ei olevat nõustunud. Küsimusele, miks ta siis kogu seletusele alla kirjutas, ei osanud tunnistaja anda sobivat vastust. Koolmeistrite avaliku kirja lõpuosa suhtes ühtib eelmise tunnistaja seletusega ka Tuhalaane koolmeistri A. Mõttuse tunnistus.

Oluliselt uut tõi Heimtali koolmeistri A. Aaviku pikk ja ka tema enda eri kirja saamislugu üksikasjaliselt valgustav tunnistus. Koolikonvendil öelnud pastor Hansen: «Teie, koolmeistrid, peate olema puhtad kui kuld, ja kui teie ei ole saatnud seda kirjutist, siis peate oma au sellest puhastama.» Ühtlasi sidunud Hansen sellega ühe juhtumi, kus Õisu koolmeister Kadak, kes saanud vallaslapse isaks, tagandatud seepärast ametist. Selles tundunud varjatud ähvardust, mida samuti mõistnud ka mõni teine koolmeister.

Vallavanemate tunnistusest selgub, et nad enamikus olid kuulnud koolmeistritelt sunni abil allkirjade võtmisest ainult kaudselt. Eelmainitud koolikonvendil oli viibinud üksnes kaks vallavanemat: M. Torrim («Sakalas» avaldatud kirjas: Sarrim) ja H. Sirkel. Neist tunnistas esimene sedasama, mida koolmeister Aavikki, ja nägi sellises pastor Hanseni käitumises sundi. H. Sirkel seletas, et pastor Hansen öelnud koolikonvendil lausa välja: «Kes seletusele alla ei kirjuta, sellel läheb nagu Kadakal.»

Tunnistajate, nii koolmeistrite kui vallavanemate täiendaval ülekuulamisel kinnitus rea seletuste najal tähtsa asjaoluna, et

[32] J. Adamsoni ei saadud kohtus enam üle kuulata, sest ta oli vahepeal surnud.

pastor Hanseni käitumine Halliste koolikonvendil koolmeistritelt allkirjade nõudmisel võis tunduda asjaosalistele ähvardusena ja survena. «Puhastamise» manitsus ja koolmeister Kadaka vallandamisloo asjassepõimimine oli küllalt selgesuunaline mõjutamisavaldus. Sellele juhtis tähelepanu ka Jakobson omapoolses protokollitud tunnistuste analüüsis.

Ühtlasi tõstis Jakobson üles küsimuse, kas B. v. Bock üldse oli volitatud Paistu kihelkonna-koolivalitsuse nimel tõstma tema vastu kaebust. Vastuvaidleja seletuse järgi kihelkonna-koolivalitsus kui kollegiaalne asutus, millesse peale kirikueestseisja ja kohaliku pastori kuulusid veel kihelkonnakooliõpetaja ja üks koolivanem, ei olevat selles asjas teinud mingit otsust. Selle vastuväite puhul maakohus otsustaski nõuda seletust Paistu kihelkonna-koolivalitsuselt ja samuti järele pärida pastor Hansenilt, kuidas ta oli omaaegsel koolikonvendil mõelnud Õisu koolmeistri Kadaka vallandamisloo esitamist.

Pastor V. Hansen oma kirjalikus seletuses[33] ei eita, et ta Paistu koolikonvendil 14. okt. 1878 on maininud ka koolmeister Kadaka vallandamislugu. Ta polevat aga seda teinud mitte koolmeistrite ähvardamiseks, vaid selleks, et neile meelde tuletada «nende ametliku seisukoha õrna iseloomu», et neist keegi võimaliku valetamisega ei satuks vallandatud Kadakaga ühte kategooriasse. Koolmeistrite rahvusliku või vaimuliku meelsuse mõjutamist ei olevat pastor seejuures kuidagi silmas pidanud, teades, et sel alal pole võimalik midagi saavutada ähvarduse või survega. Kirjas ei jäta Hansen kurtmata ka kohalike vallavanemate üle, kes, neile Jakobsoni poolt osakssaanud viirukisuitsetamisest meelitatud, olevat «kõige ebasündsamal viisil» esinenud Paistu kihelkonna-koolivalitsuse vastu ja mõjutavat samas suunas ka koolmeistreid.

Paistu kirikueestseisja B. v. Bock seletas temale esitatud küsimuse puhul, et tema kaebus 10. jaanuarist 1879 on legitimeeritud kohaliku kihelkonna-koolivalitsuse otsusega 17. jaanuarist samal aastal.[34] Seega siis tegelikult 7 päeva pärast kaebuse esitamist otsustati see esitada ja Jakobsoni «väited näivad niisiis olevat täiesti põhjendamatud», arvati v. Bocki seletuses.

Pärast paari koolivanema ülekuulamist, kelle tunnistused ei toonud asjasse oluliselt uut, lõpetati maakohtus juurdlus. Otsus tehti koos kahe eelmise ja siin järgnevalt käsiteldava protsessiga.

Neljas ajakirjanduslik kohtuprotsess C. R. Jakobsoni vastu oli oma sisult ja ulatuselt koguni tühine. Selle põhjustasid kaks «Sakalas» ilmunud sõnumit 1878. a. juulis ja augustis. Esimeses sõnumis teatati, et 5. juulil oli Viljandi tänaval sillakohtu maja ees «üks linna herra moodu riides mees» Feldti trükikoja jooksupoisilt «Sakala» korrektuuride ja käsikirjade paki «ära riisunud, mis ta vist rahapaberid arvas olevat».[35] Hiljem avaldas «Sakala»

[33] V. Hanseni kirjalik seletus 20. II 1880, PrnMkA, tmk. 162 (1879).
[34] B. v. Bocki kirjalik seletus 28. II 1880, PrnMkA, tmk. nr. 162 (1879).
[35] «Sakala» 1878, nr. 24.

sel puhul täienduse ja õienduse[36] trükkal Feldtilt saadud andmeil, millest selgus, et «Sakala» korrektuurid ja käsikirjad võetud jooksupoisilt ära sillakohtu majas, kuhu jooksupoiss sisse kutsutud. Vägivalla tarvitajaks osutunud «üks Sillakohtu ametnik», kes Feldti poolt raekohtusse kutsutud. Võtja vabandanud end sellega, «et seda tegu purjus pääga teinud». Vahejuhtum likvideerunud leppimisega.

Nende sõnumite puhul tõstis Viljandi sillakohtu ametnik Carl Jul. Hansen, kes osutus Feldti trükikoja jooksupoisi vastu vägivalla tarvitajaks, C. R. Jakobsoni vastu kaebuse.[37] Kuigi kogu lugu oli «Sakalas» esitatud anonüümselt, nägi Hansen avaldatud sõnumites oma au ja hea nime teotamist. Ta ei eitanud asetleidnud vahejuhtumit, mille oli põhjustanud tema «süütu nali», kuid toon, kuidas tema tegu kirjeldatud ja iseloomustatud, pannud tema kohalikes pisioludes väga piinlikku seisukorda. Seda enam, et esimeses sõnumis talle omistatud teadlikku röövimisplaani. Teises sõnumis aga toodud täiesti õigustamatult tema leppimine trükkal Feldtiga avalikkuse ette. Kaebuse tõstis Hansen nuhtlusseaduse § 1039 põhjal.

Sellele nõrgalt põhjendatud kaebusele pühendas Jakobson siiski õige pika ja üksikasjalise vastulause.[38] Ta seletas, et esimene sõnum «Sakalas» ilmunud esialgsete andmete põhjal. Ja kui hiljem selgunud tõeline olukord, siis avaldanud toimetaja teise sõnumi, millega esimene tühistunud. Hanseni ja trükkal Feldti vahel eraviisil toimunud leppimist olnud «Sakalal» täielik õigus teha avalikkusele teatavaks. Hanseni isiku suhtes teravalt sarkastiline, kvalifitseeris Jakobson oma vastulauses esitatud kaebuse täiesti alusetuks, reserveerides endale õiguse nõuda sellise põhjendamatu ja teotava tülitamise puhul hüvitust ja paludes kaebust tagasi lükata.

Viljandi raekohus andis kaebusele siiski käigu ja asi tuli arutusele maakohtus, kus ta liideti kolme esimese protsessiga.

Viies ajakirjanduslik kohtuprotsess C. R. Jakobsoni vastu sai alguse Kuusalu kirikuõpetaja praost Voldemar Kentmanni kui «Ristirahva Pühhapäeva Lehe» toimetaja erakaebusest. Ka see protsess pälvib lähemat tähelepanu, kuna ta kajastab üht eriti tundlikku ja tähtsat sektorit Jakobsoni võitlustes, ja nimelt tema sõjakäiku tagurliku kirikluse vastu. «Sakala» kirikuvastaseist avaldustest poleemikas «Ristirahva Pühhapäeva Lehega» sai ka J. Hurt põhjendusi oma avalikuks lahkulöömiseks Jakobsonist. Juba seetõttu, veel rohkem aga vaadeldava kohtuprotsessi eelloo olulise osana väärib see poleemika ka siinkohal arvestamist.

«Ristirahva Pühhapäeva Leht» oli «Sakala» ilmuma hakkamisel

---

[36] «Sakala» 1878, nr. 27.

[37] C. J. Hansen — Viljandi magistraadile 30. X 1878, PrnMkA, tmk. nr. 155 (1879).

[38] C. R. Jakobson — Viljandi magistraadile 12. I 1879, PrnMkA, tmk. nr. 155 (1879).

küllaltki levinud ja teatavais ringkondades mõjukas ajaleht. Ja Jakobsonil tuli oma sihikindlas võitluses tagurlike pastorite mõju õõnestamiseks juba algusest peale selle häälekandja vastu küllaltki sageli oma teravat sulge tarvitada. Olgu selle kohta siin mõningaid näiteid.

Ühes oma följetonis laseb «Sakala» kahel külamehel õige kurjasti pilgata «Ristirahva Pühhapäeva Lehe» saksapärast eesti keelt, millest jäävat mulje, «nagu äästaks mõni imelik talumees raud äkkega linna kivist uulitsat». Ühtlasi lisab toimetaja juurde, et ta omalt poolt selle raske keele kohta pikemalt sõna ei võta, «sest et taevariigi tee raske peab olema ja pühapäeva lugejad sellepärast oma hinge õnnistuseks ka natukene keele-piina ära võivad kannatada».[39]

Tsiteerides «Ristirahva Pühhapäeva Lehe» kahtlevalt eitavat suhtumist Pärnu «Endla» asutamisse, nöökab «Sakala» tema soovitatud «vaikset tõsist rõõmu» «suure seltsi hulgas» tegutsemise asemel. See olevat vastaspoole arvates nähtavasti selline, «kui kaks ehk kolm külamutrikest päev otsa ahju ääres pingi peal istuvad, ja Aafrikamaa vaese missioni lastele villaseid sukke kuduvad, ning neljas veerib neile südame kosutuseks «Ristirahva pühapäeva leht» ette».[40]

Kui «Sakala» toon «Ristirahva Pühhapäeva Lehe» vastu esialgu oli üleolevalt irooniline, siis muutus see aga peagi vihaselt sarkastiliseks. Ja seda seoses toimetaja V. Kentmanni välismaal viibimise ajal 1878. a. suvel[41] «Ristirahva Pühhapäeva Lehes» ilmunud ründavate kirjutistega.

«Sakalas» oli 1878. a. algul ilmunud C. R. Jakobsoni poolt peetud kõne «Kuidas inimene kaua võib elada».[42] Selles oli käsiteldud tervishoiu tähtsust ja antud selle kohta praktilisi näpunäiteid. Muuseas tõsteti sel puhul kõrgele ka isiku enesevalitsemise ja tahte osa, millega seoses hurjutati «jõledat õpetust, et inimene omast jõuust ühtegi head ei võida teha. See on aga kõige nurjatum õpetus, mis maailmas võib olla, sest kui inimene omast jõuust ühtegi ei võiks, siis ta ka mitte üks Jumala meistritöö ei oleks. Ei, inimene võib väga palju omast jõuust teha, ta võib ka omast jõuust ja siin maailmas õnnis olla». «Ristirahva Pühhapäeva Leht» aga iseloomustas oma hilinenud vastukirjutises seda sõnavõttu täiesti väänatult: «Seal hakkas könneleja avvalikult Jummala sõna ja risti-usku õppetust ühheks pöratseks ja nurjatumaks õppetuseks nimmetama ja teutama, tahhab seläbbi kinnitamata innimeste süddamest usku ärrakustutada.»[43] Ja edasi järgnes arendus,

---

[39] «Sakala» 1878, nr. 17 ja 18 — «Mõni sõna Eestikeele sõna-valajatele».
[40] «Sakala» 1878, nr. 19.
[41] V. Kentmann oli oma ajalehe toimetamistööst eemal 4. juulist 17. septembrini. Vrd. «Ristirahva Pühhapäeva Leht» 1878, nr. 23 ja 38.
[42] «Sakala Lisaleht» 1878, nr. 4 ja 5.
[43] «Ristirahva Pühhapäeva Leht» 1878, nr. 24 ja 25.

et «Sakala» õpetus inimese võimest teha enesega kõik, «mis ta iial tahhab», olevat pühakirja ja jumala vastane.

«Sakala» tõrjus selle kallaletungi tagasi väga teravate sõnadega, jõudes tulemusele, et «see leht mitte väärt ei ole, ennast pühapäeva leheks nimetama, vaid oma laimamiste ja avaliku valede eest pühapäeva nuhtluse samba alla peaks langema».[44]

Oma nääklemistes «Sakalaga» oli «Ristirahva Pühhapäeva Lehele» eriti teretulnud juhuseks Hurda avalik lahkulöömine Jakobsonist. Leht sai nüüd autoriteetse liitlase, kes «Sakala» puhul ütles ju sedasama mis temagi, ja nimelt, «kuida seal viimsel ajal meie kallist ristiusku on teutud ja nurjatumaks õppetuseks laidetud». Nüüd oli tal muidugi paljugi põhjust soovida «süddamest, et sellegi hea tunnistuse läbbi mitme silmad lahti saaksid, et nemmad... hoiaksid valle prohvetide eest».[45] «Sakalal» oli sellise tema vastu tarvitatud käitumistooni puhul küllalt põhjust kurjustada: «Seesugune laimamine on nii jõle, et meie sõnu ei leia, teda tervelt tähendada. See tegu ei ole mitte enam kitsa aru süü, vaid siin on südame tigedus ja vale vaim tervelt valitsemas.»[46] Hiljem oma tüli juurde «Ristirahva Pühhapäeva Lehega» tagasi tulles kirjutab «Sakala» jällegi teravalt: «Meie oleksime «Ristirahva pühapäeva lehe» väljaandjat selle laimamise eest kohtu kätte ja kohtu nuhtluse alla võinud anda, kui meie aeg seesugust kohtukäimist oleks lubanud. Aga keegi ei või pahaks panna, kui meie oma põlgamist seesuguse jõleda laimaja vasta välja ütleme.»[47]

Järk-järgult tõusnud teravus «Sakala» poleemikas «Ristirahva Pühhapäeva Lehega» jõuab aasta lõpuks haripunkti, põhjustades C. R. Jakobsoni järjekordse ajakirjandusliku protsessi. 3. detsembril 1878 ilmunud «Ristirahva Pühhapäeva Leht»[48] tõi teate, et Eestimaa kirikuõpetajad olevat sinodil nõu pidanud, kuidas «Eesti rahvale saaks uus, surem ja parrem kalender tehtud». Seda kavatsust peeti nimetatud ajalehes väga ajakohaseks, sest et senistes eesti kalendrites leiduvat «vahhel öiete pahha asju, miska luggejaid tahhetakse öigest ussust ärraeksitada ja kurja vihhale ärritada». Ja lõpuks hoiatati sealsamas, et rahvas ei usuks kõike trükisõnas avaldatut: «Hoidke valle prohvetide eest, kes teie jure tulevad lamba ridis, agga seestpiddi on nemad kiskjad hundid.»

«Sakala» pidas sellist väljendust eesti trükisõna, eriti järgmise aasta jaoks ilmunud kalendrite puhul kuritahtlikuks laimuks, arendades seda üksikasjalisemalt äärmiselt teravas toonis kirjutatud juhtkirjas «Kiskjad hundid».[49] Selles kurjustati: «Seesugust laimamist kirjutab üks nõnda nimetatud praost Kentmann, seda trüki-

[44] «Sakala» 1878, nr. 26, juhtkiri: «Mitmesugused tahtmised».
[45] «Ristirahva Pühhapäeva Leht» 1878, nr. 34 — «Hea tunnistus».
[46] «Sakala» 1878, nr. 30.
[47] «Sakala» 1878, nr. 38.
[48] «Ristirahva Pühhapäeva Leht» 1878, nr. 49.
[49] «Sakala» 1878, nr. 46/47.

takse nõnda nimetatud Kentmanni trükimajas ja sellesama Kentmanni trükimajas tuleb vist ka uus «parem kalender» välja, keda mitte «kiskjad hundid» kirjutanud ei ole.» Avaldused eesti kalendrite kohta leiti juhtkirjas olevat «selge vale ja üks selge pettuse tunnistus. See laimduse tegu on meie terve kirjandusele teutuseks ja seda suuremaks teutuseks, et ta mehest tuleb, kes ommeti üks õpetatud mees tahab olla». Praost Kentmannile pandi ette oma väiteid lähemalt põhjendada. «Kui ta seda mitte ei tee,» lausus «Sakala», «siis ärgu pangu ta pahaks, et tema enese tööd meie rahva seas pettuse tööks nimetame, kellega mitte õigust taga ei nõuta, vaid üksi rahva taskust raha välja soovitakse kiskuda.»

See «Sakala» juhtkiri saigi lähtekohaks praost V. Kentmannile kaebuse tõstmiseks C. R. Jakobsoni vastu. Kõigepealt pöördus Kentmann kaitse saamiseks Eestimaa kindralsuperintendendi poole. Viimane astuski vastavaid samme Liivimaa kuberneri ees, leides, et C. R. Jakobson ülalnimetatud kirjutises on esinenud nagu harilikult «rahva agitaatorina, kelleks ta sõna kurjemas mõttes ongi, kuna ta ässitab rahvast mitte ainult saksa mõisaomanikkude ja nende silmapaistva seisukoha vastu maa valitsemises, vaid ka kirikuõpetajate, evangeeliumi kuulutajate ja rahvahariduse juhtide vastu».[50] Oma väite põhjenduseks tõi kindralsuperintendent «Sakalas» ilmunud kirjutistest mõningaid tsitaate ja palus lõpuks kuberneri samme astuda, et Jakobson annaks praost Kentmannile vajaliku hüvituse ja et «Sakala» ässitav tegevus tehtaks edaspidiseks võimatuks, sest see olevat juba senigi liiga kahjulikku vilja kandnud. See Eestimaa kindralsuperintendendi poolt üritatud aktsioon Liivimaa kuberneri juures ei andnud tegelikult mingeid tulemusi.[51]

Teise sammuna järgnes V. Kentmanni poolt kohtuliku kaebuse tõstmine C. R. Jakobsoni vastu.[52] Selle aluseks võttis Kentmann kaks «Sakala» eespool tsiteeritud kirjutist. Esimene oli selle ajalehe nr. 38 ilmunud kirjutis, milles kõneldi «Ristirahva Pühhapäeva Lehe» väljaandja võimalikust kohtu alla andmisest «Sakala» toimetaja poolt. Selles nägi Kentmann oma au haavamist, arvestades seejuures veel eriti oma vaimulikku seisust. Juhtkirjast «Kiskjad hundid» («Sakala» 1878, nr. 46/47) tõstis kaebaja esile rea enda kohta käivaid väljendeid, mida pidas solvavaiks. Sellistena esitati «Ristirahva Pühhapäeva Lehe» väljaandja kohta tarvitatud ütlused, nagu: «nõnda nimetatud praost», «seesugust mudast laimamist», «selge vale ja üks selge pettuse tunnistus», «seesugust inetumat tegu», «laimajatel on ise oma trükimaja», «seda teevad üksi need, kellel õiget põhjust ei ole ja kes pettusest elavad». Enda kohta käiva laimu haripunktiks pidas Kentmann kirjutise lõpposas aval-

---

[50] Eestimaa kindralsuperintendent — Liivimaa kubernerile 5. I 1879, nr. 4, LKKA (Liivimaa Kuberneri Kantselei Arhiiv, Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis, Tartus), salaosakond, tmk. nr. 23 (1877).

[51] Vt. käesolev väljaanne, lk. 176 jj.

[52] V. Kentmann — Viljandi magistraadile 6. II 1879, PrnMkA, tmk. nr. 179 (1879).

datud seisukohta, et kui ta mitte avalikult ei põhjenda oma «kiskjate huntide» väidet eesti kalendrite puhul, siis ärgu ta pahandagu, kui «tema enese tööd meie rahva seas pettuse tööks» nimetatakse, millega «üksi rahva taskust raha välja soovitakse kiskuda». Sellega olevat kaebaja arvates öeldud, et tema töö üldiselt, niisiis ka tema tegevus jutlustajana ja hingekarjasena põhinevat üksnes kasupüüdlikkusel ja omakasul, seega inimliku tegutsemise kõige alatumail ajendeil. Tingimusi esitatud süüdistus ei muutvat tõika kuidagi.

Lõpuks teatas kaebaja, et «Sakala» juhtkirja «Kiskjad hundid» põhjustanud kirjutis «Ristirahva Pühhapäeva Lehes» (nr. 49) olevat kirjutatud Oleviste kiriku abiõpetaja A. Halleri poolt, kes seda on ka omalt poolt avalikult teatanud.[53] Andnud küll ruumi sellele kirjutisele, seisvat aga kaebaja isiklikult sellest hoopis eemal. Oma kaebuse ütles Kentmann tõstvat kogu vaimuliku seisuse huvides nuhtlusseaduse §§ 1039, 1040 ja 1535 põhjal, mainides peale nende veel §§ 1041 ja 1042 ning nõudes § 1536 alusel endale kohtuliku otsuse avaldamise õigust.

Selle kaebuse põhjal algas Viljandi magistraadis menetlus C. R. Jakobsoni vastu 20. veebruaril 1879. Kuid Jakobsoni põhjustatud mitmesuguste viivituste tõttu saadi temalt sisuline vastulause kaebuse kohta alles juunis 1880.[54] Selles pöörduti kõigepealt kaebuses «Sakalast» võetud väljendite saksakeelse tõlke ja interpretatsiooni vastu, mida nimetati «täiesti omavoliliseks», «hoopis ebatäpseks», «päris valeks», «mõtetmuutval viisil tõlgituks», «korruptseks» jne. Seetõttu arvas vastulause esitaja endal olevat «täieliku õiguse seda kaebust kui täiesti põhjendamatut, suurest vihast, aga vähesest õigusest dikteeritut, tagasi lükata».

Vaielnud üksikasjalisemalt kaebuse kõigi punktide vastu, leiab Jakobson, et kogu asja ausa käsituse juures tulevat möönda, et just tema olevat partneri poolt «korduvalt haavatu ja laimatu». Ilma vähemagi põhjuseta olevat «Ristirahva Pühhapäeva Leht» esitanud avalikkusele «Sakala» toimetaja kohta alavääristavaid ja kahtlustavaid süüdistusi, sõimates teda jumalasalgajaks, rahvaeksitajaks, sotsiaaldemokraadiks ja nihilistiks. Nende vastu endakaitseks pidanud Jakobson sule haarama. Vaimulikku seisust, keda

---

[53] Vrd. «Revalsche Zeitung» 1878, nr. 300.

[54] C. R. Jakobson — Viljandi magistraadile 12. VI 1880, PrnMkA, tmk. nr. 179 (1879). Viljandi magistraat määras 20. II 1879 Jakobsonile vastulause esitamiseks kahekuise tähtaja. Sellest kinni pidamata, teatas Jakobson 18. I 1880, et ta suvel ja sügisel olnud haige, mistõttu ei olevat saanud õigeaegselt vastata. Ta asus nüüd seisukohal, et menetlust ei olevat võimalik enne jätkata, kui praost Kentmann pole esitanud oma kaebuse põhjendamiseks vastavat materjali. 3. IV 1880 teatas Jakobson, et ta ei saa kaela- ja peavalu tõttu ilmuda magistraati. Viimane ähvardas, et kui süüdistatav, kes mitmekordseist kutsetest hoolimata ei ilmunud ülekuulamisele, ka 15. mail jääb tulemata, siis vaadatavat sellele kui loobumisele edaspidistest seletustest ja saadetavat toimik Pärnu maakohtule. Nüüd ilmus Jakobson määratud päevaks magistraati ja sai siin neljanädalase tähtaja vastulause esitamiseks. Vt. PrnMkA, tmk. nr. 179 (1879).

kaebaja «hoolsalt püüab asjasse segada», ei olevat ta rünnanud. Oma vastulause lõpus kirjutab Jakobson kirglikult: «Meie isiklikud vaated eesti rahva edendamise viisi kohta võivad olla erinevad, omalt poolt võin anda pühalikema kindlustuse, et mul on elav huvi natsiooni hüvangu vastu, millesse ma kuulun nii oma sünni kui kutse järgi ihu ja hingega. Kuid «kõik teed viivad Rooma» — mingu härra V. Kentmann oma teed ja jätku minule minu tee, seda häirimata... Ma võitlen oma lehes õiguse ja tõe eest ning nende eest, kelledega olen solidaarne ja keda pean nägema kannatamas.»

Kogutud juurdlusmaterjalid saatis Viljandi magistraat edasi Pärnu maakohtule, kus asi oli esmakordselt arutusel istungil 18. augustil 1880.[55] Siin seletas C. R. Jakobson kõigepealt, et «Ristirahva Pühhapäeva Leht» olevat põhjendamatult rünnanud «Sakalat», süüdistades teda tahtes võõrutada eesti rahvas ristiusust. Seepärast oleks Jakobson küll võinud V. Kentmanni kohtu kätte anda. Kaebuse üksikpunktide puhul tuli Jakobsonil rohkesti vaielda «Sakalast» võetud väljendite ebatäpse tõlke vastu, kusjuures ta ise neile püüdis leida pehmema nüansiga saksakeelseid vasteid (nii näiteks vaidles ta, arvestades oma konteksti, «vale» tõlkimise vastu sõnaga «Lüge», millele olevat sobivam «Unwahrheit», «pettus» ei tähendavat ainult «Betrug», vaid ka «Täuschung» jne.). Eriti rõhutas Jakobson, et «Ristirahva Pühhapäeva Lehes» avaldatud süüdistus eesti kalendrite kohta olevat laim. «Pettuse tööks» olevat ta praost V. Kentmanni tegevust nimetanud ainult sel eeldusel, kui see ei ole suuteline tõestama, kes siis õigupoolest «kiskjad hundid» on ja missuguses kalendris on tehtud propagandat ristiusu vastu.

Saanud maakohtult neljanädalase tähtaja omapoolsete tõendite esitamiseks, tõi Jakobson selle istungile 15. septembril 1880 mõned «Revalsche Zeitungi» numbrid, milledest selgus, et tüli tekitanud kirjutise autor pastor Haller polnud arvustatud kalendrite all mõelnud ei «Sakala» ega «Eesti Postimehe» kalendrit. Et Jakobsoni arvates seega süüdistus võis käia üksnes «Isamaa kalendri» kohta, mille oli toimetanud üliõp. M. J. Eisen, siis esitas ta asitõendina ka sellest kalendrist ühe eksemplari. Maakohus otsustas esitatud materjalid lisada asjatoimetuse juurde, kuid leidis, et otsuse tegemine tõstetud kaebuse puhul ei kuulu tema, vaid Liivimaa õuekohtu kompetentsi. Õuekohus aga tegi otsuse selles asjas koos nelja eelmise kohtuprotsessiga.

Kuues ajakirjanduslik kohtuprotsess C. R. Jakobsoni vastu, millega «pool tosinat täis» sai, nagu sellest ka «Sakala» teatas, sai alguse Tõstamaa köstri Gustav Lorenzohni kaebusest. Nimelt oli «Sakalas» 1878, 34/35 ilmunud kodumaiste sõnumite all lühike teade, mis pidi demonstreerima, «et nüüd kirikuid viimasel ajal ilmaliku asjade vaidlemiste kohtadeks tarvitatakse». Tõstamaa

[55] Pärnu maakohtu protokoll 18. VIII 1880, PrnMkA, tmk. nr. 179 (1879).

kirikuõpetaja puhkusel olles oli toimetusele saabunud kirja järgi kohalik «köster L. 5. Augustil jutlust pidanud, kus ta näidanud, kuidas «mõned ajalehed» inimeste hukutajad olla». Sõnumis avaldati lõpuks pahameelt: «Olgu peale, et köstri vend ise ka ühe lehe väljaandja on, siis ommeti kirikus tõisa ajalehta sellepärast kardetavaks ei tohi teha. Mõned asjad lähevad meie maal iga päevaga imelikumaks!»

Selle kirjutise puhul esitaski köster G. Lorenzsohn C. R. Jakobsoni peale kaebuse.[56] Selles püüdis kaebaja kõigepealt näidata, et sõnumis toodud andmed ei vastavat tõsioludele. 5. august ei olevatki olnud pühapäev ja seega polevat ka köster saanud olla kirikus õpetaja asendajaks. Noil kordadel, mil ta viimase ülesandeis siiski esinenud, olevat ta kirikuseaduse ja jumalateenistuse agenda kohaselt kasutanud üksnes kindlaksmääratud tekste, iseseisvat jutlust pidamata. «Sakala» kahtlustuse puhul, nagu oleks ta seda ajalehte mõistu rünnanud oma venna poolt välja antava «Perno Postimehe» huvides, seletas kaebaja, et tema vend, Pärnu köster C. Fr. Lorenzsohn olnud rea aastate jooksul ainult selle häälekandja kindlapalgaline toimetaja, mitte aga väljaandja. Pealegi pannud vend vanaduse tõttu juba käesoleva aasta algul sellegi ameti maha, jäädes küll vastutavaks toimetajaks kuni uue kinnitamiseni. Neil asjaoludel ei saavat ei kaebajal ega ka tema vennal olla erilist huvi teha propagandat «Perno Postimehe» kasuks. Kaebaja leidis «Sakalas» ilmunud kirjutises enda kohta olevat avaldatud kuritahtlikku laimu ning solvamist ja palus selle väljaandjat võtta vastutusele nuhtlusseaduse § 1535 põhjal.

C. R. Jakobson oma vastulauses[57] pidi kõigepealt õiendama, et «Sakala» sõnumis mainitud jutlus Tõstamaa köstri poolt leidnud aset pühapäeval, 6. augustil. Edasi ironiseeris Jakobson kaebaja väite puhul, et ta ei olevat kirikuõpetaja asendajana pidanud vabas kõnes jutlust. Vaevalt olevat Eesti- ja Liivimaal üldse keegi köster suuteline seda tegema, samuti ka mitte kaebaja, arvatakse vastulauses. Kirjasaatja andmeist selguvat köster Lorenzsohni poolt esitatutega siiski olulised vastuolud tema käitumise puhul «Sakala» suhtes. Nõustumata ilma kohtu otsuseta avaldama Tõstamaa köstri õiendust, oli Jakobson siiski valmis kohtule välja andma toimetusele saadetud kirja, mis oli kõnesoleva sõnumi aluseks.

See C. R. Jakobsoni vastu alustatud kohtuprotsess lõpetati kaebaja, köster G. Lorenzsohni surma (25. okt. 1879) tõttu.

Eespool esitatud kohtuprotsesside suhtes tegi Pärnu maakohus nelja esimese puhul ühise otsuse.[58] Jakobson leiti süüdi olevat selles, et ta kaebuse tõstnud koolivalitsuste (Halliste, Helme ja Paistu) ametialase tegevuse puhul oli avalikus trükisõnas tarvitanud väljendeid, mis võisid kahjustada nende

[56] G. Lorenzsohn — Viljandi magistraadile 16. XII 1878, Viljandi magistraadi tmk. nr. J. 84 (1878), Viljandi Linnaarhiivis.

[57] C. R. Jakobson — Viljandi magistraadile 18. I 1880, sama tmk.

[58] Pärnu maakohtu otsus 12. V 1880, PrnMkA, tmk. 162 (1879).

ametiasutuste au, head nime ja autoriteeti. Rakendades kaebuste puhul nuhtlusseaduse §§ 1035, 1039 ja 1040 ja Läänemere-kubermangude provintsiaalõiguse §§ 283, 152 p. 7 ja 42, otsustas kohus karistada süüdimõistetut 4-kuise vangistusega ja lisaks sellele 200-rublase rahatrahviga. Ühtlasi määras kohus teha Jakobsonile sunduslikuks oma häälekandjas ära trükkida tema kohta käiv süüdimõistev otsus. Viljandi sillakohtu ametniku C. J. Hanseni erakaebuse asjus mõisteti Jakobson õigeks.

Maakohtu süüdimõistvas otsuses rakendatud nuhtlusseaduse paragrahvidest oli kõige raskem § 1035, mis kõneles kehtivate seaduste ja haldus- ning kohtuasutuste korralduste kohta teotavate ja üldist usaldust õõnestavate väljendite trükisavaldamisest ning keelatud tegevuse heakskiitmisest ja nägi kõrgeima karistusmäärana ette vangistuse 2 kuust 1 aasta ja 4 kuuni ning rahatrahvi 500 rublani.

Maakohtu otsusele koostati ka üksikasjalisem motiveering, milles võeti kokku protsesside käik ja analüüsiti poolte seletusi. Üldiselt ühines kohus enam kaebajate seisukohtadega, eriti «Sakalast» võetud väljendite tõlke ning interpreteerimise suhtes ja rõhutas rohkesti kõnesolevate kirjutiste tooni taunitavust. Veel pandi kaebealusele süüks ka seda, et ta oma kohtule esitatud vastulausetes oli tarvitanud väljendeid, mis ületavad ametliku autoriteedi vastu lubatud mõõdu.

See Pärnu maakohtu otsus saadeti Liivimaa õuekohtule *ad leuterandum* (kinnitamiseks). Õuekohus aga leidis, et kogu asi kuulub tema kui esimese astme kohtu kompetentsi ja otsustas nelja esimese protsessiga liita ka praost V. Kentmanni kaebuse, tehes seega kõigi viie protsessi kohta 13. juulil 1881 ühise otsuse.[59]

Õuekohus mõistis Jakobsoni süüdi Halliste ja Helme kihelkonnakoolivalitsuse ja V. Kentmanni tõstetud kaebuste puhul, kuna Paistu kihelkonna-koolivalitsuse ja C. J. Hanseni kaebuste suhtes oli otsus õigeksmõistev. Otsuses võeti rakendamisele nuhtlusseadusest üksnes §§ 1039 ja 1040, kuna maakohtu otsuses esinenud kõige raskem § 1035 kõrvale jäeti. Karistuseks määrati Jakobsonile kaks kuud vangistust ja 100 rubla rahatrahvi. Seega pehmendati Pärnu maakohtu otsuses ettenähtud karistust õige oluliselt. Ühtlasi määras õuekohus, et C. R. Jakobsoni süüdimõistev otsus tuleb pärast jõustumist «Sakalas» avaldamisele.

Õuekohtu otsuse motiveering, mis võttis kokku üksikute protsesside käigu ja lähemalt analüüsis poolte väiteid, kujunes õige üksikasjaliseks ning pikaks. Süüdimõistvas osas ja C. J. Hanseni kaebuse suhtes ühines õuekohus oluliselt maakohtu seisukohtadega, võttes need suurelt osalt sõna-sõnalt üle.

V. Kentmanni kaebuse puhul, mille suhtes Pärnu maakohus jättis otsuse tegemata, leidis õuekohus õige üksikasjalises motivee-

[59] Liivimaa õuekohtu otsus 23. VII 1881, PrnMkA, tmk. nr. 162 (1879).

ringus, et kaebealune olevat praost Kentmannile oma ajalehes, ilma et see oleks talle selleks põhjust andnud, kõige jämedamal kombel kallale tunginud, püüdes teda lugejate silmis kahtlustada sihilikus, omakasupüüdlikus eesti kalendrite mahategemises ja alavääristades kaebaja au ning head nime.

Oma õigeksmõistvas otsuses Paistu kihelkonna-koolivalitsuse kaebuse suhtes jõudis õuekohus kõigi andmete üksikasjalise analüüsi järel seisukohale, et Jakobsonil võis antud asjaoludel olla küllaldane põhjus arvata, et kohalikelt koolmeistreilt tema vastu avalikule tunnistusele allkirjade võtmisel oli teatav sunnimoment juures.

Liivimaa õuekohtu otsus tehti C. R. Jakobsonile Pärnu maakohtus 18. septembril 1881 teatavaks. Süüdimõistetu ei jäänud otsusega rahule ja teatas, et ta annab edasikaebuse senatisse.[60] Seni kui otsus polnud lõplikult jõustunud, polnud Jakobson kohustatud seda oma häälekandjas avaldama. Ent ta teatas sellest siiski lühikese asjaliku sõnumi näol.[61] Jakobsoni edasikaebusel senatisse ei saanud enam olla tegelikke tulemusi. Tema surma tõttu tuli kogu asi lõpetada.[62]

Vaadeldud ajakirjanduslikud protsessid C. R. Jakobsoni vastu tekkisid «Sakalas» selle esimesel ilmumisaastal avaldatud kirjutiste puhul tõstetud kaebustest. Nad moodustasid omal alal n.-ö. esimese ja kohtumenetluse lõppjärgus ka seotud ringi, mida tähistas viimati nende kohta Liivimaa õuekohtus tehtud ühine otsus. — Hiljem algatati Jakobsoni vastu ainult paar sisuliselt vähetähtsat kohtuprotsessi, mille põhjustasid eesti oma tegelaste kaebused.

Esimene neist alustati Helme koolmeistri Mart Jakobsoni kaebusega, mille põhjuseks oli «Sakalas» 1880. aastal ilmunud Nalja Mardi ja Kalja Pärdi veste.[63] See oli võrdlemisi süütu dialoog «küla-professoritest» Helme kihelkonnas. Nalja Mart tähendas: «Küla-professoriteks nimetakse nalja kombel ja pilgates seesugusi küla-koolmeistrisi, kes ennast targema arvavad olevat, kui nad on.» See «küla-professor» pidi olema keegi «Helme Mart». Selle följetoni puhul tõstiski Helme koolmeister Mart Jakobson C. R. Jakobsoni kui «Sakala» toimetaja vastu kaebuse, arvates pilkelist vestet enda kohta käivaks.[64] Nähes selles enda avalikku halvustamist, palus kaebaja «Sakala» toimetajat karistada nuhtlusseaduse §§ 1040 ja 1047 põhjal.

Enne oma vastulause esitamist sarjas C. R. Jakobson oma Mardist nimekaimu kui süüdistaja veel üsna põhjalikult ka «Sakalas»

[60] PrnMkA, tmk. nr. 162 (1879), leht 86, 89, 99.
[61] «Sakala» 1881, nr. 39.
[62] PrnMkA, tmk. nr. 162 (1879), leht 100.
[63] «Sakala Lisaleht» 1880, nr. 23.
[64] M. Jakobson — Viljandi magistraadile 20. XII 1880, Viljandi magistraadi tmk. nr. J. 93 (1880), Viljandi Linnaarhiivis. Kaebaja põhjendab kirjutise enda kohta käimist veel ühe kirjutisega «Sakalast» 1880, nr. 29, milles leidub kõrvallause: «Helme küla-professoritest veel kuulsam, kes kaugemale ei ole ulatanud, kui ühe aabitsaraamatu väljaandmiseni.» Nimelt oli M. Jakobson ühe sellise raamatu («Koolilapse raamat») autor.

läbi.[65] Kaebaja poole pöördudes küsis toimetaja: «Teie ütlete, et see Helme Mart, kellest meie Nalja Mart räägib, Mart Jakobson olla; kust Teie seda teate? Olete Teie meie Kalja Pärdi sõber? Olete Teie see mees, kes ennast targema arvab olevat, kui ta on? Olete Teie oma nime ühe kirja alla pannud, kellest Teie aru ei saa? Vastake siin avalikult nende küsimiste peale! Ütlete Teie nende kohta «ja», siis Teie olete tõeste see Helme Mart, kellest Nalja Mart mullu rääkis; ütlete aga «ei», siis võtke kaebus ruttu tagasi.»

Oma vastulause[66] sisulises osas vaidles C. R. Jakobson eriti kaebaja katse vastu identifitseerida end «Sakala» följetonis «külaprofessorina» pilgatud «Helme Mardiga» ja püüdis näidata, et vestes tarvitatud väljendeid ei saa keegi pidada enda kohta solvavaiks.

Mart Jakobsoni kaebuse otsustas Liivimaa õuekohus, kes leidis C. R. Jakobsoni vastu tõstetud süüdistuse olevat põhjendamata ja mõistis «Sakala» toimetaja kohtulikult õigeks.[67]

Viimse ajakirjandusliku kohtuprotsessi C. R. Jakobsoni vastu algatas 1881. a. hilissügisel A. Grenzstein. Seoses haripunkti jõudnud tülidega Eesti Kirjameeste Seltsis oli «Sakalas» ilmunud rida teravaid väljendeid «Eesti Postimehe» ja selle tolleaegse toimetaja A. Grenzsteini aadressil. Nende puhul esitaski viimane C. R. Jakobsoni vastu kaebuse,[68] paludes võtta teda vastutusele laimamise ja solvamise pärast nuhtlusseaduse §§ 1039 ja 1040 põhjal. Kohtuprotsess jäi pooleli, ilma et Jakobson oleks saanud esitada omapoolset vastulausetki, ja lõpetati süüdistatava surma tõttu.

Esitatud ajakirjanduslikest kohtuprotsessidest oli ulatuslikuma tähtsusega esimene rühm ja nendest kolme kihelkonna-koolivalitsuse ning praost Kentmanni kaebuste põhjal tekkinud. Nagu juba tähendatud, moodustasid nad osa sellest võitlusest, mida kohaliku rüütelkonna esindus, aadli- ja kirikutegelased pidasid eesti rahvusliku trükisõna, eriti «Sakala» vastu ja mis kujunes õige ulatuslikuks ja süstemaatiliseks sõjakäiguks kogu eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna vastu.

Neli mainitud protsessi «Sakala» algperioodist olid ühtlasi esimesed katsetused saksa aadli- ja kirikutegelaste poolt eesti rahvusliku trükisõna ohjeldamiseks kohtu teel. Nad eelnesid rüütelkonna sama ala võitlusele haldusvõimude ees ja andsid mõningaid kogemusi, mõjutades siin saksa tegelaste «Sakala» vastu suunatud poliitilise võitluse pinguldumist. Tähtsaimaks kogemuseks oli ära-

---

[65] «Sakala» 1881, nr. 32.

[66] C. R. Jakobson — Viljandi magistraadile 31. VIII 1881, Viljandi magistraadi tmk. nr. J. 93 (1880), Viljandi Linnaarhiivis.

[67] Liivimaa õuekohtu otsus 21. X 1881, sama tmk.

[68] A. Grenzstein — Viljandi magistraadile 14. XI 1881, Viljandi magistraadi tmk. nr. J. 94 (1881), Viljandi Linnaarhiivis. A. Grenzsteini kaebuse aluseks olid «Sakalas» ilmunud kirjutised «Eesti Postimehe» ja selle toimetaja vastu: nr. 37, nr. 39, veerg 2, nr. 40, v. 4, nr. 41, v. 4 ja 6, nr. 42, v. 7 ja nr. 43, v. 4.

tundmine, et kohtuprotsesside kaudu ei suudeta saavutada küllalt kiiret ja mõjukat efekti «Sakala» vastu. Kohtuasutused omalt poolt ajasid neid protsesse küll üsna kiiretempoliselt. Kuid kehtiv protsessikord ja samal ajal Jakobsoni kui kaebealuse poolt rakendatud viivitamistaktika venitas protsessimise õige pikaks, nii et lõplikud reaalsed tulemused jäid tegelikult saavutamata. See oligi üheks põhjuseks, miks saksa tegelased hiljem polnud kalduvad kasutama «Sakala» vastu kohtu teed, eelistades tema vastu haldusvõimu mõjutamist, milleks eriti Liivimaa rüütelkond astus energilisi samme.[69]

«Sakala» algperioodi kohtuprotsessid olid oluliselt kogemuslikud ka C. R. Jakobsonile. Kõigepealt manitsesid nad teda kui «Sakala» toimetajat ka omalt poolt vajalikule ettevaatlikkusele. Jakobson oli oma ajalehe toimetamisel algusest peale küllalt teadlik kõigi varitsevate ohtude suhtes. Tal tuli arvestada võimalikke rünnakuid enda vastu saksa ametivõimude, eriti kirikuõpetajate ja eesti ühiskonna enda konservatiivse tiiva poolt. Need rünnakud teostusid peagi, kõigepealt avalikus trükisõnas ja algatatud kohtuprotsesside näol. Kuigi viimased oma pikalevenimise tõttu ei saavutanud välist efekti, olid nad ometi kaebealusele raskeks koormaks, nagu see selgub ka käesoleva kirjutise alguses tsiteeritud Jakobsoni erakirjadest. Tal tuli käia ülekuulamistel, koostada vastulauseid, sageli hankida ka täiendavat informatsiooni jne. See kõik oli paljuhäiriv ja aegaviitev muude töödega nagunii ülekoormatud toimetajale. Seejuures tuli kaebealusel kohtus üle elada alandavaid olukordi ja viibida kestvalt teadmatuses protsessitulemuste suhtes ning ärrituda põhjendatud kahtlustes kohtute sihilikkuse pärast.

Iseäranis vähe lootis Jakobson erapooletust Pärnu maakohtunikult P. de Colonque'ilt. Viimane oli ühe kaebaja, Helme kirikueestseisja F. v. Stryki naisevend ja samal ajal õige tihedalt seotud ka rüütelkonna tegelastega. Kui Liivimaa rüütelkonna esindus hiljem teostas süstemaatilist sõjakäiku eesti rahvusliku trükisõna vastu, kasutati sel puhul eksperdina ka maakohtunik P. de Colonque'i. Tema see oligi, kes koostas rüütelkonna esindusele «Sakala» kohta 1880. aastal pika, üksikasjalise, ühes tõlkelisadega ligemale 60-leheküljelise süstemaatilise, oma laadilt süüdistava ülevaate, milles tunti erilist huvi selle ajalehe igasuguste kallaletungide vastu kohalikele autoriteetidele.[70] See kirjutis, mida kasutati suure agarusega eesti rahvusliku trükisõna vastu võitlemiseks,[71] on doku-

[69] Vrd. H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu 1879.—83. a., «Looming» 1929, lk. 391 jj., ja H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. a., «Ajalooline Ajakiri» 1930, lk. 196 jj. Mõlemad kirjutised ära trükitud käesolevas kogumikus.

[70] P. de Colonque'i ülevaade, LRüA (Liivimaa Rüütelkonna Arhiiv, Läti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis, Riias), tmk. nr. 260 P. I, lk. 465 jj.

[71] Vrd. H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu aastail 1879—1883, vt. käesolev kogumik, lk. 182 jj.

ment, mis näitab ilmselt, et maakohtunik P. de Colonque'i kui Jakobsoni teadliku ja aktiivse poliitilise vastase suhtes oli põhjendatud kahelda tema kui kohtuniku küllaldases erapooletuses «Sakala» toimetaja vastu algatatud protsessis.

Erilisi kogemusi pidi C. R. Jakobsonile tema kohtuprotsessidest andma Paistu kihelkonna-koolivalitsuse kaebusega tõstetud protsess. See nõudis kaebealuselt iseäranis suurt valvsust ja takti, kuna siin oli asjasse segatud suur hulk koolmeistreid, kelle poolehoid oli Jakobsonile eriti tähtis. Sellega seoses vajalike asjaolude selgitamine kohtuliku juurdluse korras polnud kohtuasutuste sihilikkuse ja koolmeistrite kartlikkuse tõttu sugugi mitte kerge ülesanne, mis nõudis kaebealuselt suurt pingutust. Jakobson suutis siin oma osa etendada silmapaistva osavusega ja suure sündsuse ning väärikusega, nagu seda illustreerib iseäranis kujukalt tema sõnavõtt «Sakala» vastavas juhtkirjas,[72] mis eespool tsiteeritud.

Edasi on Jakobsoni vastu tõstetud kaebuste suhtes tähelepandav ka asjaolu, et nendega seoses rutati suure rühiga ära kasutama ka Hurda avalikku rünnakut «Sakala» toimetaja vastu. Nii toimiti Halliste kirikueestseisja V. v. Bocki kaebuses, iseäranis ulatuslikult aga Paistu kihelkonna-koolivalitsuse algatatud protsessi eelloos. Nii pakuvad need protsessid omajagu lisaandmestikku ka ärkamisaja suurlõhe algperioodi kohta.

Oma ajakirjanduslikest protsessidest sai Jakobson hoogustust ka oma teatavate poliitiliste nõudmiste suhtes. Kihelkonna-koolivalitsuste kaebustega seotud asjaolud pidid ka omajagu mõjustama nõudma meie rahvakooli vabastamist saksa mõisnike ja kirikuõpetajate eestkoste alt, samuti teritama ka nõudmist mõisnike patronaadiõiguse kaotamise kohta. Eriti virgutav osa pidi neil kohtuprotsessidel olema kohaliku kohtureformi nõudmisel. Kui need nõudepunktid esinevad olulistena C. R. Jakobsoni poliitilises programmis, nagu see avaldatud ka eesti seltside saadikute märgukirjas keisrile 1881. aastal,[73] siis oli nende kujunemisel ilmselt osa ka vaadeldud kohtuprotsessides «Sakala» toimetajal isiklikult saadud kogemustel.

C. R. Jakobsoni ajakirjanduslikud protsessid, mis käesolevas uurimuses vaadeldud vastavate arhiivimaterjalide põhjal, tõstavad ka omalt poolt «Sakala» esimese toimetaja suure võitlejakuju valgusse, milles näeme teda avalikus tegevuseski. Ka kasutatud kohtuarhiivide koltunud toimikuist hõõgub vastu visa, murdumatu, jõuline ja osav võitleja, kes ka kitsa ja kinnise ametiasutuse foorumi ees kaitses nii oma kui ka kogu rahva õigusi samasuguse suure väärikuse ja tahtekindlusega, nagu ta seda tegi avalikkuseski.

---

[72] «Sakala» 1878, nr. 44.

[73] Vrd. A. Kruusberg, Eesti ajaloo arkiiv. II. Venestamise tulekul, Tartu 1922, lk. 44 jj.

LIIVIMAA RÜÜTELKONNA VÕITLUS EESTI RAHVUSLIKU TRÜKISÕNA VASTU AASTAIL 1879—1883

«Sakala» ilmuma hakkamisel olid Liivimaa rüütelkonnal selja taga juba 15 aasta kogemused võitluses ajakirjandusega, mida ta oli pidanud 1863. aastast peale üsna intensiivselt vene slavofiilsete ajalehtedega. Selles võitluses oli rüütelkond püüdnud iseäranis agaralt kasutada mitmesuguseid vastupropaganda võtteid. Juba rünnaku algul 1863. aastal pandi kolme balti rüütelkonna poolt Peterburis ametisse eriline informaator, parun Gerschau, kes valvas vene ajakirjandust ja saatis vajalikel kordadel sinna vastukirjutisi, muidugi Baltimail valitseva olukorra kaitseks. Samalaadilisi võtteid tarvitati korduvalt hiljeminigi. Kuid ikka ja jälle pidi rüütelkonnas konstateeritama, et selline vastupropaganda ei saavuta eesmärki. Kuigi vene ajalehed sagedastigi andsid ruumi rüütelkonna informatsioonile, varustasid nad aga sealsamas selle niisuguste ees- ja järelsõnadega, et tema mõju kas täiesti annulleerus või kujunes koguni negatiivseks. Muidugi oleks kõige radikaalsem olnud vaenulised vene ajalehed sulgeda. Kuid selleni Liivimaa rüütelkonna käsi ei küündinud.*

«Sakala» vastu osutas Liivimaa rüütelkond kohe suurt tähelepanu ja taipas varsti selle mõju kahjulikkust. Vastupropaganda sel puhul jäeti kohe kõrvale, polnud ju selle tulemuste suhtes mingeid lootuslikumaid väljavaateid, ja pealegi olid ju siin võimalikud radikaalsemad võtted.

«Sakala» vastu sihitud rünnakuga algabki Liivimaa rüütelkonna ajaloos ägedam võitlus eesti radikaalsema ilmega trükisõna vastu, mis, vaheldudes küll mõningate lühemate pausidega, kestab pidevalt ja hoogsalt nelja aasta ümber ja vaibub alles 1883, pärast senaator Manasseini revisjoni lõppu. See 1878. aastal eesti ja hiljemini ka läti rahvusliku trükisõna vastu algatatud sõjakäik muutub 1881. a. kevadest peale märksa laiemaks, ulatudes ka teiste eesti ühiskondlik-poliitilise eneseavalduse alade — eriti eesti seltside ja vallavanemate-konverentside vastu, jäädes aga seejuures ikkagi selle võitluse olulisemaks osaks.

Selle sõjakäigu ajalooline vaatlus, rüütelkonna arhiivi salajaste

* Käesolev uurimus esmakordselt ilmunud ajakirjas «Looming» 1929, nr. 4.

aktide põhjal, on mitmeti ülisuure tähtsusega: 1) ta valgustab Liivimaa rüütelkonna tõelist suhtumist kaasaegsesse eesti ühiskondlik-poliitilisse liikumisse, 2) aitab selgitada algava venestamise toetavat osa tolleaegsele eesti rahvuslikule liikumisele ja 3) annab olulist lisamaterjali nende tingimuste kohta, milles tuli teotseda eesti rahvuslikel tegelasil ja radikaalsel ajakirjandusel, eriti C. R. Jakobsonil «Sakala» toimetajana.

Asudes mainitud sõjakäigu üksikasjalisemale vaatlemisele, ei saa jätta kõigepealt esile tõstmata selle võitluse strateegilises olukorras üht olulist joont, nimelt riiklike ametivõimude üldiselt pooldavat suhtumist eesti rahvuslikku liikumisse, mis raskendas rüütelkonna sõjakäiku ja oli oluliseks toeks eesti ühiskondlik-poliitilisele radikalismile. — Peterburi keskvõimudest tuleb märkida käsiteldaval ajajärgul eriti siseminister krahv Ignatjevi vaenulikkust balti saksluse vastu ja teisest küljest püüdu kasutada ses suunas eesti ja läti radikaalitsevat rahvuslikku liikumist. Kooskõlas sellega arendas üldiselt samas vaimus oma tegevust ka Liivimaa kuberner Aleksander parun Uexküll-Güldenbandt, kes asus sel ametikohal 1874. aasta detsembrist peale ja oli sunnitud sellelt lahkuma lahkhelide tõttu senaator Manasseiniga 1882. aasta lõpul. Kuuludes küll Liivimaa aadlisse, kuid Venemaal üles kasvanud ja saanud vene kasvatuse, ei jaganud kuberner Uexküll balti saksluse ühiskondlik-poliitilist ideoloogiat, vaid ehtsa bürokraadina järgis truult keskvalitsuse tõusvaile venestamis-meeleoludele ja vastavaile instruktsioonidele. Tema lojaalsus eesti ja läti rahvusliku liikumise vastu kujunes 80-ndate aastate algul niivõrd märgatavaks, et Liivimaa rüütelkond pidas tarvilikuks siin astuda äärmise sammu, nimelt tõsta siseministri ja keisri ees sel puhul tema peale kaebuse.

Mis puutub eriti eesti ajakirjanduse olukorda, siis oli oluline, et «Sakala» tsenseerimine oli temale sõbralike vene-õigeusu tegelaste, esiti M. Suigusaare ja 1879. aastast peale Peeter Metsa käes (mõlemad õpetajad Riia vaimulikus seminaris), kes olid määratud abilisteks Riia elatanud tsensor Grödingerile. Suigusaar tsenseeris «Sakalat» võimalikult pehmelt ja võttis selle vajalikel kordadel ka oma kaitse alla. Samas suunas teotses tema järglane Mets, nagu allpool näeme. Seejuures oli oluline, et seda suunda toetas ka keskvalitsus, niipalju kui ta suutis vabaneda balti-saksa mõisnike mõju alt. Ses suhtes on käsiteldava ajajärgu kohta iseloomulik ülemtrükivalitsuse salajane eeskiri 6. aprillist 1881 eesti ja läti tsensoritele,[1] mida võib pidada kaasaegse siseministri ja Peterburi kõrgemate bürokraatide balti poliitika kujukaks avalduseks ja mis sellena väärib siin üksikasjalisemat esitamist. See instruktsioon, mille ülemtrükivalitsuse nõukogu vastu võttis pärast «igakülgset arutlemist» ja mis kinnitati siseministri poolt, käib oma olulisemas osas järgmiselt: «Viimase aja reformid, eriti linnaseaduse maksmapanek Baltimail, ei võinud loomulikult jätta ära-

[1] LKKA (Liivimaa Kuberneri Kantselei Arhiiv, Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis, Tartus), tmk. nr. 344 (1882) I.

tamata lätlasis ja eestlasis teadvust oma rahvusliku iseseisvuse kohta ja vastavalt sellele ärganud teadvusele esile kutsumata neis püüdu vabaneda neile võõrast, mitme sajandi vältel kohaliku aadli ja luteri usu kirikuõpetajate näol kogu nende elukorda määravast ja reguleerivast saksa elemendist. Selle ülesande teostamiseks ilmus neil loomulik soov väljuda neist kohalikest, kogu eelnenud ajaloo kujundatud olukorra tingimusist, mis seni tõkestasid nende rahvuslikku kasvu, ja liituda täiesti selle rahva üldise elukorraga, kelle kaitse all ainult võibki rahulikult toimuda nende rahvuslik areng, see on vene rahva omaga. Siit nende täiesti otsekohene, sügav andumus keisrile, nende varjamatu, igal juhul avalduv sümpaatia meie, venelaste, vastu, mis tegelikult ongi viimasel ajal väljendunud rahvakooli küsimuses, püüd alistuda üldistele, kogu riigis maksvaile korraldusile. Niisuguseid tunge ei või muidugi jätta tunnustamata täiesti kooskõlalisteks meie riigi huvidega ja väärivaiks ainult toetust ja heakskiitu. Kuid kiites heaks neid tunge oma olemuselt ja eesmärgilt, tuleb seda enam pöörata erilist tähelepanu viisile, kuidas rahvastikku neid tunge sisendatakse nende selgitamise kaudu läti ja eesti ajakirjanduslikes väljaandeis. Kuna lätlased ja eestlased moodustuvad eranditult kultuurilises suhtes madalal seisvast maarahvast, siis ei või ka nende tungide avaldus ajakirjanduses, nagu see tegelikult selgunudki, esineda sellise taktiga ja tagasihoidlikkusega, mis nii tarvilik kohalikus rahvastikus vastastikuse pinevuse kõrvaldamiseks, ja seega järelikult olla edukas asjale enesele. Siin peakski kohalik tsensuur neile appi tulema. Valjult ohjeldades saksa, läti ja eesti ajakirjanduses igasuguseid tujupuhanguid, mis võiksid ässitada üht rahvastiku osa teise vastu, eriti alamaid klasse kõrgemate vastu, ei tohi tsensuur mingil tingimusel silmist lasta, et sellele elemendile, mille vastu läti ja eesti väljaanded võitlust peavad, kohalik maa võlgneb tänu oma kultuurilise olundiga, millega täiesti õiglaselt uhkustavad kohalikud (saksa) intelligentsi esindajad, — et viimased kogu oma Venega ühise poliitilise elu kestes, kuigi ei liitnud oma huve vene omadega, siiski alati avaldasid kõige täielikumat truudust valitsevale dünastiale ja alati seisid korra ja seaduslikkuse poolt. Seepärast tuleb tingimata kõrvaldada läti ja eesti väljaandeist igasugune kõrk toon, igasugune upsakus nende suhtes ja peab soovitama erilist tähelepanu lubades avaldada trükis fakte, mis osutavad kohaliku saksa elemendi üksikute esindajate separatistlikke püüdeid. Kõrvaldades niiviisi igasugused vastastikuse vaenu avaldused kohalikkude rahvuste vahel ja rõhumata eestlaste ja lätlaste ülalnimetatud tunge lähemale ühinemisele vene rahvaga ja Venemaaga, kõrvaldaks tsensuur sel teel aluse põhjustatud süüdistusteks tema tegevuse vastu ja ebaõiglaste pretensioonide puhul oleks tal alati võimalus tõestada oma toimingute ja nõuete põhjendatust. Selline peab olema kohaliku tsensuuri soovitav, kuigi teostamisel mitte kerge ülesanne.»

Selles instruktsioonis oli avaldatud küllalt selgesti keskvalitsuse

taktika Baltimail vastamisi läinud rahvuste ja seisuste puhu. Toetades põhimõtteliselt täiesti eesti ja läti rahvuslikke püüdeid, milles hinnati eriti kõrgelt venemeelseid, riigiga läheneda püüdvaid tendentse, seati aga teisest küljest riigivõimu ülesandeks valvata, et Baltimail ikkagi püsiks kodurahu, mille eest pidi hoolitsema tsensuur, ohjeldades vastavalt kõigi rahvuste trükisõna. Kuigi need juhtnöörid on pärit 1881. a. kevadest, toimiti tegelikult nende vaimus peaaegu kogu käsiteldaval ajajärgul.[2] Eesti ajakirjanduse radikaalsemale osale oli see suureks toeks, eriti «Sakalale», mis võis seetõttu tsensuuri kitsast väravast võrdlemisi väikeste kriimustustega läbi pääseda ja jätkata oma «õõnestavat kihutamist», nagu tema tegevust rüütelkonnas iseloomustati.

Kui «Sakala» saatus pärast aastast ilmumist esialgu väärahtas, siis oli see tingitud tema vastu sihitud Liivimaa rüütelkonna rünnaku äärmisest pingsusest, kus toodi välja vägagi suurekaliibrilised kahurid, nende hulgas ka mõjukas minister Valujev, kes toetas aktiivselt seda rüütelkonna aktsiooni.[3] Selle rünnaku puhul «Sakala» vastu, mis Liivimaa rüütelkonna võitluses eesti ajakirjanduse vastu lõppes ainsama võiduka tulemusega käsiteldaval ajajärgul, oleme selle telgitaguste ja üksikasjade suhtes väga vähe informeeritud, kuna seda arendati peaasjalikult Peterburis ja eraviisil, jätmata suuremaid jälgi kohaliku rüütelkonna ja kubermanguvalitsuse ametlikes toimikuis. Kindel on aga igatahes, et «Sakala» sulgemine oli peaasjalikult Liivimaa rüütelkonna tegelaste mõjutatud.

Rööbiti rüütelkonna aktsioonile «Sakala» vastu, mida arendati Peterburis, oli käimas samas suunas võitlus Liivimaa kuberneri ees, mis küll ei andnud mingeid asjaosaliste poolt soovitud tulemusi, kuid mille vaatlemine siinkohal on siiski asjakohane ja huvipäriv.

«Sakala» vastu avaldatud kirjutised Liivi- ja Eestimaal ilmuvais ajalehtedes, samuti kuuldused ja avaldused tema puhul, nende hulgas ka Liivimaa rüütelkonna esinduselt, olid 1879. a. alguseks kuberner Uexkülli niivõrra mõjustanud, et ta pidas tarvilikuks alata ametlikku juurdlust «Sakala» kohta.

Kolmekuningapäeval kirjutas kuberner alla sel puhul esimese järelepärimise Riia tsensorile,[4] paludes teateid «Kas ajaleht «Sakala» tõesti avaldub mingi erilise suuna poolest, ja kui avaldub, siis nimelt missugusega, kusjuures tuleks teatada, kas koha-

---

[2] Selles suunas andis ülemtrükivalitsus balti tsensoritele 1865. aastast peale rea eeskirju — vt. ärakirju neist EKKA (Eestimaa Kuberneri Kantselei Arhiiv, Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis, Tartus), salatmk. nr. 903 (1882).

[3] Vrd. maamarssal H. v. Bock — Liivimaa maanõunikkude-kolleegiumile 21. V 1880, LRüA (Liivimaa Rüütelkonna Arhiiv, Läti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis, Riias), tmk. nr. 260/P. I.

[4] Liivimaa kuberner — Riia tsensorile 6. I 1879, nr. 6, LKKA, salaosakond, tmk. nr. 23 (1877).

likul tsensuuril on olnud vaja sagedasti ära keelata «Sakalas» trükkimiseks määratud kirjutisi ja missuguseil põhjusil.»

Lisaks senisele informatsioonile saabus mõni päev hiljemini Liivimaa kuberneri kantseleisse Eestimaa kindralsuperintendendi W. Schultzi kiri, milles tõsteti eriti esile «Sakala» kallaletung Kuusalu praost V. Kentmannile.[5]

Et iseloomustada C. R. Jakobsoni saksa mõisnike ja pastorite vastu ässitava agitaatorina, selleks toodi kindralsuperintendendi kirjas «Sakalast» veel kolm näidet. Esimesena esitatakse lühikene informatsiooniline märkus «Peeter Peterson surnud» («Sakala», 1878, nr. 42), milles toodi lühikene soe järelehüüd sellele Baltisaksa võimude poolt omal ajal nii raskelt tagakiusatud rahvategelasele, avaldades lootust, et «tema mälestus saab eesti rahvale igavesti kalliks jääma». Teise näitena tuuakse «Sakala» (1878, nr. 44) lühikene «avalik kiri», vastus «Eesti Postimehes» ilmunud Türi kirikuõpetaja A. Kurrikoff'i õiendusele ühe oma ütluse kohta Hurda-Jakobsoni konflikti puhul, milles Jakobson esitab oma seisukohana, et ta tahtvat kirikuõpetajate «vale auupaistust maha kiskuda», au anda «üksi neile, kes auuväärt on». Kolmanda näitena toob kindralsuperintendent «Sakalas» nr. 45 ilmunud juhtkirja küsimusele: «On meie talupoja seisus juba niikaugel, et oma kodumaa valitsusest osa võib võtta?» — mis vastatakse jaatavalt, rõhutades, «et kodaniku ja talupoja seisusele mõisniku seisusega ühesugune õigus isevalitsuses tuleks ja nende maapäeva peal igaühel omast kohast niisamasugune healeõigus oleks, nagu mõisnikutel».

Oma kirja lõpus palub kindralsuperintendent Schultz Liivimaa kuberneri, et ta C. R. Jakobsoni vastu samme astuks, rõhutades: «Eesti rahvas, nii maal kui linnas, on lõhestatud kahte, üksteise vastu võitlevasse laagrisse ja «Sakala» toimetajal on Liivi- ja Eestimaal suur poolehoid oma austajailt, kes jagavad tema järkjärgult nihilismi suunduvaid vaateid.»

Ka kindralsuperintendent Schultzi kirjas esitatud andmed saatis kuberner Riia tsensorile arvamise avaldamiseks. Vastusena tsensuuri poolt saabus kuberneri kantseleisse seni «Sakalat» tsenseerinud M. Suigusaare kiri,[6] milles võeti nimetatud ajaleht kindla kaitse alla. Autor peab «Sakala» iseärasuseks püüdu tutvustada eestlasi «meie ühise isamaa» — Vene olukorraga ja juhtida nende tähelepanu kodumaa elu pahedele, ära hoides eesti rahva vaimu välismaistest, temale võõrastest mõjudest. Usu alal leiab Suigusaar «Sakalas» avaldatud vaated olevat mõistuslik-teadlikud, mis vabad fanatismist ja ühekülgsusest, kusjuures nimetatud ajaleht ei olevat erandlikult luteri usu ja selle huvide kaitsja, vaid toovat teateid

[5] Eestimaa kindralsuperintendent — Liivimaa kubernerile 5. I 1879, nr. 4, viimatitsiteeritud toimikus. Vt. lähemalt käesolev väljaanne lk. 163.

[6] M. Suigusaar — tsensor Grödingerile 12. I 1879, — kaaskirjana Grödingeri kirjale Liivimaa kubernerile 13. I 1879, nr. 36, LKKA, viimatitsiteeritud tmk.

kohaliku rahvastiku nii luteriusulisest kui ka vene-õigeusulisest osast. Tsensuuril tulnud küll mõnikord pehmendada «Sakala» avalduste teravust, kuid kunagi mitte ära keelata terveid kirjutisi. Üldiselt ei olevat «Sakala» suund põrmugi vastuolus riigi huvidele, ei poliitiliselt ega usuliselt.

Peale tsensori oli kuberner palunud avaldada seisukohta «Sakala» puhul ka Liivimaa sandarmivalitsuse ülemal kindralmajor Laksil. Viimane ütleb end küsimuse kohta sisuliselt küll vähe teadvat, kuid peab siiski tarvilikuks iseloomustada «Sakalat» ja tema toimetajat üldiselt pooldavalt. Jakobsoni eriliseks teeneks peab ta püüdu võidelda kõigi abinõudega eestlaste saksastamise vastu, mis viimastel aastatel võtnud nii laialise ulatuse. Selleks tulnud Jakobsonil paratamatult paljastada saksastajate, s. o. luteri usu kirikuõpetajate ja mõisnike pahesid. See suund olevat valitsusele kasulik. Kui aga «Sakala» sel puhul vajaliku mõõdukuse piirest on väljunud, siis olevat sellest muidugi kahju, kuid seda võidavat parandada tsensuuri kaudu.[7]

Saadud informatsioonist jäi kuberneril mulje, et «Sakala» pole «küllalt ettevaatlikult» tsenseeritud. Juhtides sellele Riia tsensori tähelepanu, jäi ta esialgu ootavale seisukohale. Kavatsedes kevadel Viljandi sõita, tahtis ta asja üle Jakobsoniga isiklikult lähemalt läbi rääkida.[8]

Suuremale aktsioonile «Sakala» vastu ei mõjustanud kuberneri ka Liivimaa resideeriva maanõuniku kirjad,[9] milles eriti rõhutati «Sakala» ja läti rahvuslike ajalehtede kahjulikku mõju, kuna need häälekandjad püüdvat virgutada maarahvas põlgust ja vaenulikku meeleolu kohalike sakslaste, kiriku ja kooli ning neid asutusi juhtivate isikute vastu. Juhtides tähelepanu «Sakala» sõnumile «ässitaja» Petersoni surma puhul, rõhutas resideeriv maanõunik eriti sellise kirjutise ohtlikkust. See kõik aga jäi kuberneri juures suurema mõjuta.

Kuid vahepeal Peterburis «Sakala» vastu käimasolev rünnak lõppes tulemusega, mis oli nähtavasti üllatuseks kuberner Uexküllilegi. 30. aprillil 1879 saabus pealinnast ülemtrükivalitsuse juhatajalt telegramm,[10] mis teatas otsusest, et «Sakala» on tsensuuri määrustiku § 49 põhjal kaheksaks kuuks suletud.

«Sakala» ajutise seisaku ajal hakkas 1879. aasta juulis ilmuma A. Ainti «Tartu Eesti Seitung», mis pooldas C. R. Jakobsoni poliitilist suunda, kuid oma üldiselt võrdlemisi kahvatu esinemisega ei saanud rüütelkonnale kaugeltki nii vihatavaks kui «Sakala». Ja mitte tema vastu polnud sihitud Liivimaa aadlikonvendi otsus

---

[7] Liivimaa sandarmivalitsuse ülem — Liivimaa kubernerile 16. I 1879, nr. 7, LKKA, salaosakond, tmk. nr. 23 (1877).

[8] Vrd. Liivimaa kuberner — ülemtrükivalitsuse juhatajale 18. V 1879, nr. 1836 (mustand), viimatitsiteeritud toimikus.

[9] Liivimaa resideeriv maanõunik — Liivimaa kubernerile 30. III ja 20. IV 1879, viimatitsiteeritud toimikus.

[10] LKKA, salaosakond, tmk. nr. 23 (1877).

1. XII 1879,[11] vaid see pidas ilmselt silmas «Sakala» uuesti ilmumahakkamist järgmise aasta algul. Püüdes aegsasti relvastuda, otsustas nimetatud konvent mõjustada siseministrit, et tsensuur rahvuslike trükitoodete kohta antaks usaldusväärsete ametnike kätte, kellele agitaatorlikud tendentsid juurde ei pääse. Seejuures tehti resideerivale maanõunikule ülesandeks leida kohane isik, kes võiks anda ülevaateid eesti ajakirjanduse kohta.

Selle aadlikonvendi otsuse teostamiseks paluti Palamuse kirikuõpetaja Sielmanni saata informatsiooni eesti ajakirjanduse kohta, kes selle ettepaneku meeleldi vastu võttis.[12] Peterburis viibiv maamarssal Heinrich von Bock aga sai ülesande astuda samme, et eesti ja läti ajakirjanduse tsenseerimisest kõrvaldataks sel alal seni teotsevad Riia vaimuliku seminari õpetajad Ruppert ja Mets, kes olevat vähese haridusega ja «ilmsesti sümpatiseerivad rahvusliku ajakirjanduse kahjulikele tendentsidele».[13]

Vastavalt aadlikonvendi otsusele esitaski Liivimaa maamarssal ühes kõigi teiste balti rüütelkondade esindajatega 18. veebruaril 1880 siseministrile keisrile määratud kollektiiv-märgukirja, milles juhiti tungivalt tähelepanu eesti ja läti radikaalse rahvusliku ajakirjanduse äärmiselt kahjulikule suunale. Ühtlasi paluti sulgeda jäädavalt «Sakala» ja lätikeelne «Semkopis» ning ümber korraldada eesti ja läti ajakirjanduse tsensuur. Viibides pikemat aega sama aasta kevadel pealinnas, käis maamarssal oma esitatud soovide teostamise otstarbel veel korduvalt siseministri, ministritenõukogu esimehe, riigisekretär krahv Valujevi juures, kelledest viimane, maamarssali enda sõnade järgi, «omal ajal «Sakala» ajutiseks sulgemiseks mõjuvalt kaasa aidanud».[14]

Maamarssali Peterburis viibides on samal ajal eesti ja läti ajakirjanduse jälgimisel ja ründamisel kohapeal tegev resideeriv maanõunik ühes oma mitut liiki abilistega. Vajalikku informatsiooni aga koguneb esialgu üsna vähe. Ainult «Tartu Eesti Seitungi» kohta teatab kreisisaadik von Brasch, et see olevat oma informatsioonilistes kirjutistes avaldanud lubamatuid asju, mille puhul autor esitab kaks näidet.[15]

Esimesena neist tuuakse 1880. aastakäigust nr. 3-ndast lühikene sõnum «Sakala maalt: Rahvakoolid kroonu alla», — milles teatatakse informatsioonilises korras, et eriti Viljandimaal olevat hoogsalt arenemas liikumine maarahvakoolide haridusministeeriumile alistamise kasuks. Rahvas olevat selgusele jõudnud, et rahvakool on liialt usuõpetusega, saksa keele ja meelega koor-

[11] L. aadlikonvendi retsess 1. XII 1879, LRüA, tmk. nr. 260/P. I, lk 275.

[12] Palamuse kirikuõpetaja Sielmann — Liivimaa maanõunikkude-kolleegiumile 24. II 1880, LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

[13] L. resideeriv maanõunik — L. maamarssalile 8. I 1880, LRüA, tmk nr. 260/P. I.

[14] Maamarssal H. v. Bock — L. maanõunikkude-kolleegiumile 21. V 1880, nr 156. LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

[15] Kreisisaadik v. Brasch — L. maanõunikkude-kolleegiumile 15. III 1880, nr. 7, LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

matud, kusjuures nurisetavat, et rahval endal ei ole kooli kohta midagi kaasa ütelda. Teiseks näiteks on «Tartu Eesti Seitungist» (nr. 7) 9. II 1880 ärapeetud Tartumaa vallavanemate-konverentsi kirjeldus, milles hurjutati, kuigi mitte teravalt, mõnede vallavanemate kartlikkust ja liigset tagasihoidlikkust sillakohtuniku ja tema notari suhtes, kusjuures kirjelduse lõpul kahtlustavalt ära märgiti, et riigihümni laulmisel ja keisrile hurraahüüdmisel ei olevat sillakohtunik von Brasch ja sillakohtu notar von Dittmar sellest osa võtnud.

Kuid sellegi informatsiooni põhjal peab resideeriv maanõunik vajalikuks pöörduda kuberneri poole eesti ja läti ajakirjanduse puhul. Rõhutades selle suurt mõju eriti alamaile rahvakihtidele, süüdistatakse teda peamise tegurina, mis sisendavat kohalikku rahvasse poliitiliselt äärmiselt kahjulikku mõtte- ja teotsemissuunda. Ajakirjandus hävitavat rahvas senise lugupidamise usu ja riikliku autoriteedi esindajate vastu. Kasutades kohaliku tsensuuri poolt antavaid vabadusi, arendavat ta ässitustööd, millel ei olevat enam peaaegu mingeid piire. Esitades näiteina sel puhul nimetatud kirjutisi «Tartu Eesti Seitungist», palub resideeriv maanõunik selle toimetaja vastu tarvitusele võtta karme survevahendeid. Ühtlasi juhitakse tähelepanu, et kohaliku rahvusliku ajakirjanduse tsensuur tuleks ümber korraldada, andes see usaldusväärsete ametnike kätte.[16]

Pärast neid aktsioone Peterburis ja Riias jäävad rüütelkonna tegelased mõneks ajaks ootavale seisukohale. Vahepeal püütakse ära kasutada ainult üht õnnelikku juhust, mille algatajaiks on Helme kihelkonna kooliõpetajad M. Jakobsoni ja J. Varresega eesotsas.

Selles kihelkonnas arendati tugevasti propagandat maarahvakooli haridusministeeriumile alistamise vastu.[17] Kuna «Sakala» 1880. aasta esimesel kolmandikul oli mitmel korral seda alistamise mõtet toetanud (nr. 6, 11, 14), siis otsustas suur osa Helme koolitegelasi selle vastu avalikult välja astuda, milleks koostati «avalik tunnistus» ja saadeti see «Eesti Postimehe», «Ristirahva Pühhapäeva Lehe» ja «Tallinna Sõbra» toimetusele avaldamiseks. Tallinna tsensor aga ei lasknud seda kirjutist läbi, põhinedes ülemtrükivalitsuse vastavale eeskirjale.[18] See eeskiri, mis oli antud pärast seda, kui «Sakalas» nimetatud kirjutised olid juba ilmunud, käskis tsensoritel ära keelata igasuguse poleemika Baltimail ilmuvas nii saksa kui kohalike pärisrahvaste ajakirjanduses maarahvakoolide haridusministeeriumile alistamise küsimuses. Leiti nimelt,

---

[16] L. resideeriv maanõunik — L. kubernerile 8. IV 1880, nr. 386 (mustand), LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

[17] Vrd. K. Ruut, Eesti rahvakooli ajalugu (1921), lk. 53—54.

[18] M. Jakobson ja J. Varres — L. maanõunikkude-ko'leegiumile (daatumita); «Avalik tunnistus», dateeritud 12. IV 1880 (ärakiri), LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

et see poleemika olevat võtnud liiga äärmise ja kirgliku kuju ning tekitavat kohalike rahvaste vahel soovimatut ärevust.[19]

Põrgates niisuguse korralduse vastu, palusid helmelased Liivimaa rüütelkonnalt toetust, et nende kirjutis saaks eesti ajalehtedes ilmuda. See esitis oli rüütelkonna juhtidele väga meelepärane. Muidu nii kitsi oma vastusis «alama rahva» sooviavaldustele ja nii pahane asjaolu puhul, et eestlased ja lätlased söandavad otseselt pöörduda kõrgemate ametiasutuste poole, pidas aga nüüd rüütelkonna esindus tarvilikuks eriti toonitada oma «suurt rahuldust» temale avaldatud usalduse puhul.[20] Asjast teatati ka kohe asekubernerile, ühtlasi rõhutades rüütelkonna varemini avaldatud seisukohti ja soove eesti ja läti ajakirjanduse puhul ning paludes samme astuda, et helmelaste vastuseletus saaks eesti ajalehtedes ilmuda, ja ära kasutada seda juhust siseministri juures uue tsensuurikorralduse nõutamisel.[21]

Helmelaste «avalik tunnistus» aga ei saanud ikkagi ilmuda, sest Tallinna tsensor tõrkus seda muutmata kujul läbi laskmast.[22] Ainult referaat sellest ilmus aasta lõpupoole «Eesti Postimehes» (1880, nr. 49). Rüütelkonna tegelased aga pidasid asja niivõrd tähtsaks, et seda käsiteldi koguni järgmisel aadlikonvendil, kus otsustati mõjustada kuberneri samme astuma, et poleemika keeld rahvakooli küsimuses tühistataks, millega siis oleks avanenud ka helmelastel võimalus avaldada vastuseletus «Sakalale». Juhul aga, kui see soov ei teostu, otsustati paluda kuberneri, et nimetatud poleemika keelu põhjal «Sakalale» ja teistele «tendentslikele lehtedele» valjemalt ära keelataks igasugune kallaletung rahvakooli oludele.[23]

Sama detsembrikuu konvendi ajal pöördus resideeriv maanõunik veel uute, äsjasaadud andmetega «Sakala» puhul kuberneri poole. Nimelt oli selle ajalehe nr. 43 ja 47 ilmunud «Nalja tilkade» all tuntud kirikulaulu rütmi ja riimiga dialoog «Eestipoiga ja Baltipapa» — ilmne viibe J. V. Jannseni ja tema poja Harry peale —, mis algas lausega

Mes oled sinna Baltipapa tennü,
Et sinu poig om nõnda lollis lännü?

See laul oli rahva seas saanud lühikese ajaga väga populaarseks, lauldi seda ka kõrtsides. Rüütelkonna esindus pidas tarvilikuks juhtida eriliselt sellele kuberneri tähelepanu ja sel puhul jällegi korrata oma rünnakut nii «Sakala» kui tema tsensori vastu. Vii-

[19] Ülemtrükivalitsuse ringkiri balti tsensoritele 25. IV 1880, nr. 1655, LKKA, tmk. nr. 344 (1882) I.

[20] L. resideeriv maanõunik — Helme kooliõp. Varresele 10. XI 1880 (mustand), LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

[21] L. resideeriv maanõunik — L. asekuberner Tobiesenile 16. VIII 1880 (mustand), LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

[22] J. Varres — L. maanõunikkude-kolleegiumile 28. XII 1880, LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

[23] Aadlikonvendi retsess 11. XII 1880 (väljavõte), LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

mane kui vene-õigeusuline, kes ei tundvat luteri usu kirikulaule, lasknud värsid läbi, nähtavasti teadmata, et need on lubamatu usuprofanatsioon, milline asjaolu jällegi näitavat selle tsensori ebakohasust. «Sakala» vastu aga paluti tarvitusele võtta mõjuvaimaid vahendeid.[24]

Palve viimasel osal polnud nähtavasti mingeid tagajärgi. Küll aga nõutati tsensor P. Metsalt seletust «Sakalas» ilmunud värsside kohta. Metsa osavalt koostatud vastus[25] on iseloomustav selle, seni vähetuntud Riia tsensori abilise kohta, näidates ühtlasi, et see Suigusaare järglane oli samuti kui ta eelkäijagi «Sakala» vastu vägagi sõbralik.

Konstateerides, et nii «Eesti Postimees» kui «Sakala» asuvad vastastikku sõjajalal, arvab P. Mets selle vaenu põhimõtteliseks aluseks olevat asjaolu, et esimene ajaleht, eriti noore Harry Jannseni toimetusel, oma lipukirjaks seadnud nõude: kõigepealt baltlane! — kuna «Sakalal» see olevat: kõigepealt eestlane! Sellest tekkinud poleemikas olevat just «Eesti Postimees» hakanud oma võistleja vastu tarvitama turusõimu («площадную брань»), kuna viimane olnud kogu aeg tagasihoidlikum. Dialoogi «Eestipoiga ja Baltipapa» tulla käsitella just nende põhimõtteliste lahkuminekute pinnal. Usu ja kirikuga ei olevat neil värssidel midagi tegemist, ei olevat need mingi pühaduse profanatsioon ega teotamine. Ja edasi keerab autor päris kavala võttega küsimuse asjaolule, et kogu eesti kunstluule olevat veel niivõrd kirikulaulude mõju all, et kõige laialisemalt kasutatakse viimaste rütmi ja riimi ka ilmlikes värssides. Selle väite illustreerimisel püüab Mets nähtavasti teadlikult otse hiilata luteri usu kirikulaulude tundmisega, vastupidiselt rüütelkonna esinduse väitele. Ta vaadanud läbi kümmekond eesti «laulikuid» ja leidnud peaaegu igaühes neist kirikulaulude eeskujul koostatud värsse. Kõrvutades neid Tallinnas 1869. aastal ilmunud lauluraamatu lauludega, esitab autor sarnaste näidetena:

Piirikivi: Lõbus laulmise koht:

Lilled õitsvad aasa peal,
kõrgest kõlab laulu heal...

Sellele vastavat lauluraamatust nr. 160:

Kõigest ilust ilma peal
Jeesus ilusam on veel...

Samuti olevat lugu J. Reinvaldi «Armastusega», kus

Oh, armastus, sa sügav öö,
kes jõuab mõista sinu töö! —

olevat koostatud lauluraamatu nr. 498 eeskujul:

Et mööda läinud pime öö,
on, Jumal, Sinu armutöö...

[24] L. resideeriv maanõunik — L. kubernerile 15. XII 1880, nr. 1785 (mustand), LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

[25] P. Mets — tsensor Grödingerile 2. II 1881, LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

«Eesti Postimeeski» olevat omas «Sakala» kohta sepitsetud värsis:

Nüüd pangu maailma tähele,
kuis «Sakala» end kiidab —

tarvitanud eeskujuks lauluraamatut (nr. 188):

Nüüd ristirahvas laulage
ja olge väga rõõmsad.

Kui «Sakala» nüüd oma «Nalja tilkades» käinud hariliku uususe järgi, siis ei olevat veel mingit põhjust teda selle eest vastutusele võtta.

Usuteotamist, milles «Sakalat» rüütelkonna esinduse poolt süüdistatakse, ei olevat Mets, kes nimetatud ajalehte juba terve aasta tsenseerinud, temast kustki leidnud. Autor peab tarvilikuks koguni «kategooriliselt» protestida maanõunikkude-kolleegiumi pealekäimise vastu, nagu oleks «Sakala» toimetaja peaülesanne, kogu tema püüdmine sihitud usu hävitamisele. «Sakala» võitlevat ainult ebausu, usuõpetuse liigmäärasuse ja halbade õpetajate vastu. «Niisuguseid mõnitusi ja pilkeid,» kirjutab see Jakobsoni innukas kaitsja, «nagu lubavad endile «Eesti Postimees» (ja «Tallinna Sõber»), kes nimetas õigeusulisi venelasi «käokummardajateks» ja «kuradi kummardajateks» — «Eesti Postimees» 1880, nr. 26 — pole ma «Sakalas» leidnud.» Et «Sakala» «Nalja tilku» lauldakse ka kõrtsides, siis ei olevat selles toimetus süüdi, «sest et nimetatud luuletisile pole «Sakalas» juurde lisatud ei noote ega näidatud nende jaoks viisi», salvab autor lõpuks. See Metsa seletus, millega omalt poolt ühines täiesti ka tsensor Grödinger,[26] oli nähtavasti niivõrd mõjukas, et «Nalja tilkade» küsimus kadus edaspidiseks päevakorrast.

Veel enne aga, kui see Metsa kiri saabus rüütelkonna esindusele, tuues viimasele aktsioonile «Sakala» «Nalja tilkade» puhul kaunis haleda lõpu, jõuti siin juhtivate tegelaste keskel otsusele, et senine eesti ja läti rahvusliku ajakirjanduse kohta informatsiooni hankimine kirikuõpetajate kaudu on puudulik. Seepärast palus resideeriv maanõunik eesti pahempoolse ajakirjanduse — «Sakala» ja «Tartu Eesti Seitungi» — kohta süstemaatilist ülevaadet soetada Viljandimaa kreisisaadik G. von Stryki,[27] kelle vaheltsobitusel siis selle enda peale võttis Viljandi maakohtunik P. de Colonque. Piirdudes ainult «Sakalaga» 1880. aastal, koostas de Colonque tema kohta pika üksikasjalise, ühes tõlkelisadega ligemale 60-leheküljelise ülevaate, mis maikuu algul jõudis rüütelkonna kantseleisse. Vastavalt resideeriva maanõuniku juhtnööridele tundis selle süstemaatilise ülevaate koostaja erilist huvi «Sakala» igasuguste kallaletungide vastu kohalikele autoriteetidele,

[26] Tsensor Grödinger — L. kubernerile 3. II 1881, nr. 91 LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

[27] Resideeriv maanõunik — kreisisaadik G. v. Strykile 23. II 1881 (mustand), LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

liigitades need rünnakud kolme ossa nende sihtide järgi: 1) saksa rahvuse vastu, 2) kiriku ja kooli ning nende tegelaste ja asutuste ja 3) kohalike kohtu- ja valitsusvõimude vastu.[28]

Seda ülevaadet, mille üksikasjaline vaatlemine siinkohal oleks asjatu ja pikaleveniv, kasutas resideeriv maanõunik täies ulatuses alusena oma pikale märgukirjale, mis esitati Liivimaa kubernerile, kellele hiljemini saadeti ka selle memorandumi Peterburis tehtud venekeelne tõlge. Viimast levitati nähtavasti ka pealinna mõõduandvais ringkondades.

Enne kui see maanõunik v. Richteri koostatud märgukiri liikvele sai, hakkas rüütelkonna sõjakäik, mis seni oli suundunud peamiselt eesti radikaalsema trükisõna vastu, hargnema ka teistele aladele.

Rahuldamata rüütelkonna korduvast esinemisest eesti ja läti ajakirjanduse puhul, möönas Liivimaa kuberner küll, et kohalike pärisrahvaste keskel on virgunud ärev vaenulikkus sakslaste vastu ja et seda on mõjustanud omajagu ka rahvuslik trükisõna, kuid peale selle pidi siin kuberner Uexkülli arvates olema veel teisigi põhjusi. Ja just neid palus ta maanõunikkude-kolleegiumi selgitada ja ühtlasi esitada konkreetseid andmeid rahvusliku ajakirjanduse ässitava kihutustöö kohta.[29] Kuberner põikles nähtavasti sihilikult võtmast tarvitusele eesti ja läti ajalehtede vastu karme survevahendeid.

Et aga oma rünnakut hoogustada ja esineda mõjukas relvastuses, hakkas rüütelkonna esindus kohe agaralt korjama andmeid ka eesti ja läti ühiskondliku eneseavalduse teiste alade kohta. Kohalike usaldusmeeste kaudu organiseeriti eriline luure eesti seltsidele ja vallavanemate-konverentsidele ning koguti igasugu muid andmeid, mis pidid tõestama äärmise ohtlikkuseni tõusnud käärimist eestlaste ja lätlaste keskel.[30] Siit ja sealt hakati leidma anonüümseid ähvarduskirju mõisnike vastu, mille puhul suuremalt osalt jääb selgusetuks, kui palju neist oli provokatsiooni otstarbel sepitsetud ja kui palju tõeliselt kohalike talupoegade vihameele väljendusena koostatud.[31] Rüütelkonna esindus püüdis kõiki saadud andmeid kasutada maksimaalse pingega, üldistades üksikjuhtusid ja esitades neid kubernerile liialdatult suurendatuna.

Nende pealekäimiste mõjul otsustaski kuberner kõigepealt manitseda tsensoreid, et nad valvaksid eesti ja läti ajakirjandust

---

[28] P. de Colonque'i ülevaade, LRüA, tmk. nr. 260/P. I, lk. 465 jj.

[29] Liivimaa kuberner — L. maanõunikkude-kolleegiumile 30. III 1881, nr. 65, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[30] Vrd. L. resideeriva maanõuniku kirjad H. v. Samsonile (Tartus) 2. IV 1881 ja N. v. Essenile (Kastres) 12. IV 1881 ja nende vastused, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[31] Ühe anonüümse üleskutse puhul, mis leiti Varal, oli isegi Liivimaa sandarmivalitsuse ülem kindralmajor Laks avaldanud arvamust, et see olevat sakslaste sepitsetud, — vrd. L. resideeriv maanõunik — L. kubernerile 19. V 1881 (mustand), LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

«vajaliku tähelepanelikkusega».[32] Rohkem ses suhtes ette võtta ei pidanud kuberner võimalikuks, seni kui rüütelkonna poolt polnud esitatud konkreetseid andmeid üksikute ajalehtede ja neis trükitud kirjutiste puhul. Vallavanemate-konverentsid, mida rüütelkonna esindus palus täiesti ära keelata, tunnustas kuberner erakoosolekutena lubatuks. Eesti ja läti eraseltside puhul, mida rüütelkond palus võtta kindlama politseilise valve alla ja selliste uute seltside asutamise edaspidiseks täiesti seisma panna, saatis kuberner ainult üsna mõõduka ringkirja sillakohtunikele, tehes neile ülesandeks juhtida seltside eestseisuste tähelepanu, et need oma tegevuses käiksid piinlikult oma kinnitatud põhikirja järgi.[33] Rida konkreetseid ettepanekuid rüütelkonna poolt üksikute seltside (eriti Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi) puhul jättis kuberner ilma suurema tähelepanuta. Kui selgus, et mõned sillakohtunikud kuberneri ringkirjast eraseltside puhul olid vääriti aru saanud ja omas üliagaruses olid hakanud tegema neile liigseid takistusi, pidas parun Uexküll tarvilikuks saata selle nähtuse kõrvaldamiseks erilise ringkirja, milles ta manitses politseikohtunikke oma liialdatud ja «ebakorrektsete korraldustega maarahvale mitte anda põhjendatud alust rahulolematuseks ja ärevuseks».[34]

Kuberneri keeldumine võtta tarvitusele eesti ja läti ühiskondlike eneseavalduste vastu rüütelkonna poolt soovitatud survevahendeid tekitas maikuul 1881 kokkutulnud aadlikonvendil nähtavasti suurt pahameelt. Konvent otsustas jällegi pöörduda kuberneri poole erilise märgukirjaga ähvardavaks tõusva eesti ja läti liikumise puhul. Sellest esitati rida endisi ja uusi ettepanekuid rahvuslike seltside ja koosolekute vastu. Ajakirjandust iseloomustati ässitamise peamise allikana ja rõhutati, et kuberner sõltumatult selle kohta saadud ja saadavaist andmeist võtaks tarvitusele abinõusid, «et rahurikkuvale rahvuslikule ässitusele ajakirjanduses lõpu teha». Ühtlasi juhiti kuberneri tähelepanu, et mitte rüütelkonna ülesandeks ei olevat ajalehtede kohta vajalikke andmeid koguda, vaid seda pidavat tegema kubernerile alluvad riiklikud asutused. Selleks juhuks, kui kuberner Uexküll ei peaks täitma rüütelkonna nõudmisi eesti ja läti rahvusliku kihutustöö ohjeldamiseks ja lõpetamiseks, otsustas aadlikonvent astuda äärmise sammu — volitada maamarssali esitama siseministrile kaebus parun Uexkülli peale.[35]

Rüütelkonna üksikasjaliselt põhjendatud seisukohad ja nõudmised ei virgutanud aga kuberneri mingile otsustavamale aktsioonile eesti ja läti rahvusliku liikumise vastu. Ja nii esitaski maamarssal

[32] L. kuberner — L. maanõunikkude-kolleegiumile 9. V 1881, nr. 4337, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[33] L. kuberneri ringkiri sillakohtunikele 19. IV 1881, nr. 3499 (ärakiri), LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[34] L. kuberneri ringkiri sillakohtunikele 24. VI 1881, nr. 5739 (ärakiri), LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[35] L. aadlikonvendi retsess 24. V 1881; selle põhjal L. kubernerile resideeriva maanõuniku poolt saadetud 14-leheküljeline märgukiri 8. VI 1881, nr. 1802 (mustand), LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

juuli algul Peterburis kuberneri peale vormilise kaebuse siseministrile, soovitades ühtlasi tema asemele määrata Riias komandeeriva kindrali v. Koseni.[36] Käies kaks korda ka keisri jutul, püüdis maamarssal H. v. Bock nii suuliselt kui ka kirjalikult veenda tsaari, nagu siseministritki selles, et Liivimaa üldine, eriti talurahva majanduslik olukord olevat viimaste aastakümnete jooksul jõudsasti arenenud. Viimasel ajal avalduv ja ohtlikkuseni tõusnud rahulolematus maarahva keskel olevat ainuüksi sihiliku kihutustöö põhjustatud, mille kõrvaldamiseks tulevat kohe valjud survevahendid tarvitusele võtta. Peale poliitilise agitatsiooni seltsides nurises maamarssal eriti rahvusliku ajakirjanduse peale, mis ilma vajaliku takistuseta tsensuuri poolt ässitavat rahvast mõisnike, kirikuõpetajate ja üldse sakslaste vastu. Samal ajal tegi maamarssal v. Bock kihutustööd eelmisel kuul suurema eesti seltside saatkonna poolt esitatud märgukirja vastu.[37]

Maamarssali Peterburis viibides pidas Riias eesti rahvusliku liikumise vastu kogu rindel agarat võitlust resideeriv maanõunik, kelle rünnakuist siinkohal vaatleme ainult trükisõna vastu suunatuid.

Tartus oli 1881. a. juunikuu kahel pühapäeval arvukas kogu kohalikust linnaproletariaadist pidanud linna lähedal omavoliliselt koosolekuid, kus oli käredalt süüdistatud mõisnikke ja otsustatud pöörduda keisri poole palvega vähendada maksusid, anda hingemaad jne.[38] Sellise mõisnike arvates häbematu omavoli avalduse peapõhjuseks pidas resideeriv maanõunik jällegi radikaalse ajakirjanduse ässitustööd. Seda seisukohta arendas see rüütelkonna aktiivne esindaja pikalt ja laialt omas kubernerile saadetud märgukirjas, milles ühtlasi kurjustas ägedalt eesti seltside saatkonna poolt juunis Peterburis esitatud nõudmiste puhul ja püüdis näidata, et eesti radikaalne kihutustöö areneb ühise Eesti-Soome riigi idee tähe all jne.[39] Väljamõeldud «ühise Eesti-Soome riigi idee» oli muidugi provokatsioon, mis taotles olla mõjukas Vene valitsusvõimude juures.

Peale selle üldise esitise eesti ühiskondlik-poliitilise liikumise kohta esitas resideeriv maanõunik 1881. a. suvel ka erilise märgukirja eesti ajakirjanduse, peaasjalikult «Sakala» kohta,[40] mis oli koostatud Viljandi maakohtunik P. de Colonque'i ülevaate põhjal. Rõhutades, et viimaseil aastail eesti ja läti rahvastikus, eriti noorsoo keskel olevat levinud «meelevaldsed ja jumalakartmatud eluviisid», peab autor selle peamiseks põhjuseks kuritahtlikku ässitus-

[36] A. v. Tobien, Die Livländische Ritterschaft I (1925), lk. 69.

[37] L. maamarssal v. Bock — L. maanõunikkude-kolleegiumile 30. VII 1881, nr. 180, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[38] A. v. Nolcken (Moisekatsist) — L. resideerivale maanõunikule 7. VII 1881, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.; Tartu sillakohus — L. kubernerile 10. VII 81, nr. 8036, LKKA, tmk. nr. 495 (1881).

[39] L. resideeriv maanõunik — L. kubernerile (?) juuli 1881, nr. 46 (mustand), LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[40] Mustand, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

tööd, mis käimas eriti ajakirjanduses, mida ei tõkesta halvasti funktsioneeriv ja kohusetundetu tsensuur. Nii võivat rahvuslikud ajalehed karistamatult külvata vaenu ja põlgust kohaliku rahva keskel saksluse, mõisnike ja kirikuõpetajate vastu. Ajakirjanduse mõjul olevat eriti noorem eesti sugupõlv hakanud unistama oma iseseisvast rahvuslikust arengust ja eestlaste ning soomlaste liitumisest ühiseks võimsaks rahvuseks. Eestlaste äärmuseni viidud rahvuslik kihutustöö leidvat järjekindlalt tuge suurelt osalt vene ajalehtedelt.

Riigivõim peaks autori arvates käimasolevale kihutustööle kiiresti ja kindlasti vahele astuma. Kui seda ei tehta, olevat maksev ühiskondlik ja riiklik kord varsti suures ohus. Eriti olevat vaja korraldada otstarbekohast ja kindlat tsensuuri ajakirjandusele. Senine kord, kus eesti ja läti ajalehtede tsenseerijaiks mehed — Riia vaimuliku seminari õpetajad — «kes tulnud rahva keskelt ja jagavad tema vaateid» — olevat andeksandmatu eksitus.

Kõige kahjulikuma ja ohtlikuma eesti ajalehena kujutatakse «Sakalat». Oma tüseda üldhariduse kõrval olevat selle toimetajal C. R. Jakobsonil oma rahva iseloomu niivõrra hea tundmine, et ta leidvat alati vajaliku tooni, kui asi puutub oma ajalehe ja oma püüete reklaami. Kõige mõjuvamaks vahendiks olevat seejuures «Sakalal» eesti rahvuse ülistamine, mis küündivat kelkimiseni. Rööbiti arendatavat äärmuseni kodurahule kahjulikku poleemikat mõõduka «Eesti Postimehega». «Sakala» ässitustööd saksluse, mõisnike ja kirikuõpetajate vastu jälgib resideeriv maanõunik üksikasjalisemalt P. de Colonque'i märgukirja järgi.

Jälgides peale eesti ajakirjanduse ka muud trükisõna, polnud aga rüütelkonna esindusel viimase alalt seni midagi ohtlikku esitada. Esimese saagina tabati alles nüüd, 1881. a. suvel, H. Laakmanni kirjastusel selle aasta jaoks ilmunud «Eesti rahva kasuline kalender». Selle sabas oli avaldatud esimene pool dr. K. A. Hermanni jutustusest «Kas eksiteel või mitte» — kirjanduslikult abitu ja labasevõitu sepitsus Põlluotsa ainsa peretütre Anu ja sama talu saunamehe poja Mardi armuloost. Ohtlikuks peeti selles jutustuses eriti kihelkonnakooli lõpetanud Mardi rahvuslikke vaateid, mida ta arendas (lk. 35—37) kirikuteel oma tulevasele pruudile Anule. Selle avalduse lähtekohaks on äsja kirikus kuuldud pastori jutlus, milles rõhutatud sakslaste suuri teeneid ristiusu toojatena ja kurjustatud kaasaegsete eestlaste tänamatuse üle «oma endiste häätegijate vastu». Selle vastu seletab Mart, et eestlased ei olevat kohustatud millegi eest sakslastele tänulikud olema. Kui viimased oleksid pärast ristiusu toomist oma maale tagasi läinud, oleks lugu teine olnud. «Nemad on aga siia jäänud, meie rahvast orjapõlve alla vaotanud, nemad on kõik meie maa rikkuse ja vara omale võtnud, meie maa rahval ei ole muud kui vaesus järele jäänud, ja veel praegu on kõik paremad kohad meie maal nende käes, selle pärast on nad selle vaevalise vaimuharimise eest, mis nad siia on toonud, küllalt palka saanud, miks

neil veel tänu vaja on?» Edasi arendab Mart pikemalt oma vaateid eestlaste ümberrahvustamise vastu sakslaste poolt ja toonitab, et eestlased hoolimata oma väikesest arvust on ikkagi rahvas oma erilise iseloomu ja keelega, mille eest peab iga tõsine rahvaliige «hoolt kandma, teda armastama ja mitte eneste käest ära võtta laskma», vaid «selle auu hääks tööd teha ja mitte oma rahvuse mahamatjaks ja hauakaevajaks heita».

Neid Mardi seletusi, mida Põlluotsa Anu kuulas «suure imekspanemisega», lugesid aga rüütelkonna usaldusmehed suure meelepahaga. N. v. Essen (Kastrest) juhtis esimesena rüütelkonna esinduse tähelepanu Hermanni jutukese ässitavale tendentsile, saates ühtlasi siia kuuluvad materjalid — nimetatud kalendri ja selle ohtlike lehekülgede tõlke.[41] Tartu sillakohtunik omalt poolt ruttas asjast teatama kubernerile, rõhutades, et Hermanni jutustusest esitatud kohad olevat sellised, millest «mitte palju kurjemaid ei leidu mässulistes üleskutsetes».[42] Resideeriv maanõunik omalt poolt hindas Hermanni jutukeses toodud kohti kõige selgejoonelisema rahvusliku kihutustöö võttena, millel ei olevat «muud eesmärki, kui ainult maal asuvate sakslaste vastu kõige tulisemat vihavaenu ässitada». Ja kuna selle kirjatöö oli läbi lasknud Tallinna tsensor, siis pöördus resideeriv maanõunik suures meelepahas Liivimaa kuberneri poole palvega, et see teataks asjast siseministrile, juhtides tähelepanu selle tsensori ebakohasusele.[43]

Kuberner Uexküll aga ei astunud sel puhul nähtavasti mingit sammu. Küll aga pidas ta hiljemini — aasta lõpul — kui tal tuli arvamust avaldada K. A. Hermanni kandidatuuri puhul «Eesti Postimehe» toimetaja kohale, teatada ülemtrükivalitsusele rüütelkonna esinduse rahulolematusest nimetatud kandidaadi jutukese puhul. Ta pidas seda rahulolematust küll teataval määral liialdatuks, kuid arvas siiski, et sellised kirjutised toetavad ja suurendavad kohalike rahvaste keskel soovimatut ärevust.[44] Teatavasti kinnitati Hermann siiski «Eesti Postimehe» toimetajaks.

Rüütelkonna esindus oli 1881. a. suveni teinud kubernerile rea kirjalikke esitisi eesti ühiskondlik-poliitiliste eneseavalduste ohjeldamiseks. Kuna aga need jäid suuremalt osalt ilma vastuseta, pöördus resideeriv maanõunik korduvalt ka isiklikult kuberneri poole. Kuid ka sel teel ei saavutatud peaaegu midagi. Kuberner avaldas rüütelkonna esindusele suuliselt küll tänu antud teadete eest, kuid keeldus kategooriliselt temale kirjalikult vastamast, tähendades muuseas, et ta oma üht või teist otsust rüütelkonnale põhjendades peaks avaldama ka oma vastavaid salajasi instrukt-

[41] N. v. Essen — L. resideerivale maanõunikule 5. VI 1881, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[42] Tartu sillakohus — L. kubernerile 10. VI 1881, nr. 6759 (ärakiri), LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[43] L. resideeriv maanõunik — L. kubernerile 15. VI 1881 (mustand), LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[44] L. kuberner — ülemtrükivalitsusele 11. XII 1881, nr. 326 (mustand), LKKA, salaosakond, tmk. nr. 27 (1879).

sioone, mida ta aga ei tohtivat. Eesti seltside ja ajalehtede vastutusele võtmiseks avaldas kuberner muidugi valmisolekut, kui kohalike politseiasutuste poolt tõestatakse nende seadusevastased toimingud. Kuna aga seni sel alal politsei poolt pole midagi kindlamat selgeks tehtud, ei saavat tema sinna midagi parata. Rüütelkond aga ärgu segagu asjasse oma ettepanekutega üksikjuhtude puhul juurdlust alata või karistust tarvitada, sest et temal puuduvat üldse õigus selliste esitiste tegemiseks.

Avaldades neid seisukohti augustikuu algul isiklikul jutlemisel resideerivale maanõunikule ja viimasega ühes tulnud maanõunik G. v. Strykile,[45] astub aga kuberner Uexküll samal ajal siiski sammu, mille üheks ülesandeks on nähtavasti demonstreerida kohaliku kõrgema administraatori vastutulelikkust rüütelkonnale. Nimelt oli A. Grenzstein, soovides kuberneri toetust oma uue ajalehe «Oleviku» asutamiseks loa nõutamisel, esitanud parun Uexküllile sel puhul märgukirja, milles ta ütleb avameelselt, et ta tahab omas häälekandjas alata võitlust «eesti äärmise ajakirjandusega», olla vastukaaluks selle liialdatud politiseerimisele ja äärmuseniviidud poleemikale ja kasvatada rahvast sündsamate ja mõistlikumate võtetega. Kuberner, kel polnud mingit vormilist vajadust esitada «Oleviku» asutamiseks loa andmise küsimust rüütelkonnale ja kes oli muidu nii tõrkuv viimase seisukohti arvestamast, saatis siiski selle Grenzsteini märgukirja ärakirjas resideerivale maanõunikule arvamuse avaldamiseks.[46]

Maanõunik v. Richter kaalus küsimust nähtavasti põhjalikult, sest alles ligemale kuu aega hiljem saadab ta vastuse,[47] mis ka sisult osutab asjasse süvenenud kaalutlust. Resideeriv maanõunik leiab omas seletuses, et Grenzstein ei olevat suutnud kuidagi põhjendada uue eesti ajalehe asutamise vajadust. Kui ässitava tendentsiga ajalehed — «Sakala» ja «Valgus» — kõrvale jätta, jääks ikkagi neli eesti ajalehte («E. Postimees», «Ristirahva Pühhapäeva Leht», «Tallinna Sõber» ja «Perno Postimees»), mis püüdvat rahvale enam-vähem «tervet vaimutoitu soetada». Kui Grenzstein lahkubki «Eesti Postimehe» toimetusest, siis olevat seni ikkagi veel tõestamata, et see ajaleht selle tõttu hingusele läheb, nagu lahkuja ennustab. Kuid kujunegu see kuidas tahes, uue eestikeelse ajalehe asutamist ei võidavat pooldada muilgi kaalutlusil. Grenzsteinil olevat oma uue ajalehe puhul küll «väga ideaalsed ja ilusad sihid». Kuid nende teostamiseks puuduvat igasugused väljavaated. Sest kõigepealt pidavat asutatav ajaleht, mille toimetajal väikesed ainelised ressurssid, võitlema oma olemasolu

[45] Resideeriv maanõunik — maanõunikkude-kolleegiumile 5. VIII 1881, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[46] L. kuberner — L. resideerivale maanõunikule 1. VIII 1881, nr. 7022; kaasas ärakiri A. Grenzsteini märgukirjast 29. VII 1881, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[47] Resideeriv maanõunik — L. kubernerile 29. VIII 1881, nr. 2402 (mustand), LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

eest võistluses teiste ajalehtedega. Seda võitluse momenti rõhutab autor eriti, arvates, et püsida püüdev uus rahvaleht niisuguses olukorras peaks paratamatult tegema järeleandmisi igasugu päevavooludele, rahva halbadele maitsetele jne. Niisuguseil eeldusil tuleks «Oleviku» näol ainult uus «halb leht» juurde, mis ei täidaks tõsise rahvalehe ülesandeid, milleks pidavat olema «maarahvastiku kristliku meele arendamine». Uuel toimetajal jätkuks vaevalt julgust eesti rahvast läbiimbunud rahvusliku ulakuse vastu võitlusse astuda. Juba senisedki kogemused «Eesti Postimehe» A. Grenzsteini toimetamise puhul näitavat, et tema vastuolud «Sakalaga» ei põhinevat põhimõttelisil aluseil, vaid nende taga olevat hoopis erimotiivid.

See, rüütelkonna seisukohalt küllalt osavasti koostatud vastus, milles asuti uue eestikeelse rahvalehe asutamise suhtes täiesti eitavale sisukohale, ei suutnud siiski Grenzsteini kavatsust nurja ajada, — «Olevik» võis juba järgmise aasta algul alustada oma ilmumist. Meil pole teada vastavate ametivõimude lähemaid motiive «Oleviku» asutamiseks loa andmisel. On aga põhjendatud oletada, et Liivimaa resideeriva maanõuniku eitav otsus Grenzsteini loa saamist omajagu soodustas, avades üsna põhjendatud perspektiivi, et «Olevikuga» uus «halb leht» muidugi rüütelkonna mõttes, mis tähendas valitsusvõimude tõlgitsuses — saksavastane ajaleht — juurde tuleb.

Rüütelkonna esinduse aktsioon veel olematu «Oleviku» vastu on ainult väikene kõrvalkäik tema üldises, suure agaruse ja järjekindlusega arendatud võitluses eesti ühiskondlik-poliitilise liikumise vastu 1881. a. sügisel. «Sakalast» hangitakse uusi andmeid ja püütakse kuberneri veenda, et nimetatud ajaleht oma ametlikult kinnitatud programmist olevat üle astunud.[48] Rüütelkonna kohalikud usaldusmehed ja tema poolt valitud sillakohtunikud, eriti Tartu- ja Võrumaal, kus talurahva ärevus näib kõige suuremana, jälgivad tähelepanelikult kohalikke eesti tegelasi ja igasuguseid rahvuslikke ning seltskondlikke eneseavaldusi. Oletatakse, et eesti radikaalsete rahvategelaste poolt on organiseeritud laiaulatuslik salaselts, mis teeb maksva korra vastu põrandaalust kihutustööd jne. Andmed aga selle kohta on väga puudulikud ja katkendlikud. Et asjasse selgust tuua, teeb Võrumaa sillakohtunik kubernerile ettepaneku korraldada ühel ja samal päeval ning tunnil läbiotsimine liikumise juhtide, nimelt C. R. Jakobsoni, M. Veske, M. Miti ja teiste juures, milline ettepanek aga ei leia kuberner Uexküllilt pooldamist.[49]

Üldiselt jääb kuberner endiselt eesti ja läti ühiskondliku liikumise suhtes passiivseks ja endiselt on tema vastu sel puhul rüütelkonna meelepaha suur. Niisuguses meeleolus palutakse aadlikon-

---

[48] L. maanõunikkude-kolleegium — L. kubernerile 3. IX 1881, nr. 2412, LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

[49] Resideeriva maanõuniku märkus 9. X 1881, LRüA, tmk. nr. 413/A. I, lk. 178 jj.

vendil 20. oktoobril 1881 maamarssali jätkata kuberneri vastu suvel Peterburis algatatud aktsiooni. Kuid tagajärjekaid tulemusi pole selgi ette näha. Ainsaks lootussädemeks on konvendil maamarssali teade, et kõige lähemas tulevikus olevat loota eesti ja läti ajakirjanduse tsensuuri ümberkorraldamist.[50]

Rüütelkonna pessimistlikku meeleollu toob teatavat elevust 1. detsembril Kanepi kirikumõisas kohaliku pastor Holsti vastu toime pandud atentaat, mille süüdlane jäi leidmatuks, kuid mida aadel kohe tembeldas poliitiliseks. Omas esimeses ärevuses pidas resideeriv maanõunik tarvilikuks, et kubermangus kuulutataks välja kõvendatud valvekord ja maa võetaks erilise sõjalise kaitse alla. Kuberner, kes küll ka oli mõjustatud Kanepi sündmustest, pidas otstarbekohasemaks piirduda esialgu ainult asekuberner v. Tobieseni erilise uurimiskomandeeringuga rahutuimaisse maakondadesse — Võru- ja Tartumaale.

Seda uurimisreisi pidas resideeriv maanõunik väga tähtsaks, sest kuberner oli lubanud oma edaspidised sammud teha sõltuvaiks selle reisi tulemusist. Seepärast said kohtadel rüütelkonna usaldusmehed (Tartumaal kreisisaadik v. Brasch, Võrumaal — v. Nolcken Moisekatsist) ülesande mõjustada ringreisil asekuberneri, et see saaks kindla mulje, et rahvastiku käärimise põhjuseks on vastav kihutustöö, avalduv eriti ajakirjanduses.[51] Selle muljega jõudiski asekuberner tagasi Riiga, kus ta kõne alla võttis ka eesti radikaalse ajakirjanduse kahjuliku suuna, rõhutades eriti selle tsensuuri kõvenduse ja ümberkorralduse vajadust.[52]

Viimase, s. o. eesti trükisõna tsensuuri reformi küsimuse teravnemiseks mõjus palju kaasa ka Mats Tõnnissoni «Rahva tähtraamat» 1882. a. jaoks, mis tekitas otse erakordse ärevuse kohalikus saksa seltskonnas. See oli selle hiljemini populaarseks saanud kalendri esimene aastakäik, mille saamislugu on meile teada Anton Jürgensteini mälestusist.[53]

Selle kalendri sabas ilmunud kirjutusist äratas kohalike sakslaste keskel üldist meelepaha eriti jutukene «Rikas ja vaene», mis oli nähtavasti sihitud Vändra rikka eestlase Jaan Tammanni pihta, kellega autoril oli varemini olnud kokkupõrkeid. Et kirjeldus aga ei kujuneks liiga läbipaistvaks, mis oleks võinud Tõnnissonile tuua uusi sekeldusi Tammanniga, kujutati jutukeses rikka ja vaese vahe-

---

[50] Väljavõtted aadlikonvendi retsessist 12. ja 20. X 1881, LRüA, tmk. nr. 413/A. I, lk. 171 ja 177.

[51] Resideeriv maanõunik — kreisisaadik Braschile ja kreisis. Nolckenile 12. XII 1881, nr. 3684 ja 3679, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[52] Res.-retsess (resideeriva maanõuniku otsus) 26. XII 1881., vrd. kreisisaadik Brasch — resid. maanõunikule 18. XII 1881., nr. 49, LRüA, tmk. nr. 413/A. I; vrd. L. viitsekuberner — L. kubernerile 19. X 1882, LKKA, tmk. nr. 344 (1882) I.

[53] A. Jürgenstein, Kultuurilist ja poliitilist Nipet-Näpet, lk. 31 jj. — Esimene Eesti «sotsialdemokraat» ehk kuidas Mats Tõnnisson poliitikameheks sai.

korda võimalikult üldiselt, mille tõttu esitatud kujud said klassivahede sümboliks.

Just selle mõistujutukese puhul oli kohaliku saksa ajakirjanduse[54] meelepaha eriti suur. Kurjustamiseks andsid sakslastele põhjust teisedki kirjutised nimetatud kalendri sabas. Nii oli seal püütud sarjata «võeraste elukatena» «akke» (kirikuõpetajaid), «untshantsakaid», «kadakasaksu», «baltlasi» jne., oli kõneldud pooldavalt noor-eestlaste püüetest, oli põimitud poliitilist elementi kalendri sabas toodud vemmalvärssidesse, humoristlikku «ilmade kuulutajasse» jne.

Peale saksa ajakirjanduse astuvad kohe suures ärevuses tegevusse ka kohalikud saksa ametlikud organid. Peaaegu üheaegselt saadavad Tartust kreisisaadik v. Brasch ja Viljandist parun Ungern-Sternberg kumbki ühe eksemplari üleöö kuulsaks saanud tähtraamatust maanõunikkude-kolleegiumile, soovitades selle vastu tarvitusele võtta kõige otsustavamaid vahendeid.[55] Braschi arvates peaks kuberner laskma kohe telegraafi teel konfiskeerida nimetatud kalendri kõigist raamatukauplustest, kuna maanõunikkude-kolleegium peaks kaebama ülemtrükivalitsusele, vajalikul korral ka keisrile Riia tsensori peale, kes Tõnnissoni kalendri ilmumiseks loa andnud.

Liivimaa kuberner leiab esialgu, et ta Tõnnissoni tähtraamatu puhul ei saa midagi olulist ette võtta, kuna ju tsensuur ei allu otseselt temale, ja soovitab resideerival maanõunikul pöörduda ülemtrükivalitsuse poole.[56]

Enne aga, kui see toimub, on kuberner Uexküll sunnitud ka omalt poolt võtma seisukoha Tõnnissoni kalendri puhul. Viimase kohta oli ka Eestimaalt juba jõudnud teateid siseministeeriumi. Sealt tulnud järelepärimisele vastab nüüd kuberner,[57] et kalendris esinevad kahemõttelised väljendused olevat käesoleval ärevaal ajal ebasoovitavad ja ohtlikud. Ja kuna trükiloa kalendrile andnud P. Mets, siis olevat ta, hoolimata oma väärtuslikest isiklikest omadusist, jällegi näidanud, et tal puuduvat vajalik ettevaatlikkus ja osavus tsensorina ja et ta ei olevat sellele kohale küllaldaselt kõlblik. Eesti trükisõna tsensuur tulevat anda sündsama isiku kätte. See olevat tarvilik mitte ainult kubermangu heakorra jaoks, vaid ka eestlaste endi huvides, et hoida neid liialduste eest, mis oleksid kahjulikud nende kasuks ettevõetavaile reformidele.

Liivimaa resideeriv maanõunik omalt poolt ülemtrükivalitsusele

---

[54] Vrd. «Neue Dörptsche Zeitung» 1881, nr. 295, «Revalsche Zeitung» 1881, nr. 296.

[55] Kreisisaadik v. Brasch — L. maanõunikkude-kolleegiumile 20. XII 1881, nr. 50; O. parun Ungern-Sternberg — L. maanõunikkude-kolleegiumile 21. XII 1881, LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

[56] Res.-retsess 26. XII 1881, LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

[57] Siseministri kantselei ülem — L. kubernerile 30. XII 1881, nr. 6251; L. kuberner siseministri kantselei ülemale 2. I 1882, nr. 1, LKKA, saatosakond, tmk. nr. 5 (1882).

saadetud kirjas[58] iseloomustas Tõnnissoni kalendrit kõigepealt sotsialistliku kihutustöö avaldusena, mis püüdvat «levitada vaenu inimliku ühiskonna loomupärase liigituse vastu ja usku, et eraomandus ja jõukus olevat ülekohtuse röövimise tulemus». Osavamat sotsialistlik-revolutsioonilist propagandat, kui see esinemas nimetatud kalendri rahvapärastes avaldustes ja ühtlasi riigivõimu kaitse all, olevat vaevalt võimalik ette kujutada. Tähtraamatu teiseks peapüüdeks olevat külvata rahva keskel vaenu sakslaste vastu. Resideeriv maanõunik ei jäta muidugi kasutamata juhust, et «sotsialistlik-revolutsioonilise» kalendri abil anda hoopi ka «Sakalale» ja kogu eesti demokraatlikule ühiskondlik-poliitilisele liikumisele. «Sakala» ja Tõnnissoni kalender olevat täiesti vaimusugulased, kelle ühise ohtliku propaganda tulemuseks olevat maal poliitiliste kuritööde tihenemine. Selle kuritahtliku trükisõna ohjeldamiseks olevat viimane aeg eesti ja läti ajakirjanduse tsensuuri ümber korraldada.

Samas vaimus, nagu Liivimaa resideeriv maanõunik, kirjutab M. Tõnnissoni kalendri kohta ülemtrükivalitsusele ka Eestimaa kuberner Polivanov, teatades, et nimetatud tähtraamatu puhul olevat ka tema kubermangu sakslaste keskel ärevus suur, nagu seda avaldanud temale isiklikult kindralsuperintendent Schultz ja paljud aadlikud.[59]

Kõigi nende pealekäimiste esimeseks tulemuseks oli, et ülemtrükivalitsus andis määruse M. Tõnnissoni tähtraamat konfiskeerida.[60] 10 000 eksemplari oli seda trükitud.[61] Kätte said politseivõimud ainult 91 eks., neist 3 Võrus, 82 Pärnumaal (sealhulgas 29 kirjastaja käest) ja 6 Eesti kubermangus.[62] Tähtraamatule oli osaks saanud hiiglareklaam, nii et eksemplari hind tõusis altkäemüügil 3 rublani (nimihind 7 kop.),[63] ja ühtlasi oli pandud alus «Mats Tõnnissoni tähtraamatu» hilisemale hiiglamenule.

Vahejuhtum M. Tõnnissoni tähtraamatuga näib olevat omajagu kaasa mõjunud, et Liivimaa rüütelkonna poolt juba pikemat aega nii kirglikult taotletud ja viimasel ajal ka kohaliku kuberneri poolt toetatud eesti ja läti trükisõna tsensuuri reform hakkas pealinnas nüüd paigalt nihkuma. 20. märtsil 1882 pannakse ülemtrükivalitsuse poolt Liivimaal maksma uus tsensuuri kord.[64] Kogu ajakirjanduse tsenseerimine antakse kohaliku asekuberneri erilise järele-

[58] L. resideeriv maanõunik — ülemtrükivalitsusele 13. I 1882 (mustand), LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

[59] Eestimaa kuberner — ülemtrükivalitsusele 12. I 1882., nr. 55 (mustand), EKKA, tmk. nr. 808 (1882).

[60] Ülemtrükivalitsuse ringkiri 15. I 1882, nr. 241, LKKA, salaosakond, tmk. nr. 5 (1882).

[61] Vrd. O. parun Ungern-Sternberg — L. maanõunikkude-kolleegiumile 21. XII 1881, LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

[62] Politseikohtunike raportid, LKKA, salaosakond, tmk. nr. 5 (1882), EKKA, tmk. nr. 808 (1882).

[63] A. Jürgenstein, Kultuurilist ja poliitilist Nipet-Näpet, lk. 40.

[64] Ülemtrükivalitsus — Liivimaa kubernerile 20. III 1882, nr. 1259, LKKA, tmk. nr. 344 (1882), I.

valve alla. Eesti ja läti ajakirjanduse tsenseerijad (Mets ja Ruppert) otsustatakse vallandada ja nende asemele määrata eritsensorid, alluvusega kohalikule asekubernerile. Kuna tsensorite palk pidi jääma endiseks (kokku 900 rubla aastas), siis oli ette näha, et sellise tasu eest pole võimalik saada vajaliku kvalifikatsiooniga ametnikke. Seepärast volitas ülemtrükivalitsus siseministri nõusolekul Liivimaa kuberneri nõutama eesti ja läti ajakirjanduse tsensoritele lisatasu kohalikult rüütelkonnalt.

Vastavalt sellele instruktsioonile asubki kuberner Uexküll lahendama kõigepealt tsensorite palgaküsimust. Püüdes saada tsensuuri oma mõju alla, on Liivimaa maanõunikkude-kolleegium meeleldi nõus maksma omalt poolt tsensoritele lisatasuks 2100 rubla aastas, nii et kummagi palgaks oleks 1500 rubla.[65] Kokkuleppel rüütelkonna esindusega esitab kuberner tsensorite kandidaatideks eesti trükisõna kohta õigusteadlase Amende, Liivimaa kubermanguvalitsuse vanema asjaajaja, ja läti trükisõna jaoks ametniku Keussleri. Mõlemate puhul arvab kuberner omas soovituses, et nad saavat täitma oma tsensorikohustusi vajaliku korralikkuse ja taktiga, tsenseeritava trükisõna ilmaaegsete kitsendusteta.[66] Esitatud kandidaatidest leiab Amende kinnitust ja astub 1. maist 1882 ametisse.[67] Läti tsensori kandidaati aga ei peeta Peterburis vastuvõetavaks, leides, et ta on liiga tihedas ühenduses Liivimaa aadliga, ja nõutakse, et sellele kohale esitataks mõni õigeusuline.[68] Sellele kohale jääbki siis hiljemini, sama aasta 1. augustist, õigeusuline lätlane, Riia gümnaasiumi vene keele õpetaja Passit.[69] Amende tsensoriks määramisega, millele oli äsja eelnenud C. R. Jakobsoni surm ja tema toimetatud kõige radikaalsema eesti ajalehe «Sakala» ajutine seisak, hakkavad vähenema ka rüütelkonna kaebused Riias tsenseeritava eesti ajakirjanduse kohta. Uue tsensori tegevus äratab üldist rahulolemist nii aadli keskel kui ka kuberneri juures. Ka Passitiga ollakse algul rahul, kuid varsti leitakse, et ta andvat läti ajakirjandusele liiga vabad käed. Kõige suuremaks paheks aga peetakse asjaolu, et uus tsensuurikorraldus on maksma pandud ainult Liivimaal, kuna olukord Eesti- ja Kuramaal jäänud endiseks. See ei võimaldanud teostada ühtlast tsensuuripoliitikat kogu eesti ja läti trükisõna suhtes ja põhjustas edaspidiseid nurinaid.

Nende nurinate avaldamine Liivimaa rüütelkonna poolt oli järgneval ajajärgul seotud tema opositsiooniga senaator Manasseini revisjoni vastu. Viimase algatamisel oli omajagu kaasa mõjunud rüütelkonna poolt 1881. a. suvel keisrile esitatud kaebus eesti ja

---

[65] Res.-retsess 2. IV 1882; aadlikonvendi retsess 24. V 1882, LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

[66] L. kuberner — ülemtrükivalitsusele 6. IV 1882, nr. 3138 (mustand), LKKA, tmk. nr. 344 (1882) I.

[67] Vrd. ülemtrükivalitsus — L. kubernerile 21. IV 1882, nr. 1783, LKKA, tmk. nr. 344 (1882), I.

[68] Vrd. res.-retsess 27. IV 1882, LRüA, tmk. nr. 260/P. I.

[69] Siseministeerium — L. asekubrnerile 1. IX 1882, nr. 18 447, LKKA, tmk. nr. 344 (1882) I.

läti rahvusliku liikumise ja kuberner Uexküllі peale. Sellele revisjonile pani aadel kogu aeg suuri lootusi. Kui aga 1882. a. kevadel asuti selle teostamisele, selgus kohe, et see on suunatud eeskätt rüütelkonna vastu. Manassein algas revideerimist sellega, et hakkas vastu võtma maarahvalt palve- ja kaebekirju. Tema ülesandel korraldati vallavalitsuste kaudu laiaulatuslik ankeet Liivimaa agraarolude kohta ja rida ametireise käsutusametnike poolt valdadesse. Ka pandi senaatori määrusega seisma mõned kohtuprotsessid läti ja eesti tegelaste vastu. See kõik tekitas kohalikus maarahvastikus suurt tõusumeeleolu, sest loodeti, et revisjonile järgnevad olulised ühiskondlik-poliitilised reformid rahva kasuks. Rahvuslik ajakirjandus omalt poolt püüdis neid lootusi toetada, kuigi tal oli keelatud tuua revisjonist teateid.

Rüütelkonnad Liivi- ja Kuramaal, mille aladele ulatus revisjon, nähes kohalike pärisrahvaste erilist julgustumist sellest, sattusid suurde ärevusse. Nad püüdsid järjekindlalt mõju avaldada, et revisjonile antaks sobivam suund või see koguni lõpetataks. Sellest hoolimata viidi revisjon endises vaimus valitsuse poolt plaanitsetud lõpule. Tegelik revideerimine kestis 1883. a. kevadeni.

Kogu revisjoni kestes esines Liivimaa rüütelkond mitmel korral pikemate ja lühemate märgukirjadega eesti ja läti rahvusliku liikumise puhul, kus käsiteldi ka ajakirjandust, eesti ajalehtedest eriti Tallinnas tsenseeritavaid. — Juba revisjoni algul tuli 1882. a. maikuu aadlikonvendil küsimus teravalt päevakorda. Omas esitises konvendile pidas resideeriv maanõunik vajalikuks eriti esile tõsta, et eesti, läti ja vene ajakirjandus andvat üksmeelselt uusi loosungeid, kujutades Balti maarahvastiku seisukorda äärmise sihilikkusega, mis olevat üheks oluliseks teguriks, et käärimine maal edasi kestvat. Seejuures olevat kõige hullem, et siseministeerium omalt poolt «jultunud, valelikku ja saksavaenulikku» ajakirjandust igapidi toetavat. Konvent pidas kohaliku rahvusliku ajakirjanduse osa saksavaenulikus liikumises niivõrd oluliseks, et otsustas seda valgustada erilises märgukirjas senaator Manasseinile.[70]

Sellise märgukirja koostamisest ei saanud küll asja. Rahvusliku ajakirjanduse «ässitustööd» riivati ainult möödaminnes teiste küsimuste puhul Manasseinile antud märgukirjas.[71] Ka kõneles sellest maamarssal 1882. a. suvel uuele siseministrile Tolstoile, kes oli balti rüütelkondadele sõbralikum kui endine — krahv Ignatjev. Minister lubanud omalt poolt eesti ja läti ajakirjanduse vastu võtta tarvitusele karmimaid survevahendeid, niipea kui saab vastava esitise Liivimaa kubernerilt.[72]

Kuna aga olukord ei muutunud, tuli eesti ajakirjanduse küsimus järgmisel aadlikonvendil — oktoobris 1882 — ühes teiste

---

[70] Resid. maanõunik — aadlikonvendile 27. V 1882; konvendi retsess 29. V 1882, LRüA, tmk. nr. 427/M. I.

[71] L. maanõunikkude-kolleegiumi märgukiri Manasseinile 14. VII 1882 nr. 5506 (mustand), LRüA, tmk. nr. 427/M. I.

[72] Vrd. konvendi retsess 14. X 1882, LRüA, tmk. nr. 427/M. I.

päevaküsimustega jällegi kõne alla. Kõige rohkem nuriseti sel korral «Oleviku» üle, millest oli saanud tõesti «halb leht», nagu maanõunik v. Richter seda rüütelkonna seisukohalt ennustanud. Samal konvendil otsustati käimasoleva revisjoni puhul mõjustada kõigepealt senaator Manasseini erilise kolmeliikmelise saatkonna kaudu.[73]

Eesti ja läti ajakirjanduse puhul pidi saatkond juhtima tähelepanu, et see söandavat jutlustada avalikult kohalike sakslaste hävitamist, anda rahvale nõu märgukirjade valmistamiseks, ühe sõnaga õhutada omal viisil riigipööret jne., kusjuures tsensuur ei tegevat sellele mingeid tõkkeid, vaid koguni soodustavat seda. Manassein, kes võttis rüütelkonna saatkonna 20. oktoobril vastu, arvas ajakirjanduse kohta esitatud kaebuste puhul, et ta siin ei saavat esialgu midagi teha, sest et eesti ja läti keelt valdamata olevat tal võimatu kohaliku rahvusliku ajakirjandusega vajalikult tutvuda. Ta lubas aga niipea, kui saab vajalikku tõestusmaterjali, teha vastava esitise siseministrile.[74]

Kuna Manasseinilt polnud loota peaaegu mingit vastutulekut rüütelkonna soovidele maarahvastiku rahustamise asjus, sõitis pärast oktoobrikuu aadlikonventi 1882. aastal maamarssal H. v. Bock Peterburi, kuhu novembrikuu algul jõudis ka Kuramaa rüütelkonna esindaja parun Heyking. Mõlemad asusid üle kuu pealinnas, astudes rea energilisi samme senaatori revisjoni, teisest küljest aga eesti ja läti rahvusliku liikumise vastu. Eesti ajakirjanduse puhul oli Liivimaa maamarssalil viimase aadlikonvendi poolt ülesandeks nõutada sellele uut tsensuurikorraldust, ja nimelt, et edaspidi kõik Liivimaal ilmuvad ajalehed tsenseeritaks Riias. Märgates aga siseminister Tolstoilt suuremat vastutulelikkust rüütelkonnale ja usaldades tema lubadust kõvendada ka Tallinnas tsensuurivalvet, jättis maamarssal H. v. Bock oma ettepaneku esitamata.[75] Rahvuslikku ajakirjandust käsiteldi seekord ainult keisrile määratud märgukirjas maa üldise olundi kohta, mille mõlemate rüütelkondade esindajad andsid ühiselt 29. novembril siseministrile.[76]

Andes lühikese iseloomustuse eesti ja läti rahvusliku arengu kohta viimasel ajal, kujutades seda majandusliku tõusu ja rahvajuhtide propaganda tulemusena, rõhutatakse märgukirjas eriti, et see liikumine on välja kasvanud eelnenud rahvuskultuurilise emantsipatsiooni raamest ja võtnud ägeda poliitilise ilme. Mõõduandvaiks olevat saanud mõlema rahvuse juures radikaalsed tegelased, välja tõrjudes peaaegu täiesti mõõduka elemendi. Nende juhtimisel olevat liikumine just viimaseil aastail võtnud äärmiselt oht-

[73] Konvendi retsess 14. X ja 18. X 1882. LRüA, tmk. nr. 427/M. I.

[74] Aadlikonvendi komisjon — aadlikonvendile 20. X 1882, LRüA, tmk. nr. 427/M. I.

[75] Maamarssal H. v. Bock — L. maanõunikkude-kolleegiumile 8. I 1883, nr. 196, LRüA, tmk. nr. 427/M. I.

[76] Märgukirja ärakiri, LRüA, tmk. nr. 427/M. I.

liku ilme. Kõigele sellele olevat väga palju kaasa aidanud riiklike ametivõimude poolt rahvuslikele üritustele antud äärmine vabadus. Ajakirjandusel ja seltsidel olevat see nii suur, nagu see oleks mõeldav vahest ainult eriti arenenud ja vana poliitilis-kodanliku eluga riikides. Käimasolev senaatori revisjon olevat veel iseäranis julgustanud rahvastikku ja tema rahvuslikke juhte. Valitsus pidavat kohalike võimude autoriteedi jälle jalule seadma, selleks eriti ohjeldades rahvuslikku ajakirjandust.

Konkreetseid ettepanekuid eesti ja läti trükisõna tsensuuri ümberkorraldamiseks seekord ei tehtud. Kuid see reform oli rüütelkonna poolt juba alatud. Ja selle kujunemise ning teostamisega lõpebki rüütelkonna selle ajajärgu võitlus eesti ja läti rahvusliku trükisõna vastu. Küll pole enam rüütelkond otseselt selle reformi aktiivseks edasiviijaks, kuid siiski mõjukaks sekundeerijaks.

Tsensuuri reformi aktiivsemaks tegelaseks järgneval ajajärgul on Liivimaa asekuberner v. Tobiesen. Määratud 1882. a. kevadel tsensuuri kohalikuks kõrgemaks järelevalvajaks, polnud asekuberner uue korraldusega sugugi rahul. Ta pidas sellega temale pandud vastutust enesele ülejõukäivaks. Juba oktoobris esitas ta sel puhul üksikasjalisema märgukirja kubernerile,[77] milles palus samme astuda, et ta vabastataks kohaliku tsensuuri vastutatava järelevalvaja ametist. Ta ei suutvat seda ülesannet täita, sest 1) ta ei oskavat kohalike pärisrahvaste keelt; 2) tema õiguslikud vahekorrad kohalike tsensoritega olevat ikka veel selgitamata; 3) tema volitused tsensuuri alal olevat ebamäärased ja 4) otstarbekohast tsensuuri takistavat asjaolu, et uus korraldus pandi maksma ainult Liivimaal, kuna Kura- ja Eestimaa jäi endise korra juurde. Selle tagajärjel ilmuvat suurem osa Riia tsensuuri poolt keelatud trükisõnast naaberkubermangudes, mõnikord ka ümberpöördult. Nii olevat eesti ja läti trükisõna tsensuur kujunenud tegelikult vähesõltuvaks asekubernerist. Tema juures korraldatavat küll igal esmaspäeval Riia tsensorite ühine nõupidamine kahtlaste küsimuste lahendamiseks. Kuid sellest olevat ometi vähe kasu. Tsensoritel tulevat toimida tegelikult ikkagi iseseisvalt ja ülemtrükivalitsuse ringkirjade ebamäärasuse tõttu oma maitse järgi. Ainult erakordseil juhtudel pöörduvat nad asekuberneri poole. Kaebused tsensorite poolt läbilastud kirjutiste puhul esitatavat asekubernerile alles pärast ilmumist, kui ei saa enam midagi ette võtta nende tegelikuks ärahoidmiseks.

Üht mainitud pahedest, nimelt tsensuurikorralduse ebaühtlust Liivi- ja Eestimaal püüti sel teel pehmendada, et Liivimaa kuberner hakkas saatma oma asekuberneri eeskirju tsensoritele ka Eestimaa kubernerile, sooviga, et neid silmas peetaks Tallinnas tsenseeritava trükisõna puhul.[78] Samal otstarbel oli ka Eestimaa kuber-

[77] L. asekuberner — L. kubernerile 19. X 1882, LKKA, tmk. nr. 344 (1882) I.

[78] Liivimaa kuberner — Eestimaa kubernerile 8. XI 1882, nr. 11906 (mustand), LKKA, tmk. nr. 344 (1882) I.

ner soovi avaldanud, et temagi kubermangus maksma pandaks samasugune tsensuurikorraldus, nagu see oli teostunud Liivimaal. Eestimaa rüütelkond oli ka omalt poolt nõus assigneerima lisasummasid eesti tsensori palga suurendamiseks.[79] Kuid see kavatsus ei teostunud.

Avaldades korduvalt oma rahulolematust 1882. a. kevadel maksmapandud tsensuurikorralduse puhul, tegi asekuberner Tobiesen lõpuks ülemtrükivalitsusele ettepaneku: asutatagu kogu Baltimaade jaoks kaks eritsensori kohta — üks eesti- ja teine lätikeelse trükisõna tsenseerimiseks.[80] Selle ettepaneku puhul ei saabunud hulga aja jooksul mingit vastust. Järgmise aasta maikuus kordas Tobiesen oma seisukohti ja ettepanekut uuesti. Seda toetas nüüd omalt poolt ka Liivimaa uus kuberner Ševitš.[81] Mõlemad avaldasid ühtlasi oma rahulolu Riia eesti tsensor Amende puhul, rõhutades, et kui eesti ajakirjandus veel paljugi soovida jätab, siis ainult Tallinnas tsenseeritav. Nüüd valmib kiiresti ka ülemtrükivalitsuses kavatsus koondada kogu eesti ajakirjanduse tsenseerimine ühe tsensori kätte, asukohaga Tallinnas. Uus korraldus kavatsetakse maksma panna järgmise aasta 1. jaanuarist.[82] Uue tsensori kandidaadina näeks ülemtrükivalitsus meeleldi Tallinna tsensor Mülleri abilist Niebergi, kes seni tsenseerinud eesti trükisõna.[83]

See kavatsus oli eriti meelepärane asekuberner Tobiesenile, kes eesti ajakirjanduse tsensuuri eemaldamisega tema rajoonist lootis vabaneda suurest osast oma ülesandeist ja vastutusest tsensuuri alal. Ka kuberner Ševitšil polnud selle korralduse vastu midagi. Vahele astus aga siin Liivimaa resideeriv maanõunik, kes pidas ilmtingimata tarvilikuks, et kogu eesti ajakirjanduse tsenseerimine koondataks Riiga, põhjendades seda peaasjalikult sellega, et Tallinnas ilmub ainult 3 eesti ajalehte, kuna Liivimaal aga 7. Nende tsenseerimine Tallinnas ei võimaldaks küllalt korrapärast valvet maa rahu ja heakorra järele.[84] Resideeriva maanõuniku ja riikliku võimu kohalike esindajate seisukohtade kompromissina otsustati siis pidada kõige otstarbekohasemaks koondada kogu eesti ajakirjanduse tsensuur Tartu selleks määratava eritsensori kätte. Selles mõttes tegigi Liivimaa kuberner augusti algul vastava ettepaneku

---

[79] Eestimaa kuberner — ülemtrükivalitsusele 25. V 1882, nr. 159 (mustand); Eestimaa rüütelkonna peamees — E. kubernerile 17. IX 1882, nr. 354, EKKA, sala-tmk. nr. 903 (1882).

[80] Liivimaa asekuberner — ülemtrükivalitsusele 18. XII 1882, nr. 13 389 (mustand), LKKA, tmk. nr. 344 (1882) I.

[81] L. asekuberner — ülemtrükivalitsusele 10. V 1883, nr. 23; L. kuberner — ülemtrükivalitsusele 16. VI 1883, nr. 7219 (mustandid), LKKA, tmk. nr. 344 (1882) I.

[82] Ülemtrükivalitsus — Liivimaa kubernerile 19. VII 1883, nr. 2761, LKKA, tmk. nr. 344 (1882) I.

[83] Ülemtrükivalitsus — Eestimaa kubernerile 19. VII 1883, nr. 2754, EKKA, sala-tmk. nr. 903 (1882).

[84] Liivimaa resid. maanõunik — maamarssal H. v. Bockile 10. VIII 1883, nr. 2592 (mustand), LRüA, tmk. nr. 260/P. II.

ülemtrükivalitsusele.[85] Siseministri nõusolek sellele ettepanekule saabus alles aasta lõpu poole.[86] Ühtlasi võeti ette kogu tsensuurikorralduses suuremad muutused. Riia tsensor Grödinger kavatseti algul tema kõrge vanaduse tõttu lasta paiukile ja tema asemele määrata uus, kes oleks valdanud ka läti keelt. Kuna aga Grödinger keeldus lahkumast, jäeti ta alles.[87] Küll aga vallandati läti trükisõna tsensor Passit, kelle tegevus oli juba pikemat aega tekitanud suurt rahulolematust. Tema asemele määrati Riia maakohtu assessor v. Wilken.[88] Kogu eesti ajakirjanduse tsenseerimine otsustati koondada Tartu. Siin seni tsensorina teotsev prof. emer. Rummel, kes ei valdanud eesti keelt, lahkus ametist. Ja tema asemele kavatseti määrata Amende Riiast.[89] Kuna aga viimane lõpuks keeldus Tartu tulemast, määrati Tartu tsensoriks Kroonlinna mereväe hospidali noorem ordinaator dr. Eugen Jannsen, kes oli seni juba töötanud tsensuuri alal ülemtrükivalitsuses.[90] Ta astus ametisse veebruaris 1884.

Eesti ajakirjanduse tsensuuri ajaloos algas uus ajajärk. Seni niikaua taotletud ühtlus tsenseerimises oli nüüd võimaldatud. Järelevalve kogu eesti ajakirjanduse kohta oli nüüd koondatud ühe isiku kätte. Uus tsensor tarvitas oma punast pliiatsit vägagi ohtralt — ülematele rõõmuks ja toimetajatele suureks meelepahaks. Uue tsensuurireformiga lakkas ka Liivimaa rüütelkonna teravam võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu sel ajajärgul.

Kokku võttes käesoleva uurimuse peatulemusi, peame konstateerima: eesti ühiskondlik-poliitilise liikumise olulisemaid eneseavaldusi — radikaalne trükisõna võis läinud sajandi 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate algul ilmuda võrdlemisi vabalt tsensuuri suhtes. Seejuures olid eriti teenekad Riias eesti tsensoritena teotsenud M. Suigusaar ja tema järglane P. Mets, kes olid iseäranis sõbralikud C. R. Jakobsoni toimetatud «Sakalale». Sellise olukorra tähtsaks eelduseks oli ka riikliku võimu esinduse üldine toetus kaasaegsele eesti rahvuslikule liikumisele, mida püüti kasutada vahendina kohapeal eesõigustatud saksluse vastu. See toetus rahvusliku trükisõna alal oli muidugi ainult suhteline: seda anti ainult niivõrd kuipalju see ei rikkunud liiga teravalt kohalikku kodurahu.

Liivimaa rüütelkond sattus radikaliseeruva eesti rahvusliku liikumise puhul harukordselt suurde ärevusse ja asus kogu rindel

---

[85] Liivimaa kuberner — ülemtrükivalitsusele 4. VIII 1883, nr. 330 (mustand), LKKA, tmk. nr. 344 (1882) I.

[86] Vrd. ülemtrükivalitsus — L. kubernerile 20. XII 1883, nr. 4906, LKKA, tmk. nr. 344 (1882) I.

[87] Liivimaa kuberner — ülemtrükivalitsuse juhatajale 4. VIII 1883, nr. 330 (mustand), LKKA, tmk. nr. 344 (1882) I.

[88] Ülemtrükivalitsuse juhataja — L. kubernerile 29. XI 1883, nr. 4460, LKKA, tmk. nr. 344 (1882) I.

[89] Vrd. L. kuberner — ülemtrükivalitsuse juhatajale 4. VIII 1883, nr. 330 ja 19. X 1883 (mustandid), LKKA, tmk. nr. 344 (1882) I.

[90] Ülemtrükivalitsus — L. kubernerile 6. II 1884, nr. 633, LKKA, tmk. nr. 344 (1882) I.

tema vastu ägedasse võitlusse. See võitlus suundus algul peaasjalikult trükisõna, eriti C. R. Jakobsoni «Sakala» vastu ja laienes aja jooksul ka teiste eesti rahvusliku eneseavalduse aladele. Trükisõna ründamisel ei saavutanud rüütelkond kaugeltki taotletud tagajärgi. Olulisemaks tulemuseks oli ainult tsensuuri reform, mis oli rüütelkonna algatatud ja teostati üldiselt tema poolt soovitud suunas. Tsaarivõim teostas selle kartuses, et Balti kohalike põlisrahvaste ühiskondlik-poliitiline liikumine on kujunemas juba liiga ähvardavaks kodurahule, mille tõttu pidas tarvilikuks ohjeldada otstarbekohasemalt rahvuslikku trükisõna.

LIIVIMAA RÜÜTELKONNA RÜNNAK EESTI SELTSIDE VASTU 1881. AASTAL

Hoogsale tõusule eesti radikaliseeruvas rahvuslikus liikumises möödunud sajandi 70-ndate aastate lõpul ja 80-ndate algul reageerisid balti-saksa juhtivad ringkonnad, eriti Liivimaa rüütelkond kohe ägeda vasturünnakuga. See võitlus oli esmalt suunatud C. R. Jakobsoni toimetatud «Sakala» vastu, laienes aga pea kogu eesti radikaalsema ilmega trükisõnale, moodustades eredalt tüüpilise peatüki Liivimaa rüütelkonna suhtumises tolleaegsesse eesti ühiskondlik-poliitilisesse liikumisse.[1]

Rööbiti selle 1878. aastal algatatud võitlusega hakkas Liivimaa rüütelkond 1881. a. kevadest peale arendama kavakindlalt rünnakut ka teiste eesti ühiskondlik-poliitilise eneseavalduse alade, eeskätt just eesti seltside vastu. Lähem tõuge selleks saadi nähtavasti sama aasta veebruaris Riias ärapeetud põllumajanduslikult kongressilt.

See kongress 9. veebruarist 17. veebruarini 1881 Liivimaa kuberneri parun A. Uexküll-Güldenbandt'i juhatusel oli üks neid regionaalseid nõupidamisi, mis korraldati tolleaegse Vene riigimaade ministri ülesandel kubermangude rühmade viisi. Riia kongressil olid esindatud peale kolme Läänemerekubermangu ka Viitebski, Vilno, Kovno ja Grodno kubermangud. Kongressi koosseisu (57 liiget ja 70 külalist) kuulus esindajaid kohalikult aadlilt, kesk- ja kohalikelt valitsusasutustelt, põllumeesteseltsidelt ning põllumajanduslikke eksperte.[2] Seega oli kongress üsna sobivaks foorumiks, millel kolme eesti põllumeesteseltsi (Viljandi, Pärnu ja Tartu) 5 esindajat C. R. Jakobsoniga eesotsas[3] võisid vähemalt

[1] Selle kohta üksikasjalisemalt: H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu 1879.—1883. a., ajakiri «Looming» 1929, nr. 4; käesolevas kogumikus lk. 172 jj. Käesolev lühiuurimus Liivimaa rüütelkonna rünnaku kohta eesti seltside vastu 1881. aastal ilmus esmakordselt «Ajaloolises Ajakirjas» 1930, nr. 4.

[2] Riia põllumajandusliku kongressi kohta vt.: Zur Charakteristik des vom 9.—17. Februar 1881 in Riga abgehaltenen landwirtschaftlichen Regional-Congresses, «Baltische Wochenschrift» 1881, nr. 9, veerg 233 jj.; «Sakala» 1881, nr. 8, 9, 12, 16, 18; A. v. Tobien, Die Livländische Ritterschaft II, Berlin 1930, lk. 53 jj.

[3] Eesti saadikuid oli kongressil Viljandi Põllumeeste Seltsi poolt C. R. Jakobson ja J. Raudsepp, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsilt M. Mitt ja A. Dido, Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsilt J. Toots.

puudutada põnevamaid pahesid eesti väikepõllumehe majanduslikus elus, kuigi siin olulisema ala — valitseva agraarõigusliku struktuuri — puudutamine oli ministeeriumi määratud programmiga raskendatud. Kongressi tähtsust, eriti propaganda mõttes tuli hinnata seda olulisemaks, et tema protokoll saadeti riigimaade ministeeriumi ja avaldati kohaliku kubermangulehe lisana. Ja pealegi andis suur- ja väikepõllumeeste poolt kongressil avaldatud erinevate seisukohtade kõrvutav hindamine eesti ajakirjandusele tänuväärse võimaluse selgitada ja rõhutada siin esinevaid vastuolusid. Neid asjaolusid on vähemalt C. R. Jakobson ilmselt arvestanud.

Eesti saadikute esinemine kongressil polnud üldiselt küll just silmapaistvalt elav ja hoogus,[4] osalt oli selles ebaõnnestunudki momente.[5] Kuid siiski saavutasid nad rohke efekti oma opositsiooniliste seisukohtadega, mis tekitasid teravat pahameelt Liivimaa aadli juhtivais ringkondades.

Markantsemaid esinemisi ses suhtes oli kongressi üldkoosolekul C. R. Jakobsoni kõne Tori hobusekasvanduse juhtimise kohta, mis valitsusvõimude poolt oli usaldatud rüütelkonna esinduse hoolde. Teravas, kuid sisuliselt asjalikus, faktilise andmestikuga hästi varustatud arvustuses püüdis autor näidata, et Tori hobusekasvanduse juhatus oli aastakümnete kestes ignoreerinud eesti väikepõllumehe huve.[6] Et seda tulevikus kõrvaldada, soovitas Jakobson Tori hobusekasvanduse juhtimisest osa võtma kutsuda ka eesti põllumeesteseltside esindajaid.

Kõige suuremal määral tekitas pahameelt, otse paksu verd, Liivimaa aadli hulgas eesti saadikute ühine kirjalik deklaratsioon, et kuigi teoorjus mõisates juba pikemat aega (1868. aastast saadik) on seadusega keelatud, see siiski paljudes kohtades edasi kestab[7]. Kongress keeldus selle kui tema kompetentsi mittekuuluva küsimuse sisulisest arutamisest. Kuid oluline oli, et sellele väärnähtusele mõjuka kogu ees oli tähelepanu juhitud. Ja pealegi haaras sellest kinni ka Liivimaa kuberner, kes soovis selle kohta eesti saadikuilt saada konkreetseid andmeid.

---

[4] C. R. Jakobson oma kirjelduses «Esimene põllutöö kongress Riias», «Sakala» 1881, nr. 8, 9, 12, 16, 18 püüab küll eesti saadikute esinemist väiksemaiski üksikasjus esile tõsta, on aga sunnitud nagu vabanduseks rõhutama, et mainitud esindajad oma vähearvulisuse tõttu olevat kongressile esitanud oma seisukohti ainult tähtsamais küsimusis, «millega meie maa suuri puudusi ja vasta-oksa olekut avaldada võimalik on, kui ka mitte ettepanemist ennast vasta ei võeta». — Eesti saadikute esinemise kohta vrd. ka «Baltische Wochenschrift» 1881, nr. 9, veerg 238 jj.; A. v. Tobien, Die Livländische Ritterschaft II, lk. 55.

[5] Selliseks ebaõnnestunud esinemiseks oli Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi esindaja A. Dido ettepanek, mis soovitas tuletõrje huvides teha igale talule sunduslikuks soetada vajalik veeprits ja kaevata oma hoonete lähedusse tiik. Seda eluvõõrast ettepanekut polnud Dido teiste eesti saadikutega enne läbi arutanud, «mille pärast teda tõised pärast tubliste käsile võtsivad» («Sakala» 1881, nr. 16).

[6] C. R. Jakobsoni kõne Tori hobusekasvanduse kohta, «Sakala» 1881, nr. 12.

[7] «Sakala» 1881, nr. 16.

Need, siinkohal esitatud peamised ja nende kõrval ka vähemolulised opositsioonilised esinemised eesti saadikute poolt olidki nähtavasti tõukeks, et Liivimaa rüütelkonna esindus siitpeale hakkas avaldama erilist huvi eesti seltside vastu. Lätlased, kes polnud saatnud esindajaid Riia kongressile, jäid oma seltsidega rüütelkonna huvialast märgatavalt kõrvale.

Juba kongressi ajal oli Liivimaa resideerival maanõunikul A. v. Richteril eesti saadikute esinemise puhul olnud kõnelusi eesti seltsides valitseva vaimu kohta Riias viibinud Eesti ala mõisnikega, kelledest vähemalt Urvaste mõisaomanik H. v. Samson oli lubanud hankida eesti rahvuslikku liikumist, eriti seltse kompromiteerivaid andmeid.[8] Ja kui pärast kongressi Liivimaa kuberner maanõunikkude-kolleegiumi poolt eesti rahvusliku ässitava kihutustöö kohta esitatud süüdistuse puhul nõudis vastavaid konkreetseid andmeid,[9] pidas resideeriv maanõunik tarvilikuks pöörata erilist tähelepanu peale rahvusliku trükisõna ka eesti seltsidele. Selleks said vastavad informatsiooni hankimise ülesanded H. v. Samson (Urvaste) ja N. v. Essen (Kastre),[10] keda peeti rüütelkonna liikmeist eesti rahvusliku liikumise parimaiks tundjaiks.

Rõhutades, et maanõunikkude-kolleegiumi ulatunud teateid, et eesti seltsides tehtavat lubamatut poliitilist kihutustööd, üle astudes põhikirja piiridest, mille kohta aga puuduvat lähemad konkreetsed andmed, palutakse mainitud mõisnikke hankida neid, et rüütelkonna esindus saaks nende alusel esitada põhjendatud süüdistuse nii kohalikule kubernerile kui ka keskvalitsusele. Valve alla palutakse võtta kõik eesti seltsid, nii põllumeeste- kui lauluseltsid, surma- ning matusekassad jne. Kuna politseivõimud ei pääsevat mainitud seltside tegevusele küllaldaselt lähedale, olevat tarvilik salaluure teel suure saladuse katte all vastavate usaldusmeeste kaudu soetada vajalikke andmeid. Sellise spionaaži korraldamiseks avas rüütelkonna esindus N. v. Essenile ka vajaliku krediidi.[11]

See plaanitsetud andmete hankimine ei andnud aga mingeid olulisi tulemusi. H. v. Samson pidi kahetsusega konstateerima, et Tartu Eesti Põllumeeste Seltsist, millele oli suunatud rüütelkonna tegelaste peatähelepanu, olid saksasõbralikud liikmed, nende hulgas ka toimetaja J. V. Jannsen, juba paar aastat tagasi välja astunud. Ja kuigi seetõttu Samsonil polnud võimalik saada lähemat informatsiooni mainitud seltsi tegevuse kohta, polnud tal siiski kahtlust, et see selts rohkesti üle astub oma põhikirja raamistikust, mille tõendina ta esitas «Eesti Põllumehes» avaldatud seltsi protokol-

---

[8] Vrd. Liivimaa resideeriv maanõunik — H. v. Samsonile 2. IV 1881, LRüA (Liivimaa Rüütelkonna Arhiiv, Läti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis), toimik nr. 413/A. I.

[9] Liivimaa kuberner — Liivimaa maanõunikkude-kolleegiumile 30. III 1881, nr. 65, sama tmk.

[10] L. resideeriv maanõunik — H. v. Samsonile (Tartus) 2. IV 1881 ja N. v. Essenile 12. IV 1881, sama tmk.

[11] Vrd. L. resideeriva maanõuniku viimatitsiteeritud kiri N. v. Essenile.

lid.[12] See oli esialgu kogu informatsioon, mis eesti seltside kohta saabus rüütelkonna kantseleisse.

Saamata ka edaspidi markantsemalt kompromiteerivaid andmeid eesti seltside kohta, pidasid aga rüütelkonna tegelased siiski tarvilikuks õhutada sõjakäiku nende vastu. Konkreetse kava Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi suhtes soovitatavate survevahendite kohta esitas omalt poolt H. v. Samson, millega ühines ka N. v. Essen.[13] Selles soovitati rüütelkonna esindusel nõuda kubernerilt ultimatiivselt, et ta teostaks järgmised korraldused: 1) anda Tartu Eesti Põllumeeste Seltsile tõsine hoiatus, et see omast kompetentsist üle ei astuks; 2) ähvardada seltsi sulgemisega, kui see hoiatust ei arvesta; 3) ette kirjutada, et seltsi koosolekuid võib edaspidi pidada ainult sillakohtuniku loaga ja tema poolt määratud isikute valvel, kelledel peaks olema õigus vajalikul korral koosolekud kohe lõpetada; 4) selline korraldus ja ähvardus avaldada kõigis kohalikes ajalehtedes.

Selle ettepaneku vaimus arendaski rüütelkonna esindus aktsiooni, laiendades seda kõigi eesti seltside vastu, nagu seda tunnistas tarvilikuks Liivimaa aadlikonvent 24. V 1881.[14] Vastavalt viimase otsusele pöörduski resideeriv maanõunik pikema märgukirjaga Liivimaa kuberneri poole, milles käsitleti üksikasjaliselt lubamatut kihutustööd ka rahvuslikes seltsides.[15]

Eesti seltse kompromiteeriva andmestiku puudulikkus oli selleski märgukirjas ilmne. Kõige suurema etteheitena esitati, et eesti põllumeesteseltsid olid hakanud koguma andmeid teoorjuse edasikestmise kohta mõisais. Selle aktsiooni oli algatanud kuberneriga Riia põllumajandusliku kongressi ajal toimunud läbirääkimiste põhjal C. R. Jakobson «Sakalas».[16] Selle algatusega ühenduses koguti ka Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi juhtivais ringkondades andmeid teoorjuse edasikestmise ja talude rendi- ning müügihindade kõrguse kohta.[17] Need asjaolud tõstetakse resideeriva maanõuniku märgukirjas eriti esile, kvalifitseerides neid lubamata poliitilise

---

[12] H. v. Samson — L. resideerivale maanõunikule 20. IV 1881, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[13] H. v. Samson — maamarssal H. v. Bockile 20. V 1881, sama tmk.

[14] Väljavõte L. aadlikonvendi retsessist 24. V 1881, sama tmk.

[15] L. resideeriv maanõunik — L. kubernerile 8. VI 1881, nr. 1802, sama tmk.

[16] Riia põllumajandusliku kongressi kirjeldise vastavas osas, «Sakala» 1881, nr. 16. Jakobsoni algatuse järgi pidid eesti põllumeesteseltsid ainult nende mõisaga teoorjuse vahekorras olevate talunike eest välja astuma, kes olid vastava seltsi liikmed.

[17] Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi koosolekul 14. IV 1881 esitas esimees M. Mitt tema kätte toimetatud 6 teorendilepingut, mida lubas edasi saata kubernerile. Samal koosolekul avaldas dr. M. Veske soovi, et temale saadetaks materjale «esiteks rentide suuruse ja kõrgendamise üle viimsel kümnel aastal, tõiseks talumaade müümise üle, kas see on kasvanud või kahanenud». Vrd. koosoleku protokoll, «Eesti Põllumees» 1881, nr. 9, lk. 70. Sellest Veske soovi- avaldusest hakkas L. resideeriva maanõuniku tsiteeritav märgukiri erilise rõhuga kinni.

propaganda võtteina. Selline kihutustöö võivat kujuneda pahaendeliseks ettevalmistuseks suuremaile poliitilistele aktsioonidele tulevikus. Seisund olevat seda ohtlikum, et mainitud seltsides puuduvat suurpõllumeeste esindajad, kes enamikus lahkunud sealt, ära tundes oma võimetust esineda mõjukalt käimasoleva poliitilise kihutustöö vastu. Esinevate pahede kõrvaldamiseks rahvuslikes, eriti põllumeesteseltsides olevat vaja kõigepealt kõvendada politseilist järelevalvet nende suhtes. Seni riigivõimu esinduse poolt kohalikele seltsidele antud vaba teotsemise võimalus olevat otse hämmastav, mis ei esinevat sellisel määral «ühelgi maal maailmas».

Liivimaa rüütelkonna poolt soovitatud survest päästis eesti seltse tolleaegsete valitsusvõimude üldiselt pooldav suhtumine eesti rahvuslikku liikumisse, mis raskendas rüütelkonna sõjakäiku ja oli oluliseks toeks eesti ühiskondlik-poliitilisele radikalismile. Selle ametliku poliitilise kursi kohapealne teostaja kuberner parun A. Uexküll-Güldenbandt avaldas rüütelkonnale väga loidu vastutulelikkust ja ainult niipalju, kui ta seda pidas tarvilikuks kohaliku ühiskondliku kodurahu säilitamiseks. Nii toimis ta rüütelkonna esinduse poolt eesti trükisõna suhtes avaldatud hädalduste puhul, aga samuti ka eesti seltside vastu tõstetud kaebuste suhtes. Nagu rüütelkonna vaigistamiseks saatis kuberner juba aprillis sillakohtunikele ja linnade politseiasutustele üsna mõõduka ringkirja, mis tegi neile ülesandeks juhtida seltside eestseisuste tähelepanu, et need oma tegevuses käiksid piinlikult oma kinnitatud põhikirja järgi.[18] Samuti taotles rüütelkonna rahustamist nähtavasti ka kuberneri teine ringkiri politseiasutustele — juuni algul.[19] Selles seletati, et eesti saadikud, kes esitanud Riia põllumajanduslikule kongressile deklaratsiooni teoorjuse ebaseadusliku jätkumise kohta, olevat vääralt aru saanud sel puhul kuberneri poolt tehtud avaldisest. Kuberner soovitanud selliseist ebaseaduslikest juhtumeist teatada vastavaile ametiasutustele ja lubanud oma kaasabi nende likvideerimiseks. Seda olevat aga mõnes põllumeesteseltsis nii mõistetud, et hakatud koguma materjale teoorjuse edasikestmise kohta. Sellise toiminguga asudes üksikute isikute erahuvide kaitsmisele, eksivat põllumeesteseltsid oma põhikirja vastu, mille järgi nende peaülesandeks olevat tõsta kohalikku põllumajandust vastavate teadmiste levitamisega. Seda pidagu seltside eestseisused teravalt silmas, mille järele valvaku ka sillakohtunikud.

Need ringkirjad olid teatavaks järeleandmiseks rüütelkonna esindusele, mitte aga soovitud ulatuses. Kohalikele valve- ja politseiasutustele, eriti rüütelkonnast sõltuvaile sillakohtunikele, olid nad teretulnud märguandeiks, et pingutada oma teenistusagarust eesti ja läti seltside vastu. See agarus võttis peatselt sellise ula-

[18] L. kuberneri ringkiri 19. IV 1881, nr. 3499, LKKA (Liivimaa Kuberneri Kantselei Arhiiv, Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis, Tartus), tmk. nr. 395 (1881).

[19] L. kuberneri ringkiri 2. VI 1881, nr. 5076, sama tmk.

tuse, et koguni kuberner pidi siin seltside kaitseks vahele astuma. Selleks avaldatud eriline ringkiri [20] väärib tähelepanu kahes suunas. Tema kirjeldatud kohalike politseiasutuste esinemine laseb meid aimata, milline saatus oleks tabanud eesti ja läti seltse, kui nad oleksid antud kaitsetult rüütelkonna ja temast sõltuvate asutuste kätte. Teisest küljest aga kajastab ta tüüpiliselt kuberner Uexküll-Güldenbandt'i suhtumist eesti ja läti rahvuslikku liikumisse vaadeldaval ajastul.

Ringkirjas rõhutatakse eriliselt, et varemini kuberneri poolt eesti ja läti seltside suhtes järelevalve asjus korralduste puhul on mõned sillakohtunikud astunud samme, mis ei vasta sugugi eelmiste ringkirjade eesmärgile. Selleks olnud ainult taotella, et eraseltsid ei astuks üle oma põhikirjapärasest kompetentsist ja maksvaist seadusist. Selle eesmärgi saavutamiseks olevat tarvis endastmõistetavalt püüda mõjustada seltse kõigepealt vastavate heasoovlike juhatuste ja manitsustega, vajalikul korral ka mõjukate ja arukate eraisikute kaudu. Ja alles siis, kui neist vahendeist ei jätku, võiks tarvitada karmimaid abinõusid. Kuid mõnel pool olevat sillakohtunikud just vastupidiselt sellele sulgenud kohe kõik seltsid, millel puudunud põhikiri, ilma et need oleksid midagi seadusevastast korda saatnud. Selliseile seltsidele oleksid sillakohtunikud pidanud nõu andma soetada endile vajalikud põhikirjad. Pealegi ei olevatki tarvis iga kollektiivse ürituse jaoks, nagu näiteks laulu ja muusika harjutamiseks, põhikirja. Edasi nurisetakse ringkirjas, et kohati sillakohtunikud tegevat otstarbetuid kitsendusi heategevaile seltsidele pidude, kontsertide jne. korraldamisel. Samuti olevat ülearune nõuda seltsidelt teadaandeid ja päevakorda nende koosolekute kohta. Lõpuks toonitatakse eriti rõhukalt vajadust liialdatud ja «ebakorrektsete korraldustega maarahvastikule mitte anda põhjendatud alust rahulolematuseks ja ärevuseks».

Kuberner Uexküll-Güldenbandt oli seega oma viimases ringkirjas võtnud eesti ja läti seltsid mõjuka eestkostmise alla, nagu ta seda osaliselt oli teinud vareminigi.[21] Rüütelkonna esindus jäi endiselt rahuldamatuks. Ja varsti oli tal suuremakski ärevuseks eesti seltside puhul veel erilist põhjust.

Juunikuu keskpaiku 1881 aastal pandi 17 eesti seltsi saadiku

---

[20] L. kuberneri ringkiri sillakohtunikele 24. VI 1881, nr. 5739, sama tmk.

[21] 1881. a. kevadel oli ka Liivimaa sandarmivalitsuse ülema abi Tartus major I. Škode hakanud avaldama erilist valvsust kohaliku eesti põllumeeseteseltsi suhtes (vrd. Škode — L. kubernerile 18. IV 1881, nr. 125, LKKA, tmk. nr. 395/1881). Eriti oli teda pahandanud Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi koosolek 14. aprillil, kus puudutati teoorjuse seadusevastast edasikestmist, vt. märkus 17. Škode pidas selliste küsimuste käsitlemist seltsi koosolekul ohtlikuks rahva ärritamiseks ja lõpetas sel puhul kirja kubernerile (23. IV 1881, nr. 130, sama tmk.) ähvardusega: «еще одно подобное собрание и я чтоб положить этому конец, приму самые энергичные и решительные меры». Kuberner, kes sellele ähvardusele tegi imestava ääremärkuse «Ohoo!», astus kubermangu sandarmivalitsuse ülema kindralmajor Laksi juures samme (kiri 25. V 1881, sama tmk.) hoiatada major Škodet, et see oma liigses agaruses eesti seltside suhtes ei üritaks midagi ettevaatamatut.

poolt Vene pealinnas toime suurejooneline poliitiline demonstratsioon, mille efektsust eriti rõhutas saadikuile 19. juunil Peterhofis osaks saanud vastuvõtt keisri poolt.[22] Ühtlasi esitati eesti seltside nimel siseministrile 9-punktiline märgukiri, milles olid kokku võetud eesti rahvusliku liikumise radikaalse tiiva olulisemad poliitilised nõudmised. Saatkonna kaudu puutusid eesti rahvuslike organisatsioonide juhid otseselt kokku Vene tsaarivõimu tippudega. See oli Liivimaa rüütelkonnale eriti häiriv. Kui 17 aastat varemini (1864) Lõuna-Eesti talupoegade saadikud olid pääsenud keiser Aleksander II audientsile, oli Liivimaa rüütelkond oma tolleaegse tugeva mõjuga suutnud suurel määral paralüüsida selle saatkonna taoteldud efekti. Nüüd oli seisund põhjalikult muutunud. Rüütelkond oli valitsuse ümbersuunatud poliitilise kursi tõttu kaotanud oma senise mõju, kuna eesti rahvuslik liikumine, mida valitsus püüdis kasutada kohaliku saksluse vastu, leidis riigi juhtivais poliitilistes ringkondades mõjukat toetust.

Just seisundi kindlusetus ja ohtlikkus Liivimaa rüütelkonnal hoogustas tema esindust energilisele vastuaktsioonile. Juba maikuu aadlikonvent, kus oli teada Peterburi läkitatava eesti saatkonna ettevalmistamisest, otsustas saata sel puhul pealinna ka maamarssali, kes pidi esitama vastuseletusi eesti saatkonna märgukirjale. Sama aadlikonvent tegi maamarssalile ülesandeks astuda kuberner Uexküll-Güldenbandt'i suhtes äärmise sammu — esitada siseministrile tema peale vormilise kaebuse, kui Liivimaa kõrgem administraator ei peaks täitma rüütelkonna nõudmisi eesti ja läti rahvusliku trükisõna ja seltside ohjeldamise kohta.[23]

Vastavalt aadlikonvendi otsusele toimiski maamarssal H. v. Bock juuli algul Peterburis. Nii siseministrit kui ka keisrit püüdis rüütelkonna esindaja veenda, et viimasel ajal avalduv ja ohtlikkuseni tõusnud rahulolematus Liivimaa maarahva keskel olevat ainuüksi sihiliku kihutustöö põhjustatud, mille kõrvaldamiseks tulevat kohe valjud survevahendid tarvitusele võtta. Audientsidel siseministriga ja temale antud märgukirjas nurises H. v. Bock rõhutatult poliitilise agitatsiooni üle eesti seltsides, millele kohalik kuberner ei tegevat mingeid tõkkeid. Seda kasutaski maamarssal peamise süüdistusena A. Uexküll-Güldenbandt'i vastu, soovitades siseministrile tema Liivimaa kuberneri kohalt kui oma ülesannetele mittevastava ametniku ära kutsuda. Samal ajal ei jätnud maamarssal muidugi tegemata propagandat ka eelmisel kuul eesti seltside esindajate poolt antud märgukirja vastu.[24]

Maamarssali Peterburis viibides pidas Riias eesti rahvusliku liikumise vastu kogu rindel agarat võitlust resideeriv maanõunik

---

[22] Parim ja üksikasjalisem kirjeldus eesti saatkonna esinemise kohta Peterburis ja Peterhofis — «Sakala» 1881, nr. 26, 27, 28, 29.

[23] Väljavõte aadlikonvendi retsessist 24. V 1881, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[24] Maamarssal H. v. Bock — L. maanõunikkude-kolleegiumile 30. VII 1881, nr. 180, sama tmk.; A. v. Tobien, Die Livländische Ritterschaft I, Riia 1925, lk. 69.

A. v. Richter. Olles nähtavasti eesti seltside saadikute juunikuu suuresinemise mõju all, ründas v. Richter erilise ägedusega just kohalikke rahvuslikke seltse. 14. ja 15. juulil lähtuvad rüütelkonna kantseleist kubernerile kaks märgukirja, milles esikohal käsitellakse eesti seltside küsimust. Esimene neist oli suunatud asutamisel olevaile eesti seltsidele loa andmise vastu,[25] kusjuures rõhutati ka vajadust ümber korraldada kindlamale alusele järelevalve rahvuslike seltside suhtes. Sarkastiliselt lausutakse märgukirjas eesti hariduslike seltside liigse rohkuse puhul: «Kes seda kuuleb, peaks küll arvama, et Liivimaa eestlased kuuluvad maailma haritumate rahvuste hulka ja et nende õnnelikkude inimeste peategevus selles seisabki, et tegelda kirjanduse agara tundmaõppimisega.»

Resideeriva maanõuniku teine märgukiri[26] püüdis rõhukalt esile tõsta eesti seltside poliitilist ässitustööd ja selle oletatavat kaugemaleulatuvat tagamõtet. Süüdistus siin rajati seekord laiale ja eriti ohtlikule alusele, mis sellisena rüütelkonna esinduse ametlikus käsitluses esineb esmakordselt. Iseloomustades eesti seltse kui kohaliku talurahva jõukamate kihtide koondisi, rõhutatakse märgukirjas, et siin arendatava propaganda lähemaks sihiks olevat riigivalitsusele oletatavasti vastuvõetavate nõudmistega, mis suunatud aadlivõimu ja mõisnike vastu, tekitada rahvas meeleolu, et riigivõimu kaasabil õnnestub muuta kohapeal maksvat poliitilist ja sotsiaalset korda, mille tagajärjel eesti rahvale avanevat uus ajajärk majandusliku jõukuse ja poliitilise vabadusega. Sellises iseloomustuses polnud veel midagi uudset. Kuid oluline oli, et kogu nii esitatud rahvuslik propaganda seoti eesti ühiskondlik-poliitilist võitlust kompromiteerida püüdva väitega: kogu selle «rahvusliku šarlataansuse» («Nationalitäts-Schwindel») sisemaks tuumaks ja lõppsihiks olevat eestlaste ja soomlaste ühendamine ühiseks «rahvuseks» ühise riigi idee tähe all.

Sellele raskele kahtlustusele, mille ilmseks sihiks oli halvendada riigivõimu enam-vähem heasoovlikku suhtumist eesti rahvuslikku liikumisse, leidis resideeriv maanõunik ka kohe tõenduse eesti seltside saatkonna poolt eelmisel kuul siseministrile esitatud märgukirja punktis, milles soovitati, et kolm Läänemere kubermangu jaotataks etnograafiliste piiride järgi kaheks: põhjapoolne osa eesti ja lõunapoolne läti enamusrahvaga. Sel puhul lausutakse rüütelkonna esinduse märgukirjas: «p õ l l u m a j a n d u s l i k u d j a k i r j a n d u s l i k u d s e l t s i d paluvad riigi ümberjagamist! — see on küllalt iseloomulik; see on esimene katse eestlaste unistuse teostamiseks, nende ühinemiseks «natsioonina», tee ehitamiseks nende liitumiseks soome suguvendadega Soomemaal, eestlaste riigi («Esten-Reiches») ehitamiseks».

---

[25] L. resideeriv maanõunik — L. kubernerile 14. VII 1881, nr. 2191, LKKA, tmk. nr. 910 (1880). Asutamisel olevad seltsid, mis märgukirjas mainitud, olid: Viljandi kirjanduseselts, Võru põllumeesteselts, Kanepi lauluselts.

[26] L. resideeriv maanõunik — L. kubernerile 15. VII 1881, nr. 46, sama tmk.

Peale mainitud punkti eesti saatkonna märgukirjas analüüsib resideeriv maanõunik veel nelja punkti, mis «Sakala» järgi teatavaks saanud, ja leiab, et kogu see eestlaste märgukirja-aktsioon olevat lubamatu poliitiline propaganda eesti seltside poolt. Viimased, vastu võttes Peterburis esitatud nõudmised, mida ei saavat teisiti nimetada kui «jultunuiks» («frech»), olevat liigne kord näidanud, et nad hoolimatult üle astunud oma põhikirja piirest. Seepärast olevat tingimata tarvilik eesti seltsid seada tugevama järelevalve alla, milleks soovitatakse maksma panna järgmised korraldused: 1) kõik seltsid peavad teatama oma koosolekuist kohalikele politseiasutustele; 2) kõik silla- ja kihelkonnakohtunikud kui järelevalve-asutused tuleksid varustada oma ringkonna seltside nimistu ja põhikirjadega; 3) esialgu tuleks ära keelata igasuguste uute seltside asutamine.

Rüütelkonna esinduse aktsioon eesti seltside vastu ei anna mitme kuu jooksul vähemaidki tulemusi. Küll oli Liivimaa maamarssali kaebuse puhul eesti seltsides arendatava poliitilise kihutustöö kohta siseminister Ignatjev juuli algul avaldanud imestust, kuidas kohalikud ametivõimud seda ometi sallivad.[27] Kuid soovitud vahelesegamist ei tule ministeeriumigi poolt. Kuberner Uexküll aga esineb rüütelkonna suhtes mõnda aega rohkesti ignoreerivalt.

Kuna rüütelkonna esinduse märgukirjad eesti rahvusliku liikumise ohjeldamiseks jäid suuremalt osalt ilma vastuseta, pöördus resideeriv maanõunik korduvalt ka isiklikult kuberneri poole. Kuid selgi teel ei saavutatud peaaegu midagi. Kuberner avaldas rüütelkonna esindusele suuliselt küll tänu antud teadete eest, kuid keeldus kategooriliselt temale kirjalikult vastamast, tähendades muuseas, et ta oma üht või teist otsust rüütelkonnale põhjendades peaks avaldama ka oma vastavaid salajasi instruktsioone, mida ta aga ei tohtivat. Pealegi olevat tal muud tähtsamatki teha kui korrespondeerida rüütelkonna asutustega. Eesti seltside, samuti kui ajalehtede vastutusele võtmiseks avaldas kuberner muidugi oma valmisolekut, kui kohalike politseiasutuste poolt tõestatakse nende seadusevastased toimingud. Kuna aga seni sel alal politsei poolt pole midagi kindlamat avastatud, ei saavat tema sinna midagi parata. Seltsidelt nõuda oma koosolekute eelteatamist pidas kuberner neile liiga koormavaks ja ebaotstarbekohaseks.[28]

Esinedes seega üsna teravalt rüütelkonna vastu, pidas kuberner Uexküll siiski soovitavaks aadli rahustamiseks avaldada valitsuse nimel teadaanne, et riigivõim ei poolda eraseltside segamist administratsiooni küsimustesse ja et seltsid, kus niisuguseid probleeme käsitellakse, suletakse kui põhikirjast kõrvale kaldujad, kuna sel

---

[27] Vrd. L. maamarssal — L. resideerivale maanõunikule 30. VII 1881, nr. 180, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[28] Vrd. L. resideeriv maanõunik — maanõunikkude-kolleegiumile 5. VIII 1881, sama tmk.

puhul palvekirjade koostajad võetakse seaduslikule vastutusele.[29] Siseministri vastuseismisel jäi aga selline teadaanne avaldamata. Minister leidis, et selleks pole mingit vajadust. Ja pealegi olevat igal kodanikul õigus pöörduda valitsuse poole nii üldisis kui ka seadusandlikes eriküsimusis.[30]

Nii kippus Liivimaa rüütelkonna sõjakäik eesti seltside vastu lõplikult kokku varisema. Pahameeles sel puhul eeskätt kohaliku kuberneri vastu otsustas aadlikonvent oktoobris, et maamarssal jätkaks parun Uexkülli tagandamiseks suvel Peterburis algatatud aktsiooni.[31] Ühtlasi hoogustati konvendil ka rüütelkonna järjekordset esindust õhutama kuberneri võitlusse poliitilise ässitustöö vastu kohalikus rahvastikus.

Resideeriv maanõunik, kes vahepeal eesti seltside ründamise innus oli nagu mõnevõrra jahtunud, asub pärast aadlikonventi jälle uue hooga seni pisut lõtvunud võitlusse. Uuesti korratakse rüütelkonna endisi esitisi ning nopitakse uusi andmeid, mis peavad tõestama poliitilise kihutustöö olemasolu eesti seltsides. Nagu vareminigi, nii oli ka nüüd Tartu Eesti Põllumeeste Selts erilise tähelepanu osaline. Kurjustatakse, et seal oli ühel koosolekul otsustatud praost Willigerode võtta vastutusele selle eest, et ta kirikuõpetajate sinodil oli eesti seltse nimetanud sotsiaaldemokraatlikeks, samuti, et oli lubatud soovitada seltsi liikmeile lugeda ainult «Sakalat» ja et heinavarguses süüdlasel M. Mitil oli lastud kõnelda «Eesti Postimehe» vastu.[32]

Kuberner ei tee rüütelkonnale nüüdki üldist ulatuslikumat mööndust, kuid ühe ohvri otsustab ta seekord siiski tuua Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi näol, mida rüütelkonna esindus oli eriti rünnanud. Seni oli mainitud selts kuberneri poolt saanud mõjukat toetust, mil puhul oli iseloomulik järgmine juhtum. Selts oli otsustanud korraldada oma järjekordse koosoleku 14. juunil Jõgeval. Kohalik sillakohtunik, kes leidis, et Tartu Eesti Põllumeeste Selts tohib oma koosolekuid pidada ainult oma asukoha linnas, oli Jõgeval kavatsetud koosoleku ära keelanud. Kuberner andis seltsile siiski loa koosoleku soovitud kohas ära pidada.[33] Kui hiljemini Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi koosolekuil kohaliku politseimeistri hoiatusist hoolimata ikkagi käsitleti küsimusi, mida saadi kergesti seletada eksimuseks põhikirja vastu,[34] ei võetud siiski seltsi vastu

[29] L. kuberner — siseministrile 10. VIII 1881, nr. 7273, LKKA, tmk. nr. 910 (1880).

[30] Siseministeeriumi kantseleiülem — L. kubernerile 18. VIII 1881, nr. 3925, sama tmk.

[31] Väljavõte aadlikonvendi retsessist 20. X 1881, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[32] L. resideeriv maanõunik — L. kubernerile 31. X 1881, nr. 276, LKKA, tmk. nr. 395 (1881).

[33] Vrd. Tartu sillakohus — L. kubernerile 10. VI 1881, nr. 6761, LKKA, tmk. nr. 910 (1880); kreisisaadik v. Brasch — L. maanõunikkude-kolleegiumile 16. VI 1881, nr. 37, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

[34] Vrd. Tartu politseimeister — L. kubernerile 21. XI 1881, nr. 5231, LKKA, tmk. nr. 395 (1881).

ei kuberneri ega heasoovliku kohaliku politseimeistri Rasti poolt midagi olulisemat ette.

Kui aasta lõpupoole kuberner Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi suhtes algatab mõningaid ebaolulisi kitsendusi, siis oli selle motiiviks väga tõenäoliselt, et tähtsuseta järeleandmisega lõdvendada rüütelkonna üldist rünnakut eesti seltside vastu, mille parajuslik soodustamine oli tol ajal veel valitsuse poliitilistes huvides. Resideeriv maanõunik oli oma viimasel rünnakul eesti seltside vastu üles tõstnud siseministri ringkirja 6. okt. 1866, milles oli nõutud, et seltsid teataksid vastavaile politseiasutustele oma koosolekute aja, koha ja päevakorra. Selle ringkirja järgi toimimist nõudiski nüüd rüütelkonna esindus. Kuid tegelikult oli see siseministri määrus Liivimaal ainult osaliselt maksma pandud: omaaegne kuberner A. v. Oettingen polnud oma maksmapaneku-ringkirjas nõudnud, et kohalikud seltsid teataksid politseile oma koosolekuist. Nii oli see kestnud 15 aastat, ilma et sellest oleks maksvale korrale mingit kahju olnud. Kuna nüüd rüütelkonna esindus oli küsimuse algatanud, pöördus kuberner sel puhul siseministri poole.[35] — Parun Uexküll oli kategooriliselt seisukohal, et 1866. a. ringkiri ei tuleks milgi tingimusel maksma panna kõigi seltside kohta Liivimaal, nagu seda oli soovitanud resideeriv maanõunik. See oleks tekitanud kuberneri arvates kohalikus rahvastikus äärmist ärevust ja rahulolematust, kuna pealegi rõhuv enamik seltse teotsevat korrapäraselt. Ainult Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi suhtes soovitas kuberner maksma panna korra, mille järgi tuli seltsi koosolekuist kohalikule politseile ette teatada. Mainitud selts olevat oma põhikirjast kõrvale kaldunud. Ja kuna tal olevat õigus korraldada koosolekuid ka maakonnas, siis olevat teisiti raske teostada nende suhtes järelevalvet. Ühtlasi olevat see korraldus heaks hoiatuseks ka teistele seltsidele.

Saanud siseministrilt nõusoleku 1866. a. määruse osaliseks maksmapanekuks, teostabki kuberner selle ainult Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi suhtes.[36] See korraldus oli rüütelkonna sõjakäigule eesti seltside vastu 1881. aastal ainsaks reaalsemaks saavutuseks. Et see kääbuslik tulemus aadli esindusele ei saanud olla meeliülendav, on endastmõistetav.

Tartu Eesti Põllumeeste Selts aga tõrkus sedagi äärmiselt mõõdukat korraldust heaga vastu võtmast. Ta otsustas «niisuguse suure takistuste üle» saata ministeeriumile palvekiri, et see muudetaks.[37] Esialgu aga oldi siiski sunnitud kuberneri korraldusele alistuma.[38]

---

[35] L. kuberner — siseministrile 30. XI 1881, nr. 11 404, sama tmk.

[36] L. kuberner — Tartu sillakohtule ja Tartu politseimeistrile 15. XII 1881, nr. 11 783 ja 11 784, sama tmk.

[37] Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi koosoleku protokoll 9. I 1882, sama seltsi arhiivis.

[38] Sama seltsi koosolekust 27. II 1882 võttis esmakordselt ametlikult osa «ülem vahtmeister, üks polizei ametnik... Tema nimi oli Hr. v. Metzjer» (prot.).

Liivimaa rüütelkonna aktsioon eesti seltside vastu, mis oma ägedamas osas oli kestnud ligemale aasta, jooksis 1881. a. lõpuks peaaegu täiesti liiva. Lähemail järgnevail aastail pole rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku liikumise vastu enam kuigi silmapaistvalt suunatud seltsidele. 1882. a. kevadest peale pöördub rüütelkonna juhtivate ringkondade tähelepanu peamiselt senaator Manasseini äsjaalanud revisjonile, mille kestes eesti kohalikud seltsid pole märgatavad enam selliste aktiivsuse keskustena, nagu nad olid silma paistnud enne seda. Revisjon tekitas kohalikus maarahvastikus suurt tõusumeeleolu ja teotsemistahet. See haaras ka kohalikke seltse. Kuid rahvaliikumise peavool suundus nüüd vallamajadesse, kus peatusid senaatori ametireisidele komandeeritud käsutusametnikud ja kus täideti senaatori ülesandel ankeetlehti kohalike agraarolude kohta ning koostati märgukirju kohapeal valitsevate puuduste suhtes.

«OLEVIKU» ASUTAMINE

Kui Ado Grenzstein 1881. a. algul asus «Eesti Postimehe» toimetajaks, polnud ta, ealt pisut üle 30-ne aasta, eesti avalikus elus sugugi tundmatu suurus. Ta oli saanud oma aja kohta hea hariduse, algul Valga kooliõpetajate-seminaris J. Zimse juhatusel ja hiljemini Viini pedagoogiumis. Kuid ta vaimuanded ei rahuldunud kitsama kutseala kohustusliku tööga. Juba varakult oli ta tõmbunud eesti rahvuslikku ellu, tundes erilisemat huvi vanavara korjamise ja eesti keele arendamise vastu.[1] Asunud ajalehe toimetajaks, oli ta juba mõni aasta varemini katsetanud oma luuletustekoguga ja tõusnud silmapaistvaks ning tunnustatud koolikirjanikuks. Ta oli üldiselt tuntud osava ja asjaliku sulemehena, kelle võimeid hindasid mõlemad tol ajal üksteisega teravas opositsioonis olevad mõjukamad eesti ajalehed — «Sakala» ja «Eesti Postimees».

Suurlõhe lained, mis olid alguse saanud Hurda-Jakobsoni konfliktist 1878. aastal, hoovasid Grenzsteini Viinist tagasi jõudmisel 1880. aastal (esialgu Peterburi, kus ta oli lühemat aega koduõpetajaks) eesti avalikus elus juba üsna kõrgelt, avaldudes teravas ajakirjanduslikus poleemikas «Sakala» ja «Eesti Postimehe» vahel ning ka Eesti Kirjameeste Seltsi ja Eesti Aleksandrikooli rahakorjamise organisatsiooni kanduvais vastuoludes. Neisse kodumaistesse tülidesse suhtus Grenzstein Viinis olles teatava ettevaatlikkusega, kuid ka mõnevõrra kahepaikselt. J. Hurdale kirjutab ta 1879. a. kevadel: «Koduseid tülisid loen ma meie ajalehtedes suure kahetsemisega. Vilets lugu, et egoismusel ka ismaa-armastajate rindus nii suur voli on!»[2] — ilmselt viibates siin C. R. Jakobsonile ja tema poolehoidjaile. Ja sama aasta lõpul mõistab ta kirjas Hurdale hukka Jakobsoni parteikaaslase dr. M. Veske separatistlikke püüdeid Eesti Kirjameeste Seltsis.[3] Kuid samal ajal püüdis Grenzstein olla sobivas vahekorras ka C. R. Jakobsoniga, avaldades kirjas viimasele oma eitavat suhtumist «Sakala» toimetaja vastastesse.[4]

[1] Vrd. A. Grenzstein — J. Hurdale 28. VIII 1874, 14. III 1876, EKIA (Eesti Kultuurilooline Arhiiv), praegu ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Riiklik Kirjandusmuuseum, käsikirjade osakond, Tartus. Tsiteeritud kirjad asuvad vastava adressaadi kirjakogus. Käesolev kirjutis esmakordselt trükis ilmunud «Ajaloolises Ajakirjas» 1932, nr. 3.

[2] A. Grenzstein — J. Hurdale 24/12. III 1879.

[3] A. Grenzstein — J. Hurdale 24/12. XII 1879.

[4] Vrd. C. R. Jakobson — M. Veskele 24. XI 1880.

Sidumata end kindlamalt ei kummagi võistleva vooluga, kuid omades tõhusaid kirjamehe-võimeid, oli Grenzstein veel 1880. aasta lõpupoolel otsitud kaastööliseks nii «Eesti Postimehele» kui «Sakalale». Esimene neist ajalehtedest oli võitluses «Sakalaga» kaotanud silmapaistva osa oma lugejaskonnast. Uueks toimetajaks tulnud Harry Jannsen ei osutunud meheks, kes oleks suutnud siia tuua märgatavat paranemist. Abi otsiti Grenzsteinilt, kellega 1880. a. sügisel astuti läbirääkimistesse, et saada teda «Eesti Postimehe» kaastoimetajaks.

Teade neist läbirääkimistest tuli hämmastava uudisena C. R. Jakobsonile, kes ka oli kavatsenud Grenzsteini kutsuda «abiredaktoriks» «Sakalale». Arvates aga, et Grenzstein Peterburist niipea ei taha lahkuda, oli ta oma ettepanekuga viivitanud. Nüüd püüab Jakobson temaga telegraafiliselt ühendusse astuda, mis aga ei õnnestu. Seepärast volitab ta dr. M. Vesket tegema Grenzsteinile ettepaneku tulla «Sakala» abitoimetajaks palgaga kuni 1000 rubla aastas.[5] Jakobsoni erakordse ruttamise põhjuseks oli ilmselt kartus, et Jannsenite «Eesti Postimees» võib Grenzsteini abiga jälle enam jalgu alla saada ja kujuneda ebasoovitavaks võistlejaks «Sakalale». Paha aimdusega kirjutab ta: «Minul on täitsa arusaamata, kuidas Grenzstein Harry Jannseniga ühes tööd võib teha. See asi on minule üks mõistatus. Sest see on jo selge, et H. Jannsen teda aga oma lugejate hulga suurendamiseks tarvitab, nagu isa kord Hurti tarvitas... Minul on just hale meel see üle, et G. see mees peab olema, kes neid äraandjaid nüüd jälle jalule aitab, peale selle kui nende tähtsus juba ära ja otsa hakkas lõppema. Ma ei või seda asja ikka veel uskuda, et ta tõesti sünnib.»

Kas Veskel õnnestus Jakobsoni ettepaneku Grenzsteinile edasi anda ja kuidas viimane sellele reageeris, on meil teadmata. Läbirääkimised Grenzsteini ja «Eesti Postimehe» väljaandjate Harry ja Eugen Jannseni vahel arenesid igatahes soodsalt, nii et juba 9. detsembril 1880 nende vahel alla kirjutati lepingule,[6] millega Grenzstein võttis «Eesti Postimehe» toimetamise 1881. aastaks enda kätte. Uus toimetaja kohustus «kindlaste seda Eesti rahvalehte oma kõige parema jõuu ja nõuu järele Eesti rahva kasuks toimetada».[7] Palgaks selle eest pidi toimetaja saama tuhat rubla aastas, mis tuli võrdseis osades veerandaasta kaupa ette maksta. Lehe omanikeks jäid endiselt Harry ja Eugen Jannsen, kelle ülesandeks oli hoolitseda ka selle talituse eest.

A. Grenzstein suutis «Eesti Postimehe» veergudesse tuua küll mõnevõrra värskemat vaimu, kuid ometi polnud tema lihtne ja ebamäärane pedagoogiline juhtmõte «Kauta halba! Kasvata

[5] C. R. Jakobson — M. Veskele 24. XI 1880.

[6] Leping «Eesti Postimehe» väljaandmise asjus A. Grenzsteini, Harry Jannseni ja Eugen Jannseni vahel 9. XII 1880, Tartus, Grenzsteini kirjakogu II, EKIA.

[7] Kõrvallauses on seda täiendatud: «kuida see ligemalt «Eesti Postimehes» nr. 48 a. 1880 seletatud on».

hääd!» — mille ta oma toimetustöö aluseks seadis[8] — kuigi viljakas ega suutnud mõjustada hulkasid võistluses ajajärgu põlevamaid päevaküsimusi eluliselt haarava «Sakalaga». Samal ajal oli «Eesti Postimehe» populaarsus laiemas lugejaskonnas niivõrd langenud, et taotlused seda tõsta võisid olevail eeldusil ka kõige paremal juhul vilja kanda alles pikema aja kestes.

Juba mõnekuulised kogemused «Eesti Postimehe» toimetaja kohal tõid Grenzsteinile pettumuse. Ta oli väljaandjaist, keda nähtavasti huvitas peamiselt lehest saadav rahaline tulu, toimetustöös küll sõltumata ja polnud tal sel alal Jannsenitega vähemalt esimese veerandaasta jooksul juhtunud mingit arusaamatust.[9] Kuid väljaandjate vastutulematus rahaliselt lehe toimetamist abistada põhjustas Grenzsteinil varstigi rahulolematuse, mille kohta ta kirjutab 1881. a. kevadel Hurdale:[10] «Postimehe toimetuse pean ma mitme asja pärast maha panema. See on vilets lugu, kui ühe lehe toimetus ü h e ja ta rahatalitus t õ i s e käes on, iseäranis, kui viimne kopikat kümne küünega kinni hoiab. Postim. on rahva juures, nagu teate, suure ebaauu sees. Sellest ei saa teda ilmaski täieste lahti teha. Meil aga on ajalehte tarvis, mis kõigiti auu sees seisab ja mille sõna rahva ees maksab. Postim. väljaandjad lubasivad selle eest muretseda, et keegi tähtsamad asjad Pmehst. Golosele ümber paneks. Muidu ei maksa ju mitmest asjast temas sugugi rääkida. Tänini ei ole aga selle kohta veel midagi tehtud. Ka puuduvad mull mitmed tarvilikud ajalehed, nii pääle «Valvoja» kõik Soome lehed, kõik Läti lehed, kõik Peterburi lehed, Baltia nädala ja kuuleht, Rigasche Ztg., kõik vähemate linnade kuulutajad jne. Kaastöölised ei saa oma vaeva eest mingisugust tasumist. Tuleva aasta võivad nad tagasi astuda ja mind üksi jätta ... Expeditioni juures on praegu juba segadusi; palju lugejaid ei ole sellega sugugi rahu.» Nii olid vajalikud abivahendid ajalehe toimetamiseks «Eesti Postimehel» tõesti mannetud, ja Grenzsteinil oli küllaltki põhjust ses suhtes väljaandjate üle kurjustada. Ja kuigi isiklikud vahekorrad, nagu juba tähendatud, püsisid sobivaina, oli siiski Grenzsteinile koostöö Jannsenitega tuju rikkuv, kui viimaste poolt märku anti, et «Eesti Postimees» toitvat küll toimetajat, mitte aga väljaandjaid. Seejuures oli Grenzsteinil teada, et lehe lugejate arv tema ajal siiski suhteliselt üsna märgatavalt oli tõusnud.[11]

Kirjeldatud olukord «Eesti Postimehe» juures, kus Grenzsteinile ei avanenud avaramaid väljavaateid ajakirjanduslikuks tegevuseks, mõjustas teda juba varakult otse sundivalt otsima teistsuguseid võimalusi oma sule rakendamiseks. Mõte asutada oma ajaleht järg-

[8] «Olevik» 1881 nr. 1, juhtkiri.

[9] A. Grenzstein — J. Hurdale 2. V 1881, Grenzsteini sõltumatuse kohta, «Olevik» 1881, nr. 1, juhtkiri.

[10] A. Grenzstein — J. Hurdale 2. V 1881.

[11] Viimatitsiteeritud kiri. Selles kinnitab Grenzstein, et tema andmeil olnud «Eesti Postimehel» eelmisel aastal 1400 lugejat, kuna aga nüüd seda trükitavat 2300 eksemplaris. Jannsenite seletuse järgi aga tõusnud lugejate arv 2000-lt eelmisel aastal ainult 2100-ni.

nes siit nagu iseenesest. Grenzstein oli kirjutanud juba oma esimeses jõhtkirjas «Eesti Postimehes» (1881, nr. 1), et tal see kavatsus olnud juba eelmisel suvel, mille teostamiseks ta püüdnud Peterburis lehe väljaandmise lubagi saada. Seda teadet ei tule siiski võtta päris puhta rahana. Tõenäoliselt on see avaldus paberile pandud ainult uue toimetaja kaalukuse tõstmiseks. Kui Grenzsteinil oma ajalehe asutamise kavatsus varemini meeles mõlkuski, siis igatahes mitte konkreetse ja otseselt päevakorras seisva ülesandena. Sellena kerkis uue ajalehe asutamise algatus üles alles 1881. a. kevadel ja kõige lähemas seoses Eesti Kirjameeste Seltsis esinenud lahkhelide ja tülidega.

Hurda ja Jakobsoni poolehoidjad olid juba üle kahe aasta seisnud Eesti Kirjameeste Seltsis vastamisi vaenulike leeridena. Selle aja jooksul oli olnud rida teravaid kokkupõrkeid, kuid lõplikku lõhenemist oli suudetud siiski vältida. Suhted parteide vahel aga püsisid kogu aja vastastikuse vaenulikkuse alusel ja koostöö seltsi ühise katuse all kujunes ikka ja jälle kassi ja koera ebasõbralikuks vahekorraks.

Eesti Kirjameeste Seltsi järjekordne koosolek — 15. aprillil 1881 — millelt küll puudusid parteide peajuhid, Hurt ja Jakobson, oli jällegi möödunud avaliku vaenu tähe all. Hurda-meelse enamusega eestseisuse ettepanek, läkitada seltsi poolt saatkond Peterburi leinatundmusi avaldama keiser Aleksander II surma puhul ja uuele valitsejale viima ustavusaadressi, kukutati esitatud kujul vastaspartei poolt läbi. Samuti kukkus läbi eestseisuse ettepanek, austada J. V. Jannsenit tema 25-aastase ajakirjandusliku tegevuse puhul tänukirjaga seltsi poolt.[12] Ja kuna parteide vahekorrad olid nagunii pinguldunud õige kõrge määrani, siis viimase koosoleku muljete mõjul hakkasid Hurda rühma aktiivsed tegelased juba laiemas ulatuses otsima konkreetseid teid oma seisukohtade kindlustamiseks.

Omavahelistel läbirääkimistel, millest võtsid osa pastorid W. Eisenschmidt (Tartu Peetri) ja M. Jürmann (Nõo), usuteaduse üliõpilased R. Kallas ja P. Undritz ning toimetaja A. Grenzstein, otsustati tihedamalt kokku hoida, ka Eesti Kirjameeste Seltsis, kus oli lähemaks ülesandeks «näidata, et V[eske] ja J[akobsoni] viisil asju ajades vanger kraavi kallub».[13] Aktsiooniks vajati kõigepealt oma ajalehte. Senine Hurda-meelne häälekandja «Eesti Postimees» ei suutnud ülesannet rahuldavalt täita, juba sel põhjusel, et ta oli langenud mõjutuks ja ebapopulaarseks ajaleheks. Pealegi oli tema väljaandjaist Eugen Jannsen osanud enese teha vastumeelseks nähtavasti kogu rühmale, mõnega neist teravamasse konfliktigi sattudes.[14] Seepärast otsustati asutada hoopis uus ajaleht — «Olevik». Algatuse sõnastajaks oli M. Jürmann. Toimetajaks pidi

[12] Eesti Kirjameeste Seltsi 15. aprilli 1881. a. koosoleku kohta vt. Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts, Tartu 1932, lk. 101 jj.

[13] P. Undritz — J. Hurdale 29. IV 1881.

[14] Vt. sama kirja.

saama A. Grenzstein. Ja uue ajalehe üks otsemaid ülesandeid pidi olema võitlus jakobsonlaste vastu, mille Grenzstein oma kirjas Hurdale sõnastas järgmiselt: «Kui meie oma rahva juhatamist mitte täieste nende tuli- ja tuisupäie kätte ei taha anda, siis peame kindla plaani järele tööd tegema. Kõige esite arvan ma meile üht ajalehte tarvis olevat, mis meie rahva ees kõige vähemast sama palju maksab kui Sakala. Siis võivad meie auusad mehed julged olla, et mitte iga uulitsapoiss neid avalikult teutada ei tohi, mis nüüd liig sagedaste sünnib.»[15]

Pärast «Oleviku» asutamise otsust asub Grenzstein kohe hoogu sattunult uue ajalehe organiseerimise kavastamisele. Ta plaanid toimetamis-tehniliselt on õigegi laiajoonelised.[16] Erilist rõhku tahab ta panna parema informatsiooni hankimisele. Selleks kavatseb ta igasse kihelkonda soetada vähemalt ühe kirjasaatja, kellele tasuna ette nähtud ajalehe priieksemplar või reamaks. Kaastöölisteks tahab ta värvata peale vanemate mõtteosaliste ka eesti üliõpilasi. Nooremate kaastööliste kontingendi kasvatamiseks kavatseb ta toimetuses sisse seada eri toa ühes vastava raamatukogu ja ajakirjadega ning igale noorele «ta oskamise järele materjali kätte juhatada». Kui ajalehe käimapanekuks luba saadud, oli kavatsuseks aasta lõpupoole trükkida uut ajalehte vähemalt neli proovinumbrit ja neid levitada 20 000 eksemplaris üle kogu maa.

Need kavatsused tehtud, saatis Grenzstein 28. aprillil ülemtrükivalitsusele palve «Oleviku» väljaandmiseks luba saada.[17] Selle palvekirja tekst on meile tundmata, kuid arvatavasti oli ta sisult samalaadne, nagu aasta teisel poolel asja kiirustamiseks ametivõimudele esitatud uued palvekirjad, millest lähemalt eespool. Eesti tegelastest informeeriti «Oleviku» asutamise kavatsusest asjaosaliste poolt ainult J. Hurta, keda P. Undritz nimetab otseselt asutatava ajalehe «isaks».

Grenzsteinil ja tema kaaslasil algul olnud lootus, et uue ajalehe väljaandmiseks luba saabub vahest juba maikuul, ei teostu. Alles aasta lõpul tuleb ta. Vahepeal on aga Grenzstein suure aktiivsusega selle saamiseks tegev. Eriti loodab ta Hurda toetusele Peterburi ametiasutustes. Ja siit ka tema püüd Hurta vastavalt häälestada. Viimase kirjakogus on ajast, mil «Oleviku» asutamise kavatsus tekkis, kuni selle väljaandmiseks loa saamiseni säilinud A. Grenzsteini 13 kirja — rekordiline tihedus Hurda ja Grenzsteini vahelises kirjavahetuses.[18] Ja üheski neist pole endastmõistetavalt unustatud «Olevikku». Põhitendents neis kirjades on ikka ja jälle juhtida tähelepanu «Sakala» vaenulikele esinemistele ja teisest küljest rõhutada, kuidas just Grenzsteini ajaleht oleks võimeline neid rünnakuid tagasi lööma, õhkkonda puhastama ja rahvast juhtima

[15] A. Grenzstein — J. Hurdale 20. IV 1881.
[16] P. Undritz — J. Hurdale 29. IV 1881.
[17] Vrd. viimatitsiteeritud kirja, samuti ka A. Grenzstein — J. Hurdale 2. V 1881.
[18] Esimene kiri 20. IV, viimane 17. X 1881.

soovitud suunas. «Arva nüüd, kallim isamaapoeg,» kirjutab Grenzstein ühes kirjas,[19] «missugune juhatusvõim sell lehel meie rahva kohta on. Ta võiks meie rahvast kergemine juhatada kui 10 000 soldatit. See leht võiks meie ajakirjanduse sügelistest puhastada. Tema sõna peaks kuldkaalul kaalutud olema, tema kallale ja ta tööliste kallale ei tohiks ka keegi sopakäpa-mees tikkuda.» Grenzstein püüab ilmselt kogu aja Hurdale võimalikult lähedale pääseda. Seda nähtavasti oma «Oleviku» huvides. Ja ei või ütelda, et ta lähenemispüüd oleks jäänud tagajärjetuks. Veel 20. mai kirjas on ta Hurdaga «Teie»-vahekorras, kuid juba 27. juuni kirjast selgub, et ta vahepeal on saanud temaga sinasõbraks ja peab varsti võimalikuks tituleerida teda «südamest kallistatud sõbraks» ja «kallimaks sõbraks». Et nüüd veel vähem kui varemini oli põhjust tagasi hoiduda kordamast hüüdu: «Mine ja too «Oleviku» luba Su truule sõbrale!» — oli hoopiski mõistetav.

Grenzsteini kavatsused Hurda suhtes «Oleviku» puhul ulatusid kaugemalegi: Hurt pidi saama selle asutada kavatsetud ajalehe tsensoriks. Senised kogemused «Eesti Postimehega», mida tsenseeriti Tallinnas, näitasid, et «kitsa värava» taha jäid eriti kinni opositsioonilised kirjutised kohaliku saksluse vastu. See oli peale kõige muu ka väga oluliseks tõkestuseks ajalehe menule. Ootas ju eesti lugejaskond iseäranis isukalt oma ajalehtedelt just saksavaenulikke avaldusi. Riias tsenseeritav «Sakala» oli ses suhtes märksa paremais tingimustes. Tulevase «Oleviku» olukord pidi paranema, kui tema tsensoriks oleks määratud J. Hurt Peterburis.[20] Esialgu aga oli Grenzsteini seegi kavatsus veel täiesti pinnatu, jäi selliseks edaspidigi, seni kui luba «Oleviku» väljaandmiseks oli saabumata. Ja küsimuse algatus Grenzsteini poolt jäi enam võtteks mõjustada Hurta aktiivsemale kaastööle «Oleviku» väljaandmiseks loa nõutamisel.

Missuguseid samme Hurt omalt poolt Grenzsteinile soovitud loa nõutamiseks astus, on meil lähemalt teadmata. Igatahes kiitis ta uue ajalehe asutamise kavatsuse heaks[21] ja avaldas vähemalt mõnevõrra aktiivsust selle loa saamiseks.

Juba tüdinenud oma senistest optimistlikest, kuid veel teostamata jäänud lootusist ülemtrükivalitsuselt üsna peatselt luba saada, läkitab Grenzstein juuli lõpul «Oleviku» asjus uue märgukirja Liivimaa kubernerile.[22] Selles esitatud motiveering kordab nähtavasti samu argumente, mis oli toodud varemini ülemtrükivalitsusele saadetud palvekirjas. Oma häälekandja peasihiks seab autor võitluse «eesti äärmise ajakirjandusega», püüde olla vastukaaluks

---

[19] A. Grenzstein — J. Hurdale 16. VII 1881.

[20] Vrd. A. Grenzstein — J. Hurdale 16. VII 1881.

[21] Vrd. A. Grenzstein — J. Hurdale 2. V 1881. Hurda kirjad Grenzsteinile pole säilinud.

[22] A. Grenzstein — Liivimaa kubernerile 20. VII 1881 (koopia) LRüA (Liivimaa Rüütelkonna Arhiiv Läti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis, Riias), tmk. nr. 413/A. I.

selle liialdatud politiseerimisele ja äärmuseni-viidud poleemikale ning kasvatada rahvast sündsamate ja mõistlikumate võtetega. Oma uue ajalehe peaülesande, olla vastukaaluks «Sakalale», paljastab Grenzstein siin täiesti varjamatult. Selleks tahtvat ta «sündsate kirjutustega põllutöö ja tööstuse, tervishoiu ja lastekasvatuse, keele, kirjanduse jne. kohta kultiveerida lugeja intellekti ja seega kasvatada teda loomulikul teel osavõtuks kõrgemast poliitikast». «Olevik» pidavat kujunema häälekandjaks, «mis rajab oma populaarsuse mitte rahvameelitamisele, vaid oma sisemisele väärtusele, mis mitte efektikate liialdustega ei taha juhtida oma isamaa saatust, vaid püüab kõneleda poliitilisis asjus mõistlikku keelt, millel otstarve ei pühenda abinõusid, vaid mis peab silmas valjut seaduslikkust ja oma käsitluse juhtnööriks võtab tõe». — Grenzstein ei unustanud juurde lisamast, et ta kavatseb järgmisel aastal «Eesti Postimehe» juurest lahkuda, kusjuures temale järgneks teisigi selle lehe kaastöölisi, mistõttu see eesti avalik häälekandja läheks tagurpidi. Selle tagajärjeks oleks, et rahvale saaks vägisi «Sakala» peale sunnitud, mis kujuneks kahjulikuks.

Kui Grenzstein oma ajalehe ühe peaülesandena esitas võitluse «Sakalaga», siis ei tabanud ta kaugeltki kõige tundelisemat kohta tolleaegsete ametivõimude suhtumises eesti ajakirjandusse. Ametlik poliitika oli sihiteadlikult huvitatud eesti radikaalitsevast saksavaenulikust trükisõnast. Selles hinnati eriti kõrgelt venemeelseid tendentse, teisest küljest aga Baltimaade erikorra eest võitleva saksluse vastu suunatud taotlusi.[23] Seetõttu oli saksavaenulikku eesti ühiskondlikku liikumist juhtiva peahäälekandja — «Sakala» — poliitiline seisund valitsusvõimude juures juba eelmisel aastal õige märgatavalt kindlustunud. Veel tugevamaks oli see tõusnud pärast eesti seltside saatkonna Peterburis käimist sama aasta juunis, mis kujunes C. R. Jakobsonile otse poliitiliseks triumfiks. Grenzsteini propageeritud võitlus «Sakala» vastu polnud seega sugugi ametliku poliitika huvides, ta käis ennemini neile otse vastu. Ja pole kaugeltki võimata, et see põhjus omajagu mõjustas «Olevikule» loa andmise viivitamist.

Seda oletust toetab seegi asjaolu, et Liivimaa kuberner A. parun Uexküll-Güldenbandt saatis Grenzsteini 29. juuli märgukirja ka kohalikule resideerivale maanõunikule arvamuse avaldamiseks.[24] Kuberneril polnud selleks mingit vormilist vajadust ja pealegi oli ta tol ajal vägagi teravas vahekorras rüütelkonnaga. See vahekord oli halvenenud just lahkuminekute tõttu suhtumises eesti ja läti ühiskondlik-poliitilisse liikumisse: viimase vastu oli rüütelkond algatanud rea aktsioone, mis aga kuberneri poolt õige järeleandmatult, osalt teravaltki tagasi tõrjuti. Kui nüüd kuberner «Oleviku»

[23] Vrd. H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu 1879.—1883. a., «Looming» 1929, nr. 4, lk. 389 jj. Vt. käesolev väljaanne lk. 173 jj.

[24] Liivimaa kuberner — L. resideerivale maanõunikule 1. VIII 1881, nr. 7022, LRüA, tmk. nr. 413/A. I.

puhul huvitus ka resideeriva maanõuniku arvamusest, siis tõenäoliselt küll rohkem selleks, et küsimuse suhtes orienteeruda rüütelkonna esinduse seisukohale vastupidiselt.

Vastus resideerivalt maanõunikult saabus alles ligemale kuu aja pärast. Küsimust oli nähtavasti õige hoolikalt kaalutletud ja alles pärast seda vastus koostatud.[25]

Esialgu aga tuli Grenzsteinil veel mitu kuud oodata, kuni aeglaselt jahvatavais kroonu veskites asi pikkamööda edasi nihkus. Erilise teravusega tõusis «Oleviku» loa saamise küsimus Grenzsteinil, nagu kogu Hurda ümber koondunud «pastorite parteil» päevakorda pärast Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekut augustikuu lõpul. Grenzsteinilt läheb järjekordne palve Hurdale, ministeeriumis samme astuda «Olevikule» loa saamiseks.[26] Temale sekundeerivad G. Blumberg[27] ja W. Eisenschmidt.[28] Septembri teisel poolel käis Grenzstein ka isiklikult Peterburis, kus ta sai kokku ka seal viibiva Liivimaa kubermeriga. Viimase seisukoht «Oleviku» suhtes oli ikka veel kõhklev.[29]

Kuna aga luba ikkagi ei saabu, peab Grenzstein juba läbirääkimisi Jannsenitega neilt «Eesti Postimehe» ostmiseks. Et aga tingimused, eriti rahalised nõudmised osutusid Grenzsteinile lõpuks vastuvõtmatuiks, katkes kogu kavatsus tagajärjetult.[30]

Nüüd katsub Grenzstein veel kord isikliku mõjustamisega õnne Peterburis, kus ta viibib neli nädalat — novembri teisel poolel ja detsembri algul. Siin on kuupäevatud 24. novembriga ka tema kiri siseministrile,[31] milles ta rõhutab oma kavatsetud ajalehe vajaduse põhjendamiseks sedasama, mida oli varemini esitanud omas märgukirjas Liivimaa kubernerile. Siingi toonitab ta eriliselt oma rahvapedagoogilisi kavatsusi. Tõotades hoiduda ärritavast poleemikast ja lubades püüda seda eesti ajakirjandusest välja tõrjuda, tahtvat ta seada oma häälekandja peaülesandeks «eesti rahva vaimu ja

---

[25] L. resideeriv maanõunik — L. kubernerile 29. VIII 1881, nr. 2402, sama tmk. Vt. käesolev väljaanne lk. 188 jj.

[26] A. Grenzstein — J. Hurdale 31. VIII 1881.

[27] G. Blumberg — J. Hurdale 19. IX 1881. Blumberg kirjutab: «Von vielen Seiten wird der Wunsch laut, den redlichen Bekämpfer dieser satanischen Clique [mõeldud C. R. Jakobsoni ja tema pooldajaid], Hr. Grenzstein, nicht nur moralisch, sondern auch durch Wort und That zu unterstützen u. da will auch ich meinerseits Dich ersuchen für ihn ein gutes Wort an massgebender Stelle einzulegen, dass ihm die Concession zu dem neu zu begründenden Organe ertheilt werden, damit dem Volke eine gediegene und gesunde Nahrung geboten werden konnte.»

[28] W. Eisenschmidt — J. Hurdale 19. IX 1881. Eisenschmidt kirjutab: «Haben wir Esten kein geeignetes Organ, in welchem wir seine [Jakobsoni] volksverderbenden Lehren bekämpfen können, so bleibt er Sieger und verdirbt uns das Volk. Kannst Du also Etwas thun, dass Grenzstein seinen «Olevik» bekommt, so thue es der guten Sache willen.»

[29] Vrd A. Grenzstein — siseministrile 24. XI 1881 (mustand), Grenzsteini kirjakogu II, EKlA.

[30] A. Grenzstein — J. Hurdale 8. ja 17. X 1881.

[31] A. Grenzstein — siseministrile 24. XI 1881 (vene keeles, sama kiri saksa keeles 19. XI 1881), mustandid Grenzsteini kirjakogu II, EKlA.

südame harimise ning tema õilistamiseks ja parandamiseks puhaste ning kõlbliste huvide silmaspidamise».

Missuguseid muid samme Grenzstein «Olevikule» loa saamiseks Peterburis astus, on meil teadmata. Ta ise ütleb ühes hilisemas kirjutuses, et luba oleks tulnud veelgi oodata, kui ta mitte «mõnusamat nõu poleks leidnud»,[32] mõteldes sel puhul oma viimast Peterburis käiku. Et selle «mõnusama nõu» hulka kuulus ka J. Hurdalt abi otsimine, on mõistetav. Kas ta aga sel puhul ka teist mõjukamat eesti tegelast Peterburis J. Kölerit suutis liikvele panna, on kaheldav. J. Kurrik kirjutab oma memuaarides, et Grenzstein saanud loa «Oleviku» väljaandmiseks just J. Köleri kaudu,[33] milline teade nähtavasti sündmuse kaasaegsete eesti haritlaste keskel Tartus liikvel oli. Et Grenzstein oma üritusele ka Kölerilt käis toetust otsimas, on võimalik. Kas aga viimane C. R. Jakobsoni kindla killamehena Grenzsteinile appi tuli, on vägagi kaheldav. Igatahes aga oli Grenzsteini seekordsel Peterburis viibimisel tagajärgi. Ta tuleb tagasi, taskus luba «Oleviku» väljaandmiseks, mis dateeritud ülemtrükivalitsuses 9. detsembriga 1881.[34]

Nädal hiljemini ilmub «Eesti Postimehes» esimene tutvustav kirjutus ilmuma hakkava «Oleviku» kohta, mille peasihiks kuulutatakse rahva kasvatamine ja eesti ajakirjanduse parandamine, rõhutades, et «võidujooksmiseks peab meie ajakirjanduse vastastiku vaenu ja vaidluste asemele tubli tuum astuma».[35] «Oleviku» esimene nr. ilmus 23. detsembril 1881. Ta sai kohe õige silmapaistva menu osaliseks. Juba järgmisel kuul oli tal 1500 lugejat, kuna vanemal «Eesti Postimehel» oli neid samal ajal ainult 1200.[36]

Nii algas oma eluteed eesti ajakirjanduse silmapaistvamaid häälekandjaid möödunud sajandi kahel viimasel kümnendil. Tema algatus juurdub kõige otsemalt kaasaegse eesti ühiskondlik-poliitilise liikumise suurlõhes, eriti Eesti Kirjameeste Seltsis avaldunud vastuoludes ja lahkhelides. Uus häälekandja oli kavatsetud 1881. a. eesti rahvusliku liikumise radikaalse voolu poolt tugevasti lüüa saanud alalhoidliku rühma organiks. Seda rühma nimetati omal ajal tema juhtkonna enamiku järgi «pastorite parteiks», ja seda teatava õigusega. Tema kavatsetud häälekandja toimetaja A. Grenzstein polnud küll pastor, kuid oma ühiskondlik-poliitilise ideoloogia põhijoontelt kuulus ta täiesti siia rühma. Siit olid pärit ka tema ajakirjandusliku tegevuse avalikud hüüdsõnad, oma rahutaotluste toonitamisega, mille taga aga oli põhiliseks siseülesandeks võitlus C. R. Jakobsoniga. Selle ülesande teostumine lihtsustus. Paar kuud pärast «Oleviku» ilmuma hakkamist järgnenud C. R. Jakobsoni surm tasandas tee uuele ajalehele ja ühtlasi tema toimetajale eesti avalikus elus.

---

[32] «Eesti Postimees» 1881, nr. 50.

[33] «Eesti Kirjandus» 1922, lk. 191.

[34] Ülemtrükivalitsuse luba 9. XII 1881, nr. 5060, ERM-i kogu EKlA-s; vrd. «Olevik» 1881, nr. 1.

[35] «Eesti Postimees» 1881, nr. 50.

[36] M. Jürmann — J. Hurdale 28. I 1882.

EESTI JA LÄTI RAHVUSLIKU LIIKUMISE KOKKUPUUTEIST 1860—80-NDAIL AASTAIL

Rahvuslik liikumine eesti ja läti ühiskonnas XIX sajandi 60—80-ndail aastail on oma põhiolemuselt ja rohkesti ka oma avaldusvormidelt ühesugused nähtused. See oli tingitud mõlema rahva tolleaegsest ühesugusest poliitilisest ja majanduslikust olukorrast, enam-vähem ühelaadilisest kultuurilisest tasemest ja ühesugusest sotsiaalsest struktuurist. Kuid samal ajal oli kummalgi rahvuslikul liikumisel omajagu erinevusi, mille valgustamine vastastikku viljastava kontakti tundmaõppimise seisukohalt vajab veel spetsiaalsemat uurimist. Siinkohal tahame vaadelda eestipoolselt vaatekohalt kõigepealt selle kontakti välimisi avaldusi.[1]

Läti rahvusliku liikumise algjärk on seotud selliste silmapaistvate nimedega nagu Kaspar Biezbārdis, Juris Allunān, Krišjān Valdemār, Krišjān Baron, Atis Kronvald. Need mehed on kõik pikemat või lühemat aega viibinud ka Eesti alal, eriti Tartus, kus nad õppisid ülikoolis. Ja esimeseks küsimuseks nende puhul on, kuipalju neil siin viibimise ajal oli kontakti kohaliku eesti ühiskonnaga.

Neist kõige vanem — B i e z b ā r d i s — oli õppinud 1823.—1826. aastal Tartus usuteadust. Pärast peatus Biezbārdis kestvamalt eestlaste maa südames — Viljandis, kus ta oli kakskümmend aastat (1833—1853) kreiskooli õpetajaks ja inspektoriks, seega tegev linnas, mille maakonnas eesti rahvuslik liikumine virgus kõige varemini.

Meil ei ole küll mingeid otseseid andmeid Biezbārdise Viljandiperioodi rahvuslikust tegevusest, mis oleks võinud mõjutada ka kohalikke eestlasi, aga tema teatavat mõju siin võime siiski oletada. Nii kuulus Viljandis tema õpilaste hulka pärastine eesti rahvusliku liikumise silmapaistvamaid tegelasi Johann Köler, samuti ka Hans Wühner, pärastine Tarvastu köster-kooliõpetaja ja agar tegelane Eesti Aleksandrikooli mõtte arendamisel 60-ndate aastate algupoolel. Temasse oli Biezbārdis koolis avaldanud sügavat

[1] Käesolev lühivaatlus ette kantud Riia ülikoolis 27. aprillil 1938, eesti keeles trükitud ajakirjas «Eesti Kirjandus» 1938, nr. 5.

mõju.[2] Viljandi kreiskoolis oli Biezbārdise ajal käinud ka eesti rahvuslikus liikumises, eriti palvekirjade-aktsioonides 60-ndail aastail juhtivalt tegevuses olnud vendade Adam ja Peeter Petersoni vanim vend Jaak, kes oli saanud teatava poliitilise äratuse Biezbārdiselt ja mõjutas hiljem ka oma nooremaid vendi.[3] Neist eesti rahvustegelasena eriti silmapaistev Adam Peterson kirjutas veel oma vanemas easki suure lugupidamisega «vahvast võitlejast Besbardist».[4]

Eespool mainitud läti rahvuslikest tegelasist Allunān, Valdemār ja Baron õppisid Tartu ülikoolis 50-ndate aastate teisel poolel. Nende kõrval studeeris samal ajal siin hulk teisigi läti soost üliõpilasi, kelle koguarv ulatus üle 30-ne.[5] Sellele läti akadeemiliste noorharitlaste kolooniale lisandus veel rahvakooliõpetaja kutsele valmistuvaid läti noormehi Tartu õpetajate seminarist, mille õpilaskonna koosseis oli tol ajal enamikus lätiline.[6] Kas sel läti koloonial, eriti tema kitsamal, rahvuslikult meelestatud juhtival ringkonnal, millesse kuulus tosina ümber üliõpilasi, nende hulgas esikohal ülalmainitud rahvuslikud aktivistid, oli lähemaid kokkupuuteid kohaliku eesti elemendiga, selle kohta pole andmeid. Kui seda oligi, siis igatahes mitte kuigi ulatuslikult. Tartu polnud tol ajal veel mingi eesti rahvuslik keskus. Eesti soost üliõpilaste arv oli siis siin veel õige väike, vahest poole tosina ümber,[7] kellest pealegi keegi ei tõusnud silmapaistvamale kohale eesti rahvuslikus elus, peale J. Hurda, kes immatrikuleerus 1859. aastal.

Neist 50-ndate aastate Tartu läti koloonia rahvuslikest aktivistidest tekkis mõni aasta hiljem ainult Kr. Valdemāril tihedam kontakt eesti tegelastega. Kuid veel enne selle isikliku kontakti tekkimist leidis eestlaste poolt tähelepanu tema 1862. aastal Leipzigis ilmunud anonüümne brošüür «Baltische, namentlich livländische Bauernzustände», milles oli valjult arvustatud Liivimaa agraarolusid Saksamaa olukorra taustal, mida autor oma eelnenud välismaareisil oli võinud isiklikult tundma õppida. See brošüür tõlgiti nähtavasti juba selle ilmumise aastal eesti keelde, lõuna-eesti murdesse.[8] Kuigi see tõlge ei ilmunud trükis, ringles ta vähemalt

---

[2] M. Pukits, Läti kultuurilugu («Elav Teadus» nr. 66), Tartu 1937, lk. 32. «Postimees» 1857—1907. 50-aastase kestvuse mälestuseks, Tartu 1909, lk. 256.

[3] Vrd. L. Kulbin, Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine. «Eesti Kirjandus» 1936, lk. 323 (märkus 87), 368 jj.

[4] A. Peterson, Laulud IV, lk. 26.

[5] (A. Buchholtz), Fünfzig Jahre russischer Verwaltung in den Baltischen Provinzen, Leipzig 1883, lk. 246. Dokumanti par «Pēterburgas Avīzem», Riga 1937, lk. 239.

[6] Vt. õpilaste nimestikku — Tartu Õpetajate Seminar 1828—1928, Tartu 1929, lk. 49 jj.

[7] Vrd. Vold. Juhanson, Esimesed Eesti üliõpilased Tartu Ülikoolis ja Eesti Üliõpilaste Selts. — Tartu Üliõpilaskonna ajalugu, Tartu 1938, lk. 98.

[8] Tõlge pealkirja all «Läne nimmelt Livlandi tallopoigi saisusse. 1862». EKIA (Eesti Kultuurilooline Arhiiv), ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis Tartus.

käsikirjas Võrumaa talupoegade keskel. Käsikiri sattus paar aastat hiljem ka ametivõimude kätte ning põhjustas tema tõlkijale Kanepi kihelkonnakoolmeistrile Joh. Eglonile suuri sekeldusi.[9]

Selle, läti ärkamisaja trükitooteist eestlaste juures kõige varemini aktiivset huvi äratanud brošüüri autor Kr. Valdemār sai peagi lätlaste poolel keskseks sidemepidajaks eesti tegelastega. Kõige kestvam ja tihedam suhtlemine arenes tal eesti rahvusliku liikumise radikaalse suuna vanema tegelase, Peterburis asuva maalikunstniku Johann Köleriga.

Seda sidet dokumenteerib ajaloole nende suhteliselt suur kirjavahetus, millest on säilinud Valdemāri kirju Kölerile 104 ja Köleri kirju Valdemārile 17.[10] Hulk kirju, neist rõhuvas enamikus Köleri saadetuid, on läinud kaotsi. Valdemāri säilinud kirjad algavad pärast tema Moskvasse asumist 1867. aastal.

Aga enne kui ulatume nende meeste vahekordade juurde kirjavahetuse põhjal, oli neil kokkupuuteid juba märksa varemini. Esimeseks küsimuseks sel puhul on: kunas algas kontakt Köleri ja Valdemāri vahel? — Otsesed andmed selle küsimuse vastamiseks puuduvad. Oletada aga tuleb, et see lähem kokkupuutumine algas 1863. a. teisel poolel. Valdemār oli juba eelmise aasta suvest saadik tegev «Pēterburgas Avīzes'e» väljaandmisel. See läti ajaleht pidi äratama peagi tähelepanu ka eesti üksikute haritlaste hulgas, kes tol ajal elasid Peterburis ja 1863. a. sügis-talvel koondusid väikeseks eesti patriootide ringiks. Huvitavat küsimust, kas Vene pealinnas asuvate läti haritlaste varemini alanud rahvuslik tegutsemine etendas osa ka sealsamas asuvate eesti haritlaste rahvuslikul koondumisel, ei ole võimalik andmete puudusel vastata. Aga tõenäoliselt see teatavat mõju siiski avaldas.

Peterburi eesti patriootide aktiivsemaks ja juhtivamaks meheks sai peagi maalikunstnik Johann Köler. Tema lõplik virgumine eesti rahvuslikuks tegelaseks toimus 1863. a. suvel seoses kodumaal tehtud ringreisiga.[11] Sama aasta lõpul ta on tegevamaid mehi Peterburis eesti patriootide koondamisel. Ja nähtavasti samasse ajajärku langeb ka Köleri lähem tutvus Valdemāriga. Juba mõne kuu pärast ühes kirjas maikuust 1864 [12] ta nimetab Valdemāri oma sõbraks, kes tema usaldusmehena oma eeloleval reisil läbi Eesti pidi õiendama mõningaid ülesandeid.

Esimeses säilinud kirjas [13] tituleerib Valdemār Kölerit «Herzensfreund'iks». Ja kui me siit — 1867. aastast peale — tahaksime kasutada olevate kirjade põhjal pilti saada nende meeste vahekorrast,

---

[9] Vrd. J. Hurt — J. Kölerile 9. VIII ja 5. X 1865, Köleri kirjakogu.

[10] Kr. Valdemāri kirjad J. Kölerile, Köleri kirjakogus, ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis Tartus. Sealsamas ka ärakirjad J. Köleri kirjadest Kr. Valdemārile.

[11] Vt. H. Kruus, Eesti rahvuslikkude põhikeskuste suhtlemine 1860-ndail aastail. «Ajalooline Ajakiri» 1934, lk. 55.

[12] J. Köler — J. Hurdale 12. V 1864, Hurda kirjakogu (ka «Eesti Kirjandus» 1911, lk. 31).

[13] Kr. Valdemār — J. Kölerile. 6. II 1867.

siis jääb see 1882. aastani õige lünklikuks. Ilmselt on mitmed kirjad siin kaotsi läinud. Kuid nähtavasti on toimunud meeste vahel ka teatav kaugenemine ajavahemikul 1867—1875, missuguse aja kohta nende kirjavahetusest ei ole jälgi. Iseloomustavalt on selle aja jooksul Valdemāri kirjades endine «Herzensfreund» muutunud «Hochgeehrter Herr'iks», mis aga peagi asendub «Geehrter Freund'iga».

Ajavahemikul kuni 1881. a. lõpuni kajastuvad Valdemāri-Kõleri kirjavahetuses mitmesugused isiklikud küsimused. Käsitlust leiavad aga ka üldisema tähtsusega probleemid. Et suuremal määral on säilinud Valdemāri kirju, siis saame siit tema kohta rohkem andmeid kui Kõleri suhtes. 1867. aastal on Valdemār aktiivses ühenduses M. Katkoviga ja tema «Moskovskije Vedomosti'ga», millele saadetud kaastöös käsitleb ka Eesti ala küsimusi. Samuti hoolitseb ta, et sama aasta kevadel Moskvas korraldataval suurel etnograafilisel näitusel oleksid ka lätlased ja eestlased küllalt väärikalt esindatud.[14]

Valdemāri suurimaks lemmikalaks on kogu aja laevanduse arendamise eest hoolitsemine Baltikumi pärisrahvaste keskel. See kuulus ju omajagu tema kui Vene kaubalaevanduse edendamise seltsi asjaajajaliikme ametiülesannete hulka. Kuid läti rahvustegelasena ta pani erilist rõhku just Balti rannikule, tehes suuri pingutusi merekoolide rajamiseks ja laevanduse propageerimiseks rannarahvastiku keskel. Suure aktiivsusega pidas ta ses suhtes silmas ka Eesti ala. 1864. aastal oli tema algatusel ja toetusel asutatud Eesti-Läti piiril Heinastes merekool, 1875. aastal viis ta läbi merekooli asutamise Paldiskisse ja tema suurejoonelises edaspidises programmis oli asutada uusi merekoole Eestimaa kubermangu 5—6, Saaremaale 2—3, Liivimaa rannikule 2—3.[15] Sellest kavast suutis ta suurte pingutustega teostada küll ainult murdosa.

Peale merekoolide asutamise eest hoolitsemise otsis Valdemār otse kirglikult vahendeid ka laevanduse propageerimiseks eesti rannikurahva keskel. Selleks saatis ta kirjutisi eesti ajalehtedele[16] ja hoolitses ka selle eest, et ta spetsiaalne laevandust propageeriv brošüür C. R. Jakobsoni tõlkes eesti keeles päevavalgust nägi.

Pidades laevanduse arendamist läti ja eesti rahvale rahvuslikuks ülesandeks, püüdis Valdemār otse kirglikult aktiviseerida eesti tegelasi selle küsimuse edasiviimiseks. Iseloomustav ses suhtes on tema kiri, milles ta õhutab J. Kõlerit eestlaste keskel laevanduse arendamiseks ka ainelisi ohvreid tooma, kirjutades:

«Need on kõik põhjused, mis peaksid mõjustama Teid kui kogu eesti rahva esindajat aitama nüüd ka oma taskuga. Muidu kaeban ma kogu eesti rahva peale tulevaste põlvede ees tema kuulmatu ükskõiksuse puhul oma vaimsete ja ilmlikkude vajaduste suhtes. Kuulake!... Eks ole, ma panen Teile lausa püstoli vastu rinda!

[14] Kr. Valdemār — J. Kõlerile 6. II 1867.
[15] Kr. Valdemār — J. Kõlerile 2. XII 1875.
[16] Vrd. Kr. Valdemār — J. Kõlerile 16. XI 1877.

Kuid aeg sunnib ja ma ei saa tegevusetult lasta teda mööda jooksta ning rahulikult pealt vaadata, kuidas kõik viltu läheb, mida muide nii kergesti võiks parandada, palju kergemini, kui Plevna all.»[17]

Ulatuslikumad eesti-läti poliitilised ühisprobleemid on Valdemāri-Köleri kirjavahetuses kuni 1881. a. lõpuni vähe kajastust leidnud. Kuid kindlasti on nad lähemalt kõne all olnud nende suhteliselt sagedastel isiklikel kokkupuutumistel. Samuti on käsiteldud neid ka kirjades, mis aga kahjuks pole säilinud. Tähelepandava erinevusena lähtekohtades enese ja Köleri vahel märgib Valdemār lahkuminekut Balti edaspidiste reformide väljavaadete hindamisel. 80-ndate aastate algul ta ei pea end enam selliseks nn. radikaaliks, nagu ta oli olnud 60-ndail aastail ja nagu püsis sellena Köler ka järgnevail aastakümneil. Radikaalina ta lootnud, et Vene riigivõim, lähtudes oma üldriiklikest huvidest, on võimeline teostama Baltimail põhilisemaid reforme. Pettunud selles kontseptsioonis, oli ta hiljem neist lootustest loobunud. Seetõttu ei pooldanud ta ka eesti seltside saatkonna poolt 1881. aastal keiser Aleksander III nimele esitatud suur-palvekirjas avaldatud soove, mille teostamiseks ta arvas Vene riigivõimu poolt puuduvat igasugused eeldused.[18]

Saanud «mõõdukaks» (Gemässigter), lähenes Valdemār eesti ajakirjanikest rohkem Harry Jannsenile, kes tõusva rahvusliku poliitika vastu oli hakanud uudisena propageerima nn. «baltluse» poliitikat. Kui Harry Jannsen 1882. aastal hakkas Tallinnas välja andma oma saksakeelset ajalehte «Die Heimath», leidis see kohe sooja pooldamist Valdemāri poolt, kes algusest peale selle ajalehe toetamisel ja levitamisel mitmeti tegev oli, tunnustades teda eesti ja läti rahva ühiste sihtide eest võitlevaks häälekandjaks.[19] Kui H. Jannsen oma «Heimath'iga» Tallinnas kitsikusse jäi ja läti rahvuslike ringkondade kutsel ja toetusel jätkas oma ajalehe väljaandmist Riias, jäi ta ikka veel Valdemāri vaateväljale, kuigi viimane tema häälekandjas lõpuks täielikult pettus.[20]

Resigneerunult taandunud venepoolsete reformide lootusest, läks Valdemār siiski kohe aktiivseks, kui päevakorrale kerkis senaator Manasseini revisjon, mis põhjustaski 1882. aastal tema kirjavahetuse tihenemise Köleriga. Ühiselt viimasega oli tal kohe arutamist, kuidas saada Manasseinile eesti ja läti rahva huvide seisukohalt sobivat instruktsiooni.[21] Eriliseks mureküsimuseks oli nii Kölerile kui Valdemārile leida revideerivale senaatorile abilisteks kohaseid lätlasi ja eestlasi. Valdemār omalt poolt võttis selleks üksikasjalise vaatluse alla kogu endale tuttava läti intelligentsi nii Moskvas, Peterburis kui Riias ja arutles põhjalikult, kuidas organiseerida Manasseinile kaastööd kohalike olude objektiivseks ja iga-

[17] Kr. Valdemār — J. Kölerile 30. VII 1877.
[18] Vrd. Kr. Valdemār — J. Kölerile 31. III 1882 (teine kiri samast kuupäevast).
[19] Vrd. Kr. Valdemār — J. Kölerile 12. I ja 30. I 1882.
[20] Vrd. Kr. Valdemār — J. Kölerile 25. IX 1884, 2. II 1885.
[21] Kr. Valdemār — J. Kölerile 24. I 1882.

külgseks valgustamiseks.[22] Vana «radikalism» lõi nüüd Valdemāris uuesti lõkkele, nagu ta avaldus samal ajal ka teises küsimuses, nimelt 1882. a. algul Peterburi saata kavatsetud läti delegatsiooni eest hoolitsemises, milleks ta nõutas ka Kölerilt abistust.[23] Samuti pidi Köler aitama ka teist läti delegatsiooni järgmisel aastal.[24]

Nagu varem, nii jätkus ka 80-ndail aastail koostöö Valdemāri ja Köleri vahel kohalike võimude poolt taga kiusatud eesti ja läti rahvuslike tegelaste abistamisel. Nii toetas Valdemār raskustesse sattunud eesti tegelasi, vendasid Petersone ja M. Mitti, Köler omalt poolt läti toimetajat Veinbergi jt.[25]

Köleri vähestest kirjadest ei saa kuigi palju andmeid tema huvi ja orienteerituse kohta läti rahvusliku liikumise eriküsimuste suhtes. Valdemāri kohta palju suuremas ulatuses säilinud materjal näitab, et ta oli väga elavas kontaktis eesti ühiskonna päevamuredega, eriti nendega, mis olid seotud J. Köleri nimega.

Nagu Valdemār 60-ndate aastate algupoolel oli katsetanud läti koloonia asutamisega Novgorodi kubermangu,[26] nii seisis Köler paarkümmend aastat hiljem samalaadilise eesti koloonia rajamise eesotsas. Koos eesti asunikega ostis ta 1882. aastal Krimmis suure Kuntagani mõisa, sattus aga oma konsortsiumiga juba esimeste väljamaksude puhul rahalistesse raskustesse. Pingsad katsed asja päästa ei andnud soovitud tulemusi ja mõis läks mõne aasta pärast oksjonile, millega kogu üritus lõppes täieliku fiaskoga. Seni aga, kui see polnud sündinud, oli Valdemār omalt poolt mitmeti abistamas Kölerit Kuntagani küsimuses, nii nõuannetega kui ka raha hankimise katsetega.[27]

Seoses Kuntagani ostmisest tekkinud raskustega püüdis Köler 1883. a. algul saada laenu Eesti Aleksandrikooli kapitalist, mis leidis aga vastuseismist peakomitee presidendi J. Hurda poolt. Sellega ühenduses tõusid lahkhelid ja tülid E. Aleksandrikooli komitees enneolematu teravuseni. Neis tülides oli Valdemār kogu aja truult Köleri poolel. Viimane omalt poolt hindas Valdemāri seisukohta niivõrd kõrgelt, et pidas tarvilikuks selles küsimuses ühe oma tähtsaima avaliku kirja Hurda vastu lasta enne selle avaldamist oma läti sõbral läbi vaadata. Viimane tegigi seda, andes Kölerile õige üksikasjalist nõu, kuidas eesti rahvusliikes üldhuvides esineda Hurda vastu võimalikult mõõdukalt.[28]

Elavana püsis Valdemāri huvi 80-ndail aastail ka eesti rahvus-

---

[22] Kr. Valdemār — J. Kölerile 7. III, 8. III, 31. III (kaks kirja), 5. IV 1882.
[23] Kr Valdemār — J. Kölerile 12. I, 20. I, 23. I, 24. I, 30. I 1882.
[24] Kr. Valdemār — J. Kölerile 19. IV 1883.
[25] Vrd. Kr. Valdemār — J. Kölerile 21. I, 24. I, 12. II 1883.
[26] Vrd. C. Woldemar, Die Lettenauswanderung nach Nowgorod im Jahre 1865 und die baltische deutsche Presse, Bautzen 1867, lk. 9 jj.
[27] Kr. Valdemār — J. Kölerile 12. II, 19. IV ja 2. V 1883, 14. VI 1884, 29. V 1886.
[28] Kr. Valdemār — J. Kölerile 21. V 1883.

like suurürituste vastu. Eesti Aleksandrikooli kohta ta nõutas korduvalt üksikasjalisemat informatsiooni ja toetas seda ka omalt poolt nõuannetega.[29] Iseäranis südame lähedal seisis talle eesti kaubalaevaseltsi «Linda» saatus. See eesti rahvusliku ärkamisliikumise õhkkonnas tõusnud majanduslik üritus sündis kõige otsesemas seoses selle laevanduse arendamise propagandaga, mille nii tulihingeliseks kandjaks oli Kr. Valdemär. Ta valiti ka «Linda» esimesel koosolekul 1879. aastal seltsi asjatundjate-komiteesse.[30] Valdemāril pidi kindlasti olema suur huvi selle oma lemmikalase ja naaberrahva majandusliku suurürituse vastu, aga pole teada, kuipalju ta sellele tegelikult sai lähedal seista selle tegevuse esimesil aastail.

Kui aga «Linda» tegevus oli hakanud allamäge minema, ühtlasi ära libisedes oma põhisuunalt, mille eesmärgiks pidi olema laevanduse arendamine, astus Valdemär asjale vahele. Augustis 1883 kurtis ta Vene kaubalaevanduse edendamise seltsi koosolekul teravalt «Linda» kõrvalekaldumist oma peapõhimõttest[31] ja oli kogu järgneval ajastul kategooriliselt seltsi reorganiseerimise vastu, millega temast taheti teha üldkaubanduslik ettevõte. Oma suurte kogemustega laevanduse arendamise alal ja samuti seoses läti «Austra» arenguteest saadud tähelepanekutega püüdis ta «Linda» juhtimise kohta anda elutarku näpunäiteid,[32] mis aga ei leidnud rakendamist.

Uus ajastu 80-ndate aastate teisel poolel, mis tuli uute reformidega, tõi mõlemaile naaberrahva veteraanidele, nii Kõlerile kui Valdemärile, uusi muresid, mis leidsid kajastust ka nende jätkuvas kirjavahetuses. Aga see oleks peatükk omaette, mis ei kuulu enam käesoleva käsitelu raamesse. Märgime ainult, et soe ja sõbralik vahekord mõlemate meeste vahel jätkus kuni läti sõbra maise teekonna lõpuni, avaldudes ka Valdemäri viimases säilinud kirjas, mis on saadetud kolm kuud enne ta surma.

Ka teisel tolleaegsel eesti rahvusliku liikumise tähtsaimal tegelasel C. R. Jakobsonil oli lähemaid isiklikke kokkupuuteid ja kirjavahetuslikku suhtlemist Kr. Valdemāriga. Selle suhtlemise kohta on säilinud 13 Valdemäri kirja Jakobsonile ja 2 Jakobsoni kirja Valdemärile.[33] Suur osa kirjavahetusest on ilmselt kaotsi läinud.

Nende meeste isiklik tutvus aga ulatub kindlasti sellesse aega, kui Valdemär elas veel Peterburis. Teatavasti tõusis C. R. Jakobson aktiivseks rahvustegelaseks alles 1865. aastal. Ja sellesse, võib-olla aga ka järgmisse aastasse langebki tutvumine Valdemā-

[29] Kr. Valdemār — J. Kõlerile 14. I 1884, 2. II ja 20. VIII 1885.

[30] H. Prants, Eesti kaubalaeva-selts «Linda». «Päevaleht» aastaraamat 1913, Tallinn 1913, lk. 145.

[31] H. Prants, tsit. teos, lk. 188.

[32] J. Kõler — Kr. Valdemārile 12. XI 1883, 8. II 1884, 10. II 1886.

[33] Kr. Valdemāri kirjad C. R. Jakobsonile EKIA-s, ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis Tartus, C. R. Jakobsoni kirjad Kr. Valdemārile Läti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Riias, neist ärakirjad ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis.

riga, mis tõenäoliselt toimus J. Kõleri vahendamisel. Selle tutvuse alguse lähemad üksikasjad on teadmata. 1868. a. kevadel aga tõlkis Jakobson Kr. Valdemäri algatusel eesti keelde tema saksa ja vene keeles ilmunud brošüüri, mis ilmus samal aastal pealkirja all: «Meie Kaubalaevavägi Lääne meres» (Tartus 1868) ja trükiti Holstres korjanduse teel kogutud rahaga. Nii kujunes selle lätlaste ja eestlaste keskel laevandust propageeriva raamatukese väljaandmine omaviisiliseks eesti ja läti koostöö üheks esimeseks avalduseks.

Säilinud kirjavahetus Valdemäri ja Jakobsoni vahel 1869. aastast peale keerleb peamiselt kahe küsimuse ümber. Esiteks käsitellakse selles eesti radikaalse ajalehe väljaandmiseks loa saamist. Teiseks küsimuseks on laevandust propageeriva eestikeelse kirjanduse soetamine ja levitamine.

Valdemär omalt poolt võttis Jakobsoni ajalehe väljaandmiseks loa hankimisest kõigiti suure innuga osa, püüdes selleks kasutada oma suhteid Vene riigiametnikega, eriti aga mõjuka «Moskovskije Vedomosti» toimetaja M. Katkoviga, ja andes Jakobsonile mitmesuguseid kasulikke näpunäiteid.

Oma esimeses säilinud kirjas — 6. jaanuarist 1869 — on ta informeeritud Jakobsoni esimesest katsest oma ajalehe väljaandmiseks luba saada ja juurdleb põhjalikult, miks see palve senini ikka veel rahuldamata on. Arvestades asjaolu, et ametivõimud on lätlastele olnud vastutulelikumad, andes neile veel eelmisel sügisel loa Riias uut edumeelset ajalehte välja anda, samuti võimaldades uue läti seltsi asutamist jne., arvab Valdemär, et riigivõimul ei saa kuidagi olla sihiteadlikku püüet tõkestada eestlaste rahvuslikku arenemist, vaid et Jakobsoni palve on jäänud rahuldamata mingil juhuslikul põhjusel, mida ta soovitab kõigepealt selgitada. Omalt poolt lubab ta mitmeti kaasa töötada Jakobsoni palve toetamiseks, kavatsedes muuseas sellest kirjutada ka Katkovi häälekandjas.

Jakobsoni esimene katse oma ajalehe väljaandmiseks luba saada nurjub. Tulemuseta jäävad ka järgmised katsed. 1871. a. kevadel teatab ta ühele oma sõbrale,[34] et ta on juba viis korda palunud luba oma ajalehe väljaandmiseks, aga ikka eitava vastuse saanud. Nüüd on ta teinud kuuenda katse ja juba ligi 50 kirja ses asjas kirjutanud. Kuna ta varem oli kavatsenud oma häälekandjat välja anda Peterburis, on nüüd selle ilmumiskohaks ette nähtud Tallinn. Siia asubki ta sama aasta suvel elama, nähtavasti kindlama lootusega kui varem, et loa saamise katse seekord õnnestub.[35]

Jakobsoni vahepealsete rohkearvuliste katsete puhul oma ajalehe väljaandmiseks loa nõutamisel pole teada, kuipalju neisse oli pühendatud Valdemär. Väga tõenäoline on aga, et ta oli neist informeeritud ja omalt poolt astus kõik võimalikud sammud asja lahen-

[34] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 3. V 1871 («Eesti Kirjandus» 1913, lk. 282).

[35] Vrd. C. R. Jakobson — J. Kõlerile 23. II 1876 («Eesti Kirjandus» 1912, lk. 250).

damiseks. Seekordse katse puhul aga rõhutas ta küsimuse vastu oma huvi «kõrgeimal määral», toonitades, et üritus peab nüüd «igal juhul teostuma».[36] Toetudes oma lähedasele vahekorrale Katkoviga lubas Valdemär novembri lõpul 1871 nõutada temalt soovituse nii ülemtrükivalitsuse uuele juhatajale kui ka Eestimaa kubernerile Jakobsoni palve kiireks ning rahuldavaks otsustamiseks. Samas suunas on Valdemär ka järgmistel kuudel aktiivne.[37] Kuigi seekord asja püüavad toetada Peterburis ka Jakobsoni eestlastest sõbrad ja ta ka isiklikult püüab mõjutada Eestimaa kuberneri, nurjub ta seekordnegi katse.

Veel 1876. a. algul oli Jakobsonil oma ülalmainitud palvele vastus ülemtrükivalitsuselt saamata. Vahepeal oli ta oma isiklikus elus teostanud suuri muudatusi, oli olnud vallakirjutaja ja hakanud lõpuks taluperemeheks. Kuid veendumus oma ajalehe vajaduses, mille ülesandeks pidi olema rahva poliitiline äratamine, polnud tal kustunud, vaid oli saanud aina kindlamaks. Nii saatis ta 1876. a. algul ülemtrükivalitsusele uue palve, et tal lubataks varem kavatsetud ajalehte välja anda Viljandis. Asja kiirustamiseks palub ta toetust ka Valdemärilt.[38] Viimane pidaski nüüd oma järjekordsel Peterburi külastamisel asja kohta lähemalt nõu Köleriga ja saatis Jakobsonile uue ajalehe asutamise asjus rea kasulikke näpunäiteid.[39] Kuid Valdemäri seekordnegi hoolitsemine oli tulemuseta. Jakobson sai peagi oma palvele ülemtrükivalitsuselt eitava vastuse.

Kui Jakobsonil viimaks õnnestus 1877. a. lõpul saada luba oma ajalehe «Sakala» väljaandmiseks Viljandis, oli sel puhul siiramate rõõmustajate hulgas ka Valdemär.[40] Samuti läks talle sügavasti südamesse ka 1879. a. kevadel «Sakala» sulgemine ametivõimude poolt 8 kuuks. Ta katsus ka omalt poolt õigustada «Sakala» senist suunda ja kasutada oma sidemeid, et selle sunnitud seisaku aega lühendataks,[41] mis aga ei andnud tulemusi.

Teine keskne küsimus Valdemäri-Jakobsoni kirjavahetuses — nimelt läti tegelase algatatud laevanduse-propaganda — kajastub enamikus tema säilinud kirjades. Eriti elustub Valdemär ses suhtes kohe, kui Jakobson oli saanud loa oma ajalehe väljaandmiseks. Tema mõjutusel ilmubki «Sakalas» laevandust propageerivaid kirjutisi.[42] Ühest neist, ja just Valdemäri pikemast artiklist, tehakse ka 3000-eksemplariline äratrükk, mis valmis autori erilisel hoolitsusel ja ainelisel toetusel.[43]

[36] Kr. Valdemär — C. R. Jakobsonile 27. XI 1871.

[37] Kr. Valdemär — C. R. Jakobsonile 8. II ja 4. V 1872.

[38] C. R. Jakobson — J. Kölerile 23. II 1876 («Eesti Kirjandus» 1912, lk. 250 jj.).

[39] Kr. Valdemär — C. R. Jakobsonile 23. III 1876.

[40] Kr. Valdemär — C. R. Jakobsonile 14. II 1878.

[41] Kr. Valdemär — C. R. Jakobsonile 28. VII ja 21. IX 1879.

[42] «Sakala» 1878, nr. 16 — juhtkiri «Läänemere laevad ja laevamehed»; «Sakala Lisaleht» 1878, nr. 48, 49 ja 51: C. Woldemar, Meie laevamehed ja laevameeste koolid. (Viimane ilmus ka eri brošüürina.)

[43] Vrd. Kr. Valdemär — C. R. Jakobsonile 4. II, 15. II, 21. V, 7. XI 1878; C. R. Jakobson — Kr. Valdemärile 3. V 1878, 25. I 1879.

Peale Köleri ja Jakobsoni oli Valdemär tuttav veel teistegi omal ajal Peterburi eesti patriootide ringkonda kuulunud meestega, neist nähtavasti rohkem dr. Ph. Karelliga, kes muuseas 1864. a. veebruaris oli Valdemäri pulmas, ja ametnik N. Russowiga, kellest eriti viimane osutas talle mõningaid isiklikke teeneid.[44]

Valdemäri tuttavatena tuleb eesti tegelastest veel märkida vendi Adam ja Peeter Petersoni, kes olid etendanud juhtivat osa eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonides 60-ndail aastail. Kui nad sattusid kohalike ametivõimude tagakiusamise alla, abistas Valdemär neid mitmeti protsessimistel. Ja kui nad lõpuks Liivimaalt välja saadetuna olid sunnitud elama Vene sisemaal, külastasid nad Moskvas sageli ka Valdemäri, kelle kaudu nad tutvusid ka vene tegelastega, muude seas J. Samariniga.[45] Veel aastakümneid hiljem kirjutas A. Peterson Valdemärist suure lugupidamisega, tunnustades tema suuri teeneid ka eestlastele.[46] Tema austus Valdemäri vastu avaldub kujukalt ühes ta hilisemas kirjas:

«Nii auusaid rahva mehi, kui Köler ja Woldemar olivad, kes meie rahvast nii palavalt ja puhtast südamest ilma vähemagi auahnuseta ja omakasupüideta on armastanud, — ei ole ma mitte leidnud. Köler oli tõesti suur Eestlane ja Woldemar veel suurem Lätlane.»[47]

Oleme seega märkinud kogu eesti tegelaste ringi, kellel oli lähemaid või pealiskaudsemaid kokkupuuteid Kr. Valdemäriga. Need tegelased kuulusid rõhuvas enamikus eesti ühiskondliku mõtte radikaalse suuna esindajate hulka, kelle tutvus algas Peterburis 60-ndail aastail vastastikuse vaimusuguluse ja ühiste eesti ja läti rahvuslike ülesannete ja sihtide tunnetuse õhkkonnas. Kr. Valdemär sai lätipoolselt eriti aktiivseks suhtlemist arendavaks keskuseks, kellel eestlaste poolel arenes iseäranis lähedaseks vahekord J. Köleriga. Küllaltki tihe oli Valdemäril suhtlemine ka C. R. Jakobsoniga, kuna läbikäimine teiste eesti tegelastega oli enam perifeerses osas.

Valdemäri eestlastega suhtlemise peateljeks oli tema väsimatu hoolitsus laevanduse propageerimise ja arendamise eest. Käsitlust leidis ka kirju rida suur- ja väikeprobleeme rahvusliku liikumise alalt. Valdemär oli teadlikum kui ükski teine kaasaegne läti või ka eesti rahvuslik tegelane haritud eestlaste ja lätlaste vaimse lähenemise tähtsusest. Hoolitsedes oma brošüüri «Vaterländisches und Gemeinnütziges», samuti A. Kronvaldi «Nationale Bestrebungen» levitamise eest ka eestlaste keskel kirjutas ta:

«Praegu on meil väga vaja haritud lätlaste ja eestlaste keskel äratada iseseisvat vaimu, ja selleks võiksid sellised brošüürid loodetavasti kaasa aidata... Haritud lätlaste ja eestlaste vaimne

---

[44] Vrd. D. Grintali mälestused, Läti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (teade M. Pukitsalt) ja Kr. Valdemär — J. Kölerile 6. II ja 12. II 1867.

[45] A. Peterson — H. Hennole 24. XII 1899.

[46] A. Peterson, Laulud IV, lk. 26.

[47] A. Peterson — H. Hennole 24. XII 1899.

lähendamine teineteisele oleks suure väärtusega nii olevikus kui tulevikus.»[48]

Läti rahvusliku liikumise tipptegelastest paelub kõnesolevalt seisukohalt meie tähelepanu veel Atis Kronvald, kes just eesti rahvusliku tõusu hoogsamal ajastul elas pikemat aega Tartus. Siin veedetud aastad (1865—1867 ülikooli juures asuvail pedagoogilistel kursustel ja hiljem kuni 1873. a. suveni õpetajana kohalikus õpetajate seminaris) olid Kronvaldil tema rahvusliku ilmavaate lõpliku kujunemise ja küpsemise ajaks, mille kohta kirjanduslikuks avalduseks oli tema 1872. a. ilmunud brošüür «Nationale Bestrebungen».

Kronvaldi võimalikest kokkupuuteist eesti tegelastega ja nende vastastikustest mõjutustest puuduvad meil otsesed teated. Kas ta jalad ka üle «Eesti Postimehe» toimetaja J. V. Jannseni läve ulatusid, on meile teadmata. Kontaktis oli ta aga eesti õpetajatega, nende hulgas eesti rahvuslikes ringkondades omajagu liikuva G. Blumbergiga, Kreutzwaldi väimehega. Samuti puutus ta nähtavasti kokku ka Jakob Hurdaga, kes juba tol ajal kuulus eesti juhtivate rahvuslike tegelaste hulka.

Kui mitte muul teel, siis oli tal kokkupuuteid Hurdaga vähemalt Tartu kooliõpetajate poolt korraldatud omavahelistel «pedagoogilistel õhtutel». Nagu nende äärmiselt lünklikest protokollimärkmeist[49] nähtub, ei olnud Kronvald neil pedagoogilistel õhtutel, millel arutati üldisemaid ja erilisemaid kasvatusteaduslikke küsimusi, küll kuigi sagedane külaline. Võib-olla võõrastas Kronvaldi, kellele muide oli omane otse vaimustatud andumus oma õpetaja-kutsele, oma linna ametivendade koosviibimiste liiga tugevasti alla kriipsutatud saksluse vaim. Seevastu Hurt külastas neid õhtuid oma kooliõpetajaks oleku ajal (1868—1872) märksa sagedamini, tõenäoliselt vist küll heasoovlikkusest oma vana heategija ja äiapapa dr. C. Oetteli vastu, kes oli nende koosviibimiste agaramaid tegelasi. Ühel ning samal ajal on siiski mõlemad, nii Hurt kui Kronvald esinenud Tartu pedagoogilistel õhtutel. Ja mõlemad on käsitelnud küsimusi, mis seal tavaliselt kõne all olnud probleemide ringist välja ulatuvad. Novembris 1869 kõneles Hurt maakoolide oludest ja nende parandamisest maakreiskoolide kaudu («Über das Landschulwesen und dessen Verbesserung durch Landkreisschulen»). Sama õppeaasta lõppkoosolekul juunis 1870 esines Kronvald ettekandega läti rahvalaulu ja selle tähtsuse kohta rahvusteadvusele («Über das lettische Volkslied und dessen Bedeutung für das Nationalbewusstsein»). Siis kõneles Hurt veel sama aasta novembris eesti keele kui õppeaine sissetoomise kohta kõrgemaisse koolidesse («Über die Einführung der estnischen Sprache als Lehrgegenstand in d. höheren Schulen»). Sellega nähtavasti piirduski kummagi rahvustegelase aktiivne osavõtt Tartu «pedagoogi-

[48] Kr. Valdemār — C. R. Jakobsonile 4. V 1872.

[49] Tartu «pedagoogiliste õhtute» protokolliraamat, EKIA, ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis.

listest õhtutest». On tähelepandav, et kumbki oli valinud oma käsitlusaineks küsimusi oma rahvuse kultuuri alalt, mis näitab kooskõla nende teemadevalikul.

Mõlemad, nii A. Kronvald kui J. Hurt, olid tol ajal oma rahva emakeelse kultuuri ideoloogia silmapaistvaid arendajaid. Nende järelejäänud avaldustes[50] esineb tugev vaimusugulus ja kohati ühesugune argumentatsioongi. Küsimus nende vastastikustest mõjutustest ja kumma mõju teisesse siin algatavam ja tugevam oli, on seni lahtine.

Kronvaldi brošüür «Nationale Bestrebungen», mis polnud tundmata Hurdale, leidis head vastukaja ka teiste eesti haritlaste keskel. Koguni nii nõudlik ja vali arvustaja nagu C. R. Jakobson sattus Kronvaldi selle teose puhul otse vaimustusse. Soovitades seda brošüüri ka oma eesti sõpradele, seadis ta selle autori otse rahvussangari eeskujuks, kirjutades tema kohta: «Seda meest ma auustan nüüd kõigist südamest, sest see ei saa oma kantsi enne vaenlase kätte andma, kunni ise ka kantsi varemete alla on langenud.»[51]

*

Püüdnud oma käsitelus märkida olulisemaid kokkupuuteid eesti ja läti rahvusliku ärkamisliikumise tähtsamate tipptegelaste vahel, saame vastava allikmaterjali lünklikkuse tõttu küll veel kaunis fragmentaarse pildi. Kuid nende tegelaste vastastikuse suhtumise üldilme avaldub selleski täie selgusega, mille põhilisemaks jooneks on vastastikusele austusele ja tunnustusele ja ühiste rahvuslike huvide tunnetusele rajatud koostöö vaim. Selle koostöö vaimu ilmekamaks avalduseks oli Kõleri ja Valdemäri vastastikune truu sõprus ja abivalmis olek nii rahvuslikes kui isiklikes küsimustes.

Aga juhtivamate tegelaste kokkupuuted ja nende koostöölised üritused olid ainult üks, kuigi väga oluline osa eesti ja läti ärkamisliikumise vastastikustest mõjutustest. On heameel märkida, et eesti ja läti rahva saatuskaasluse vaim elas ja süvenes mitte üksnes juhtides, vaid ka laiemas ühiskonnas ning viljastas ja rikastas vastastikku rahvuslikku ettevõtlikkust nii ühel kui teisel poolel.

See avaldub eriti kujukalt juba eesti vanima ja hiljem populaarseima rahvusliku suurürituse — Eesti Aleksandrikooli asutamiseks arenenud liikumise tekkimisel. Selle mõtte arengus esimeseks etapiks oli soov mälestada keiser Aleksander I-st, kelle ajal oli teostunud eesti ja läti talurahva vabastamine pärisorjusest. Sel

---

[50] Eriti tulevad siin arvesse J. Hurdalt tema ettekanne Tartu «pedagoogilisel õhtul» 1. XI 1869, mis säilitatakse EKIA-s pealkirjaga: «In welcher Sprache und in welchem Umfange soll in unsern estnischen Volksschulen unterrichtet werden?»; edasi tema kirjutised: «Eesti Aleksandri-kool. Üks tähtis kuulutus ja palve kõigele Eesti rahvale» (Tartu 1871) ja «Esimene aruanne tööst Aleksandri-kooli kasuks. Lisa: Miks Aleksandri-koolile vastu pannakse ja mis selle pääle kosta» (Tartu 1872). Vrd. O. Kronwald, Nationale Bestrebungen (Dorpat 1872).

[51] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 6. V 1872. (Ka «Eesti Kirjandus» 1913, lk. 340.)

puhul tõusebki Viljandimaal koolmeistrite ja taluperemeeste kitsamas ringis kavatsus rajada Aleksander I-le ausammas Eesti ja Läti piirile mõlema rahva ainelisel kandel. 1862. a. sügisel langeb ausamba ehitamise kavatsus tagaplaanile, esikohale tungib Aleksandri-nimelise kõrgema eesti kooli asutamise mõte. Kuid sellegi puhul loodavad algatajad, et tema teostamiseks «Läti naabrid» kaasa aitavad.[52]

Sellest kaasaaitamisest ei tulnud hiljem küll midagi välja, kuna Eesti Aleksandrikooli asutamine kujunes puhteesti liikumiseks. Kuid see eestlaste algatus sai omajagu tõuget andvaks samalaadilisele üritusele lätlaste juures. Kui A. Kronvald oma Tartu-perioodil arendas mitmel puhul oma kirjades läti kõrgema kooli asutamise mõtet ja lõpuks Riia Läti Selts 1869. aastal otsustas asuda eeltööde tegemisele sellise kooli asutamiseks, mis ühtlasi pidi kandma Aleksandrikooli nimetust,[53] oli Eesti Aleksandrikooli mõttel juba pikk areng seljataga.

Läti poolel osutab samal ajal ühistunnet oma põhjapoolse naaberrahva suhtes Riia Läti Seltsi asutamise eellugu, mis teatavasti kasvas välja 1868. aastal viljaikaldusest tabatud Eesti ala abistamiseks asutatud «Läti abiandmise seltsist puudust kannatavatele eestlastele».[54]

Edasi olid tugevasti läbi põimitud vastastikuste mõjutustega 60-ndate aastate ja ka hilisemad palvekirjade-aktsioonid nii eestlaste kui lätlaste juures, rahvuslikud laulupeod jne. Ka ärkamisaja rahvuslikud majanduslikud üritused — laevandusseltsid, eestlastel «Linda» ja lätlastel «Austra» — on omal kombel sõsarettevõtted.

Eriti märgatavad on 60-ndail ja 70-ndail aastail läti rahvuslike tegelaste ideoloogilised mõjud ka eesti rahvuslikku vaimumaailma. Biezbärdise, Valdemāri ja Kronvaldi saksakeelsed brošüürid[55] on ilmselt viljastanud ka eesti rahvuslikku mõtet. Teisest küljest on Fr. R. Kreutzwaldi «Kalevipoeg», mis nii oluliselt on mõjutanud eesti rahvuslikku mentaliteeti, omakorda viljastanud ka läti rahvuslikku luulet. Ja kui selles vaimusuguluses ilmunud A. Pumpuri läti rahvusliku eepose «Lāčplēsise» peategelane pärast olnud võitlust eesti hiiglase Kalapuisiga (Kalevipojaga) lepib oma vastasega, andes vastastikku tõotuse, et see heitlus jäägu viimseks lätlaste ja eestlaste vahel, siis on see leppimine suure sümboolse väärtusega eesti ja läti vahekordade mõistmises ja suunamises, nagu see oli omane mõlemale poolele ärkamisajal.

---

[52] Vrd. M. Lipp, Hans Wühner. — Eesti Kultura II, Tartu 1913, lk. 98.
[53] M. Pukits, Läti kultuurilugu, lk. 37.
[54] M. Pukits, tsit. teos, lk. 36.
[55] Eriti: K. Beesbardis, Der Sprach- und Bildungskampf in den baltischen Provinzen Russlands, Bautzen 1865. C. Woldemar, Vaterländisches und Gemeinnütziges I—II, Moskau 1871. O. Kronwald, Nationale Bestrebungen, Dorpat 1872.

C. R. JAKOBSON JA SOOME

Juba eesti rahvusliku ärkamisliikumise algusest peale saab selle juhtivamaile tegelasile omaseks hõimuharrastus Soome suunas ja ühtlasi kujuneb neil ka üsna varakult kaunis tihe suhtlemine üle lahe soomlastega. Eriti on lähemalt tuntud Fr. R. Kreutzwaldi, J. V. Jannseni, L. Koidula ja J. Hurda hõimuharrastus. Eesti ärkamisaja suurima poliitiku C. R. Jakobsoni Soome-harrastus on avalikkusele vähem teada.[1]

Üks Jakobsoni biograafidest on avaldanud arvamist, et tema juba oma Jamburis elamise ajal (1861—63) on pööranud lähemat tähelepanu ingerlastele ja teistelegi soome hõimudele.[2] See on siiski oletus, mida ei ole lähemalt põhjendatud.

Jakobsoni hõimuharrastus algas täielikult alles pärast tema tõusu teadlikuks rahvuslikuks tegelaseks, mis teatavasti toimus 1865. aastal tuntud eesti patrioodi Joh. Köleri mõjul. Viimase mõjukonnas sai Jakobson peagi uut perspektiivi ka Soome suunas. Köler ise oli rohkesti kursis Soome olude ja sündmustega ning oskas juba 1865. aastal hinnata Eesti kultuurilist lähenemist Soomele, eriti eesti keele rikastamise alal soome keele abil.[3] Tema vaadetest sai äratust nähtavasti ka C. R. Jakobson.

Jakobsoni esimesi biograafe tema õemees Johanson-Pärna kirjutab: «Soomemaa ja rahva elu ja olu peale oli Jakobson juba ammu Peterburis olles imestusega vaadanud ja paljude Soome suurte ja haritud meestega ennast näulikult tutvustanud.»[4] Kes need «suured ja haritud mehed» olid, seda ei ütle Pärna ja selle kohta puuduvad ka muud andmed. Jakobsoni kirjades leidub ainult tema tuttava Peterburi soome kirikuõpetaja A. J. Piispaneni nimi,[5] siis veel teade ühest teisest tuttavast soome kirikuõpetajast.[6] Suve vaheajal 1867 Tartus viibides sai Jakobson tuttavaks ka tuntud Soome ajaloolase

[1] Käesolev kirjutis on koostatud 1938. aastal.

[2] Emil Vesterinen, Carl Robert Jakobson, Eestin kansallisen heräämisajan merkkimiehiä, Porvoo 1926, lk. 42.

[3] J. Köler — J. Hurdale 1. VI 1865, Hurda kirjakogu («E. Kirjandus» 1911, lk. 136 jj.).

[4] J. Johanson-Pärna, Kuulus Eesti rahva hariduse töötaja Carl Robert Jakobson, Tallinn 1891, lk. 48.

[5] C. R. Jakobson — L. Koidulale 17. III 1870, «E. Kirjandus» 1911, lk. 379.

[6] C. R. Jakobson — L. Koidulale 28. IV 1870, «E. Kirjandus» 1912, lk. 34.

ja poliitikamehega Yrjö Koskisega.[7] Esimese eesti üldlaulupeo ajal tutvus Jakobson Tartus viibivate soomlastega mag. C. G. Svaniga ja J. R. Aspeliniga.

Enne kõiki neid meile teadaolevaid isiklikke tutvusi oli aga Jakobson juba avalikult näidanud oma soomesõbralikkust. Esimene sellesisuline kirjutis ilmus temalt «Eesti Postimehes» 1866, nr. 26, pealkirja all «Ural-Altai keeleseltsist». Vastavalt tol ajal kehtinud vaatele ja hiljemgi omajagu populaarsele turaanluse teooriale pidas Jakobson eestlaste sugulasteks ka mongoleid, kirgiise, türklasi. Teistest kõrgemale seab ta aga eesti ja soome hõimud, sest et nende juures «on üksi tõssine laulovaim leida». See «laulovaim» seatakse vastamisi teiste rahvaste suurusele ja sõjalistele vägitegudele ning leitakse, et eestlaste ja soomlaste osa on parem, õilsam. Kõigist neist «Altai seltsi keeltest» peab Jakobson arenenumaks soome keelt, mis «näitab rohkem seädevat mõistust ja sünnitavad ello». Ka olevat soomlastel «keiksugussed kirjad ja ramatud ning keiksugussed tarkussed savad nende suurte kolides somek. õppetud». — «Sepärast,» jätkab ta edasi, «peaks ka iggaüks õppetud Eestlane nõudma Somekelega tuttavamaks sada, mis mitte raske ei olla, et ta vägga paljo Eesti kelega ühte lähhab. Some keel ja soomlaste kirjad savad meile ükskord tõeste kalliks petud hallikaks sama, kust meie saggedaste head õpetust ja uusi mõtteid same leidma ja omma keelt puuduva sannadega täiendama.»

Jakobson propageerib siin soome keele õppimist ja soome keelest sõnade laenamist. See mõte ei olnud enam uus. Juba aasta varemini oli Köler samuti soovitanud uusi sõnu laenata soome keelest, ühtlasi ette nähes, et see võiks tulevikus kergendada soomekeelsete kirjatööde tõlkimist eesti keelde.[8] Kuid Jakobsoni käsitluses sai sellest juba varemini päevakorda kerkinud keeleküsimusest peagi kultuurpoliitiline programm.[9]

Pooldades eesti keeles uut kirjaviisi, mida tol ajal tavatseti nimetada ka «soome kirjaviisiks», hakkas Jakobson seda käsitlema tähtsa vahendina eestlaste ja soomlaste kultuurilisel lähendamisel. Sel puhul kirjutab ta 1866. aastal:[10] «Soomlased ja Eestlased olgo agga eddespiddi oma vaimo töös üks rahvas. Meie võime nende ja nemmad meie kirjad ilma paljo muutmiseta prukida, ja meie essimenne ja pea kohhus on nüüd, nendega vaimo polest ikka ennam ja ennam ühte sullada. Üksi seläbbi võime eddespidi omma perremehhe seisust üllevel piddada ja ennast se eest hoida, et meie teiste pobboliks ei sa ega jä.»

See oli juba väga sügavalt tuntud kultuurpoliitiline ja üldpoliitilinegi siht, mille Jakobson ainsana tolleaegses eesti avalikkuses

---

[7] O. Loorits, Yrjö Koskinens Briefwechsel mit seinen estnischen Freunden. ÕES-i Aastaraamat 1934, Tartu 1936, lk. 86 jj.

[8] J. Köler — J. Hurdale 1. VI 1865, «E. Kirjandus» 1911, lk. 137.

[9] Vrd. J. Mägiste, Soome keele osa eesti kirjakeele arenemisel. Tervitus lahe tagant, Tartu 1931, lk. 126 jj.

[10] «E. Postimees» 1866, nr. 42.

sõnastas nii selgelt ja kindlalt Eesti ja Soome lähenemise perspektiivis. Samas vaimus väljendus ta hiljemgi. Nii kirjutades järgmisel aastal jällegi eesti keele uuest kirjaviisist,[11] rõhutas ta uuesti eesti ja soome intelligentsi koostöö vajadust. See kirjutis aga jäi Jakobsonil pikemaks ajaks viimaseks avalikuks väljenduseks Eesti ja Soome kultuurilise lähendamise kohta. On teadmata, kas ta sellelaadilisi mõtteid sisaldavaid kirjutusi veel «Eesti Postimehele» saatis, kus nad võib-olla «kitsa värava» taha jäid. Kuid aastat kolm hiljem hoidus Jakobson juba teadlikult kõnelemast avalikult Eesti ja Soome lähenemisest.

Ta kartis, et sakslased tarvitavad seda kurjasti oma võitluse huvides, tekitades venelaste juures ohtlikke kahtlustusi eestlaste poliitiliste püüete suhtes. «Sakste poliitika sisteem on väga lai ja peenikene. Vahel on neil ka Eestlaste ja Soomlaste vastastiku sõprust tarvis,» kirjutas Jakobson Koidulale uueaasta päeval 1870.[12] Peterburis tsensorina teotsev Dr. Schultz-Bertram oli püüdnud Jakobsoni soomesõbralikku kirjutist Vene ametivõimude ees nii seletada, nagu kõneldaks selles «tulevasest Eesti riigist». Sellest järeldas nüüd Jakobson kategooriliselt: «Sellepärast ei ole praegu sugugi sünnis, palju «Soome sugulastest» rääkida, sest igal korral, kui seda teeme, anname sakslastele ühe uue võitlemise riista kätte.»[13] Ta kordab seda mõtet uuesti ühes järgmises kirjas: «Soome suguvendadest nüüd palju rääkida ei too meie rahvale suurt kasu, aga tõiselt poolt palju kahju.»[14]

Nii oli siis Jakobsoni vahepealne vaikimine avalikkuses Eesti-Soome lähenemisest puhtal kujul poliitilis-taktikalisest ettevaatusest tingitud. Tema tegelik hõimuharrastus aga jätkus edasi ja kandis tagasihoidlikumat vilja tema väiksemais üritusis selle põhimõtte vaimus, mida ta oli kuulutanud Eesti ja Soome lähendamise kohta.

Koostades 1868. aastal oma maateaduslikku õpikut «Veikene Geografia»[15] tutvus Jakobson vajalikul määral ka Soome ainesega. Soome kohanimede kirjutamises tahtis ta esineda, samuti nagu Eestigi kohanimede suhtes reformaatorina, püüdes neid esitada rahvapärases vormis.[16] Õpikus eneses pühendas ta terve lehekülje Soome statistikale, mis, arvestades teose suurust ja käsiteldavate alade ulatust, oli küllaltki suur tähelepanu avaldus. Nii selle kui oma «Kooli Lugemise raamatu» suhtes oli ta kirjavahetuses soomlastega, saatis mõlemad teosed ka Yrjö Koskisele.[17] Viimane kirjutaski «Kooli Luge-

[11] «Veel mõnni sõnna uest kirjutamisse visist» — «E. Postimees» 1867, nr. 14.

[12] «E. Kirjandus» 1911, lk. 370.

[13] C. R. Jakobson — Koidulale 22. II 1870, «E. Kirjandus» 1911, lk. 375.

[14] C. R. Jakobson — Koidulale 28. IV 1870, «E. Kirjandus» 1912, lk. 34.

[15] C. R. Jakobson, Veikene Geografia ehk Maade teaduse käsiraamat, Tartu 1868.

[16] Vrd. C. R. Jakobson — Yrjö Koskisele 23. VIII 1868, ÕES-i Aastaraamat 1934, lk. 87.

[17] Vrd. ÕES-i Aastaraamat 1934, lk. 87.

mise raamatu» kohta «Kirjallinen Kuukauslehti's» heatahtliku retsensiooni.

Oma teoksil olevale nootidega lauluraamatule hankis Jakobson erilise hoolega just soome materjali.[18] Et eesti laulukompositsioone tol ajal ei leidunud veel küllaldaselt, siis võttis ta teadlikult oma laulikusse «Vanemuise Kandle healed» üsna ohtralt ka soome omi.[19]

Soome olude jätkuv vaatlemine oli Jakobsonil tagajärjekas ka tema venesõbraliku seisukoha toetamiseks. Soomemeelne ühiskond elas 60-ndate aastate liberaalsete reformide õhkkonnas samasuguse «Aleksandri-vaimustuse» tähe all, nagu see oli omane samal ajal eesti rahvuslikule liikumisele, eriti selle radikaalsele tiivale. Jakobson pidas soomluse võitlust rootslusega täiesti analoogiliseks eestlaste võitlusega sakslaste vastu. «Soome maal kisendavad Rootslased nõndasama, nagu meil Sakslased, aga nende kurbduse kisa on just Soomlaste hõiskamine,» kirjutas Jakobson ühes erakirjas 1869. a. lõpul.[20] Ja kui eesti rahvusliku liikumise konservatiivsel tiival hakati Moskva panslavistlike ringkondade sõjatseva natsionalismi mõjul ikka umbusklikumalt suhtuma venelastesse ja venesõbralikku orientatsiooni eesti ühiskonnas, oli Jakobsonil sellist kahtlust tagasitõrjuvate argumentide hulgas tuua näiteks jällegi Soome olusid. Pidades Vene valitsuse ametlikku poliitikat täiesti erinevaks ja omateed minevaks Katkovi ja Ko ekstreemsest natsionalismist, otsis Jakobson sellele väitele põhjendust Vene võimude käitumisest Soome suhtes. Ja kui Flerovski avaldas suurema soomesõbraliku teose, siis oli see Jakobsonile tõendiks, et venelaste hulgas on «muulaste» küsimuses ka arusaavaid päid. Flerovski oli oma teoses püüdnud näidata, et soome sugu rahvaste vaba ja edukas edasijõudmine on just Vene riigi tugevdamise huvides. «Moskva venelased on küll selle raamatu peale väga vihased,» kirjutas Jakobson,[21] «aga sinna ei aita ükski rohi, üks venelane on teda venekeeles kirjutanud ja nõnda mõtleb veel palju venelasi.» Samasugust suhtumist ootas Jakobson venelastelt ka eestlastesse.

Sellistele vaatekohtadele oli Jakobson välja jõudnud, kui ta 1870. a. suvel kavatses külastada Soomet.[22] See kavatsus aga lükkus aasta võrra edasi. 1871. a. kevadel sõitis Jakobson Soome koos oma isa asutatud Torma mängukooriga. Lähemad andmed selle reisi kohta puuduvad. Samuti ei ole päris kindel, kellega Jakobson Soomes kokku puutus. Teada on see ainult Julius Krohni suhtes.[23] On oletatud, et ta kohtas oma eesti laulupeo aegseid tuttavaid C. G. Svani ja J. R. Aspelini, peale nende vahest ka A. Ahlquisti ja Yrjö Koskist.[24] Kõik need olid tuntud «estomanid».

[18] Vrd. C. R. Jakobson — Yrjö Koskisele 23. VIII 1868, ÕES-i Aastaraamat 1934, lk. 87 jj.
[19] C. R. Jakobson — L. Koidulale 17. I 1870, «E. Kirjandus» 1911, lk. 372 jj.
[20] C. R. Jakobson — L. Koidulale 1. XII 1869, «E. Kirjandus» 1911, lk. 369.
[21] C. R. Jakobson — L. Koidulale 22. II 1870, «E. Kirjandus» 1911, lk. 374.
[22] C. R. Jakobson — Koidulale 22. II 1870, «E. Kirjandus» 1911, lk. 375.
[23] J. Krohn — Johanson-Pärnale, Johanson-Pärna kirjakogu EK1A.
[24] E. Vesterinen, C. R. Jakobson, lk. 68.

Soomet külastanud Torma orkestrist ja selle kontserdist on kõigis soomekeelseis ajalehtedes pikki kirjutisi. Jakobsoni kohta aga leidub ainult «Uusi Suometares» lühikene märkus, et koos mainitud orkestriga oodatakse ka eesti kirjanikku Jakobsoni.[25] Soomes käis Jakobson peale Helsingi ka Hämenlinnas ja Viiburis. Helsingis külastas ta Rahvamuuseumi, millele lubas kinkida Holstre naiserõivad. Ta külastas ka talupoegi. Kõikjal leidis ta sooja vastuvõttu ja jäi sellega otse liigutatult rahule.

See soome reis, mille väliseid üksikasju teame nii vähe, jättis Jakobsonisse väga sügava mulje. Kirjutades oma reisielamustest teekonna lõppjärgult — Viiburist oma sõbrale Holstre-Pulleritsu koolmeistrile Jaan Adamsonile, sõnab ta: «Kui tuleval suvel kokku peaksime juhtuma, siis võin Teile imeasju sellepoolest rääkida, kes Teie südant tõesti saaksid rõõmustama. Siin elab üks tõsine isamaavaim; siin on üks tõsine õnnelik rahvas, mitte üksi oma vaimupüüdmistes, vaid ka omas ihulikus elus. Ma tahan Jaani kuu alustusel Tartu Põllumeeste seltsis Soome talupoegade elust ja priiusest kõnet pidada. Seiemaani ma isegi ei teadnud, kuidas siin sellepoolest lugu oli ja ka keegi muu Eestlane seda ei tea. Üks iseäraline vaim tuli Soomemaal minu üle, keda ma sõnadega mitte üles ei või rääkida, aga ka üks lõpmata raske kurvastus, kui selle peale mõtlesin, mis Saksad on teinuvad, et meie ja meie Soome vendade vahel nüüd nii lõpmatu suur vahe on.»[26]

See kiri on paljuütlev. Juba selle toonis tavaliselt endasse laskunud ja loomult kinnisel Jakobsonil aimame tema reisielamuste suurt pingsust. Seni oli ta Soomet ju omajagu tundnud, kuid ainult trükisõna ja teiste jutustuste põhjal. Nüüd olid isiklikud tähelepanekud sealse elu kohta ületanud kõik ootused. Soome ja Eesti olude võrdlus andis talle uue pidepunkti ja võimsa tõuke ta võitlejalikule mentaliteedile. «Üks iseäraline vaim» oli talle peale tulnud ja see avaldus peagi kogu ta järgnevas tegevuses. Soome reisist peale saab ta veelgi sõjakamaks sakslaste vastu, aga samuti ka eesti rahvusliku ühiskonna enda konservatiivse tiiva, eriti J. V. Jannseni ja J. Hurda vastu, kes tema arvates eestlaste võitlust oma eluõiguste eest pidurdasid ja kahjustasid. Tema suurenenud võitlustuju illustreerib kujukalt väljavõte ühest tema kirjast Soome reisile järgnenud lähemast ajast:[27]

«Jannsenist ei ole ühtegi loota. Ka Soomemaalt ei tea ta muud paremat kirjutada, kui ikka «rahu, rahu». Ja, rahu tahame kõik, aga üht rahu, nagu üheväärilistе inimeste ja mite nagu lihuniku ja härja vahel. Soomemaa võib meile küll väga hästi õppetada, kuidas õige rahu võimalik on, sest seal on maapäävade peal talupoeal niisama sugune heal, nagu mõisnikul. Talupoegi ei kurnata seal ka lõpmata suure rendiga välja, vaid igaüks on jo peale 7 sada aastat (nii kaua

[25] Vrd. E. Vesterinen, C. R. Jakobson, lk. 66.
[26] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 19. V 1871, «E. Kirjandus» 1913, lk. 309 jj.
[27] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 18. VIII 1871, «E. Kirjandus» 1913, lk. 312.

kui ristiusk seal valitseb) oma maa pärisperemehed. Seda pilti oleks ta pidanud enne rahva silmade ete maalima, ja siis ütlema: «vaadake, nõnda on rahu võimalik!»»

Soome reisi järele saavad poliitilise võitluse probleemid Jakobsonile veelgi selgemaks. Ja kui tema samal matkal uut hoogu saanud võitlustahe ei anna esialgu avalikkuses tulemusi, siis on see tingitud ainult asjaolust, et tal lähemail aastail puudub oma häälekandja.

Seevastu aga ühel teisel alal hakkab Soome reisi mõju Jakobsoni juures üsna peatselt avalduma märksa tagajärjekamalt. Juba 1869. aastal ilmunud raamatus «Teadus ja seadus põllul» avaldas Jakobson oma vaate rahvusliku vabaduse ja majandusliku jõukuse suhete kohta teesis: «See rahvas üksi võib vabause peale julge olla, kellel liha ja leib oma enese päralt.» Seegi veendumus saab uut, konkreetset ja värskendavat põhjendust ka Soome reisi tähelepanekuist. Seni olid Jakobsoni avalikus töös ja võitluses olnud esikohal kultuurilise arengu, kooli ja keele küsimused. Nüüd pärib selle esikoha pikaks ajaks, kuni «Sakala» ilmuma hakkamiseni 1878. aastal põllumajandus. See Jakobsoni andumine järgneval ajavahemikul peamiselt põllumajanduslikele küsimustele polnud tingitud üksnes olukorra paratamatusest, poliitilise teotsemise võimaluse puudumisest, vaid juurdus olulisel määral ka tema elupraktika teatavast ümbersuundumisest, milleks tõuke oli andnud Soome reis.

Soome vaba, jõukas ja enam haritud talupoeg sai Jakobsonile tugevasti ergutavaks eeskujuks. Veel Viiburis viibides oli tal valminud plaan kõnelda sellest talupojast ja tema elust Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis.[28] See teostuski sama aasta juunikuus. Ja samal kuul pidas Jakobson sama küsimuse üle kõne ka Pärnu Põllumeesteseltsis.[29] Jakobson oli küll juba varemgi Tartu Eesti Põllumeeste seltsis tegev olnud, kus ta oli selle abipresidendiks. Pärast Soome reisi näib tema huvi põllumeesteseltside vastu veelgi kasvavat.

Soome reisi mõju võib tunda ka Jakobsoni otsuses lahkuda Peterburist ja asuda jäädavalt Eestisse.[30] Ta asub esialgu Tallinna, et siin hakata ajalehte välja andma. Kui ta aga selleks luba ei saa, kavatseb ta juba sama aasta septembris rentida kusagil maad ja hakata põllumeheks.[31] Hiljem teostubki see Vändras.

Olulisemaks osaks Jakobsoni avalikust tegevusest kogu järgneval ajastul pärast Soome reisi on tema töö eesti väikepõllumehe majandusliku olukorra tõstmiseks. Ta teotseb põllumeesteseltsides, peab põllumajanduslikke kõnesid ja avaldab neid trükis. Paljudes neist kõnedest on toetatud Soome andmeile ja seatud Soomet eeskujuks. Eriti piimakarja pidamine saab suure tähelepanu osaliseks — Soome eeskujul. Sel teemal peab ta kõnesid ja selle edendamiseks

---

[28] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 19. V 1871, «E. Kirjandus» 1913, lk. 309.

[29] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 18. VIII 1871, «E. Kirjandus» 1913, lk. 312.

[30] Ta kõneleb sellest kui võimalikust väljavaatest juba kirjas J. Adamsonile 8. VII 1871, «E. Kirjandus» 1913, lk. 310.

[31] C. R. Jakobson — J. Kõlerile 13. IX 1871, «E. Kirjandus» 1912, lk. 193.

seab ta Kurgjale Soome kogemuste põhjal sisse piimatalituse, kus tahab anda õpetust eesti peretütardele ratsionaalsemaks piimasaaduste kasutamiseks. Seegi mõte on pärit Soomest.

Ka Jakobsoni poliitilise mõtte kujunemine sel ajajärgul püsib kestvalt Soome muljete all. Kui ta 1875. a. novembris Vana-Vändra vallamaja õnnistamisel peetud kõnes esitas esmakordselt avalikkusele oma programmi ühe tähtsama punkti — eesti talupoja poliitilise üheõigusluse nõudmise, siis sidus ta selle otseselt Soomega. «Meie maa,» ütles ta,[32] «saab oma viimased orjaea teutavad paelad maha rapputanud olema, kui meie talupoea heal mite üksi omas vallas, meie kodaniku heal mite üksi omas linnas, vaid kõikide seisuste heal ka meie maapääva peal maksab, nagu Soomemaal. Alles siis on meie rahvas üks täitsa vaba rahvas, alles siis on meie maa omas täies kevadises ja suises ilus.»

1876. a. suvel käis Jakobson teistkordselt Soomes. Sel reisil oli kindel eesmärk: külastada Soome suuri näitusi ja tutvuda lähemalt sealse põllumajandusega, eriti piimandusega. Sõiduks sai ta ainelist toetust Viljandi ja Pärnu põllumeesteseltsidelt. Teateid sellest matkast on palju rohkem, kui eelmisest. Soome ajalehed omalt poolt kirjutavad Jakobsonist juba märksa enam kui eelmise matka ajal. Peale Helsingi külastas Jakobson ka Mustjala põllutöökooli ja meiereisid ning puutus lähemalt kokku ka maaeluga.

Reisimuljeist ja tähelepanekuist kirjutas Jakobson «Neue Dörptsche Zeitungis» 1876. ja järgmisel aastal ja avaldas neid ka samal ajal põllumeesteseltsides peetud kõnedes. Soomes nähtust ja kuuldust kõneleb Jakobson pikalt ja laialt ka oma järgnevais Pärnu ja Viljandi põllumeesteseltsides 1876. aastal peetud kõnedes.

Kui poolteist aastat pärast oma teist Soome reisi Jakobsonil lõpuks 1878. aastal avanes võimalus oma häälekandjat «Sakala» välja andma hakata, pühendas ta kohe algusest peale rohket tähelepanu ka Soomele. Siin ilmus temalt endalt kirjutiste seeria: «Soome maa ja Soomlased» — kõned, mis autor oli pidanud Viljandi ja Pärnu põllumeesteseltsides.[33]

Meie ei saa siinkohal minna üksikasjalisemalt jälgima kõiki huviavaldusi Soome suhtes C. R. Jakobsoni-aegses «Sakalas». Seda pole õieti tarviski, kui mõnevõrra põhijoonteski peatuda tema toimetaja ülalmainitud kirjutiste juures, mis esitab autori kõige tüüpilisemaid seisukohti Soome olude käsitlemisel. Nagu neist kõnedest-kirjutistest nähtub, oli Jakobson oma 1876. a. matkal jõudnud saada üsna detailse ülevaate väga mitmesugustest Soome elualadest, alates poliitika- ja koolioludega ning lõpetades põllumajandusega. Viimasele alale oli suunatud Jakobsoni eriline tähelepanu. Siit tõi ta kaasa ka rea kogemusi ja tähelepanekuid, mida püüdis kodumaal ellu rakendada.

---

[32] C. R. Jakobson, Nattukene meie kevadisest rõõmust, Viljandi 1876, lk. 8.

[33] «Sakala Lisaleht» 1878, nr. 3, 4, 5, 7, 12, 13.

Kogu seda kirjutiste seeriat läbib algusest lõpuni järelemõeldult ja metoodikindlalt autori poolt läbi viidud Eesti olude vastandamine Soome omadele. Võrdlus langeb kõikjal Soome kasuks, mille taustal eesti rahva majanduslike, poliitiliste ja kultuurialaste olude viletsus eriti teravalt välja tuuakse. Autorile oli selline kahe naabermaa olude võrdlus sihiteadlikuks vahendiks, et oma kuulajais ja lugejaskonnas kutsuda esile vastavaid meeleolusid ja võitlus- ning teotahet oma olukorra parandamiseks. Nii kirjutab ta avameelselt:[34] «Aga need tundmised [seoses Soome olude vaatlusega] olgu meile üksiainult kihutajaks ja karastajaks meie tuleviku tee peale, nemad äratagu meie vaimu ikka suurema püüdmiste poole ja tõstku meie jõudu ja vabrust sell'samal mõõdul!»

Juureldes põhjuste kallal, miks eestlased soomlastest oma arenemisteedel nii väga maha jäänud, toob Jakobson nende hulgas erilise rõhuga esile kummagi rahva erineva ajaloolise saatuse. Ta kirjutab sel puhul:[35] «Et Eestlased neist [soomlastest] praegu veel järele seisavad, kes seda imeks võib panna! Rootslased tõivad Soomemaale ristiusuga ühes rahva priiuse ja vaimuharimise ning seitse sada aastat on seal sellepärast talupojad päriskoha omanikud, ning pärisorjust ei ole seal ilmaski olnud. Meie maale tõivad Sakslased ristiusuga ühtlasi pärisorjuse, ning meie talupojad, ehk küll meie maa muidu kümme korda looduse annete poolest rikkam on kui Soomemaa, ei saanud 7 sada aasta sees muud tehta, kui selle väevaldse mahasurumise vasta võidelda. Sellepärast ei või meile mitte häbiks olla, et meie praegu veel Soomlastest tagasi oleme.»

Selle erineva saatusega seoses, milles Jakobsoni käsitluses soomlaste ja rootslaste suhted olid idealiseeritud ja roosilisemas valguses toodud, «parandatud», võrreldes tegeliku olukorraga, leidis autor rohkesti ülistussõnu Soome seisuslikule riiklikule korrale, mis põhiliselt pärines rootsi ajast ja mida ka Vene tsaarid — Aleksander I ja Aleksander II — olid tunnustanud. Sel puhul hindas Jakobson eriti väärtuslikena 60-ndate aastate reforme Soome autonoomse halduskorra ümberkujundamisel ja muudel elualadel. Sellist Soome olude esiletoomist ja nendega Eestis valitseva olukorra kõrvutamist kasutas Jakobson varjamatult ja esikohal kui abinõu eesti ühiskonna virgutamiseks võitlusele balti-saksa mõisnikkonna ülevõimu vastu kõikidel elualadel.

Erilist tähelepanu pühendas C. R. Jakobson oma 1876. a. Soomematkal Helsingis korraldatud suurte näituste tundmaõppimisele, samuti Mustjala põllutöökooliga tutvumisele. Kõikjal püüdis ta tähelepanelikult ja hoolikalt tabada vähemagi üksikasja, mis oleks võinud olla õpetlik ka tolleaegsele eesti ühiskonnale, eriti talupoegadele oma põllutöö, karjamajanduse ja üldise elutaseme kõrgemale järjele tõstmisel. Eesti ja Soome olude võrdlus, viimaste paremus ja sealt sobivate eeskujude otsimine oli Jakobsonil siingi sihiteadlikuks kasvatus- ja propagandavõtteks.

[34] «Sakala Lisaleht» 1878, nr. 3.
[35] «Sakala Lisaleht» 1878, nr. 5.

Vaimustatud kooliõpilaste käsitööde-väljapanekuist näitusel, oli Jakobson kohe innukalt propageerimas käsitöö-õpetuse sisseseadmist ka eesti rahvakoolides. Selle teostamiseks tekkis tal ka praktiline ettepanek: saatku vallad omal kulul koolmeistreid Soome õppima, et need siis võiksid hiljemini korraldada käsitöö-õpetust ka eesti koolides. Etnograafiliste väljapanekute vaatlus virgutas Jakobsonis mõtte, et ka «meie maal üks seesugune museeum saaks asutatud, kuhu kõik vana-aegsed riided ja asjad mälestuseks seisma pannakse». Seega algatas Jakobson üsna varakult Eesti etnograafiamuuseumi asutamise mõtte, mille realiseerimisele suudeti asuda alles aastat nelikümmend hiljemini, kusjuures ka siis rakendati rohkesti soome kogemusi.

Otsides Soomest seoses Helsingi näituste külastamisega viljastavaid eeskujusid eriti väikepõllumeestele, annab Jakobson neile rea mitmesuguseid elulisi soovitusi ja praktilisi näpunäiteid. Ta kutsub neid suuremale hoolitsemisele metsa eest ja selle tasuvamale kasutamisele metsasaaduste otstarbekohasema töötlemise kaudu. Jakobsoni eriti ulatusliku tähelepanu osalisteks said seoses Soome olude tundmaõppimisega mitmesugused põllutöö ja karjamajanduse küsimused. Soome kogemuste põhjal oli tal siin esitada palju viljakaid ja edulisi mõtteid põllutööriistade, seemnekasvatuse, karjanduse, tõuaretuse, piimatalituste, seakasvatuse, mesinduse jne. alal. Kõiki neid küsimusi käsitles ta reas erikirjutistes ja põllumeesteseltsides peetud kõnedes. Soome eeskujusid rakendas ta hoolikalt ka oma Kurgja talu majapidamises.

Edaspidi esines «Sakalas» õige rohkesti lühisõnumeid Soomest, samuti kirjutisi, milledes ikka ja jälle tuldi selle naabermaa eeskujude juurde, mida propageeriti seoses mitmesuguste elualade ümberkujundamisega. Võitluse pinevnedes kohaliku ühiskonna feodaalsete teguritega — saksa mõisnikkonnaga ja luteri usu pastoritega, muutus «Sakala» toimetaja soome-aineliste kirjutiste esitamisega oma häälekandjas aja jooksul ettevaatlikumaks. Eriti oli Jakobsonil põhjust karta balti-saksa aadlilt igasuguseid provokatsioone pärast eesti seltside poolt keiser Aleksander III nimele märgukirja esitamist juunis 1881. See Jakobsoni üritatud suur poliitiline märgukirja-aktsioon ajas äärmisse marru eriti Liivimaa rüütelkonna esinduse ja tema vastuaktsioonis teostubki see, mida nüüdne «Sakala» toimetaja juba kümme aastat tagasi, nagu eespool nägime, oli kartnud: Eesti-Soome suhteid püüti mõjukalt kasutada eesti rahvusliku liikumise kompromiteerimiseks valitsusvõimude ees.

Selles suunas oligi Liivimaa rüütelkonna esindus üsna pea aktiivselt liikvel. Juba juulis 1881 väitis Liivimaa resideeriv maanõunik ametlikus märgukirjas,[36] et kogu eesti rahvusliku liikumise sisemaks tuumaks ja lõppsihiks olevat eestlaste ja soomlaste ühendamine ühiseks «rahvuseks» ühise riigi idee tähe all. Sellele provo-

[36] L. resideeriv maanõunik — L. kubernerile 15. VII 1881, nr. 46, LKKA (Liivimaa Kuberneri Kantselei Arhiiv), ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis, tmk. nr. 910 (1880).

katsioonilisele kahtlustusele leidis residéeriv maanõunik oma arvates mõjuka põhjenduse eesti seltside saatkonna poolt äsja enne seda Peterburis esitatud märgukirja punktis, milles soovitati, et kolm Balti kubermangu jaotataks rahvuslike piiride järgi kaheks: põhjapoolne osa eesti ja lõunapoolne läti enamusrahvaga. Sel puhul lausuti rüütelkonna esinduse märgukirjas, et see nõudmine olevat «esimene katse eestlaste unistuste teostamiseks, nende ühinemiseks «natsioonina», tee ehitamiseks nende liitumiseks soome suguvendadega Soomemaal, eestlaste riigi («Esten-Reiches») ehitamiseks.»

Kui C. R. Jakobson neid provokatsioonilisi kahtlustusi dokumentaalselt ei tundnudki, siis kindlasti ta aimas nende võimalust. Siit tegi ta järeldusi: ta pani oma Soome harrastuse sordiini alla, mis avaldus ka «Sakalas» kogu järgneval ajal kuni selle ajalehe asutaja ja esimese toimetaja varajase surmani märtsis — 1882.

Kõik kokku oli Soome-harrastus C. R. Jakobsonil kindlaks koostisosaks tema poliitilises tegevuses, oli selles oluliseks toeks ja tiivustajaks tema poliitilise mõtte-, tunde- ja tahtemaailma kujundamisel. Soome ja Eesti olude võrdlev kõrvutamine, Soomest eeskujude otsimine, Eesti ja Soome kultuurialase lähenemise taotlemine oli Jakobsonile mõjukaks vahendiks tema osavas propagandatöös eesti rahvahulkade poliitilisel äratamisel, nende kultuuritahte kasvatamisel, nendesse uute eduliste majandusalaste ideede sisendamisel. Kõige selle kaudu oli C. R. Jakobsoni Soome-harrastus kaasaegse eesti ühiskonna arenemisloos suure positiivse väärtusega.

EESTI RAHVUSLIK LIIKUMINE 1860—80-NDAIL AASTAIL VENELE LÄHENEMIST TAOTLEMAS

SISSEJUHATUSEKS[1]

Nõukogude riigi ja ühiskonna loomisel, kindlustamisel ja edasiehitamisel oli, on praegu ja tulevikuski peamine ning juhtiv osaline suur vene rahvas. Selle rahvaga kõrvuti, tema naabrina on palju aastasadu elanud Läänemere idarannikul eesti rahvas. Sõprus mõlema rahva vahel arenes kõrgele nende rahvaste töölisklassi ühises võitluses tsaarivõimu ja ekspluataatorlike klasside vastu. Täies ulatuses sai see sõprus võimalikuks ja võis puhkeda õitsele alles Nõukogude riigis. See sõprus on suurima väärtusega kogu eesti rahvale tema oleviku ja tuleviku eluteel. Seda väärtust tuleb mõista ja süvendada, hingestada ning kindlustada. Pole kahtlust, et selleks aitab kaasa ka Eesti ja Vene mineviku suhete lähem tundmaõppimine.

Eesti ja Vene suhete arengu uurimine on ülisuure poliitilise tähtsusega ülesanne. Just sel alal on nii saksa mõisnikud ja kirikhärrad kui ka balti-saksa linnakodanluse keskelt võrsunud «literaadid» erilise agarusega arendanud võltsinguid ja kõigis mõeldavais variatsioonides külvanud vaenuseemet eestlaste seas venelaste vastu. Eesti kodanlik natsionalism on seda omalt poolt aastakümnete kestel järjekindlalt jätkanud. Nõukogude Eesti ajalooteadus peab seda venevastast propagandat paljastama ja juurteni päevavalgele tooma. Selleks on vaja tõetruult, marksistlikult analüüsida ja selgitada kõiki neid ajaloolisi kokkupuuteid, mis meie maal ja rahval on sajandite kestel Venemaaga olnud, eriti valgustades seda osa, mida Venemaa on etendanud meie maa majanduslikus ja poliitilises elus, mida vene kultuur ja mõjud on andnud meie rahvale kõige mitmekesisemais avaldustes. On selge, et selle ülesande rahuldav lahendus on suure tähtsusega eesti ühiskonna poliitilise nägemisvõime selgitamiseks, samuti selle küsimuse käsitlemisel

[1] Käesolev kirjutis esitati ettekandena Eesti NSV Teaduste Akadeemia Üldkogu istungil 15. aprillil 1948. Ära trükitud: «Eesti NSV Teaduste Akadeemia Üldkogu sessioon 14.—17. aprillini 1948. a. A. Üldkogu istungid». Tartu 1949.

võimaliku vulgariseerimise vältimiseks. Probleem on küllalt lai ja keerukas, nõudes mitme ala eriteadlase osavõttu uurimisest.

Eesti-Vene suhete ajaloolise uurimise ülesanne esitati Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakonna tööplaanis meie nõukogude avalikkusele Akadeemia esimesel üldisel teaduslikul sessioonil 1947. aasta aprillis. Üht lõiku Eesti-Vene suhete arengust käsitleb ka minu käesolev lühiuurimus.

See haarab ajajärku eesti kodanlik-rahvusliku ärkamisliikumise algusest, s. o. 60-ndate aastate algupoolelt, kuni C. R. Jakobsoni surmale järgnenud järelajastuni, 80-ndate aastateni, millal kodanlik ärkamisliikumine oli jõudnud kulminatsiooni ja seisis juba terava kriisi ees.

KAKS SUUNDA EESTI RAHVUSLIKUS ÄRKAMISLIIKUMISES JA NENDE VASTAKAD VÄLISORIENTATSIOONID

Ajavahemik möödunud sajandi 60-ndaist aastaist kuni 80-ndate aastateni on Eestis suurte murranguliste muutuste aeg maa majanduslikus ja ühiskonna sotsiaalses ning poliitilises elus. Selle aja jooksul toimus kõigepealt intensiivsemalt ja kiiremini kui kunagi varem kapitalismi edasitung maa majanduslikus elus, kus rahamajandus juba eelmistelgi aastakümnetel oli ajanud küllalt sügavaid ja haralisi juuri.

Selles edasitungis oli vaadeldaval ajavahemikul kõige olulisemaks asjaoluks see, et nüüd astus ka talumajandus kapitalismi teele. Taludeostu ja raharendi massiline levik on selle arenemissuuna ilmekamaid näitajaid. Talu kujuneb sel perioodil erakordse kiirusega kaubatootjaks turu jaoks, kuna küla muutub üha suureneva turu tarbijaks. Seega kaotab talumajandus oma senise suletuse ja tõmbub rohkearvuliste niitide kaudu turu arenemisprotsessi.

Seoses kapitalistliku tootmisviisi edenemisega muutub kaubaks ka tööjõud, kujuneb selle rahvuslik turg ja areneb rahvastiku liikuvus. Külast hakkab «üleliigseks» saanud ja maast lahtikangutatud inimesi suuremal hulgal välja rändama kohalikesse linnadesse ja Sise-Venemaale. Kohalikud linnad on sel ajajärgul suurimas kasvuhoos. Kapitalistliku tootmisviisi levik teeb uusi edusamme 70-ndail aastail seoses kapitalismi arenemisega kogu Venemaal. Esimesed raudteed viivad Eesti ala enneolematult tihedaisse majanduslikesse sidemeisse Sise-Venega.

Suuri muutusi maa majanduses kajastavad ja loovad nende edasiarenemiseks soodustavaid eeldusi 60-ndate aastate kodanlikud reformid: talupoegade liiklemisõiguste avardamine, tsunftisunduse lõpetamine, uue taluraliva kogukonnaseaduse kehtestamine, teoorjuse keeld jne.

Kõik need suured muutused summeeruvad eestlaste asumisalal ühise majanduselu tekkimise näol. Sel pinnal areneb teadvus ühisest eesti kultuurist. Erilise teravusega tõuseb päevakorrale eesti

keele küsimus, võitlus tema õiguste laiendamise eest koolis ja ametiasutustes. Esmakordselt võetakse teadlikult päevakorda ka ühise territooriumi küsimus, mis avaldub eestlastele ühise administratiivala (kubermangu) kujundamise nõudmises.

Kõigi nende muutuste kaudu jõuab eesti rahvuse kõigi tunnuste valmimine lõppstaadiumi ja toimub eestlaste konsolideerumine rahvuseks.

Eesti rahvuslik ärkamisliikumine, nagu sellised liikumised kõikjal mujalgi, oli kodanlik liikumine. Selle põhilisiks kandjaiks olid noore, kapitalismi edasitungi tingimustes kujuneva eesti kodanliku ühiskonna elemendid, eeskätt taluperemehed ja rahva keskelt võrsunud haritlased. See oli eesti kodanlik-rahvusliku liikumise esimene etapp. Oma klassiolemuselt oli see liikumine noore eesti kodanliku ühiskonna võitlus feodaalkorrast pärineva saksa mõisnikkonna vastu, kes püsis edasi valitseva klassina ja püüdis säilitada oma võimu eriti feodaalkorrast jäänud tegurite abil. Selles võitluses seisis kogu eesti antifeodaalse rinde ees kolm põhilist probleemi.

Esimene neist oli m a a k ü s i m u s.

Maa — talurahva tähtsaim tootmisvahend — oli nn. vabastamisseadustega XIX sajandi teisel kümnendil talupoegadelt lõplikult võõrandatud ja tehtud mõisnike piiramatuks omandiks. Uued talurahvaseadused sajandi keskpaiku tasandasid teed taludeostu ja raharendi arengule külas. Talude müümist ja raharendile üleviimist, mis võttis hoogu eriti Lõuna-Eestis 60-ndaist aastaist peale, püüdsid mõisnikud kõikjal kasutada maksimaalselt enda huvides, sundides talupoegadele peale kõige raskemaid rendi- ja ostutingimusi. Seepärast jäi võitlus nende ülemääraselt raskete tingimuste vastu kogu ajajärgu kestel talurahva, eeskätt talupidajate kihi keskseimaks eluküsimuseks.

Teise probleemina seisis eesti noorkodanluse ees tema võitluses saksa mõisnikkonna vastu nn. B a l t i e r i k o r d. See erikord tähendas tervet süsteemi feodaalkorra kulminatsiooni ajal kujunenud seisuslikke eesõigusi balti-saksa aadlile ja linnades saksa suurkodanlikule kihile. Selle erikorra raamides oli saksa mõisnikkonnale kindlustatud kõigepealt seisuslik korporatiivne omavalitsus rüütelkondade näol, mis hoidiski enda käes kogu maa halduse, politsei ja kohtu juhtimise. See võim, mis jäi saksa aadli kätte püsima kogu ärkamisajal, oli talurahva poolt eriti vihatud. Balti erikorra süsteemi kuulus ka saksa keel valitseva ja asjaajamiskeelena kõigis kohalikes ametiasutustes, kohtutes ja õppekeelena koolides. Balti erikord kindlustas mõisnikele ja nendest sõltuvatele pastoritele juhtiva osa ka luteri usu kirikus ning maarahvakoolis. Vene aadliimpeeriumi tingimustes kujunes Balti erikord barjääriks, mis eraldas Läänemere kubermangud tsaririigi muudest osadest, kindlustades kohalikule saksa aadlile ja linnades saksa ülemkihile sellised klassivõimu eesõigused, mis mujal Venemaal olid säärases ulatuses tundmatud.

Kolmandaks probleemiks, mis seisis antifeodaalse rinde ees, oli

luteri usu kirik. Sündinud, kindlustunud ja saanud valitsevaks kirikuks feodaalkorra tingimustes, oli luteri usu kirik feodaalse ideoloogia jutlustajaks, mõisnike klassivõimu õigustajaks ja põhjendajaks. Tema mõjukonda suunati kogu ühiskond, iga selle liige. Kaotanud Lõuna-Eesti 1840-ndate aastate usuvahetusliku liikumise tagajärjel küll oma senise ainuvalitseva osa, jäi ta siingi enam kui $^4/_5$ talurahva suhtes otsustavalt mõjustavaks teguriks. Võitlus kiriku reaktsioonilise jõu vastu, võitlus eesti ühiskonna vabastamiseks kiriku mõju alt pidi paratamatult kujunema eesti kodanlike demokraatide üheks teravamaks päevaülesandeks.

Kõigi nende kolme põhiprobleemi suhtes ei jõudnud eesti kodanlik-rahvuslikus liikumises osalised kunagi ühtsele, kooskõlalisele seisukohale. Kogu aeg esines siin kaks põhisuunda: üks kiriklik-konservatiivne, kõige tihedamalt seotud saksa feodaalse kultuuriga, sobimispüüdlik selle kandjate — saksa mõisnike, eriti aga luteri usu kiriku suhtes, maaküsimusest ja võitlusest Balti erikorra vastu kõrvalepuiklev, teine — radikaalne-demokraatlik, kes püstitab täie teadlikkuse ja teravusega kõik kolm ülalmainitud põhiprobleemi ja peab nende eest võitlust suurima järjekindluse ja visadusega. Esimese suuna peategelasteks on J. V. Jannsen ja J. Hurt, teise juhtideks — Joh. Köler ja C. R. Jakobson.

Nende kahe põhisuuna erinevast poliitilisest olemusest, sellest tingitud erinevaist seisukohavõttudest rahvusliku liikumise ees seisvate põhiprobleemide suhtes tulenes ka kummagi voolu erinev nn. «välispoliitiline orientatsioon», s. o. suhtumine baltisakslusse ja teiselt poolt venepoolsetesse teguritesse. Sellest tuligi, sugugi mitte juhusliku nähtusena, vaid kõige orgaanilisemas seoses vastava suuna poliitilise olemusega, et radikaalne-demokraatlik suund eesti rahvuslikus ärkamisliikumises tõusis kindlailmelise idaorientatsiooni kandjaks, kuna konservatiivne, feodaalse kultuuri teedele tagasihoiduv vool jäi saksa reaktsioonilise «läänekultuuri» pooldajaks.

Kõige selle tagajärjel ei saa kõnet olla eesti kodanlik-rahvusliku ärkamisliikumise mingist ühisest välisorientatsioonist, vaid seda tuleb näha diferentseerituna kummaski suunas.

Vaatleme kõigepealt alalhoidlikku, J. V. Jannseni ja J. Hurda juhitud suunda.

Kui J. V. Jannsen 1857. aastal hakkas Pärnus toimetama «Perno Postimeest» ja 7 aastat hiljem asus Tartus välja andma «Eesti Postimeest», siis pani ta nende üritustega aluse pidevale eesti ajakirjanduslikule trükisõnale. Ajalehe veergudel osava rahvaliku sulemehena, rahvast lugemisele kasvatajana, algava kodanlik-rahvusliku elu esimese avaliku, kuigi argliku keskusena oli Jannsenil oma aja tingimustes mõnel määral teeneid tõusuteed algava eesti rahvusliku liikumise esimesel etapil.

Kuid Jannseni avalik tegevus ei saanud oma sünnitunnist kuni lõpuni kunagi lahti valitseva feodaalse saksa kultuuri kütkeist. Jannsen jäi reaktsioonilise saksa kultuuri alandlikuks kummarda-

jaks, kes rajas oma tegevuse «hea ülemate ja vanemate armule», sobitamispüüetele mõisa ja kiriku suhtes, kes pooldas ja propageeris kõikjal saksalisi eeskujusid ja tunnustas ka sakslaste eestkostmist. See Jannseni poliitilise palge ja tegevuse põhijoon ei vaja enam tõestamist, vaid on ammugi selge ja sellisena põhjendatult ära märgitud ka kõige kodanlikumais eesti kirjandusloo õpikuis.

J. V. Jannseni nimi on seotud ka esimese eesti üldlaulupeoga 1869. aastal, mis kuulus esimeste eesti kodanlik-rahvuslike massiürituste hulka ja mille algatajaks ning peaorganisaatoriks oli tolleaegne «Eesti Postimehe» toimetaja. Eesti rahvusliku liikumise sisearengu seisukohalt oli tähtis, et esimene üldlaulupidu aitas viia võidule alalhoidliku suuna eesotsas J. V. Jannseni ja J. Hurdaga. See oli objektiivselt esimese üldlaulupeo reaktsioonilisi tagajärgi.

Jannsen jäi pärast laulupidu veel reaks aastateks eesti ajakirjandusvälja ainuvalitsejaks. Jannseni «Eesti Postimeest» hindas radikaalne vastasrind juba algüses põhjendatult «sakste eraleheks eesti keeles».[2] Jannseni reaktsiooniline osa eesti ajalehe toimetajana muutus veel teravamaks, kui ta sakslaste mõjul sulges oma ajalehe veerud C. R. Jakobsoni käremeelseile kirjutistele ja andis oma häälekandja sakslaste kontrolli alla. Tasuks selle eest sai J. V. Jannsen tervelt üheksa aasta jooksul kohalikelt rüütelkondadelt rahalist toetust.[3]

Nii alandas J. V. Jannsen oma häälekandja igas mõttes «sakste eraleheks eesti keeles» ja rakendas enese veoloomaks saksa feodaalse ühiskonna ja kultuuri vankri ette. See määras kogu tema ühiskondlik-poliitilise tegutsemissuuna ja ühtlasi ka kogu tema nn. välisorientatsiooni, millele uusi kommentaare lisada on ülearune.

Eesti avalikkuses tõusis J. V. Jannseni kõrval esimese üldlaulupeo kaudu, eriti selle peokõne autorina, nähtavamale kui kunagi varem J. Hurt, kes oli tol ajal gümnaasiumiõpetajaks Tartus. Hurt pärines küll vaesest külakoolmeistri perekonnast, kuid kasvas ja kujunes Tartu saksikus õhkkonnas, oli mõjukaima saksa korporatsiooni «Livonia» liige, kogu aeg tihedas suhtlemises sakslastega ja abiellus sakslannaga, mis viis teda veelgi tihedamasse kontakti kohaliku saksa seltskonnaga. Otsustava pitseri vajutas temale saksa teoloogiline haridus. Aga juba üliõpilaspõlves sattus Hurt siiski lähemasse kontakti ka vanemate ärkamisaja tegelastega ja hakkas kaasa töötama mitmes eesti rahvuslikus ürituses. Kui Köler 1864. a. suvel kodumaa ringreisil Hurdaga isiklikult kokku puutus, pidi ta konstateerima, et tema noor tuttav «maailmatundmises veel väga noor on».[4] Köler püüdis Hurta Tartu umbsest õhkkonnast

[2] J. Köler — J. Hurdale 13. III 1864, Hurda kirjakogu. See kirjakogu, nagu kõik teisedki kirjakogud, mis käesolevas kirjutises tsiteerimisel on märgitud, asuvad Eesti NSV Teaduste Akadeemia Riiklikus Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis Tartus.

[3] Vt. V. Miller, Eesti ajakirjandus baltisaksluse teenistuses, «Eesti Kirjandus», 1940, nr. 8, lk. 313 jj.

[4] J. Köler — J. Hurdale 26. IX 1864, Hurda kirjakogu.

välja viia ja soetas talle üsna sobivad töövõimalused Peterburis, kus ta oleks võinud oma silmaringi avardamiseks ka laiemat maailma näha. Hurt jättis aga soodsad pakkumised vastu võtmata. Olles küll kodunenud Tartu saksikus õhkkonnas, ei orienteerunud Hurt siiski esialgu pastorikutsele, vaid eelistas pedagoogiametit gümnaasiumis. Kuid varsti otsustas ta siiski asuda Otepääle pastoriks. See sidus Hurda lõplikult balti-saksa feodaalse kultuuriga, millest vabanemiseks tal enam polnud võimalust.

Kuid juba enne Otepääle asumist püüdis Hurt nii endale kui ka teistele selgeks teha, et eesti rahva edasijõudmine võib toimuda üksnes saksa kultuuri põhialusel. Selle oma poliitilise kreedo avaldas Hurt 1869. a. sügisel ühes oma kõnes pedagoogilisel õhtul Tartus, väites, et eesti rahvuslikku elu võidavat edasi arendada sel ajaloolisel pinnal, mille siin on rajanud sakslased ja luteri usu kirik. «Ja selle põhja näol,» kirjutab Hurt, «on meile alal hoitud õhtumaine ning protestantlik kultuuripind, sest eestlased on oma karakteri, oma religiooni ning kultuuri järgi, niipalju kui neil viimast on, õhtumaalased».[5]

Otepää pastorikohal Hurdal see seisukoht aina tugevnes. Tähelepanuväärv ses suhtes on tema ettekanne «Eesti päevaküsimused» Liivimaa kirikuõpetajate sinodil 1874. Selle kokkuvõttes ta deklareeris:[6] «Mina omaltpoolt pean ütlema, et minu rahvuslik seisukoht pole mind iialgi takistanud ega seganud elamast kõige intiimsemas sõpruses saksa sõpradega, austust andmast meestele, kellele austus kuulub, tänulikuks jääda neile, kellele ma tänu võlgnen. Kui rahvaelu saab minu poolt skitseeritud viisil välja ehitatud ja kindlustatud, kui germaaniline kultuurielu, mida saksa vennad meie keskele istutanud (ja seni peaaegu ainuüksi harinud), saab tähendatud viisil tõesti muutuma eestlastele *in succum et sanguinem* (s. o. lihaks ja vereks — *H. K.*), siis selles on ka kõige kindlam kants igasuguste kultuurivaenuliste mõjude ning sissetungide vastu, tulgu nemad kusttahes.» See oli küllalt selge ja ilmekas poliitiline usutunnistus J. Hurda poolt, selge nii sisult kui ka vormilt. Mees, kes kõneles nii soojalt oma intiimsest sõprusest sakslusega, olles ise pealaest jalatallani kiriklane, ja veendunud, et just «germaaniline kultuurielu» pidavat saama eesti rahvale «lihaks ja vereks», selline tegelane sai olla ainult saksa feodaalse kultuuri kummardaja. Temalt ei tulnud muidugi oodata ka teeavardajat eesti ühiskonna lähendamiseks idale. Ta sai selles küsimuses võtta ainult eitava seisukoha.

See avalduski korduvalt päris konkreetselt. Ilmekas selle poolest oli üks juhtum, mis leidis aset veel siis, kui Hurt oli Tartus gümnaasiumiõpetajaks (1871. a. lõpul). Kui C. R. Jakobson tegi järjekordset katset saada luba oma ajalehe väljaandmiseks, taotledes oma kaastööliseks ka J. Hurta, siis nõustus viimane andma

---

[5] Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad, Tartu 1939, lk. 62.
[6] Sealsamas, lk. 170.

kaastööd ainult sel tingimusel, kui kavatsetava ajalehe puhul selle toimetaja juba ette sõlmiks temaga kirjaliku lepingu selle kohta, «kui kaugele poliitika asjades» uus ajaleht tohiks minna. Eriti häiris Hurta asjaolu, et Jakobson oma poliitikas liiga «Peterburi poole» pöördus. «Nimelt ütles ta,» nii teatab sellest Jakobson ühes oma kirjas,[7] «selle vastu olevat, et ma ikka otsekohe Peterburgis abi otsida ja mitte oma õnne Liivimaal ise ei katsu.» See oli Hurda poolt vägagi selge värvi näitamine: Peterburi poole pöördumise vastu seati «õnne katsumine Liivimaal», s. o. koostöö taotlemine, sobitamine kohaliku reaktsioonilise sakslusega.

Teine suund eesti kodanlik-rahvuslikus liikumises kasvas välja kõige otsesemalt talupoeglikust keskkonnast 1860-ndate aastate algupoolel ja arenes koostöös Peterburi eesti patrioodidega järjekindlalt võitlevaks vooluks balti-saksa erikorra ja valitseva saksa feodaalse kultuuri vastu. See oli eesti noorkodanliku klassi vabastusliikumine, mis ründas vana feodaalset korda kogu rinde pikkuses ja etendaski oma võitlusega kõige olulisemas ulatuses seda progressiivset osa, milleks eesti kodanlus oli oma eluea kestel üldse suuteline.

Selle liikumise algetapiks olid eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid 1860-ndate aastate algul. Need said alguse ja tõuke neist konkreetseist majanduslikest hädadest, mis teravnesid talupoegadel seoses intensiivsemalt alanud raharendile siirdumisega ja taludemüügiga.[8] Eesti oludes oli see talurahva järjekordne n. ö. idaorientatsiooni avaldus, mis juurdus tema klassivõitluses kohaliku saksa mõisnikkonna vastu. Pöördumine «Peterburi poole» sai sedapuhku eesti talupoegade keskel lisahoogu Vene 1861. a. talurahva reformist, mis oli suure külgetõmbejõuga ka Baltikumis, tekitades siin talurahva hulgas uut usku Vene keisri heatahtlikkusse tema suhtes.

Nendes aktsioonides oli suur osa vendadel Petersonidel (Holstre) ja Peterburi eesti patrioodidel, eriti J. Köleril. Nende haritlaste teeneks oligi, et 60-ndate aastate palvekirjad keisrile said poliitiliselt kirjaoskavama ja sihiteadlikuma sõnastuse. Nende haritlaste kaasabil koostati eriti hoolikalt 1864. a. novembris eesti talupoegade suursaatkonna poolt keisrile esitatud märgukiri. See oli esimene keskse tähtsusega dokument eesti kodanlik-rahvusliku ärkamisliikumise ajaloos. Selles oli esmakordselt süstemaatiliselt kokku võetud selle liikumise sotsiaal-majanduslike ja rahvus-poliitiliste nõuete programm radikaalse suuna tegelaste sõnastuses. See programm jäi püsima kogu ärkamisajal.

Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid ja muud pöördumised riigivõimu esindajate poole olid endistel aegadel talurahva stiihilise klassivõitluse avaldused. 1860-ndail aastail said nad haritlaste kaasabil uue poliitilise mõtestuse, kujunedes kodanlik-rahvusliku

[7] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 2. I 1872, Adamsoni kirjakogu.

[8] H. Kruus, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt, Tartu 1934, lk. 61 jj. Vt. käesolev kogumik, lk. 64 jj.

liikumise radikaalse tiiva teadlikult rakendatud poliitiliseks võtteks ja üheks osa-avalduseks tema venepoolsetele teguritele rajatud välisorientatsioonist.

Seotud ühelt poolt eesti talurahva klassivõitluse tingimuste ja traditsioonidega, sai see välisorientatsioon uut jõudu sellest lättest, milleks oli Peterburi 60-ndate aastate kodanlike reformide õhkkond. Selleks ajaks oli tolleaegsesse Vene pealinna kogunenud juba teatav hulk eesti haritlasi, kes olid ametis mitmesugustes riigiasutustes, tegutsesid õpetajatena ja vabakutselistena. Poliitiliselt teadlikumad ja aktiivsemad nendest, olles omavahelises suhtlemises ja käies mõnda aega regulaarselt koos, hakkasid end kutsuma «eesti rahvasõpradeks» (patriootideks).

Keskseks kujuks nende hulgas tõusis maalikunstnik Johann Köler. Köleri poliitilisel kujunemisel oli otsustava tähtsusega tema pikemaajaline viibimine Vene pealinnas, kus poliitilne elu oli Krimmi sõjale järgneval ajajärgul võrratult õhurikkam Baltimail valitsevast umbsusest. Köleri eestvõttel tekib Peterburi eesti rahvasõprade keskel rida tähtsaid progressiivseid algatusi.

Siin tõuseb kõigepealt mõte hakata välja andma uut radikaalset eestikeelset ajalehte vastukaaluks J. V. Jannseni «Eesti Postimehele». Uus ajaleht pidi olema «ilmalikkudes asjades õpetlik» ja tooma «huvitavamaid asju» ka Venemaalt.[9] Juba õige varakult algatati Peterburi eesti rahvasõprade keskel ka kodumaa eesti-orientatsioonilise ajaloo koostamise mõte.[10] Selle esimeseks teostajaks sai C. R. Jakobson oma teosega «Kolm isamaa kõnet». Peterburi eesti patrioodid toetasid aktiivselt Viljandimaa talupoegade palvekirjade-aktsioone, õhutasid ja suunasid neid ja abistasid kõikjal nende läbiviimist. Ka Eesti Aleksandrikooli mõtte ja sellega seoses kujunenud rahvaliikumise arendamisel olid Peterburi eesti patrioodid kogu aja aktiivsed osalised ja püüdsid seda suunata saksavastase võitluse teedele.

Peterburi eesti patriootide ringkonnas, eeskätt J. Köleri mõjul, toimus Vene pealinnas ka C. R. Jakobsoni rahvuslik ärkamine ja tema kujunemine kogu eesti kodanlik-rahvusliku liikumise suurimaks tegelaseks ja juhiks. Juba 60-ndail aastail oskas C. R. Jakobson selgemini ja teravamalt kui ükski teine tema kaasaegne eesti rahvusliku liikumise tegelane läbi näha ja hinnata lepitamatuid vastuolusid ühelt poolt saksa mõisnikkonna ja linnades valitseva saksa suurkodanluse ning teisest küljest eesti talurahva, eeskätt taluperemeeste, kui ka linnades alles sünniprotsessis oleva eesti väikekodanluse vahel. Jakobson suutis õigesti hinnata ka Balti erikorda kui eesõigustatud saksa mõisnikkonna ja saksa kodanluse võimsaimat ja mõjukaimat klassivõimu vahendit ja relva. Jakobson mõistis täie selgusega saksa feodaalse kultuuri, selle tähtsaima teguri — luteri usu kiriku kui eesti ühiskonna ideoloogilise kütkes-

[9] J. Köler — J. Hurdale 25. II 1864, Hurda kirjakogu.
[10] J. Köler — J. Hurdale 31. XII 1863, Hurda kirjakogu.

taja äärmist kahjulikkust. Ärganud teadlikule poliitilisele elule, oli C. R. Jakobson kuni oma surmatunnini järjekindlaim, kirglikem ja vihaseim võitleja saksa mõisnikkonna, Balti erikorra, luteri usu kiriku ning reaktsioonilise saksa ideoloogia vastu.

K. Marx kirjutas 1870. aastal balti parunite saksa kultuuri kohta: «Vanad seisuslikud vaheseinad, ortodoksaalne luteri usk ja mahla väljaimemine talupoegadest — seda nad nimetavad s a k s a k u l t u u r i k s.»[11] Samataoliselt tunnetas seda parunite «kultuuri» ka C. R. Jakobson ja sellise «saksa kultuuri» vastu ta võitleski.

C. R. Jakobsoni täisvereline võitlus klerikaal-feodaalsete jõudude vastu oli vaieldamatult progressiivne nähtus eesti ühiskondlikus elus tervelt poolteise aastakümne kestel. Seejuures tuli seda võitlust pidada üldiselt raskeis tingimustes. Kõigepealt oli eesti noorkodanlus ise veel alles sünniprotsessis arenev, nõrk, arg. saksa mõisnikkonna tugeva majandusliku ja poliitilise surve ning luteri usu kiriku reaktsioonilise poliitilis-ideoloogilise mõju all olev klass. Et Jakobson püüdis selle klassi võitlust feodaalsete jõudude vastu kogu aeg teravdada, siis põhjustas see paratamatuid konflikte, kus eesti kodanliku ühiskonna jõuetus, nii külas kui linnas, andis end võitlust tõkestava tegurina alatasa tunda. Selles võitluses oli eesti kodanlikule ühiskonnale tarvis julgustavat, tema jõutunnet tõstvat mõjukat liitlast.

Niisuguseks liitlaseks taotles C. R. Jakobson, nagu tema poliitiline ärataja Joh. Kölergi, venepoolseid tegureid. Esimeses järjekorras tulid siin arvesse riigivõimu esindajad, «kõrgel seisvad venelased», nagu see nimetus korduvalt esines eriti Köleri kirjades.

Selline nn. veneorientatsioon ei olnud põhimõtteliselt kuidagi C. R. Jakobsoni enda leiutis. Tema algatajaks eesti kodanlik-rahvuslikus liikumises polnud ka mitte J. Köler, vaid sel olid sügavad ajaloolised juured kogu eesti talurahva klassivõitluses saksa mõisnike vastu. 60-ndate aastate palvekirjade-aktsioonides lõi see orientatsioon järjekordselt lõkkele.

Eesti radikaalne haritlaskond võttis selle orientatsiooni ka omapoolsete poliitiliste kontseptsioonide, eriti oma poliitilise taktika üheks kandvaks nurgakiviks.[12] Juba 60-ndail aastail mõtles C. R. Jakobson põhjalikumalt ja teravamalt kui ükski teine eesti kodanlik-rahvusliku liikumise tegelane oma idaorientatsiooni küsimused läbi ja tegi selle orientatsiooni suurima teadlikkusega oma poliitilise võitluse üheks kandealuseks.

C. R. JAKOBSONI IDAORIENTATSIOONIST

Esmakordselt esitas C. R. Jakobson oma välispoliitilise orientatsiooni avalikkusele 1868. a. sügisel oma esimeses «isamaa kõnes». Selles püüdis autor anda põhiliselt uue kontseptsiooni Eesti ajaloo kohta ja pani punkti i-le peale, mis ei jätnud vähimatki

[11] К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, XXVI kd., lk. 42.
[12] Vt. käesolev kogumik, lk. 79 jj.

kahtlust, et ta ka selle teosega tahab kõige otsustavamalt kaasa aidata eesti ühiskonnas saksa kultuuri ees kummardumise kummutamiseks ja et ta hindab kõrgelt venepoolsete tegurite osa eesti rahva minevikus ja olevikus.

Juba oma kõne alguses jutustab Jakobson ühest eesti vallavanemast, kes talle kord sõnanud, millise austusega ta vaadanud iga Saksamaal-käinu peale, pidades säärast isikut niisama lugupidamisväärseks «kui ingel Gaabrieli, kui ta otsekohe taevast maha tuli Maarja juurde».[13] Ja autor rõhutab sel puhul: «Ma tänaksin oma Jumalt, kui minu tänane kõne Teie juures seda jõuaks korda saata, et mõnigi seesugune lapseealine mõte Teist saaks maha jäetud.»

Arendades oma uut Eesti ajaloo kontseptsiooni, kuulutas Jakobson, et saksa rüütlite võiduga Baltikumis oli eesti rahva ajaloos alanud uus ajajärk — pimeduseaeg. Et see uus ajajärk ka tõesti oli pimeduseaeg, kus võõras parasiitlik vägivallavõim tallas orjusse heidetud rahvast, võttes temalt kõigil aladel arenemisvõimalused, — seda püüdis Jakobson kõige tema kasutuses oleva ajaloolise tõestusmaterjaliga igakülgselt selgeks teha. Teiselt poolt avaldas Jakobson kõige selgesõnalisemalt ka oma suhtumise venepoolsetesse teguritesse eesti rahva ajaloolise saatuse kujunemises. See väljendus eriti ilmekalt autori poolt antud Eesti ajaloo periodiseeringu kolmandas ajajärgus — koiduajas, mille alusena kujutati Eesti alal Vene riigivõimu poolt teostatud reforme. Koiduaeg tähendas Jakobsoni kontseptsioonis uue, juba saabunud ajajärgu algust.

Jakobsoni «Kolm isamaa kõnet» tekitas määratu pahameeletormi kõigis balti reaktsioonilistes ringkondades. Ta sai terava arvustuse osaliseks ka J. Hurda poolt,[14] kes leidis, et selles olevat talitatud liiga «poliitika reeglite järele» ja seejuures eksitud ajaloolise tõe vastu. Polnud kahtlust, et «tähtsais tükkides» eksimise all mõistis Hurt esijoones Jakobsoni teravat saksavaenulikkust ja tema arvustavat hinnangut ristiusu kiriku osa kohta eestlaste maal.

Sama aja paiku, mil C. R. Jakobson esimeses «isamaa kõnes» esitas avalikkusele oma idaorientatsioonile rajatud Eesti ajaloo kontseptsiooni, s. o. 60-ndate aastate lõpul, oli eesti noorkodanliku ühiskonna tegelaste keskel küsimus, missugustele teguritele, kas venepoolsetele või sakslusele, peab toetuma «Eesti poliitika», eriti elav ja terav. Selle küsimusega tegeles samal ajal kõige lähemalt ka C. R. Jakobson. Tema paljudest tolleaegsetest kirjadest, milledes ta seda probleemi puudutab, ei jää vähimatki kahtlust, et ta ikka ja jälle ning alati kõhklemata andis siin vastuse samas vaimus, millisena ta oma seisukoha avaldas esimeses «isamaa kõnes».

Juba enne selle kõne esmakordset ettekandmist ja tõenäoliselt enne selle koostamistki oli Jakobson kõige kindlamalt veendunud, et toetumine venepoolsetele teguritele on määratu tähtsusega võit-

[13] C. R. Jakobson, Kolm isamaa kõnet (St. Peterburis 1870), lk. 5. Esimene kõne peetud oktoobris 1868 Tartus «Vanemuises».

[14] J. Hurt — C. R. Jakobsonile 23. XII 1871, Jakobsoni kirjakogu.

luses balti reaktsiooniliste jõudude vastu. Veetes 1868. aastal järjekordset suvevaheaega kodumaal, võis Jakobson siin märgata suurt ühiskondlik-poliitilise aktiivsuse tõusu, eriti Viljandimaa tegelaskonnas. Tal tekkis sel puhul kõrvuti kevademeeleoludega assotsiatsioone ka reaktsiooniliste «madude hunikuist», mille puhul ta kirjutas:[15] «Lasksin ise kord püssi ühe seesuguse huniku sisse lahti, nõnda, et kihin ja kähin, mis nüüd tõusis, mind pea paku oleks aeanud, kui mul mitte vene nõiarohtu ühes ei oleks olnud. Vanast olid Soome targad meie maal kuulsad, aga neist käivad nüüd Vene nõiad üle.»

Seda «vene nõiarohtu» püüdiski Jakobson oma võitluses õige ohtrasti kasutada. Selle abil katsus ta julgustada kodumaisi tegelasi. Selleks oli ka abiotsimine riiklikelt asutustelt balti-saksa võimude eriti karjuvate vägivalla-aktide vastu. «Vene nõiarohuna» kasutas Jakobson sagedasti nii Moskva kui ka Peterburi venekeelseid ajalehti, kuhu ta suunas mitmesugust informatsiooni Baltimail valitsevate olude paljastamiseks.

Selline «vene nõiarohu» kasutamine ajas balti rüütelkonnad ja kohaliku luteri usu kiriku tegelased marru. See oli äärmiselt vastumeelt ka eesti alalhoidlikele tegelastele. Need jäid endiselt püsima Balti erikorra alustele ja pahandasid südamest, et Jakobson olevat täielikult üle läinud «Eestimaa kubermangude vaenlaste leeri», nagu teatas Tartu tegelaste meeleoludest L. Koidula.[16] Sama pahameelt avaldas ka J. Hurt, kui ta tegi Jakobsonile etteheiteid, et see ikka Peterburist abi otsivat ja mitte «oma õnne Liivimaal ei katsu».[17]

C. R. Jakobson jäi aga oma idaorientatsioonis kõigutamatuks. Kasutades jätkuvalt «vene nõiarohtu» kui vahendit võitluses balti-saksa erikorra vastu, oli Jakobson jõudnud kindlaimale veendumusele, et eesti rahva poliitiline ja kultuuriline orientatsioon peab olema suunatud Vene poole. Kui Jakobson 1868. aastal oli esitanud esimese palvekirja oma ajalehe väljaandmise loa saamiseks, oli tal kindel kavatsus kuulutada seda idaorientatsiooni oma häälekandjas kõige järjekindlamalt. Tal oli valmis vastav laiakaareline formuleeringki oma ajalehe esimese numbri juhtkirja jaoks. See kõlas järgmiselt: «Ida poolt tõuseb päikene üles ja on seiemaani ika üles tõusnud, kas see siis ime on, et ka Eestlaste silmad lootes rohkem ida, kui lääne poole vaatavad. Läänepoolne taevas rõõmustab teda üksi siis, kui talle sealt servpilvete viimased ärakustuvad verepaistused rahu kuulutavad. Ida ehk hommiku toob elu, lääne ehk õhtu — surma.»[18] See kõlas kui pühalik-pidulik deklaratsioon, väljendatud küll allegoorilises vormis, ja oli C. R. Jakobsoni juhtlauseks nii tol ajal kui ka hiljem.

---

[15] C. R. Jakobson — J. Kölerile 12. VIII 1868, Köleri kirjakogu.
[16] L. Koidula — C. R. Jakobsonile 7. IV 1869, Jakobsoni kirjakogu.
[17] Vrd. C. R. Jakobson — J. Adamsonile 2. I 1872, Adamsoni kirjakogu.
[18] C. R. Jakobson — T. Pekk'ile 2. I 1869, Pekk'i kirjakogu.

Õlgu siinkohal tähtsa asjaoluna vahele märgitud, et oma välisorientatsiooni valikul ei arvanud C. R. Jakobson «surmatoova» lääne hulka mitte üksnes «saksa kultuuri» (tarvitades seda mõistet eespooltoodud K. Marxi tsitaadi mõttes), mille vastu ta võitles kõige otsesemalt ja kõige kirglikumalt, vaid ka kaugemaid «läänekultuuri» reaktsioonilisi nähtusi. See väljendub eriti ilmekalt ühes tema kirjas M. Veskele 1868.[19] Avaldades oma suurt rõõmu, et Leipzigis õppiv M. Veske on loobunud kavatsusest saada misjonäriks «paganate maal», kirjutab Jakobson: «Eestirahval on rohkem töötegijaid tarvis, kui Indu rahval, kuhu Leipzigi jesuitid omad kasvandikud saadavad. Seal teenib rahvas Braamat, Vishnut ja Shiivat, meil Isa, Poega ja Pühavaimu; seal imevad Inglased maa pärisperemeeste verd, meil Saksad: muud kui see vahe on mõlemate vahel, et seal ennast Inglased ristiusu toomisega vabandada ei või, meie «mustakuue kördikokkad» ja nende seltsilised rüütlid meile aga iga päev, meie varaga oma mago nuumades, ettepanevad, et naad meile meie kaduva vara vasta risti usku ja taeva õnnistust toonud. See mees üksi on õige missionär, kes ühes aitab, et Eestlased Sakste ja Indud Inglaste küünte vahelt nii pea kui võimalik peaseksid.»

Meie ei kavatse ega saagi käesoleva ettekande raamides üksikasjaliselt jälgida, kuidas C. R. Jakobson tegelikult arendas ja rakendas oma 60-ndail aastail kindlakskujunenud idaorientatsiooni oma poliitilise võitluse mitmesugustel etappidel. Seejuures tuleb siinkohal puudutada kaht tähtsat poliitilist nähtust 60-ndaist aastaist ja 70-ndate algult, mis ei jäänud mõjuta Jakobsoni välisorientatsiooni kujunemises. Esimene neist oli 60-ndail aastail alanud Balti erikorra ründamine mitmete Vene poliitiliste ringkondade, nende hulgas eriti slavofiilselt meelestatud tegelaste poolt. Teise nähtusena ei jäänud mõjuta Preisi 60-ndate aastate poliitiline ja sõjaline edu, mille tulemuseks oli bismarkliku Saksa keisririigi loomine, mis suurendas ohustustunnet ka eesti rahvusliku liikumise radikaalse tiiva tegelaste keskel.

C. R. Jakobsoni ja teiste kodanlik-rahvusliku liikumise radikaalse suuna tegelaste idaorientatsiooni põhiliseks poliitiliseks pidepunktiks jäi Vene tsaarivõim. Selle võimu seost aadliga, tema heasoovlikkust balti-saksa rüütelkondade suhtes küll aimati, osaliselt tuntigi üsna konkreetsetes avaldustes. Kuid samal ajal usuti, et see võim on «üle klasside», ja peeti teda «erapooletult» heasoovlikuks ka eesti ühiskonna huvide suhtes. Sellele kontseptsioonile arvasid eesti kodanlikud radikaalid leidvat toetust ka Venemaa 60-ndate aastate kodanlikest reformidest. Seejuures arvestati ka seda, et osa kojaringkondi oli balti-saksluse vastu vaenulik. Selle poolest sai laiemalt tuntuks suurvürst Konstantin, keisri noorem vend. Tema kohta oli teada, et ta detsembris 1865 ühel Balti kohtureformi arutava komisjoni istungil andis loosungi, «et saksa element

[19] C. R. Jakobson — M. Veskele 1868 (daatumita), Veske kirjakogu.

tuleb lämmatada rahvusliku eesti ja läti elemendi kaudu».[20] Suurvürst Konstantini populaarsus ulatus ka kaugele eesti talupoegade keskele, kes 60-ndate aastate teisel poolel pöördusid oma palvekirjadega korduvalt just tema poole.[21] Suure usaldusega suhtusid eesti radikaal-kodanlikud tegelased ja talupojad ka riigimaade ministrisse Zeljonõisse, kes oli varjamatult vaenulik balti rüütelkondadele ja võttis nii mõnigi kord eesti talupojad oma kaitse alla. Eesti tegelasteni ja talupoegadeni ulatus ka teateid, et riiginõukogus on tugev saksavaenulik vool, kellelt oli loota toetust baltisaksa mõisnike vastu.

Eriti mõjukaks teguriks C. R. Jakobsoni ja tema kaaslaste võitluses balti-saksluse, mõisnike ja luteri usu kirikhärrade vastu oli suure osa vene ajakirjanduse teravalt vaenulik hoiak Balti erikorra suhtes. Ründajate esiridades sammusid siin 60-ndail aastail M. Katkovi «Moskovskije Vedomosti», J. Aksakovi «Den», «Golos» jt. Neis ajalehtedes nägid Köler ja Jakobson oma liitlasi võitluses ühise vaenlase — Balti erikorra tegurite vastu. Nad kasutasid korduvalt ja tagajärjekalt neid ajalehti omapoolsete kirjutiste avaldamiseks.

Avalik vaidlus Balti erikorra ümber kandus kohalike kitsendavate tsensuuriolude tõttu välismaale, tõustes keemispunkti, kui J. Samarin 1868. aastal avaldas Prahas kaks esimest vihku oma teosest «Okrainõ Rossii», millele järgmisel aastal järgnes Tartu saksa ajalooprofessori C. Schirreni vastus «Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin». Samarin ründas Balti erikorda kogu rindel, süüdistades baltisakslust separatismis, kes oma keskajast pärinevate eriõiguste taga ajab Vene riigile vaenulikku poliitikat. Ühtlasi esines Samarin Baltimaade venestamise poliitika agara õhutajana. Schirren omalt poolt avaldas äärmiselt teravas ja kirglikus toonis tüüpiliselt baltisaksalikke seisukohti, püüdes ajalooliste, juriidiliste ja poliitiliste argumentidega põhjendada Baltimaade, tõeliselt aga siin võimul oleva saksa elemendi eriõigusi, mida polevat lubatud muuta.

Samarini ja Schirreni vahel vallandunud poleemika tekitas määratu lainetuse nii saksa- kui ka venekeelses trükisõnas ja tegi Balti probleemi erakordselt aktuaalseks, leides sakslaste hoolitsusel suurt vastukaja ka välismaal. Selles poleemikas selgusid ühtlasi Baltimaade venestamise plaanid, mida propageerisid eriti Moskva slavofiilsed ringkonnad. Iseäranis avameelselt kõneles neist Moskva ülikooli endine ajalooprofessor M. Pogodin, kes segas end ka Samarini-Schirreni poleemikasse. Pogodin kuulutas eestlaste ja lätlaste venestamise vene-õigeusu kiriku ja venekeelse kooli kaudu kõige pakilisemaks poliitiliseks päevaülesandeks, soovitades sellega rutata ja seda kõige kiiremini rakendada.[22]

---

[20] Vrd. A. Tobien, Die Livländische Ritterschaft I (1925), lk. 493.

[21] Vrd. H. Kruus, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt, lk. 60. Vt. käesolev kogumik, lk. 62 jj.

[22] Остзейский вопрос. Письмо М. Л. Погодина к профессору Ширрену (Москва 1869). Vrd. eriti lk. 107—113.

Kui eesti kodanlikud radikaalid seni olid Moskva slavofiilides näinud liitlasi ühises võitluses balti-saksa erikorra vastu, siis Pogodini arendatud vene sõjatsev natsionalism pidi paratamatult mõjuma tagasilöögina vahekordades. Jakobson omalt poolt ei sattunud sel puhul ometi mitte paanikasse. Ta oli veendunud, et küsimuse otsustajaks pole siiski äärmuslik «Moskva partei», vaid riigivalitsus ja «teised venelased», kelle heasoovlikkusesse eesti ja läti rahvuslike püüete vastu püsis tema usk kõigutamatuna. Selles mõttes püüdis Jakobson ikka ja jälle veenda kodumaa tegelasi. Toome sel puhul paar tähelepanuväärset avaldust Jakobsoni kirjadest L. Koidulale.

«Teie seisate seal Tartus,» kirjutab Jakobson 1869. a. lõpul,[23] «liialt Sakste paelade al. Meie peame ommeti vahet tegema selle vahel, mis Venelased Sakstega, ja mis naad Eestlastega teevad... Teie ehk ütlete: «Ja, Moskva zeitung tahab ommeti kõik Venelasteks teha! Mina aga vastan: Mosva zeitung ei ole riigi valitsus ja suurem jagu vene zeitungisi käivad oopis tõist teed. Aga ka seda head, mis Moskva zeitung Eesti rahvale on teinud ja toonud, ei ole mite ülesrääkida.»

Paar kuud hiljem tuleb Jakobson oma kirjas otseselt M. Pogodini brošüüri juurde, mis oli kirjutatud Schirreni vastu tema «Livländische Antwort'i» puhul. Ta kirjutab:[24] «Muidugi on see kiri nõndasama üks «Extrem», nagu Schirreni kiri tõiselt poolt, sest Pogodin on üks neist kõige tulisema Moskva Venelastest. Kui meil aga ka vaheteed ei oleks, siiski ei võiksime mite silmapilgukest kaksipidi see üle mõttelda, kelle poole auusam on hoida, kas Schirreni ehk Pogodini partei poole. Lugege ise! Ühtlasi võin Teile aga ka üttelda, et meil sugugi tarvis ei ole, nende «Extremide» seas käia, ei ühele ega tõisele poole... Riigivalitsus ja Moskva partei on kaks ise asja. Riigivalitsus ja meie armuline Keisri herra on aga enam meie keskvahe tee poolt.»

Kuigi Jakobson püüdis ka hiljem baltisakslaste ja vene natsionalistide vahel vallandunud konflikti puhul säilitada külma verd ja lohutas end eesti kodanlik-rahvuslikule liikumisele vastuvõetavama ametliku poliitikaga, tegi ta siiski Samarini-Schirreni poleemikaga seoses ühe olulise järelduse oma poliitilises taktikas. Siitpeale muutus ta kõigepealt märksa ettevaatlikumaks vene natsionalistliku ajakirjanduse kasutamisel.[25]

[23] C. R. Jakobson — L. Koidulale 1. XII 1869, Koidula kirjakogu.

[24] C. R. Jakobson — L. Koidulale 22. II 1870, Koidula kirjakogu.

[25] Nii näiteks pidas ta kinni tema kaudu vene ajalehtedes avaldamiseks saadetud kirjutise Paistu kihelkonna tütarlastekooli kohta, mille puhul kaevati, et selles koolis peaaegu kogu õpetamine toimub saksa keeles. Varem oleks Jakobson sellele kirjale vene ajakirjanduses tingimata käigu andnud. Nüüd aga arvas ta paremaks kirjas käsitletud fakti vene ajakirjandusest tagasi hoida, kartes, et Moskva natsionalistid kasutavad seda omalt poolt propageeritava venestamispoliitika põhjendamiseks. «Kui aga seesugust asja,» kirjutas ta sel puhul kirjas Koidulale 29. III 1870, «Venelased teada saavad, mis naad siis saavad tegema? Võivad Sakslased sel mõõdul germanisiirida, siis on meil veel enam õigust russifisiirida! Neil oleks ka selge õigus.»

Moskva sõjatsevaist natsionalistidest ettevaatlikult eemale tõmbudes, seejuures sidemeid nende ajalehtedega siiski läbi lõikamata, jälgis Jakobson kogu aja tähelepanelikult ka Vene poliitilise elu progressiivsemaid tegureid, millele ta oleks võinud toetuda oma võitluses. Neid tegureid leidis ta üsna vähe, ja väikerahva kodanliku klassi tegelasena, kes taotles eriti just legaalse poliitilise töö eeldusi, polnud Jakobson suutelinegi rohkem leidma. Kuid seegi, mis Jakobson siin leidis, ja kuidas ta sel puhul reageeris, on seda tähelepanuväärivam.

1869. aastal ilmus Peterburis tuntud vene publitsisti-narodniku N. Flerovski (pseudonüüm, tõeline nimi: V. Bervi) sulest teos «Положение рабочего класса в России». See oli sama teos, mille kohta varsti pärast selle ilmumist ka K. Marx andis tunnustava hinnangu, nimetades teda Vene olude suhtes «tõeliseks avastuseks Euroopale».[26] See teos sai õige pea tuttavaks ka Peterburi eesti patriootide keskel. Ja C. R. Jakobson ruttas sellest teatama nii L. Koidulale Tartus kui oma Holstre sõbrale koolmeister J. Adamsonile.[27] Viimase huvi oli kohe niivõrd suur, et ta püüdis seda teost saada lugemiseks ja soovitas sellest tuua tõlkes väljavõtteid ka «Eesti Postimehes».[28]

Flerovski teos avaldas Jakobsonile sügavat muljet, kuid mitte selles üldise vabadusvõitluse aspektis, milles hindas seda teost K. Marx, vaid märksa kitsamalt vaatekohalt, ainult niipalju, kuipalju selles avaldatud seisukohtadest võis teha soodsaid järeldusi eesti rahvuslikule liikumisele.

Flerovski mainitud teos andis üsna rikkalike materjalide ja autori isiklike tähelepanekute põhjal talupoegade ja tööliste olukorra õige üksikasjalise, publitsistlikus laadis koostatud kirjelduse, mis haaras Venemaa põhilisi territoriaalseid osi. Selle kirjelduse vahele oli lükitud lehekülgi ka autori seisukohavõtust Vene rahvuspoliitika suhtes ja arutlusi üksikute «muurahvaste» osatähtsuse kohta riigis.[29] Autor astus kõige kategoorilisemalt igasuguse vägivaldse ja kunstliku venestamispoliitika vastu ja pühendas sel puhul tähelepanu just soomesugu rahvastele (mordvalastele, tšeremissidele, tšuvaššidele, eestlastele) Vene riigis. Rahvuspoliitikas oli autori põhilähtekohaks tees: Vene riigi tugevuse aluseks rahvuspoliitiliselt on kõigi «muurahvaste» tihe liit vene rahvaga ja selle liidu realiseerimise kõige kindlamaks vahendiks on «muurah-

[26] Переписка К. Маркса и Ф. Энгельса с русскими политическими деятелями, 1947, lk. 28 jj. K. Marx — Vene sektsiooni komitee liikmetele 24. III 1870.

[27] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 7. III 1870, Adamsoni kirjakogu. C. R. Jakobson — L. Koidulale 22. II 1870, Koidula kirjakogu.

[28] J. Adamson — C. R. Jakobsonile 18. III 1870, Jakobsoni kirjakogu. Adamson kirjutab: «Kas Teie ei võiks mõned tähtjad tükid Flerovski raamatust ja Peterburgi Zeitungist ümber panna ja «Eesti Postimehele» saata, et rahvas ka sest teada saaks ja oma silmad sinna poole mõistaks pöörda, kust nende õnn võib tulla?»

[29] Н. Флеровский, Положение рабочего класса в России. Наблюдения и исследования, С. Петербург 1869, eriti lk. 139—153.

vaste» endi rahvusliku kultuuri taseme tõstmine ja nende rahvuslike õiguste avardamine.

Baltikumi eestlaste (ka lätlaste) suhtes arvas autor, et need väikerahvad püüavad oma kõige põhilisemate poliitiliste huvide mõjul olla liidus vene rahvaga. Soomesugu rahvaste osatähtsust mõnevõrra liialdadeski kirjutas Flerovski: «Venemaa on slaavisoome riik: liit Venemaaga on ainus liit, mis võib soome soole lisandada tähtsust ja anda temale võimaluse omandada maailmakuulsust oma edusaavutustega hariduse alal» (lk. 149). «Venelaste siiras ja tihe liit soome sooga on võimalik ja oleks meile väga kasulik,» arendas Flerovski edasi. Ainult sel teel oleksid autori arvates ka Balti kohalikud rahvad Vene riikluse tõelisteks kandjateks ja kaitsjateks oma kodus. Et olukord nii saaks areneda, selleks pidas autor tarvilikuks hoiduda igasugusest vägivaldsest venestamispoliitikast, mis oleks tingimata määratud nurjumisele, ja anda kohalikele rahvastele kõige avaramad õigused oma emakeele alal, soodustades kõigiti nende rahvusliku kultuuri arendamist ning püüda sel teel võita Vene poole nende rahvaste intelligentsi.

Just neist Flerovski mõtetest oli Jakobson kõige rohkem haaratud ja lausa vaimustatud. Ja et samalaadilisi seisukohti oli kuulda ka mitmes vene vabameelsemas ajalehes, siis kirjutas Jakobson sel puhul otse hõiskavalt:[30] «Eks see meid ei või rõõmustada? Ma tunnen ika enam ja enam ära, et Venelastega sõbruses käies meie üksi neid eesmärkisi kätte võime saada, keda meie rahva paremad mehed taga nõuavad. Vaatame sellevastu Sakste kirjadesse, mis sealt leiame? Eesti rahva õigustest seal keegi ühtegi ei räägi, vaid üksi sakste õigustest. Eesti ja läti rahvast nimetab näiteks Schirren shaakalideks, ja ütleb otsekohe välja, et neil ühtegi õigusi ei või olla. Bocki[31] kõige suurem arm meie vasta on see, et uksed lubab lahti hoida, kellest läbi käies Eestlased Sakslasteks võivad saada. Nõnda kõik.»

C. R. Jakobsoni ja kogu tema kaaslaskonna, nii Peterburi eesti patriootide kui ka nendega koos sammuvate Viljandimaa tegelaste idaorientatsioon sai üha uusi impulsse Preisi sõjalisest ja poliitilisest edust ning Saksa keisririigi sünnist. Sellega seoses hakkas sakslaste keskel kostma hääli, mis propageerisid Baltikumi annekteerimist Preisi (resp. Saksamaa) poolt. Jakobson nägi sel puhul oma ajalehe, mille väljaandmiseks ta juba 60-ndate aastate lõpul luba nõutas, ühe ülesandena kaasa aidata selles, et «nende Saksamaa lootuste surmatunnikene ligemale rühiks».[32] Peterburi eesti patriootide lähikonda kuuluv eesti maalikunstnik K. Maibach kirjutas tõusnud Saksa ohust otseselt Saksamaalt oma sõpradele Vene pealinnas. Teatades, et ta on oma välisreisil sageli vestelnud «meie kallist isamaast ja meie vaeste eesti vendadest», kirjutab ta kahet-

[30] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 7. III 1870, Adamsoni kirjakogu.
[31] Voldemar v. Bock (1816—1903), baltisaksluse mõjukamaid ideolooge.
[32] C. R. Jakobson — J. Adamsonile (daatumita, enne veebr. 1869), Adamsoni kirjakogu.

susega:[33] «Kurb lugu on see, et keski meie Eestirahva viletsuse ja häda-elu ei tea ega mõista. — Kõik arvavad, et meie Isamaal aga Sakslased elavad, kes nüüd koledal viisil Venelastest piinatud saavad — nii hästi usu kui keele pärast. Seda vale juttu kirjutavad need, kes jo pool teed Saksamaale on, ja võib tihti kuulda, kuidas mõned jo täna räägivad. Saksamaa väel on üks suur õn olnud, aga õn teeb sagedaste uhkeks, ja jo räägitakse, et Saksamaa raja mite üksi Strassburg ja Metz, vaid ka Baltika meri ja tema saksa provinzid, see on: meie Eesti- ja Lätti-rahva Isamaa, mis saksa rüütlid 600 aasta eest meilt röövisivad. — Mina arvan, et ühel pääval meie armsal Isamaal jälle üks kole veretanz saab mängima. Jumal hoidku, et see mite ei saaks olema.»

Samalaadiline kartus Saksamaa sõjalise edu puhul tekitas ärevust nii Peterburi eesti patriootides kui ka Viljandimaa talupoegades ja haritlastes, kus Maibachi kiri sai teatavaks. J. Adamson kirjutas sel puhul,[34] et «need sõnad kül nagu nuga mo südamesse lõikavad — see kartus on juba ammugi minu ja mõne muu eestlase südame peal seisnud, ja just selle kartuse pärast ei taha eestlane Sakslastele nende võitude pärast õnne soovida. Hoidku Jumal meie kallis isa maad niisuguse õnnetuse eest! ei ole meil kuskilgi kindlamad ega paremad varju paika, kui Vene Kotka tiiva all». Ja edasi järgneb samas kirjas tähelepanuväärne avaldus tolleaegse lihtsa külakoolmeistri sulest: «See oleks õige, kui Riigi valitsus Eestlased koguni Sakslastest lahti peastaks ja neid täieste oma jalal vaimu harimisele aitaks, et naad tubliks Veneriigi liikmeks võiksid saada, see oleks siis riigile üks kindlam kants, siin pool küljes, tema vaenlaste vastu, aga nii kaua, kui naad ühel ehk teisel viisil Sakslaste võimuse al seisavad, on karta, et neist nemad viimaks eksi teele saavad veetud.» Ligikaudu samu mõtteid oli Adamson avaldanud varemgi.[35] Uudne oli nüüd siiski see, et ta põhjendas abi vajadust venelastelt eestlaste vabastamiseks sakslaste võimu alt Vene riigi poliitilis-sõjaliste kaitsehuvidega. Pole raske märgata, et selles argumendis kajastub Flerovski mõttekäik vene rahva ja soome sugu rahvaste vahekorra suhtes, millest eespool on juba juttu olnud.

Seega on siin esitatud täiesti küllaldaselt faktilist materjali, millest nähtub, et eesti rahvusliku ärkamisliikumise radikaalne suund, eriti Peterburi eesti patriootide eestvõttel, oli algusest peale kogu oma poliitikas orienteeritud venepoolsetele teguritele. 60-ndate aastate lõpuks oli see idaorientatsioon juba mitmekülgselt proovitud

[33] Tsiteeritud C. R. Jakobsoni kirjas J. Adamsonile 15. XI 1870, Adamsoni kirjakogu.

[34] J. Adamson — C. R. Jakobsonile 28. XII 1870, Jakobsoni kirjakogu.

[35] J. Adamson — C. R. Jakobsonile 11. V 1868: «Sakslaste voli alt lahti peastetud ja tubliks Veneriigi liikmeks saada, on Eestlased juba ammugi soovinud, seda tunneb iga eestlane, et niikaua kui Vene kotkas oma tiivad meie üle hoiab, võime rahulikult ja rõõmsaste elada, aga hoidku meid Jumal sakslaste valitsuse eest ja meie maad Saksamaaks saamast, seda õnnetust üksigi terve meelega eestlane oma isa maale ei soovi.»

ja kaalutud poliitiline kontseptsioon, mis C. R. Jakobsonil jäi püsima kuni tema surmani. Kui see rea aastate kestel ei pääsenud laiema avalikkuse ette, oli see tingitud asjaolust, et Jakobsonil kuni 1878. aastani puudus oma ajakirjanduslik häälekandja. Nagu hiljem «Sakala» päevil, nii ka kogu vahepealsel ajajärgul jäi ta kaljukindlalt veendunult seisukohale, et eesti rahvas suudab saksa mõisnikest jagu saada ja jalule tõusta ainuüksi koostöös venelastega. Eesti kodanluse alalhoidlikud ringkonnad püüdsid seda koostööd kujutada eesti rahvuslike huvide reetmisena. Jakobson lükkas sellised süüdistused täie siirusega tagasi. Juba Vändras vallakirjutajaks olles kirjutas ta selliste süüdistute puhul täie ägedusega: «Aga seal on nüüd Tartlaste lora, kes meid selle eest laimavad ja vihkavad, et ika Vene zeitungite teel abi otsime! Hurt ja tema partei loodavad mõisnikutega üksi toime saavad ja arvavad neid maa äraandjateks, kes Venelastega ühte nõusse löövad.» [36]

Kuivõrd aktiivselt püsis Jakobsonis huvi vene-eesti sidemete vastu ka Vändra metsade taga, näitab ilmekalt järgminegi seik.[37] Kui Lilli Suburg 1873. aastal kavastas oma jutustust, mis pidi kujutama saksikluse õhkkonda sattunud, kuid enda ümberrahvustumise vastu võitleva eesti haritud tütarlapse siseheitlusi, oli C. R. Jakobson kohe nõu andmas, et autor esitaks selles ka Peterburi progressiivse osa eesti rahvuslikus ärkamisliikumises. Ta soovitas nimelt, et saksastatud tütarlapse partnerina esineks jutustuses ka eesti noormees, kes õpib Peterburis ja seal vahepeal üliõpilaseks saab, «kus tema Eesti vaimul priius on kosuda», ja kelle mõjul siis tütarlapses toimubki lõplik ärkamine uuele rahvuslikule elule. See L. Suburgi jutustus oli tema hiljem kuulsaks saanud «Liina». Autor toimiski Jakobsoni nõuande kohaselt, tuues Peterburi eesti rahvuslikku meelsust äratava tegurina oma jutustusse sellega, et saadab Vene pealinna oma jutu peakangelase partneri Sepa Jansu, kellest seal koolis käies kasvab haritud eestlane, kes hiljem saab oma kodukohas edumeelseks rahvategelaseks.

1878. aastal sai C. R. Jakobson lõpuks võimaluse asuda välja andma oma ajalehte «Sakala». Tema tegevuses algas uus elav, värvikas, töö- ja võitlusrohke ajajärk. Maa majanduslikus elus olid vahepeal kapitalismi mõjul toimunud olulised muutused, mis arenesid jõudsalt edasi. Kuid Balti erikord jäi oma põhialustes endiselt püsima. Ainult 1877. a. uue linnaseaduse kehtestamine lõi siia väheolulise prao. Eesti antifeodaalse rinde poolt feodaalkorra jäänuste vastu peetava võitluse ülesanded püsisid Jakobsoni arendatud poliitikas endistena, nagu nad olid kujunenud juba 60-ndail aastail. Sellega seoses jäi muutumatuks ka Jakobsoni suhtumine venepoolsetesse teguritesse, mida ta hindas endiselt mõjukaiks ja tähtsaiks. See ajajärk Jakobsoni tegevuses on meie ajalookirjanduses märksa rohkem tuntud kui see, mida on käsitletud käesoleva ettekande teemas märgitud küsimuse seisukohalt.

[36] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 18. VIII 1872, Adamsoni kirjakogu.
[37] C. R. Jakobson — L. Suburgile 4. VII 1873, Suburgi kirjakogu.

Nagu esitatust nähtub, on küllaldaselt üsna ilmekat ainestikku, mis võimaldab saada pildi eesti kodanlike demokraatide taotlustest Venele lähenemisel, kogu poliitika rajamisel venepoolsetele teguritele. Eriti tähtsate dokumentidena tulevad sel puhul arvesse ka ärkamisaegsed kollektiivmärgukirjad, mis tolleaegseis oludes kujunesid kodanlik-rahvusliku liikumise tähtsamate sotsiaal-poliitiliste ja majanduslike nõudmiste programmilisteks kokkuvõteteks radikaalse suuna tegelaste sõnastuses. Selliseid põhilisi märgukirju on meil tollest ajast kolm.

Esimene nendest oli 1864. a. novembris eesti talupoegade saatkonna poolt keiser Aleksander II-le esitatud märgukiri. Selles oli esmakordselt kokku võetud ja kirja pandud eesti kodanlik-rahvusliku liikumise radikaalse suuna sotsiaalpoliitiline programm.[38] Ja sellena jäi see kandvaks poliitiliseks põhidokumendiks selle liikumise progressiivsemale tiivale kogu järgnevaks ajaks. Sellele märgukirjale toetus kõigis olulisemais punktides ka C. R. Jakobsoni osavõtul koostatud ja tema juhtimisel 1881. aastal eesti seltside nimel keiser Aleksander III-le esitatud märgukiri.[39] Selle märgukirja põhinõuetele oli omakorda rajatud 1882. aastal, juba pärast Jakobsoni surma, Tartu- ja Võrumaa eesti seltside poolt senaator Manasseinile esitatud märgukiri.[40] Kõigis neis kolmes tähtsas poliitilises dokumendis esitatud nõudmised vastasid kõige laiemate talurahva hulkade huvidele ja seisukohtadele, samuti ka radikaalsemalt meelestatud eesti haritlaskonna vaadetele. Samade eesti ühiskonna osade seisukohti kajastas kõigis neis märgukirjades ka nii ilmekalt ja järjekindlalt väljendatud idaorientatsioon. Selle kandel taotleti Baltikumi ja muu Venemaa vahel kohaliku feodaalse erikorra näol püsiva barjääri lammutamist ja tingimuste loomist eesti rahva lähenemiseks Venemaale, vene kultuurile ja vene rahvale.

Esimene nõudmine selles suunas oli 1864. a. märgukirjas avaldatud soov, et tol ajal Venes arutamisel olnud kohtureformi suhtes võiksid ka eesti talupojad avaldada oma esindajate kaudu oma seisukohta ja et selle reformiga ka siinsele talurahvale «nisamma suggused õigused saaksid antud kui venne tallopoegadele». Uus kohtumäärustik, mille keiser Aleksander II kinnitas varsti pärast eesti talupoegade poolt palvekirja esitamist novembris 1864, tähistas Venemaal kohtumõistmise alal olulist sammu edasi, olles 60-ndate aastate kodanlike reformide hulgas kõige progressiivsem. Baltimaadel jäi see kohtureform kehtestamata ja kohtukorraldus püsis siin veel veerandsada aastat kohaliku feodaalse erikorra alus-

[38] H. Kruus, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt, lk. 61 jj. Vt. käesolev kogumik, lk. 64 jj.
[39] Ära trükitud A. Kruusberg, Eesti ajaloo arkiiv II (1922), lk. 42 jj.
[40] Ära trükitud H. Kruus, Eesti ajaloo lugemik III (1929), lk. 286 jj.

tel, olles kogu selle aja kestel kohaliku saksa aadli üheks kõige efektiivsemaks klassivõimu teostamise vahendiks.

Sama kohtureformi kohta esines nõudmine ka 1881. a. märgukirjas, milles paluti, et sisse seada kavatsetavad rahukohtunikud määrataks kohtuministri poolt. Selle nõudmisega seltsis märgukirjas soov, et Baltimaade politsei korraldataks ümber riigi üldseaduste kohaselt, mis tähendas kõigepealt seda, et politseiametnike määramine võetaks kohalikelt rüütelkondadelt üle riigivõimu kätte. Nii 1864. a. kui ka 1881. a. märgukirjas esinev nõudmine üldriikliku kohtukorralduse (resp. politseikorra) laiendamiseks Baltimaadele oli vaieldamatult progressiivne nõudmine, millest üksnes balti-saksa aadlil oli põhjust marru sattuda.

Väga tähtis, orientatsiooni näitav nõudmine oli mõlemas märgukirjas avaldatud soov koolikorralduse reformi kohta. Sel puhul sooviti rahvakooli vabastamist mõisnike ja pastorite eestkoste alt ja nende allutamist haridusministeeriumile. Selle nõudmisega oli mõlemas märgukirjas seotud ka soov, et rahvakoolides hakataks suuremat rõhku panema vene keele õpetamisele. Põhjendused sel puhul on märgukirjades väga tähelepanuväärsed. 1864. a. märgukirjas öeldakse: «ka soviksime vägga, et nende kolides saaks ka vennekeelt õppetud, sest et se läbbi meil Eestlastel olleks kergem Venne kubernemangudega kaupa aiada ja muud asjad toimetada ja nekrudidel kergem väetenistust õppida ni kui tallopojal tööd ehk kohta otsida, kui sedda ommal maal ei leia». 1881. a. märgukirjas kirjutati sama nõudmise põhjenduseks, et nii kaua kui eesti rahvakoolid ei ole vabastatud saksa mõisnike ja pastorite võimu alt, ei olevat loota, «et sääl kasuliku ilmliku teaduste ja Venekeele õppimise eest nii saaks hoolt kantud, nagu seda väeteenistuseks ja täielikumaks harimiseks tarvis läheb, et inimene igalpool leiba võib teenida».

Põhjendused vene keele õpetamise vajaduse kohta kohalikus rahvakoolis olid mõlemas märgukirjas samad. Vene keele oskus tunnistati tarvilikuks kui tähtis vahend kohalike inimeste suhtlemisel Vene aladega nii majanduslikus läbikäimises, teenistuse leidmisel kui ka noortele meestele väeteenistuses ja üldse ilmliku kultuuri levitamiseks eesti rahva keskel. Vene keele abil pidi toimuma eesti rahva lähenemine vene rahvale ja tema tihedam liitumine Vene riigiga. Selle nõude alusele jäi ka 1882. aastal senaator Manasseinile esitatud märgukiri. Ühinedes kõigiti 1881. a. märgukirja nõudmistega, põhjendati selles maarahvakooli luteri usu pastorite ja saksa mõisnike võimu alt vabastamise vajadust sellega, et senise korra puhul «on võimata tarvilikus põllumehe hariduses edasi ja Venemaa rahvaga ühendusele jõuda». Ja samas märgukirjas nõuti riigi poolt ülalpeetavate koolide (gümnaasiumide, seminaride, kreiskoolide) kohta: «Meie palume, et nimetatud koolides Saksa keele liig voli vähendatakse, ja Eesti keelel õpetust antakse nink Vene keeles õpetus rohkemb ruumi leiaks, meie rahva tõsiseks vaimu valguseks ja Riigi üleüldiseks tuluks.»

Vene keele õpetamise vajaduse põhjendustes kajastub kõigis kolmes tsiteeritud märgukirjas ülevenemaalise turu sünd, mis haaras üha tihenevate majanduslike sidemetega ka Eesti ala. Selle ülitähtsa fakti olemasolus olid kõigi kolme märgukirja autorid täiesti teadlikud. Soovides selle majandusliku seose süvenemist ja tihenemist, põhjendasid nad vastava argumentatsiooniga ka vene keele õpetamise vajadust.

Et tugevdada ja tihendada Eesti ala majanduslikku seost riigi muude osadega, selleks esitati 1882. aastal Manasseinile antud märgukirjas veel üks väga tähelepanuväärne nõudmine (p. 39): «Meie maa kauba ja vilja saakide pärast oleks Raudtee ehitust soovida, nimelt Varchavi raudtee pealt Ostrovist, Võru, Valga ja Ruhja kaudu, Pärnu linna ja säält Talinasse... Selle läbi saaks meie maa põllutöö ja kauba saamine suurel mõedul edenema ja ühendus, sõprus ja seltslik elu Venemaa ja rahvaga rohkem kosuma ja kasvama.»

Tsiteeritud kollektiivmärgukirjad näitavad, et toetumine venepoolsetele teguritele, püüd tihendada sidemeid Sise-Venega, taotlus läheneda vene rahvale ja vene kultuurile polnud omane mitte ainult eesti ärkamisaegsetele eesrindlikele haritlastele ja juhtivamaile tegelastele. See oli valitsev orientatsioon ka kõige laiemais rahvahulkades. See valitses kõikjal, kus peeti võitlust reaktsioonilise baltisaksluse, võimulolevate ekspluataatorlike kihtide, saksa mõisnike, linnades saksa suurkodanluse ja kogu maal selle võimu propaganda teenistuses olevate luteri usu kirikhärrade vastu. See orientatsioon juurdus kõige orgaanilisemalt tol ajal progressiivse eesti noorkodanluse parema osa, radikaal-demokraatliku tiiva klassivõitluse tingimustes.

Nagu müür seisis selle uue elu eest võitleva rinde vastu kogu baltisaksluse reaktsiooniline leer. Ta pani käiku kõik tema käsutuses olevad rohkearvulised ja mõjukad võitlusvahendid. Kuid väikesearvulise ja hõreda valitseva kihina pidi ta peagi kogema, et maa tema jalge all läheb tuliseks, kui rahvas, kõigepealt aga kapitalismi arengu tingimustes noorkodanlaseks kujunev talupoeg vabaneb tema poliitilise ja ideoloogilise mõju alt. Juba 40-ndate aastate talurahva käärimine oli selles suunas kurjakuulutav. Seda kogemust arvestades püüdsidki balti rüütelkonnad järgneva agraarseadusandluse abil kujundada olukorda nii, et luua eesti ja läti külas mõisnikele klassiliitlast — suurtalunike, «hallparunite» näol. See andis soovitud poliitilisi tulemusi, kuid märksa hiljem. 60-ndail ja 70-ndail aastail aga jäi eesti noorkodanlus, äratatud klassiteadvusele eriti oma radikaalsemate tegelaste poolt, oma valdavas osas Balti feodaalse erikorra vastu võitlevaks klassiks.

Ja sellises olukorras oli kogu reaktsioonilisele baltisakslusele, kelle otsene mõju eesti ühiskonnale kadus, äärmiselt oluline saada sellest ühiskonnast enesest liitlasi, kes seda aktiviseerivat ühiskonda oleks saksluse mõju all edasi hoidnud. J. V. Jannsen laskis enese üsna odavalt sakslastest ära osta. Teine eesti kodanlik-rah-

vusliku liikumise alalhoidliku tiiva juht, kes oma mõjukuses tõusis eriti silmapaistvale kohale, J. Hurt, ei müütanud end küll otseselt hõbeseeklite eest, kuid sai oma isiklike sidemete, oma pastoriameti tõttu kõige reaktsioonilisema balti «saksa kultuuri» killameheks, hoolimata teisest küljest oma muide silmapaistvalt suurtest teenetest eesti kultuuriloos. Langus «germaanilise kultuurielu» rüppe, millest eespool oli juttu, tõi J. Hurdale ühes ka eitava suhtumise kõigisse venepoolsetesse teguritesse eesti rahva võitluses baltisaksluse vastu. Seda demonstreeris Hurt kogu avalikkuse ees järjekordselt ja eriti allakriipsutatult oma eitava seisukohavõtuga C. R. Jakobsoni poolt 1881. aastal organiseeritud kollektiivmärgukirja esitamise puhul.

TAGASIVAADE

Esitatud ettekandes käsitletud ajalõik on suhteliselt lühike, hõlmates ligikaudu kaks aastakümmet. Kuid see on murranguline ajajärk Eesti ajaloos. See on kapitalismi hoogsa edasitungi ja feodalismi terava lagunemise ajajärk. Nende suurte majanduslike muutuste tingimustes jõuab lõppstaadiumi eesti rahvuse konsolideerumine, selle kujunemine noore eesti kodanliku klassi kandel.

See noor kodanlik klass oma kandvamas osas peab progressiivset võitlust balti-saksa feodaalklassi vastu, tema majandusliku ja poliitilise ülemvõimu vastu, seda ülemvõimu toetavate feodaalkorra jäänuste vastu. Selles võitluses arenev kodanlik-rahvuslik liikumine lahkneb juba algusest peale kahte eri voolu. Selle lahknemise aluseks on kummagi voolu erinev suhtumine vana feodaalkorra alustesse ja selle korra edasipüsimise eest võitlevatesse teguritesse. Eesti kodanlik-rahvusliku liikumise alalhoidlik vool jääb poliitiliselt balti-saksa feodaalkorra pinnale. Ta hoidub ründamast Balti erikorda, püüab olla sobivas vahekorras selle kandjatega, elab sõpruses ja on kõige tihedamalt seotud selle korra ideoloogilise alustoe — luteri usu kirikuga. See vool võtab põhiliselt omaks «saksa kultuuri» balti parunlikus mõttes. J. Hurt ütleb avalikult, et ta tunnustab «germaanilist kultuurielu» eesti rahva elu alusena. See seisukohavõtt määrab ka alalhoidliku voolu suhtumise kõigisse venepoolsetesse teguritesse. Nendest hoidutakse eemale, neid võõristatakse ja nendest püütakse ka rahvast eemale hoida.

Eesti rahvusliku ärkamisliikumise progressiivseks pooleks oli kogu aeg tema radikaalne vool, mis sündis ja tõusis koostöös Peterburi eesti rahvasõprade ja Viljandimaa ärksamate talupoegade ning külaharitlaste vahel. Ta suunas oma võitluse täie teravusega Balti feodaalkorra tegurite ja jäänuste vastu. Tema võitlusprogrammis oli keskne koht maaküsimusel, mille alal taotleti talupoegadele soodsamaid rendi- ja ostutingimusi, samuti Balti erikorra lammutamisel ja luteri usu kiriku osatähtsuse tagasitõrjumisel ning selles mõisnike mõju vähendamisel. Võitlus selle programmi eest oli ühtlasi seotud kõige pingelisema püüdega äratada laiemaid rahvahulki

poliitilisele ja kultuurialasele aktiivsusele, mille eesmärgiks oli nende emantsipeerimine ja vabastamine feodaalkorra ideoloogiliste tegurite, eeskätt reaktsioonilise luteri usu kiriku kammitsaist. See võitlus viis radikaalse suuna, kõigepealt tema suurima juhi C. R. Jakobsoni kõige teravamatesse vastuoludesse ja konfliktidesse balti-saksa mõisnikkonnaga ja luteri usu kirikhärradega ning nende agentuuri ossa langenud alalhoidliku vooluga eesti kodanlikus ühiskonnas.

See pingeline võitlus ajendas eesti noorkodanluse radikaalse suuna tegelasi aktiivsele abiotsimisele venepoolseilt tegureilt. Siin otsiti kontakti riigivõimu kõrgemate esindajatega, kojaringkonna klikkidega. Mõnel üksikul korral pääseti isegi keisri ette. Kokkupuutumine tsaarivõimu kõrgemate ametiasutustega ja võimukandjatega pealinnas põhjustas küll rohkesti pettumusi, sest küsimuste lahendus soovitud suunas jäi tulemata, kuid need pöördumised andsid palju õpetlikke kogemusi ja tähelepanekuid. Nii mõnigi kord suudeti läbi näha ka neid vastastikuseid poliitilisi sidemeid, mis ühendasid balti paruneid tsaarivõimuga. Hoolimata sel teel kriitilise meele suurenemisest poliitilistes küsimustes säilitasid eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegelased üldiselt siiski oma usaldusliku suhtumise tsaarivõimusse, lootsid tema õiglusele ja erapooletusele.

Tähtsa relvana oma võitluse huvides kasutasid eesti kodanlikud radikaalid vene ajakirjandust, kuhu suunati vastavat informatsiooni ja kirjutisi Eestis kohaliku erikorra barjääri taga valitsevate olude kohta. Selle relva tarvitamine osutuski küllalt mõjukaks, teravdades vahekordi baltisakslusega ja tõstes eesti antifeodaalse ühiskonna võitlusjulgust. Kui 60-ndate aastate lõpul hakkas panslavistlikult meelestatud vene ajakirjandus oma venestamispoliitika õhutamisega ohustama ka eesti ja läti rahvast, muutus eriti Jakobson vene äärmuslike ajalehtede suhtes ettevaatlikumaks. Seda suurema rõõmuga ja otse õhinaga haaras ta kinni neist mõtteavaldustest vene edumeelsemas trükisõnas, mis tundusid temale selle võitluse toetusena, mida ta omalt poolt pidas. Kuivõrd hoolikalt Jakobson kuulatas Venemaa demokraatide häält, näitab ilmekalt tähelepanu, mida ta osutas näiteks Flerovski eespoolmainitud teosele.

Toetumine venepoolsetele teguritele polnud eesti kodanlikele radikaalidele siiski mitte ainult taktikaline võte võitluses reaktsioonilise baltisakslusega. Venele lähenemise taotlemine oli eesti ärkamisliikumise radikaalse tiiva kõigiti kaalutletud, mitmekülgselt põhjendatud, ühtne ja siirale veendumusele rajatud kontseptsioon. See arvestas kõigepealt balti-saksa feodaalkorra tegurite vastu pingelises võitluses oleva noore eesti kodanliku ühiskonna poliitilisi huvisid. See hindas Baltikumi Venemaa koosseisu kuulumise suurt väärtust kogu rahva üldhuvide seisukohalt. Kui seoses Preisi, resp. Saksamaa sõjalise ja poliitilise eduga hakati pidama võimalikuks

läänepoolset agressiooni, võtsid eesti kodanlikud demokraadid kõhklematult venepoolse hoiaku. Samal ajal saadi täie selgusega aru Eesti ala majanduslikust seosest Vene sisemaaga ja hoolitseti selle tugevdamise eest. Vene keelt tunnustati kui tähtsat kultuuri vahendavat tegurit ja nõuti suurema rõhu panemist selle õpetamisele saksa keele asemel.

Kogu see kontseptsioon, mis kõigis harudes oli suunatud taotlusele läheneda Venele, näitas selle kandjate poliitilise silmaringi avarust. See sai sellisena võimalikuks ainult asjaolu tõttu, et eesti rahvusliku ärkamisliikumise radikaalse suuna juhid olid vabad parunliku balti «saksa kultuuri» mõjudest. See vabanemine oli teostunud oluliselt tänu Peterburi mõjule, mille progressiivne osa tolleaegses eesti kodanlik-rahvuslikus liikumises on kõrgelt hinnatav.

Eesti kodanlik-rahvuslik liikumine oli selle radikaalse suuna kandel 60-ndail ja 70-ndail aastail ulatuslikult progressiivne nähtus tolleaegses eesti ühiskonnas. Progressiivne oli ka tema idaorientatsioon, mis taotles kõigiti tihedat lähenemist Venele. Minna seejuures kaugemale sidemete otsimisel vene demokraatlike jõudude ja ühiskondliku mõtte suundadega polnud eesti kodanlikud demokraadid siiski suutelised.

Samaaegselt oli Eestis kapitalismi edasitungi tingimustes sündimas ja peagi hoogsalt kasvamas töölisklass, kes tol ajal ei saanud veel olla vastuolus eesti kapitalistidega, keda siis tööstuses ju ei olnudki. Selle töölisklassi esimeseks suuremaks koondumiskeskuseks kujunes Narva Kreenholm. Siin pidasid töölised juba 70-ndail aastail kapitalistlike ekspluataatoritega oma esimesi lahinguid, mis esmakordselt puhkesid Kreenholmi tuntud suurstreigiks 1872. aastal. See töölisklassi võitlus ja teiselt poolt eesti noorkodanluse võitlus arenesid tol ajal küll kõrvuti, kuid läksid teineteisest mööda. Tolleaegses töölisklassi võitluses oli oluline, et siin seisid ühises rindes kapitalistide vastu nii eesti kui ka vene töölised. See eesti ja vene tööliste ühine võitlus, mis järgnevalt arenes üha tõusvas suunas, oligi see tähtsaim nurgakivi sõprusele eesti ja vene rahva vahel, mis teostus lõplikult ja kindlustus Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võidu kaudu.

C. R. JAKOBSON RAHVA FEODALISMIVASTASES VÕITLUSES

I

Kui teade Carl Robert Jakobsoni surmast 19. märtsil 1882 levis kiiresti üle maa, siis sai kõige laiemais rahvahulkades lahkunule osaks suur lein, nii ulatuslik, sügav ja siiras, nagu ei ühelegi teisele eesti rahvategelasele enne seda. Varajane ja ootamatu surm tabas tolleaegse eesti ühiskonna populaarseimat ja mõjukaimat tegelast tema elutee kõrgpunktis. Ta oli alles eelnenud suvel jõudnud üle oma 40-ndast eluaastast. Tema suur mõju ja populaarsus eesti avalikkuses oli viimaseil aastail lahutamatult seotud tema ajalehega «Sakala», mille väljaandmisele ta oli saanud asuda alles neli aastat enne oma surma. Seejuures oli tema häälekandjat pealegi tabanud 8-kuine sunnitud seisak selle ilmumise teisel aastal. Jakobson oli ammugi, juba enam kui kümnekonna aasta kestel enne «Sakala» ilmuma hakkamist, tõusnud tuntud eesti kirjameheks ja ühiskonnategelaseks. Ta oli populaarsete õpikute ja teiste raamatute autor, luuletaja, draamakirjanik, ajakirjanik, kõnedepidaja jne. Tal oli seljataga ka suur töö eesti seltsielu organiseerimisel ja arendamisel. Ta oli olnud visa ja väsimatu töömees eesti põllumeesteseltsides Tartus, Pärnus, Viljandis. Pool aastat enne oma surma oli ta valitud ka Eesti Kirjameeste Seltsi esimeheks, mille asutamise mõte oli kord tema algatatud. Samal ajal oli tema mõju suuresti tõusnud ka teises tähtsamas ülemaalises rahvuslikus ürituses — Eesti Aleksandrikooli rahakorjamise organisatsioonis.

C. R. Jakobson oli eesti avalikkuses kõikidel teedel, milledel tema jalg oli käinud, kandnud mehiselt võitluse lippu. Suurima tähelepanelikkusega ja hoolika süvenemisega oli ta uurinud ja tundma õppinud oma rõhutud rahva elujärge ja hädasid. Ta oli põhjalikult järele mõelnud selle rahva elusaatust mõjustanud jõudude ja tegurite üle, samuti nende osa ja erikaalu üle olevikus. Siit saadud hinnanguist lähtudes oli ta püüdnud leida õigeid ja otstarbekohaseid teid oma rahva edasisele ühiskondlik-poliitilisele tööle ja võitlusele, aga samuti ka enesele. Seejuures oli Jakobsonile kõikjal sügavalt iseloomulik, et ta neid teid otsis ja leidis

kõige tihedamas kontaktis rahvahulkadega ja nende keskelt tõusnud kohalike tegelastega.

C. R. Jakobsoni ühiskondlik-poliitiline tegevus langes aega, millal eesti rahvas elas üle üht oma ajalootee pöördelist perioodi. See oli eelkõige tõusva kapitalismi ja teiselt poolt feodaalkorra kiire lagunemise aeg. See põhjalik murrang maa tootlike jõudude ja tootmissuhete arengus, mis tähendas olulist etappi üleminekus feodaalkorralt uuele kapitalistlikule formatsioonile, raputas ja äratas kõige sügavamate juurteni kogu eesti ühiskonda. Oluliselt muutusid majanduselu tingimused, kiirelt laienes ja süvenes ühiskonnas sotsiaalne diferentseerumine.

Feodaalkorra arenemisele Baltikumis vajutas erilise pitseri ja põhjustas tema kohalikud iseärasused reaks aastasadadeks maa omaaegne anastamine saksa feodaalide poolt. Valitsevaks feodaalseks klassiks kujunenud saksa mõisnikkond suutis säilitada oma poliitilise ja majandusliku võimu Eestis ka C. R. Jakobsoni ajal. Kuigi nüüd feodaalkord oli tugevasti mõranenud ja kaotanud osa oma piiramatu valitsemise positsioonidest, millist kaotust tähistasid toimunud kodanlikud reformid, oli tema võim siiski veel väga tugev. Selle võimu põhilisteks alussammasteks olid esiteks mõisnike maaomand, teiseks nn. Balti erikord saksa mõisnike ja linnades saksa bürgerite poliitilise ja ka majandusliku võimu säilitamise kaitsekilpidena ning kolmandaks luteri usu kirik saksa kirikhärrade juhtimisel saksa mõisnike võimu ideoloogilise toena kohaliku rahvastiku mõjustamisel. Neil kolmel alustoel püsiv feodaalkord polnud saksa mõisnikele üksnes laiade rahvahulkade ekspluateerimise ja mahasurumise vahendiks, vaid hoidis kammitsais kogu rahva elu arenemist kõigil aladel. Siit tulenes kõige elulisem vajadus pidada võitlust selle korra vastu «kogu püssirohu põlema süütamisega», nagu väljendas sel puhul C. R. Jakobson, kes täiesti õigesti ja põhjendatult nägi kaasaegse eesti ühiskonna üht kõige põhilisemat poliitilist ülesannet võitluses feodaalkorra ja selle veel väga visalt püsivate igandite vastu.

Hoolimata sellest, et Jakobsoni-aegne eesti rahvas polnud kuidagi mingi ühtne tervik, oli tal ometi peaaegu kõigis oma osades ka ühiseid elulisi huvisid. Need ühised huvid lõidki põhipinna eesti rahvuslikule liikumisele alates XIX sajandi 60-ndaist aastaist. Kõige olulisem ja mõjukam siin oli kõiki elualasid valitseva feodaalklassi, saksa mõisnike rõhumine. Selle all kannatasid eesti ühiskonna kõik klassid ja kihid, ühed suuremal määral ja otseselt, teised vähemas ulatuses ja kaudselt.

Tähtsaim siin oli lepitamatu vastuolu mõisnikkonna ja talurahva vahel. Seni kui valitsevana püsis teorent, haaras see vastuolu otseselt kogu «talupojaseisust». Kuid raharendile siirdumisega ja taludeostu arenguga toimus olukorras olulisi muutusi. Otseselt antagonistlike klassidena jäid siin vastamisi mõisnikud ja taluperemehed — taluomanikud ja rentnikud, ühed koormatud raskete ostuvõlgadega, teised rõhuvate renditingimustega. Maata talurah-

vas (taluteenijad, vabadikud, käsitöölised) lülitus otseseist majanduslikest suhetest mõisaga välja. Tal jäi püsima ja üha teravnes vastuolu taluperemeestega, seoses palga- ja töötingimustega. Aga maatamehedki pidid tunnetama, kuigi kaudselt, vastuolu ka mõisnikega, mida hoidsid virgel traditsioonid ja mälestused äsjasest teoorjuse-ajast, mõisa rõhumine taludele ja nende kaudu ka maata rahvale, mõisnike võimu valdkonda jäetud kohtu- ja ametiasutused. Kapitalistliku mõisamajanduse arenemisega tekkis talurahva keskel uus kiht — mõisatöölised, «moonakad», see eriti rõhutud ja alandatud maaproletariaadi kiht, kelle vastuolu mõisnikega oli kõige otsesem ja teravam. Nende suurte muutuste ja uute nähtuste tekkimise kõrval oli oluline, et suur osa talumaast (Põhja-Eestis kuuendikumaa, Lõuna-Eestis kvoodimaa ja üldse kogu maal mõisnike omavoli tagajärjel veel osa muustki talumaast) jäi teorendi alusele, mistõttu endisaegsed feodaalsed suhted mõisa ja talu vahel püsisid edasi.

Raharendile siirdumisega ja taludeostu arengu tagajärjel maast lahtikangutatud talupojad rändasid suurel arvul kohalikesse linnadesse. Nende kaudu tõusiski just 70-ndail aastail eestlaste osatähtsus linnades, kus nad alles nüüd saavutasid arvuliselt esikoha. Suurem osa eestlasi linnades leidis tegevust madalama kvalifikatsiooniga kutsealadel — majateenijatena, lihttöölistena, «mustatöölistena», samuti kergemini õpitavais käsitööharudes. Kuid samal ajal sigines eestlasist ka üsna suur arv väike-ettevõtjaid — väikekaupmehi (vürtspoodnikke, piimaga ja muude põllumajandussaadustega kauplejaid), kõrtsmikke, õllepoepidajaid, voorimehi jne.[1] Haljamale oksale jõudsid ka üksikud eesti käsitöölised. Kõik kokku moodustasid need eestlasist linlased rahvusliku väikekodanluse, kes jäi valitseva saksa kodanluse kõrval nii majanduslikult ja sotsiaalselt kui ka poliitiliselt ja kultuuriliselt tagasisurutud positsioonidele. Need olid enamikus esimese sugupõlve linlased, kes tõid enesega kaasa teadvuse mõisnike ja talurahva vahelistest vastuoludest kui põhilisest tegurist olukorras, mis ka neid oli külast välja tõrjunud. Suuremas osas need eesti linlased säilitasid sidemed oma maalejäänud sugulaste ja tuttavatega ning püsisid ka oma uues asupaigas talurahva ja mõisnike vaheliste vastuolude mõjukonnas.

Eesti ühiskonna sotsiaalses diferentseerumises kasvas 60—80-ndail aastail kogu aja tõusvas tempos ka rahvusliku intelligentsi koosseis ja osatähtsus. See haritlaskond tekkis ja aktiviseerus mitmes kohas, moodustades oma rühmituste ja üksikisikute näol keskused — Võrus, Pärnus, Peterburis, Tartus, Viljandimaal, siin eriti Holstres —, mis juba 60-ndail aastail seostusid oma-

[1] Sellise pildi annab näiteks Tartu kohta eriuurimus: W. Stieda, Die gewerbliche Thätigkeit in der Stadt Dorpat. Ergebnisse der Gewerbezählung von 28. Nov. 1878. Dorpat 1879. Vrd. ka H. Kruus, Tartu XIX aastasajal ja XX-da alul. Äratrükk koguteosest «Tartu». Tartu 1926, lk. 29 jj.

vahel teatavate rahvuslike üldküsimuste ja ühiste ürituste ümber.[2] Rahvuslik intelligents, hoolimata omavahelistest küllaltki sügavaist lahkuminekuist ja vastuoludest, tõusis ajajärgu ühiskondlik-poliitilise elu, rahvusliku liikumise etteotsa ja etendas selles juhtivat osa.

See rahvuslik intelligents, pärinedes ise peamiselt talurahva hulgast ja olles sidemeis talupoegliku keskkonnaga, tunnetas eriti teravalt just tema vastuolusid valitseva feodaalklassiga ja selle võimuteguritega. Omades suuremat kooliharidust ja teatavais osades ka avaramat poliitilist silmaringi, sai ta talurahvale teenekaks nõuandjaks, tema eluhädade ja võitluseesmärkide sõnastajaks. Kuid ka sotsiaalse kihina sai see intelligents kogu aja tunda mõisnike ja pastorite survet, kes taotlesid sihikindlalt hoida teda oma eestkostmise all. Eriti oli põhjust sel puhul nuriseda ja oma rahulolematust avaldada maaintelligentsi kõige arvukamal osal — kooliõpetajail. Kõik see kokku lähendas rahvuslikku intelligentsi talurahvale, kellele ta sai kõige otsesemaks liitlaseks.

Tõusva ja võidule sammuva kapitalismi arengu tingimusis oli kogu periood 60-ndaist aastaist peale ka uueaegse proletariaadi sünniaeg Eestis, nii külas kui linnas. Kuigi see uus ühiskonnaklass Eesti tööstuskeskustes C. R. Jakobsoni ajal astus alles esimesi samme ajaloo näitelaval ja tema suur ja juhtiv osa rahva vabastusvõitluses oli alles ees, oli tema ühiskondlik-poliitiline erikaal juba 70-ndail aastail märgatavalt tõusmas. Eesti tolleaegses suurimas tööstuskeskuses Narva Kreenholmis lõid eesti töölised koos vene klassivendadega oma esimese suurlahingu ülevenemaaliselt kuulsaks saanud streigiga 1872. a. sügisel. Just sel ajal oli Tallinnast lahkunud C. R. Jakobson astumas oma esimesi samme Vändra metsade taga vallakirjutajana. Uues asupaigas Jakobsoni vahemaa töölisklassist suurenes mitte ainult ruumis, vaid ka poliitiliselt. Jakobson orienteerus nüüd veelgi otsustavamalt hoopis teistele ühiskonnakihtidele. Kuid ometi oli töölisklass linnadeski ja teistes tolleaegseis tööstuskeskustes, nagu Sindis, Hiiu-Kärdlas, hoolimata oma teistsugustest põhilistest vastuoludest kapitalistlike tööandjatega, teravalt antifeodaalne klass. Selle klassi enamik oli tulnud Eesti küladest, kust ta oli välja aetud mõisa rõhumisega loodud olukorras.

C. R. Jakobson oli ilmselt olnud teravalt tähelepanelik tema ees oleva ühiskonna struktuuri, üksikute klasside erikaalu ja nende võitlusvõime suhtes. Tema kokkuvõtlik hinnang andis esikoha talurahvale, kusjuures põhirõhk juba algusest peale langes tal taluperemeestele. See oli realistliku kodanliku poliitiku seisukoht. Selle seisukoha aluseks oli ka mõningaid teoreetilist laadi tõekspidamisi, mis Jakobsonil olid välja kujunenud juba 60-ndate aastate lõpul. Neid oli ta väljendanud ka oma agronoomia-raamatu

[2] Lähemalt vt. H. Kruus, Eesti rahvuslikkude põhikeskuste suhtlemine 1860-ndail aastail. «Ajalooline Ajakiri» 1934, nr. 2 ja 3. Vt. käesolev väljaanne, lk. 116 jj.

«Teadus ja seadus põllul» esimeses osas. Selles oli ta kirjutanud: «See rahvas üksi võib oma vabause peale julge olla, kellel liha ja leib oma enese päralt on.»[3] Sealsamas oli ta leidnud ülistavalt idealiseerivaid sõnu põllutööle ja sellega seoses ka talupojale. «Talupoja ehk põllumehe seisus» on Jakobsoni väljenduse järgi «mitte üksi kõige ausam ja vanem seisus inimeselikus seltsis, vaid ta on talle ka põhjatu õnnistuse allikaks saanud.» Seesama talurahvas oli autori kujutlustes «auväärt, tähtis ja õnnelik seisus», kes «kui prii mees oma enese päranduse peal elab, oma suguvõsaga oma enese põldu harib ja karja kasvatab, oma enese leiba sööb, loodusega elades oma südant ja vaimu priskelt ja tervelt alles hoiab».

Seega oli Jakobson oma agronoomia-alases esikteoses põhjendanud üsna materialistlikult üht oma ühiskondlik-poliitiliste tõekspidamiste põhiteesi ja oli püüdnud sõnastada rahvaelu arengu üht tähtsamat põhieesmärki. Rahva kandvaks «seisuseks» kuulutati talupoeg, kes «kui prii mees oma enese päranduse peal elab». See oli sama mõte, mille Jakobson oma 1870. aastal peetud kõnes Tartu Eesti Põllumeeste Seltsis väljendas järgmiselt: «Meie vaim näitab meile üht tulevikku, kus prii eesti mees oma enese prii maa peal käib.»[4] Prii mees oma enese prii maa peal! — sai kui eesmärk Jakobsonil kogu tema edaspidisel tegevusperioodil juhtivaks lähtekohaks ja üheks tähtsamaks propagandaloosungiks. Ja üha tihedamaks kujuneva võitluse olukorras ütles Jakobson lõpuks eriti rõhutatult: «Eestirahvas praegusel ajal on Eesti talupojad.»[5]

Talurahva selline esiletõstmine oli tolleaegseis tingimusis kõigiti antifeodaalne seisukoht. See oli ideoloogiline põhjendus talupoegliku ühiskonna võitlusele balti-saksa mõisnike ja kõigi nende klassivõimu tegurite vastu. Majanduslikul alal see suundus mõisnike maamonopoli piiramisele. Poliitiliselt aga tähendas selline talupoja esiletõstmine lähtealust võitlusele igasuguste feodaalsete igandite ja kogu Balti erikorra vastu, mis oli nende igandite tähtsaimaks kaitsemüüriks.

Oma lähtekohast, mis kuulutas talupoja tolleaegse eesti ühiskonna juhtivaks «seisuseks», hegemooniks, tegi Jakobson kogu oma poliitilises praktikas kõige järjekindlamalt konkreetsed järeldused. Mõisnike ja talupoegade vaheliste vastuolude kandel tõusis siin esmajärjekorras kõige põhilisemana päevakorda maaküsimus. Sellele oli suunatud ka Jakobsoni esikohaline tähelepanu. Rõhutades küll talurahva õigust maale, mis oli temalt vägivaldselt saksa röövvallutajate ja nende järglaste poolt ära võetud, ei jõudnud Jakobson oma avalikus propagandas ega erakirjadeski mõisnikelt maa tasuta võõrandamise nõudmiseni. See oleks tolleaegseis tingimusis olnud ka tõesti utoopiline maksimalism, mille teele ei saa-

[3] C. R. Jakobson, Teadus ja seadus põllul I. St. Peterburi 1869, lk. 2.
[4] «Eesti Põllumees» 1870, nr. 8.
[5] «Sakala» 1880, nr. 48. Juhtkiri: «Vaidlemise ja vaidlemise vahel on vahe».

nud astuda selline realistlik ja praktiline kodanlik poliitik, nagu seda oli C. R. Jakobson. Taludeostus nägi ta põhilist ja õieti ka ainsat reaalset teed, mille kaudu talumaa mõisnike feodaalsest omandusest pidi siirduma talurahva kätte. Selles seisukohas ei olnud õieti küll midagi erilist ja uudset. Kuid Jakobsoni poliitilise joone iseärasuseks siin oli see, et ta kõige teravamalt võitles taludemüügi mõisnikepoolsete tingimuste vastu. Kõige olulisemad neist olid mõisnike poolt peale surutud kõrged talude ostuhinnad, mille hukatuslikke tagajärgi talunikele Jakobson ikka ja jälle esile tõi. Ta pidas talumaa ostu-müügi küsimuste korraldamist niivõrd tähtsaks, et tema osavõtul võeti eesti seltside saadikute märgukirjas, mis oli määratud keisrile, 1881. aastal esikohale nõudmine, et talude müümine tehtaks mõisnikele sunduslikuks ja et see toimuks riigivõimu poolt kindlaksmääratud hindadega.[6]

Maaküsimuse alal oli suure poliitilise erikaaluga C. R. Jakobsoni tihe ja aktiivne toetus talurahva võitlusele kõrgete rendihindade, lühiajaliste rendilepingute, neisse võetud mitmesuguste feodaalsete sätete, ulatuslikult edasikestva teoorjuse ja segarendi vastu. Need küsimused leidsid kajastust «Sakala» kirjutistes,[7] aga samuti Jakobsoni ja teiste eesti delegaatide ühises deklaratsioonis Riia põllutöö-kongressil veebruaris 1881, nende mõjul hiljemini eesti põllumeeste seltside poolt teo- ja segarendi vastu ettevõetud aktsioonides[8] ja lõpuks ka eesti seltside saadikute märgukirjas keisrile 1881. aastal. Viimases tõsteti üles vajadus võtta revideerimisele mõisnike ja talupoegade vahel sõlmitud rendilepingud. Selle tähtsa nõudmise põhjenduseks öeldi märgukirjas: «Maa kauba-kontraktid mõisniku ja talupoja vahel ei tehta mitte igal korral seaduse järele. Mõne talukoha peale kirjutatakse mõisamaa maksusi, ehk mõisnik jätab enesele veel mõned omanduse õigused järele, nõnda et ühel kohal kaks omaniku on. Mõne kohale pannaksegi veel niisugused tööd peale, et otsekohe teu-orjust seatakse.»[9]

Võitlus talurentnike olukorra parandamise eest ja teo- ja segarendi edasipüsimise vastu puudutas eeskätt kesk- ja kehvtalupoegade huvisid ning soodustas nende haaramist ühisesse rindesse saksa mõisnike vastu. Sama ühisrinde kujundamise ja tugevdamise seisukohalt oli mitte vähema tähtsusega talurahva vastandamine mõisnikega sellises küsimuses, nagu avalik-õiguslike kohustuste jaotus. Teatavasti püsis Jakobsoni ajal, nagu veel palju aastaid hiljemini, Baltimail keskaegne, feodaalkorra rüpes sündinud ja kindlustunud põhimõte, mis tunnistas aadli maksuvabaks seisuseks ja vabastas ka tema käes oleva mõisamaa avalik-õiguslikest koor-

[6] «Sakala» 1881, nr. 33: «Eestirahva saadikute märgukiri», punkt 1.

[7] Näiteks «Sakala» 1878, nr. 39, lk. 2, v. 3; nr. 48/49, lk. 3, v. 1; 1881, nr. 17, lk. 2; nr. 23, lk. 2, v. 2—3.

[8] «Sakala» 1881, nr. 16. Juhtkiri: «Esimene põllutöö kongress Riias». Vrd. H. Kruus, Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu. «Ajalooline Ajakiri» 1930, nr. 4. Vt. käesolev kogumik, lk. 203 jj.

[9] «Sakala» 1881, nr. 33.

mistest. Need lasusid täies ulatuses üksnes talumaal. Sellise korra vastu võttis Jakobson korduvalt sõna, konkreetselt eriti hukka mõistes kehtivat maanteede sillutamise koormist, mis oli üksnes talumaa kanda. Käsitledes seda kui «üht vana-aja orjuse häbi»[10] ja ühtlasi taludele väga rasket koormist, pidas «Sakala» tarvilikuks, et selline olukord «targa riigivalitsuse» poolt muudetaks.[11] Nii võetigi see nõudmine ka eesti seltside saadikute märgukirja keisrile 1881. aastal, kusjuures ta esitati kui osa üldisest soovist likvideerida mõisamaa maksuvabadus ja jaotada avalik-õiguslikud koormised mõisa- ja talumaa vahel võrdselt nende «suuruse ja hinna järele».[12]

Võitlus mõisnikepoolsete tingimuste vastu talude müümisel ja rentimisel ja neil aladel talupoegadele soodsama olukorra loomise eest oli esmajärgse tähtsusega Jakobsoni ühiskondlik-poliitilises praktikas seoses maaküsimusega. See koos võitlusega igasuguste muude feodaalsete igandite, eriti Balti erikorra ja feodaalse luteri usu kiriku vastu, mida puudutame veel tagapool, moodustas kõige põhilisema osa Jakobsoni feodalismivastases võitluses. See kõik oli oma olemuselt progressiivne, vastas ühiskonna tolleaegse arengu vajadustele, oli suunatud laiade hulkade majanduslikule ja poliitilisele vabastusele. Suur tunnustus sellele võitlusele kui tähtsaimale osale eesti ühiskonna püüetes vabaneda väljasureva feodaalse formatsiooni kütkeist ei tohi aga kuidagi varjutada meie vaatlusis ja hinnanguis C. R. Jakobsoni klassipositsiooni, tema lähtekohti oma feodalismivastase võitluse sotsiaalse baasi küsimusis.

Juba ülal on osutatud Jakobsoni orienteerumisele oma ühiskondlik-poliitilises võitluses kõigepealt ja eeskätt talunikekihile. Just temas nägi Jakobson eesti ühiskonna peamist antifeodaalset jõudu. Jakobsoni põhiline sotsiaal-poliitiline eesmärk, sõnastatud hüüdlauses: «prii mees oma enese prii maa peal!» — ja sellele rajatud taotlused maaküsimuses olid kohaldatud esmajoones talunike huvidele. Põhiliseks teeks selle eesmärgi saavutamisel oli talupoegliku väikemaaomandi loomine. Seejuures aga ei pidanud talupoeg oma võlgadega koormatud ostutalus jääma majanduslikult sõltuvaks, virelevaks, huupi kobavaks talumeheks. Ta pidi tõusma «mõistuse najal» toimivaks põlluharijaks, teadlikult ja rangelt kalkuleerivaks peremeheks ja sel teel jõukaks talupidajaks. Selleks eelduste loomisele andis Jakobson omalt poolt suure panuse oma agronoomia-alase propagandaga ja eesti väikepõllumeeste seltsielu organiseerimisega. Ka see suur osa Jakobsoni elutööst kuulub ühte külge pidi tolleaegseis tingimusis tema feodalismivastase võitluse valdkonda.

Juba C. R. Jakobsoni agronoomia-alane esikteos «Teadus ja seadus põllul» esimene jagu, mis ilmus suhteliselt vara, 1869. aas-

[10] «Sakala» 1878, nr. 11. Juhtkiri: «Maanteede sillutused».
[11] «Sakala» 1881, nr. 17. Juhtkiri: «Meie teede sillutamisest».
[12] «Sakala» 1881, nr. 33: «Eestirahva saadikute märgukiri», punkt 3.

tal, näitas kõigiti selgesti, kui tähtsaks pidas autor eesti väikepõllumehe edasijõudmist eesrindliku agrotehnika tarvituselevõtmisel ja «mõistuse najal», s. o. teaduslikel alustel toimuvas põlluharimises. See oli esimene eestikeelne põllunduse käsiraamat ning õpik. Jakobsoni lootus, et see leiab kasutamist ka külakoolide vanemates klassides, ei teostunud balti-saksa kiriku- ja koolivõimude vastuseismise tõttu. Kuid eesti tegelike põllumeeste keskel sai Jakobsoni agronoomiaõpik populaarseks ja hinnatavaks käsiraamatuks. Sellele põllunduse ala esikteosele lisanes aja jooksul Jakobsoni poolt rohke hulk põllumeeste seltsides peetud kõnesid, brošüüre, kirjutisi ajalehtedes, eriti «Sakalas» ja «Sakala Lisalehes». Iseäranis rikkalikuks kujunes Jakobsoni looming põllumajanduslike küsimuste käsitlemisel sellest ajast peale, kui ta asus oma 1873. aastal Vändras omandatud Kurgja talu peremeheks.

Jakobson ei jätnud puudutamata peaaegu ühtki vähegi olulist ja eesti väikepõllumehele tähtsat põllumajanduse küsimust, mille loendamine siinkohal oleks ülearune.[13] Paljudel aladel olid tema seisukohad niivõrd elulised, et nad pole kaotanud oma värskust ja väärtust tänapäevalgi. See tulenes sellest, et Jakobson rajas nad tolleaegse eesrindliku loodusteaduse õpetustele ja kohaliku olukorra tähelepanelikule, sügavale ja realistlikule tundmaõppimisele. Jakobsoni ulatuslik agronoomia-alane propagandatöö oli ka suure poliitilise tähtsusega. Ta oli seda kõigepealt oma põhilise eesmärgi poolest, mis taotles eesti väikepõllumehele vabastamist majanduslikust sõltuvusest mõisast. Ta oli seda ka metoodika ja taktika poolest, mida Jakobson siin rakendas eesti väikepõllupidajate kasvatamisel ja organiseerimisel. See oli kõige tihedamalt läbi põimitud feodalismivastase võitluse momentidega, omavahel lepitamatuis vastuoludes oleva mõisa ja talu terava vastandamisega, oli rajatud põhimõttele, et eesti väikepõllumees peab tõusma ja saavutama oma majandusliku sõltumatuse omal jõul — väljaspool koostööd mõisnikuga.

Lähtudes eeskätt talunikekihi huvidest, polnud Jakobsonil poliitilisi ja ideoloogilisi raskusi toetada ka külakehviku võitlust mõisnike vastu. See vastas kõigiti tema mõisnikevastasele positsioonile. Keerukamaks aga kujunes olukord, kui päevakorda kerkisid vastuolud taluperemeeste ja teiselt poolt sulaste ning popside vahel. Siin oli talurahva ühine antifeodaalne rinne juba omajagu ohustatud.

Jakobson püüdis siin pidada lepitavat joont peremeeste ja maata talurahva vahel. Eriti ilmekalt tuli see esile tema seisukohavõtus «põllusulaste» (nn. «saunameeste», popside) küsimuses Pärnu Põllumeeste Seltsi koosolekul 1875. aastal, mis peeti selle

[13] Vt. lähemalt J. Kuum, Carl Robert Jakobson põllumajanduse arendajana, «Rahva Hääl» 1956, nr. 296; A. Käbin, C. R. Jakobson kui Eesti põllumeeste juht. Tallinn 1933.

seltsi viienda aastapäeva puhul.[14] Siin katsus Jakobson näidata, et «põllusulaste» pidamine senistel tingimustel on peremeestele endile kahjulik. Teisest küljest aga leidis ta küllalt eredaid värvitoone, et esile tuua «põllusulase» kõige armetumat elujärge. Eriti iseloomulik oli siin Jakobsoni avaldus «põllusulaste» teoorjuse vastu, millega taluperemehed neid maatamehi koormasid. Ta pidas sellist olukorda «nurjatuks olekuks, mis meie töörahva kõige madalama-järje sisse kisub ja meie põllumeeste seisusele häbiks on». Jakobson ütles edasi: «Mis meie armuline riigivalitsus taluperemeeste pealt armulikult on ära võtnud, neile üksi rentimise ja päriskoha õiguse andes, seda ei tohi nüüd peremehed omalt poolt oma sulaste peale veeretada. Peremeeste teu-orjus mõisade peal on vanast suureks teutuseks ja häbiks meie maale olnud; veel suuremaks teutuseks meie maale ja rahvale oleks aga seesugune põllusulaste teu-orjus talude peal.» Popside olukorra parandamiseks soovitas Jakobson, et põllusulastele võimaldataks omandada ostu teel väiksemaid kruntisid «vakamaade kaupa».

Selline humaanne, ilma kiskjaliku ekspluataatori hõnguta seisukohavõtt põllusulaste olukorra puhul, mis oli tüüpiline C. R. Jakobsoni suhtumises maatarahva küsimusse, ei tähendanud siiski seda, et autor oleks põhiliselt lahkunud taluperemeeste positsioonidelt. Nii asus ta seisukohal, et meie maal «sulased enam palka saavad, kui nad välja jõuavad teenida».[15] Ka hiljemini arvati «Sakalas», et aastasulaste elu taludes olevat «kõige lahedam meie maal»,[16] kusjuures aga siiski kurdeti just popside eriti raske elujärje üle.

Taluperemeeste seisukohale asumist kajastas eriti C. R. Jakobsoni suhtumine 1866. aastal Baltimail kehtestatud vallakogukonnaseadusse. Oma sõnavõttudes ja kirjutistes tuli ta ikka ja jälle sooja ja kiitva tunnustusega selle juurde tagasi, mille puhul siinkohal olgu esitatud ainult paar tüüpilist näidet. Vana-Vändra vallamaja pühitsemisaktusel 29. novembril 1875 ütles Jakobson, et «õiguse pärast on orjapõli alles meie praeguse kogukonna seaduse väljatulemise ja talumaade rentimise ja müümisega tõeste meie maalt lõppenud. Enne seda uut kogukonna seadust ei võinud rahvas ühtegi teha ja oma tahtmise järele seada, mis tema elu ülemat järge ja vaimuharimist oleks tõstnud». Ja sealsamas hindas kõneleja kehtivat kogukonnaseadust kui «päikest, mis meie rahvale aastal 1866 ülestõusis», lisades juurde: «See seadus pani meie talurahva priimehe õiguse sisse, äratas tema kevadise elu üles. Aga mite üksi meie talupoea seisusele ei ole üks priiuse aeg selle seadusega tulnud, vaid meie tervel maal.»[17] Kuus aastat hil-

[14] C. R. Jakobson, Edasi. Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsi viies aastapäev ja mis seal tehtud ja nõuu peetud. Viljandi 1876, lk. 15.

[15] «Sakala» 1878, nr. 30, lk. 2, v. l.

[16] «Sakala» 1882, nr. 8, lk. 2, v. l.

[17] C. R. Jakobson, Nattukene meie kevadisest rõõmust. Viljandi 1876, lk. 5—6.

jemini oli C. R. Jakobson 1866. a. kogukonnaseaduse puhul samal tunnustaval seisukohal. 14. novembril 1881 Eesti Kirjameeste Seltsi pidulikul koosviibimisel peetud kõnes ütles ta: «Seal tuli meie Kogukonna seadusega, kus Eestirahvas oma vabaduses tähtsa sammu edasi astus, ka uus elu meie kirjandusesse.»[18]

1866. a. vallakogukonnaseadus oli tõesti tähtis lüli 60-ndate aastate kodanlike reformide sarjas. Ta andis aga otsustava ülekaalu vallaomavalitsuses taluperemeestele. See avaldus teravalt juba selleski, et valla üldkogu koosseisu kuulusid taluperemehed täieõiguslike liikmetena, kuna maatamehed olid esindatud selles üsna piiratult — iga 10 mehe kohta ühe voliniku kaudu. Leides rohkesti sooje tunnustussõnu kehtivale vallakogukonnaseadusele, pidas Jakobson kõigiti «normaalseks» ka seda, et vallaomavalitsus oli selle seaduse järgi antud talupidajate juhtiva meelevalla alla.

Eesti rahva antifeodaalse rinde korraldamisel ja juhtimisel, võttes selle sotsiaalseks baasiks talurahva, eeskätt taluperemeeste kihi, pööras C. R. Jakobson ses suhtes vähe tähelepanu linnakodanikele, kelle arvuline osatähtsus eesti väikekodanluse näol oli tol ajal kiire tõusu teel, ja läks mööda töölisklassist, kelle ühiskondlik-poliitiline osa maa tööstuskeskustes oli samuti kiiresti suurenemas. Töölisklassist möödaminek oli Jakobsoni poliitilises praktikas eriti oluline nähtus. Kuid see on mõistetav ega saanudki olla teistsugune kodanliku ühiskonnategelase poolt, kelle poliitika oli rajatud eeskätt taluperemeestele, oli reformistlik, jäi kindlalt ja püüdlikult legaalsuse raamidesse, püüdis vältida igasuguseid samme, mida oleks võidud tembeldada «mässamiseks», otsis sihiteadlikult ja otsustavalt toetust tsaarivõimult võitluses nii võimsate feodaalsete jõudude vastu, nagu seda olid balti-saksa aadel ja tema rüütelkondlikud korporatsioonid. Terava pitseri vajutas siin C. R. Jakobsoni kogu sellele poliitilisele tegevusele alaline valve ja aktiivne vastutöötamine balti-saksa mõisnikkonna, luteri usu kirikhärrade ja nende eesti rahvusest liitlaste poolt, kelledest ükski ei põlanud ühtki insinuatsiooni ja provokatsiooni, et aga «Sakala» toimetajale poomisnööri keerutada.

Hoolimata sellest, et C. R. Jakobson oma rahva feodalismivastases võitluses jäi piiratud sotsiaalsele baasile, taotles ta siiski arendada seda võitlust üldrahvalikuks, rahvuslikuks. Ja ta saavutaski selles suunas silmapaistvaid tagajärgi. Otsustava tähtsusega siin oli see antifeodaalne propaganda, mida Jakobson tegi järjekindlalt ja väsimatult, ning sellega seoses tema poolt arendatud ideoloogia, mis oli määratud eesti ühiskonna võitlusse viimiseks kohalike feodaalsete jõudude vastu.

---

[18] «Sakala» 1881, nr. 48, juhtkiri.

II

Juba oma ühiskondlik-poliitilise tegevuse algusest peale, elades veel Peterburis, jõudis C. R. Jakobson kindlale ja õigele arusaamisele, et peamine jõud igas vabastusliikumises on rahvas ise. Nii pidi see olema ka eesti rahva feodalismivastases võitluses. Sellelt lähtekohalt leidis Jakobson ka endale ühe peamise ülesande aidata kaasa eesti ühiskonna vabastamiseks balti-saksa feodaalse kultuuri ning saksa mõisnike ja pastorite poliitilis-moraalse mõju ja surve alt. Selleks oli tarvis kõigepealt seda ühiskonda ennast sisemiselt üles raputada, oli vaja äratada teda iseseisvamale kultuurielule, arendada tema rahvusliku kultuuri vorme, koondada teda võitluseks feodaalse klassivaenlase ja rahvusliku rõhuja vastu.

Metoodilise pedagoogina, üksikisiku ja rahvahulkade andeka kasvatajana asus Jakobson kõigepealt selle ülesande lahendamisele. Tal tuli siin maha kiskuda palju kõdunevat ja eluarengut kammitsas hoidvat vana ning ehitada uut selle alusmüüridest peale. Tal tuli alustada aabitsa ja lugemike koostamisest; ta pidi õpetama uusi algelisi teaduslikke tõdesid — nii lastele kui vanadele, pidi õpetama rahvale uut arusaamist maa tõelistest tootlikest jõududest ja virgutama teda nende otstarbekale kasutamisele. Tal tuli paljastada allasurutud eesti rahva ja teiselt poolt valitseva feodaalklassi lepitamatuid vastuolusid. Ta tegi seda kõike väsimatult, osavalt ja edukalt.

Jakobsoni lugemikud, õpikud ja praktilised käsiraamatud tähendasid uut ajajärku eesti õppekirjanduses. Seni oli eestikeelseis õpikuis saksa pastorite hoolitsemisel valitsenud nüristav, kiriklikust skolastikast immutatud, valitsevat korda idealiseeriv, saksa ainumõju säilitamist ja kindlustamist taotlev vaimsus. Jakobsoni lugemike, õpikute ja populaarteaduslike teoste kaudu hakkas eesti kooli ja ühiskonda hoovama kevadist virgutavat värskust, loodusteaduste tõdede populariseerimise kaudu vaimu vabastavat ja rahvuslik-patriootiliselt mõjustavat uut elustavat õhku. Jakobsoni «Kooli lugemise raamat» oli mitte üksnes kõrgeväärtuslik lugemik koolidele, vaid sellest sai ka ajajärgu populaarseim rahvaraamat, mille najal kasvas üles mitu sugupõlve eesti inimesi.

Eriti mõjuvaks, hulkasid võimsalt haaravaks, neid feodalismivastaselt meelestavaks kasvatusvahendiks kujunes Jakobsonil oma rahva ajalugu. Selle tähtsust rahva äratamisel ja kasvatamisel tunnetati Peterburi eesti patriootide ringkonnas juba 60-ndate aastate algupoolel. Jakobson sai selle mõtte esimeseks realiseerijaks oma kohe kuulsaks saanud «Kolme isamaa kõnega», milledest ta esimese pidas Tartus «Vanemuises» 1868, ja mis 1870 ilmusid trükis. Selles anti esmakordselt eestikeelses trükisõnas uus kontseptsioon eesti rahva ajaloo mõistmiseks, mille olemus avaldus uues autori poolt antud periodiseeringus selle ajaloo kohta. Eestlaste muistne iseseisvusaeg oli selle järgi rahva elu valguse-

aeg, mida autor tugevasti idealiseeris, kuna sellele järgnev pikk orjuseaeg võõrsilt tulnud anastajate ja saksa «rüütlite»-mõisnike võimu all kuulus pimeduseaega. Sellele järgnes kolmas periood — koiduaeg, mille alusena kujutati «Vene keisrite armu» nende poolt kehtestatud reformidega. Oma uue ajaloo-orientatsiooniga tahtis Jakobson täie teadlikkusega kujundada sellest võimsat rahvuslikku äratusvahendit, kus sõnad oleksid «nagu mõõgad ja tuli», lootes, et «üksi sell kombel on võimalik suurt rahva-hulka unest üles äratada».[19] Ja see kirjatöö mõjus eesti ühiskonnas tõesti kui «tuletungal, mis Jakobson ilma sisse virutanud», nagu iseloomustas tema vastane, «Tallinna Sõbra» toimetaja W. Eichhorn.

Seda oma ajaloo-orientatsiooni C. R. Jakobson propageeris 60-ndate aastate lõpust peale kuni oma surmani oma rohkearvulistes kõnedes ja kirjutistes. Selle raames ja selle abil püüdis ta kuulajaskonnale ja lugejaile kõikjal ja alati selgeks teha eesti rahva kõigi elualade mahajäämuse kõige olulisemaid põhjusi, millede hulgas ta tõstis esikohale saksa mõisnike sajanditepikkuse vägivallavõimu. Ja kuna see võim olulistes osades veel edasi püsis, siis sai võitluses selle vastu Jakobsoni uuesuunaline ajaloomõtestus kõige aktuaalsema tähenduse.

«Kolmes isamaa kõnes» antud lihtne, must-valge tehnikaga ülesehitatud ajaloo-kontseptsioon, hoolimata oma suurest mobiliseerivast jõust eesti ühiskonnas, ei näi hiljemini C. R. Jakobsoni siiski rahuldavat. Ta toob sellesse mõningaid muudatusi, milledest kõige olulisem on J. J. Rousseau' «ühiskondliku lepingu» teooria rakendamine Eesti ajaloo suhtes. Ta teeb seda ühes oma kõnes, mille ta pidas Pärnu Eesti Põllumeeste Seltsis 1876 ja mis autori poolt oli pealkirjastatud «Kuidas Eestirahvas vaimu-harimise teel oma õigusele jõuab».[20]

Selles kõnes võttis C. R. Jakobson sõnaselgelt omaks Rousseau' «ühiskondliku lepingu» idee, mida ta nimetab «vaikse leppimise kaubaks». Selline leping «vaiksel kombel» hakanud kehtima ka eestlaste ja saksa rüütlite vahel pärast maa vallutamist viimaste poolt. See seisnud selles, et võitjad andnud vallutatud maast osa eestlastele tagasi «selle tingimisega, et see eest tõise jau neile valmis hariksivad». Esialgu olnud «eestlaste orjus kaunis kerge». Kuid järk-järgult, rikkudes kogu aja «vaikset leppimist», surunud sakslased alistatud eestlasi ikka suurema orjuse alla. Eestlased vastanud sellele õigustatud «mässamistega, kus aga vahvad võitlejad ika kõik võõra mõõga all langesivad». Eesti talupoegade katsetele pääseda paremaisse elutingimustesse oma

---

[19] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 2. I 1872 (tsitaat kirjast J. Hurdale), Adamsoni kirjakogu, KM.

[20] Kõne tekst C. R. Jakobsoni Kurgja talu-muuseumi arhiivis (edaspidi Kurgja tm.). Hiljemini avaldas selle omalt poolt muudetud pealkirja all «Kuidas Eestirahvas Vene keisrite abil vaimuharimise teel oma õigusele jõuab» ja mõningate sisuliste ning veel suurema arvu redaktsiooniliste muudatustega J. Kõrv oma ajalehes «Valgus» 1889, nr. 42, 43, 45, 46, 48, 52.

senistest asupaikadest väljarändamise teel vastanud sakslased sunnismaisuse kehtestamisega. Olukord kujunenud selliseks, mida autor kokkuvõtlikult iseloomustab järgmiselt: «Kõige õiguse vasta oli sellepärast Eestirahvas mõisnikute karjaks muudetud, kelle seast mõisaomanik üksikuid loomi välja võis valitseda ja ära müüa.» Hoolimata sellest, et sakslased «vaikse leppimise kaupa», mis neil olnud eestlastega, omalt poolt kõige jämedamalt rikkusid, kestnud see ometi edasi. See püsinud oluliselt muutunud tingimusis ka pärast Liivi orduriigi kokkuvarisemist.

Nüüd, kus Eesti ala alistati naaberriikide võimu alla, saanud eestlased ühtlasi ka uute riigivõimude alamaiks, kelle käest nad pidid «varju ja kaitsmist saama». «Valitseja vürsti silmas,» kirjutab Jakobson, «olivad talupoead ja rüütlid ühesugused tähtsad asjad; t a r g a vürsti silmas pidi pealegi talupoeade pool suurem tähtjus seisma, kelle peale ta sellepärast oma armu ka kõige pealt välja valas.» Saksa rüütlite kätte ülekohtusel ja vägivaldsel teel kistud õigused pidid nüüd kaotama oma kehtivuse. Ja kui riigivalitsus neist õigustest ka mõned kinnitas, siis ta «ei võinud muud kinnitada, kui et see leppimise kaup jälle omas endises olekus valitseks». Ja nii juhtunudki, et riigivõim püüdnud eesti talupoegi võtta saksa mõisnike vastu oma kaitse alla. Need riigivalitsuse püüded aga pole andnud küllaldasi tagajärgi ja sakslastel õnnestunud rahva kasuks maksma pandud uuendusi «jälle tühjaks» teha. Sellise olukorra tähtsamaks põhjuseks peab Jakobson asjaolu, «et Eesti rahvas üheks harimata talupoea seisuseks alla oli langenud, sellepärast ei olnud tema seas mitte küllalt poliitika mehi, kes seda riigivalitsemise püüdmist oleksivad aidanud täitsa elusse seada ja Eestirahva oleksivad mõistnud oma päris-õigusele viia».

Oma põgusas Eesti ajaloo läbilõikes tõstab Jakobson eesti talurahva huvide kaitsjana eriti esile Poola kuninga Stephan Báthory, Rootsi kuningad Gustav II Adolfi ja Karl XI-nda. Vene valitsejaist märgib ta kõigepealt Peeter I kohta, et see kinnitas sakslaste eesõigused Baltimail ja tähendab tema puhul nagu vabanduseks: «Peeter vist ei teadnud, kuidas need eesõigused Eesti rahva peal litsusivad; ka olivad sakslased ainsad vahemehed ja Peeter arvas neid sellepärast üksi riigi-seisusteks.» Hiljemini olnud nii Peetril kui ka järgnevail Vene tsaaridel «oma võimuse kinnitamisega niipalju tegemist, et nendel aega sugugi järele ei jäänud, uuest allaheidetud maade talupoegade peale mõtelda». Ülistava tunnustusega kõneleb autor «suurest Katariina II-st» kui eesti talurahva huvide kaitsjast. Veel suuremaid kiidusõnu jagab Jakobson keiser Aleksander I-le, kelle puhul ta märgib, et «see armuline vürst tungis vägevaste seepeale, et Eestirahvale tema õigus saaks». Siin nimetab ta eriti tunnustavalt 1804. a. talurahvaseadust. Talurahva «vabastamise» seadustesse aga suhtub Jakobson, nagu nende puhul vareminigi, kriitiliselt: eesti rahvas saanud küll «nime poolest

priiks», kuid «oma seisuse poolest nagu õhu sisse seatud, kus temal enam ühtegi kindlat põhja all ei olnud».

Tagasi vaadates kogu selle eesti rahva «7 sada aastase pimeduse-aea» peale, konstateerib autor, et rahval puudunud selle aja kestes tähtsaim põhiõigus, «mis temal oma leppimise kauba järele Sakslastega oleks pidanud olema, see on: ühevääriline riigikodaniku õigus». Sakslased olevat siin seda «leppimise kaupa» «hirmsal kombel murdnud, aga ei ole teda ennast seeläbi nii kaua tühjaks teinud kuni Eestirahvas tema täitmise peale tungib. Täidetud saab ta aga siis olema, kui Eestlastel täitsa ühesugune poliitika õigus meie maal Sakslastega käte on tulnud, ühesugune õigus maapäevade peal, kohtudes ja linnavalitsustes. Kunni meil see meie leppimise kauba õigus käes ei ole, ei tohi meile keegi armastusest ja leppimisest rääkida, sest see ei oleks muud kui üks orjaarmastus ja hädaleppimine». Kuna «aga ükski riisuja heal meelel oma saaki välja ei taha anda», arvab Jakobson edasi, olevat tarvilik sealt abi otsida, «kus seda auuga võime saada». «Kõik targad ja kuulsad valitsejad» olevat eestlaste poolt olnud. Sellepärast ei tulevat unustada «nende abi osavalt tarvitamast ja ka Jumalat palumast, et ta meile ika tarku valitsejaid annaks».

Tsiteeritud kõnes toodud ajaloo-kontseptsioon oli ilmselt suunatud C. R. Jakobsoni juhitud rahvavõitluse huvide teenimisele. See pidi põhjendama kõigepealt selle võitluse vajadust ja tema põhilist eesmärki, milleks kuulutati eestlaste ja sakslaste vahel poliitiline ja rahvuslik võrdsus kõigil aladel. Teiseks pidi ta «teaduslikult» põhjendama monarhismi pinnal tekkinud suhtumist riigivalitsusse, eriti «targasse vürstisse» kui talurahva kaitsjasse. Kolmandaks, selline ajaloo-mõistmine, nagu Jakobson nüüd arendas, pidi põhjendama eesti rahva enda keskelt võrsunud haritlaste, nende hulgas eriti «poliitika-meeste» osatähtsust rahva elu üldises arendamises ja kõigis tema võitlusis.

Teenides neid kolme põhiülesannet, pidi see ajaloo-kontseptsioon aitama lahendada ka poliitilise võitluse ja kultuurialase töö (tolleaegse terminoloogia järgi — «vaimuharimise») primaadi küsimust. Toetudes oma ajaloo-käsituses kokkuvõetud kogemusele, asus Jakobson siin seisukohale: tähtis töö rahva vaimuharimise alal pidavat «poliitika tööga» käsikäes käima. Seejuures rõhutas autor eriti, et sellele vaimuharimisele «võime üksi siis jõuda, kui oma poliitika õigusele oleme jõudnud, mis meil meie eesvanemate leppimise kauba järele siin maal peab olema».

On väga tähelepanuväärne, et C. R. Jakobson oma uue ajaloo-kontseptsiooni kujundamisel pöördus Prantsuse kodanliku revolutsiooni eelse sellise valgustaja-mõtleja nagu J. J. Rousseau poole, otsides ka temalt filosoofilisi ja teoreetilisi aluseid oma antifeodaalse võitluse põhjendamiseks. Rousseau' mõju Jakobsoni ühiskondlik-poliitilisele maailmavaatele on küsimus, mis vajab veel spetsiaalset uurimist. Kuid juba niigi on see mõju ilmselt tuntav. Rousseau' seisukohtadega pedagoogilistes küsimustes pidi Jakobson

vähemalt üldjoontes tutvuma juba Valgas Zimse seminaris pedagoogika ajaloo õppimisel. Hiljemini tundis Jakobson huvi ka Rousseau' üldisemate ühiskondlik-poliitiliste vaadete vastu ja võttis temalt ka «ühiskondliku lepingu» idee. Kuid selle kontseptsiooni kohaldamisega Baltikumi oludele ja oma poliitilise võitluse huvidele andis Jakobson sellele olulise erinevuse. Sel ajal, kui Rousseau' teravalt dialektiline «ühiskondliku lepingu» idee oli suunatud despootilise kuningliku absolutismi vastu, langes see külg Jakobsoni rakenduses hoopis välja. Tema «vaikse leppimise kauba» kontseptsioon oli pööratud üksnes balti-saksa mõisnikkonna feodaalse võimuvalitsuse vastu, milline asjaolu ka omalt poolt rõhutab Jakobsoni feodalismivastase võitluse põhisuunda.

Oma olemuselt oli C. R. Jakobsoni «vaikse leppimise kauba» kontseptsioon täiesti ekslik, põhjendamata ja koguni antihistoorili ne. Poliitiliselt oli ta segav ja lõdvendas Jakobsoni enda senist teravalt hukkamõistvat suhtumist Eestimaa omaaegsesse vägivaldsesse anastamisse saksa röövvallutajate poolt. Jakobson nähtavasti isegi tundis, et tema poolt ettevõetud Rousseau' «ühiskondliku lepingu» idee kohaldamine Balti oludele polnud kõigiti õnnestunud üritus. Ega ta muidu jätnud oma ülaltoodud kõne trükis avaldamata, kuigi ta muide oli väga agar oma kõnede trükki toimetamisega.

Kuid uus ajaloo-kontseptsioon ei jäänud siiski ka Jakobsoni trükisõnalistes esinemistes täiesti mõjuta. Nii näiteks kirjutas ta ühes oma tähtsas juhtkirjas «Sakalas» 1880. a. lõpul:[21] «Kui esimesed Sakslased meie maale tulivad, siis saivad nad luba, rahuliste Eestlaste seas elada. Et aga Eestlasi pea orjadeks maha rusuti, sellepärast on meie maal seitse sada aastat järjeste võitlemine edasi kestnud, ja see võitlemine ei saa enne lõppema, kunni Sakslaste ja Eestlaste vahel poliitika õiguse kaalud jälle ühetasa on.»

Toodud tsitaadis esimene lause jääks meile arusaamatuks, kui meie ei tunneks C. R. Jakobsoni kõnet «Kuidas Eestirahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab» ja selles arendatud «vaikse leppimise kauba» ideed. Selle kõne alusel saab ka kogu siin esitatud tsitaat, samuti ka juhtkiri, millest ta võetud, selgemini mõistetavaks kui osaavaldus autori tolleaegsest ajaloo-kontseptsioonist.

C. R. Jakobsoni katse «rikastada» oma ajaloo-kontseptsiooni Rousseau' «ühiskondliku lepingu» teooria rakendamisega oli huvitav üritus autori vaimseis otsinguis, mis pälvib ka edaspidi meie ajaloo-uurijate poolt lähemat tähelepanu. Igal juhul toimis autor õigesti, kui ta sellele oma «vaikse leppimise kauba» ideele ei teinud suuremat propagandat. Eesti ajaloo kasutamine Jakobsoni poolt rahva kasvatamisel feodalismivastasele võitlusele toimus eeskätt ja põhiliselt nende seisukohtade alusel, mille ta oli sõnastanud juba oma «Kolmes isamaa kõnes», eriti esimeses nendest. Selle

[21] «Sakala» 1880, nr. 48, juhtkiri: «Vaidlemise ja vaidlemise vahel on vahe».

kandvaiks põhitoonideks praktilises propagandas jäid eesti rahva kõrge kultuuritaseme rõhutamine «valguseajal», saksa feodaalide «rüütlite» terav ja äge hukkamõistmine seoses eestlaste maa-ala anastamisega ja rahva orjastamisega, sakslaste «kultuuritoomise» teooria kõige kategoorilisem tagasilükkamine, eesti rahva mahajäämuse seletamine balti-saksa feodaalklassi piiritu rõhumisega kõigil elualadel.

Veel mõni kuu enne oma surma, polemiseerides Riia balti-saksa ajalehega «Zeitung für Stadt und Land» ja ajakirjaga «Baltische Monatsschrift» tõi C. R. Jakobson oma algse Eesti ajaloo-kontseptsiooni täies jõus järjekordselt esile. [22] Ta lausa nõudis, et senine balti-saksa «kultuuritoomise» teooria kui «lapsik ja kiusak arvamine mitte enam uuema aja ajaloo teaduse kiuste meie isamaa ajaloos maad ei leiaks». Nagu korduvalt varemini, nii selgi korral hurjutas Jakobson neid saksa ajaloolasi, kes «püüavad Eestirahva endist haridust ja vaba elu valeks ajada kõigesuguste tühja põhjendustega ja tahavad lapsikult näidata, et siin Eestlased enne Sakslaste seietulemist päris metslased olla olnud, kuna ommeti need «metslased» jo ammu laevamehed, merepurjetajad, kantside ja kindluste mehed ja kõige pealt paremad põlluharijad olivad kui Germaanlased». Ühtlasi ei jätnud Jakobson selleski kirjutises rõhutamata eestlaste ja venelaste sõbralikke suhteid lääne agressorite Baltikumi sissetungimise perioodil. Vene rahvas aga, seletab Jakobson edasi, «siis veel nii vägev ei olnud ega ise enese riigi segaduse pärast Eestlastele õigel ajal abi ei saanud anda ... õhtupoolsete Eürooplaste vasta, kes meie ilusat mereäärset, rikast ja viljakat maad oma lugemata parvedega ja laevastikuga käisivad enese kätte püüdmas, kunni viimaks ka veikese Eestirahva jõuud rauges, mehed langesivad ja Sakslased maa oma kätte saivad». Saksa röövvallutajate võimu all eesti rahva elus järgnenud «pimeduseajast peastmisel» andis Jakobson endiselt suure tunnustuse «Vene keisrite ja nende inimeste armastaja helde meelele».

Teiseks mõjuvaks ideoloogiliseks relvaks rahva feodalismivastases võitluses, rahva enda poliitilises äratamises ja kasvatamises oli C. R. Jakobsoni poolt võrdsuse idee lakkamatu propaganda ja rakendamine kõigil mõeldavail juhtudel. Eestlastel peavad olema samasugused võrdsed õigused nagu sakslastelgi! — nii oli selle mõtte kõige üldisem sõnastus Jakobsonil. See võrdsete õiguste nõudmine ja loosung, omal ajal printsiibina esile tõstetud XVIII sajandi kodanluse ideoloogide poolt võitluses feodalismi vastu, oli ka Baltikumi XIX saj. 70—80-ndate aastate tingimusis kõigiti progressiivne demokraatlik põhimõte. Ta oli kogu feodaalse surve alla rõhutud ühiskonda, eriti aga talurahvast ideelis-poliitiliselt mobiliseeriv tegur valitseva feodaalklassi vastu. Võitlus selle põhimõtte järjekindla teostamise eest tähendas ka võitlust kogu rindel feodaalkorra igandite vastu, tee tasandamist

[22] «Sakala» 1881, nr. 26, lk. 2—3.

kõigepealt põllumajanduses avara, täieliku, vaba ja kiire kapitalistliku arengu eest. Selles oligi selle võrdsuse põhimõtte edasiviiv jõud. Nii hindas Lenin võrdsete õiguste nõudmiste osa eriti maaküsimuses teatavais kodanliku ühiskonnakorra tingimusis.[23] Selline tähendus oli võrdsuse loosungil ka eesti ühiskonna üldises võitluses C. R. Jakobsoni ajal.

Selle võrdsuse põhimõtte tähtsust rahva ideelis-poliitilisel mobiliseerimisel ja kasvatamisel, valitseva feodaalklassi eesõiguste ründamisel ja kogu oma võitlusprogrammi põhjendamisel hakkas Jakobson tunnetama üsna varakult. Seni kui tal puudus oma häälekandja, sai ta oma mõtteid selles küsimuses avaldada peamiselt erakirjades, kusjuures mõnikord need vilksatasid ka tema üksikuis kõnedes. Võrdsuse nõudmise mõte hakkas Jakobsoni kirjades kõlama tihedamalt ja teravamalt pärast seda kui tema «Kolmes isamaa kõnes» avaldatud võitlusmõtetele asusid kohaliku maksva korra kaitsjad vastandama loosungit: «rahu kosutab, vaen kaotab!». Avaldatud esmakordselt W. Eichhorni samanimelises brošüüris, sai ta kogu reaktsioonilisele leerile juhtivaks hüüdlauseks. Kui tolleaegse eestikeelse ajakirjanduse välja valitseja J. V. Jannseni leppe- ja sobitamispoliitika balti-saksa valitseva feodaalklassiga 1871. a. algul sulges «Eesti Postimehe» C. R. Jakobsoni kirjutistele, oli viimasel uusi põhjusi veelgi teravamalt tunnetada «rahu» kuulutamise ohtlikkust ja selle propaganda kahjulikkust eesti ühiskonnas. Siitpeale Jakobson hakkaski reageerima teravamalt sellele kahjulikule rahupropagandale eestlaste ja sakslaste võrdsete õiguste nõudmise esiletõstmisega.

Võrdsuse mõtte propageerimist Jakobsoni poolt stimuleerisid oluliselt ka tema esimesel Soome reisil 1871. aastal saadud muljed ja tähelepanekud. Juba oma esimeses kõnes pärast äsja lõppenud reisi tõstab Jakobson sakslastega rahu jutlustamise vastu erilise rõhuga üles nõudmise: «enne olgu õiguse kaalud ühetasa».[24] Oma kuulajaid Soome oludega tutvustamisel võttis Jakobson erilise vaatluse alla sealse riikliku korralduse ja talurahva õigused ning olukorra. Samal ajal oli oluline, et just Soome reisi mõjul hakkas Jakobson oma võrdsuse põhimõttele otsima konkreetsemaid rakendamisvorme ka Baltikumi oludes. Ta asus nüüd selle idee seisukohalt arvustama ka siinseid maapäevi, mis olid balti-saksa mõisnikeklassi tähtsamaid võimuorganeid. Soome neljaseisuseline maapäev, kus ka talupojaseisus oli esindatud, sai nüüdsest peale Jakobsonile ikka võluvamaks eeskujuks, mille varjus ta hakkas propageerima seisuste võrdsuse põhimõtet ka balti rüütelkondade maapäevade suhtes.

Pärast Soome reisi said Jakobsoni seisukohad võrdsuse põhimõtte rõhutamisel ja propageerimisel üha kindlamaks ja teravamaks. 1871. a. suvel kirjutas ta oma sõbrale J. Adamsonile:

---

[23] Vt. V. I. Lenin, Teosed, 12. kd., Tallinn 1953, lk. 321—322.
[24] C. R. Jakobsoni kõne: «Kümme päeva Soomemaal», Kurgja tm.

«Enne kui eesti rahvausel ei ole ühesuguseid õigusi teiste rahvaustega, ei või meie ilmaski rahust rääkida... Ja rahu tahame kõik, aga üht rahu, nagu üheväärilise inimeste ja mitte nagu lihuniku ja härja vahel.»[25] Sama aasta sügisel tuli Jakobson jällegi «rahu» küsimuse juurde tagasi, kirjutades: «Sõbrust Eestlaste ja Sakslaste vahel enne ei ole loota, kunni Eestlaste partei suurem ja nende õigused Sakste õigustest üle käivad: siis on nad sunnitud sõbrust pidama, muidu mite.»[26] Jakobson lootis, et sellist olukorda on võimalik saavutada üksnes võitluse teel võrdsuse põhimõtte alusel ja varjus ning selle võiduleviimise tagajärjel. Nii kirjutas ta paar kuud hiljemini: «Veel ei ole meil maapäevade peal sakslastega ühesugune õigus, veel on meie kohtud kõige nurjatumad terves Euroopas ja meie linnad kõlvatu seaduse all ohkamas. Need asjad tarvitavad surmani võitlemist, enne kui neid kätte saame.»[27]

Edasi kasutas Jakobson olevaidki kitsaid avaliku esinemise võimalusi, et propageerida võrdsuse ideed seostatult maapäevaga. Nii toimis ta näiteks oma kõnes, mille ta pidas 1875. a. novembris Vana-Vändra uue vallamaja avaaktusel. Kõne ilmus hiljemini ka trükis. Selles ta ütles tüüpiliselt oma tolleaegsetele ja ka hilisemaile mõttekäikudele selles küsimuses: «Meie maa saab omad viimased orjaaea teutavad paelad maha rapputanud olema, kui meie talupoea seisuse heal mite üksi omas vallas, meie kodaniku heal mite üksi omas linnas, vaid kõikide seisuste heal ka meie maapääva peal maksab, nagu Soomemaal. Alles siis on meie rahvas üks täitsa vaba rahvas, alles siis on meie maa omas täies kevadises ja suises ilus.»[28]

C. R. Jakobsoni teine reis Soomes 1876. a. suvel, mille ta teostas Pärnu Põllumeeste Seltsi ülesandel ja toetusel, süvendas temas veelgi pooldavat ja lausa vaimustatud suhtumist sealsesse riiklikku korraldusse ja maapäevasse. Oma reisi aruandes ütles Jakobson kõige avameelsemalt, et ta «üht kaunimat ja priimeelelisemat valitsust Euroopa monarhiides ei tunne».[29] Tunnustades sel puhul eriti tsaar Aleksander II teeneid, rõhutas ta ühtlasi: «Aga Soomlased ise ka ei ole oma käsi rüpes hoidnud, unistades ei tule ükski asi kätte.» Soomlaste eeskuju võitluses võrdsete õiguste eest pidi õhutama ja tiivustama eestlasi, eriti talurahvast, nende taotlusis sama põhimõtte puhul balti sakslaste suhtes.

Kui C. R. Jakobsonil avanes võimalus kõnelda rahvale oma ajalehe kaudu, jäi võrdsuse idee talle üheks tähtsamaks juhtmõtteks, mille najal ta arendas rahva võitluse propagandat kõige

---

[25] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 18. VII 1871, KM. «E. Kirjandus» 1913, lk. 213.

[26] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 23. X 1871, KM. «E. Kirjandus» 1913, lk. 314.

[27] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 2. I 1872, KM.

[28] C. R. Jakobson, Nattukene meie kevadisest rõõmust. Viljandi 1876, lk. 6.

[29] «Sakala Lisaleht» 1878, nr. 3, lk. 2, v. l.

järjekindlamalt. Nii näiteks rõhutas ta poleemikas eesti tagurlike ja balti-saksa ajalehtedega 1878. a. sügisel: «Siin peame aga jälle meele tuletama, et meil ehk küll Eesti rahvause põhja peal seistes, sellegi pärast kedagi tõist rahvaust alla ei taha rusuda. Igal ühel olgu ühesugune õigus — muud meie Eestlased ei nõua. Senni aga, kui seda õigust ei ole, ärgu meile keegi sõbrusest ja ühest meelest ehk kokku leppimisest rääkima hakaku.»[30]

Pisut hiljemini kirjutab Jakobson «Sakalas» jällegi võrdsusest, seostades selle põhimõtte mõisnikega ühesuguste õiguste nõudmisega ka talupoja- ja kodanikeseisuse suhtes. «Mis meie tahame,» kirjutas ta, «on see, et kodaniku ja talupoja seisusele mõisniku seisusega ühesugune õigus isevalitsuses (s. o. maaomavalitsuses — *H. K.*) tuleks ja nendel maapäeva peal igaühel omast kohast niisamasugune heale õigus oleks, nagu mõisnikutel. Nii kaua kui lugu nii ei ole, ei ole ka mitte vabadust meie maal, käsikäes käimisest ei või juttu olla . . .»[31]

Sama võrdsuse põhimõttega tõrjus C. R. Jakobson kindlalt ja teravalt tagasi ka «Eesti Postimehe» kaastoimetajaks asunud noore Harry Jannseni kontseptsiooni ühisest Balti rahvast, «baltlasest», milline mõiste pidi haarama balti sakslasi ja kohalikke põlisrahvaid, eestlasi ja lätlasi, ühiseks rahvaks, «ühiste kooskõlastatud huvidega» ühise «Balti kodumaa» teenistuses. Kuigi see «baltlase» kontseptsioon oli algusest lõpuni täiesti eluvõõras ja ühiskondlik-poliitiliselt pinnatu, oli ta ometi kogu rahva võitlusele feodaalkorra võimude ja igandite vastu kahjulik. Ta propageeris rahvale «rahu ja leppimist» oma kõige õelamate klassi- ja rahvusvaenlastega, mätsides kinni kõige elulisemad ja lepitamatud vastuolud nendega. Jakobson kirjutas selliste mõttekäikude vastu «Sakalas»: «Üksi võitlemise teel, samm sammu järel võime viimaks rahule ja ühendusele jõuda — muidu mitte. Enne seda, kui õiguse-kaalud ühetasa ei ole, oleks ka rahutegemine teotav. Eestlased nimelt, kui selle maa pärisrahvas, peavad ommeti kõige vähemalt ühesugusi õigusi tõiste rahvastega saama, kui nendega vennalikus sõbruses elada soovitakse.»[32]

Nii kirjutas Jakobson 1879. a. kevadel, äsja enne oma ajalehe ajutist sulgemist. «Sakala» seisaku ajal arendas Jannsenite «Eesti Postimees» oma «baltlase» ideed, ülaltoodud tähenduses, kogu ulatuses edasi. Mõisnike eestikeelne häälekandja «Tallinna Sõber» W. Eichhorni toimetusel toetas seda kogu oma väikese oskusega kõige innukamalt. 1880. a. algul uuesti ilmuma hakanud «Sakalal» oli küllalt põhjust jätkata võitlust selle värdjasliku kahjuliku «baltlase» idee propaganda vastu. Ta kirjutas nüüd uuesti: «Meie maal on jo, nagu iga inimene teab, kaks rahvaust suuremal mõedul elamas, need on: Eestlased ja Sakslased. Üht üleüldist Baltia rahvaust meil seiemaale veel ei ole ja ei saa

[30] «Sakala» 1878, nr. 38.
[31] «Sakala» 1878, nr. 45.
[32] «Sakala» 1879, nr. 13, lk. 2, v. 3.

ka vist nii pea olema, sest Eestlased ei taha ennast praegu veel mitte saksastada lasta... Nii kaua kui siis Sakslased oma iseäraliste õiguste eest suure vaevaga võitlevad ja «Eesti» paljast orja-nime meie maal tähendab, nii kaua ei või Baltia rahvausest juttugi olla, vaid see nimi ei ole muud, kui üks jesuiitlik pettus. Meie Eestlased ei taha kusagil vihavaenu sünnitada, aga meie tahame, et meil kui selle maa pärisrahval tõistega ühesugused õigused on.»[33]

C. R. Jakobsoni hilisemaist avaldustest eesti rahvale võrdsete õiguste nõudmisel toome kui tüüpilise ses suhtes veel väljavõtte ühest tema kirjutisest «Sakalas» 1880. a. lõpul.[34] Tõstes esikohale eesti rahva koosseisus talurahva, kirjutab ta polemiseerides «Eesti Postimehega»: «Missugused meie talupoja seisuse ja sellepärast Eestirahva poliitika õigused praegu on, seda teab igamees... Meie ei saa mitte aru, mikspärast meil Eestlastel, kes meie oma enese maal elame, niisama poliitika õigust ei pea olema, kui Sakslastel, kes meie sekka hiljem elama on asunud. Meie vana Eesti vaim ei anna meile enne rahu, kunni meil omal maal ühesugused poliitika õigused tõiste rahvaustega on.» Meenutades, et eesti rahva orjusse heitmise tagajärjel tema võitlus saksa orjastajate vastu on kestnud seitsesada aastat, rõhutab Jakobson järjekordselt, et «see võitlemine ei saa enne lõppeda, kunni Sakslaste ja Eestlaste vahel poliitika õiguse kaalud jälle ühetasa on».

Käesolevat käsitlust pole vaja koormata veel rohkema arvu näidetega C. R. Jakobsoni avaldusist eesti rahvale võrdsete õiguste nõudmisel. Üht olulist dokumenti ses suhtes ei tohi me siiski jätta esile tõstmata. See dokument oli eesti seltside saadikute märgukiri, mis esitati siseministrile keiserliku audientsi eel 19. juunil 1881.[35] Selle ülitähtsa dokumendi sünnilugu, tema konkreetne seos eesti rahvusliku liikumise eelnenud perioodiga ei ole seni veel küllaldaselt valgustatud. Kindel aga on, et see dokument võttis kokku tolleaegse eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna põhilisemad ühiskondlik-poliitilised taotlused, kusjuures C. R. Jakobsoni ja tema lähemate mõttekaaslaste juhtiv osa siin oli täiesti ilmne. Jakobson ise tunnetas kogu selle märgukirja esitamise aktsiooni kui suurimat poliitilist sündmust tolleaegses eesti avalikkuses ja ühtlasi ka kui kogu demokraatliku suuna, samuti ka omaenese suurimat poliitilist triumfi.[36]

Hoolimata sellest, et see märgukiri esitati Vene tsaarile, feodalismi kõige nurjatumale igandile, mõisnikeklassi liitlasele ja

---

[33] «Sakala» 1880, nr. 10.

[34] «Sakala» 1880, nr. 48, juhtkiri.

[35] Märgukiri ära trükitud «Sakala» 1881, nr. 33, teise ärakirja järgi A. Kruusberg, Eesti ajaloo arkiiv II — venestamise tulekul. Tartu 1922, lk. 42—46. Käesolevas tsiteeritud «Sakala» teksti järgi.

[36] Vrd. saatkonna esinemise kirjeldused «Sakalas» 1881, nr. 26, 29, 31, 32; ka F. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts, lk. 110 jj.

toele, kujunes memorandum oma olemuselt kõigiti feodalismivastaseks aktiks. Ta oli seda oma üksiknõudmistega, aga mitte vähem — oma üldpõhimõttega, milleks oli võrdsuse nõudmine eesti rahva liikmeile kui riigikodanikele. Juba märgukirja sissejuhatavas osas oli esile tõstetud printsiip, «et Eestlased tõiste riigi-alamatega õiguste poolest ühesarnatseks peaksivad saama». Sellest lähtudes avaldati soovi, et «talumaa täieste Eestlastele jäeb» ja edasi, et kroonu- ja maamaksud ning vastavad avalikõiguslikud teokohustused jaotataks ühtlaselt talu- ja mõisamaa vahel. Talurahva esinduse suhtes, eriti semstvo-asutuste sisseseadmisel paluti, et «Eestlaste eestseisus Sakslaste eestseisusega ühe vääriline oleks». Eesti talurahvale üheõigusluse nõudmisest olid kantud ka soovid luteri usu kirikus patronaadi-õiguse kaotamise, kogu maal uue kohtukorralduse sisseseadmise, politseireformi ja kohtukeele kohta ning maarahvakooli haridusministeeriumile allutamise kohta. Rajatud järjekindlalt kõigis oma osades eesti rahva võrdsuse põhimõttele, oli 1881. a. märgukiri kõigiti feodaalse Balti erikorra vastu suunatud dokument.

Märgukirjas väärib eriti märkimist nõudmine, mis käib maaomavalitsuse ja talupoegade esinduse kohta selles. Seni oli Jakobson ikka ja jälle rõhutanud Baltimail maapäevade reformi vajadust, nõudes nendel talupoegadele, nagu linnakodanikelegi, võrdseid õigusi mõisnikega. Nüüd aga, märgukirja koostamise eel, oli selles küsimuses toimunud Jakobsonil ja tema mõttekaaslastel oluline nihkumine seisukohtades. Soome neljaseisuseline maapäev, mis seni oli Jakobsonile olnud elavaks eeskujuks, oli ju rajatud hoopis teistsugustele poliitilistele ja organisatsioonilistele printsiipidele kui Balti kubermangude maapäevad. Viimased olid jäänud kõige rangemalt mõisnike seisuslike korporatsioonide organiteks. Soome maapäeva organisatsiooniliste põhimõtete ülekandmine Baltikumi oli ilmne utoopia ilma mõisnikeklassi poliitilise osa kõige põhjalikuma murdmiseta. 1881. a. eesti seltside saadikute märgukiri lõpetas C. R. Jakobsoni senise propaganda Balti maapäevadel talupojaseisusele võrdõigusliku esinduse andmise suhtes, asemele tõsteti siin semstvo-asutuste sisseseadmise nõudmine, mille puhul avaldati soovi eestlastele ja sakslastele võrdõigusliku esinduse andmise kohta. See nihkumine Jakobsoni, kui ka üldse demokraatliku suuna seisukohtades maaomavalitsuse küsimuses jääb huviväärivaks probleemiks edaspidisele uurimisele.

Rahvaste võrdsuse põhimõte oli eesti seltside saadikute 1881. a. märgukirjas tagapõhjaks ka sellisele soovile, et kolm Balti kubermangu ümber jaotataks kohalike enamusrahvaste etnograafiliste piiride järgi kaheks Eesti ja Läti kubermanguks. See mõte oli esitatud osalt mõnevõrra varjatult ja nagu ainult selleks, et põhjendada vajadust Eesti ala kohtutes sisse viia asjaajamisel rahvakeel. Sõnastus sel puhul oli järgmine: «Viimaks peame kahetsema, et vanad poliitika seadeldused Sakslaste heaks Balti kubermangudes, kus maal kaks pärisrahvast, Eestlased ja Lätla-

sed elavad, ei ole seda maad mitte rahvaste järele kahte kubermangu jautanud, missugusel lool Eestimaal peale riigikeele üksainus ametlik ehk kohtukeel, see on Eestikeel oleks.»[37] Kuigi see sõnastus ettevaatlikult avaldas ainult «kahetsust», et Baltimaad polnud jagatud pärisrahvaste järgi kaheks kubermanguks, oli see julge ja kaugeleulatuv mõte selles tähtsas dokumendis ometi sulaselgelt välja öeldud.

See idee polnud eesti ühiskonnas sugugi uus. Ta oli olnud käibel juba 1864. aastal, kui koostati suurt märgukirja tsaarile, mis 9. novembril samal aastal temale esitatigi. Siis aga jäeti see Balti kubermangude ümberjaotamise mõte märgukirjast välja,[38] nähtavasti kui liiga kaugele minev. Mõte isegi jäi hiljemini nagu unarusse. Vähemalt ei leia me sellest vahepeal hulgal ajal mingeid jälgi. Jakobson võttis selle uuesti üles. Seda tegi ta lausa ametlikult Viljandi Põllumeeste Seltsi saadikuna Riia põllutöökongressil veebruaris 1881. Tingitult kongressi kodukorra raamest, sai ta selle küsimuse püstitada küll piiratult. Kuid Jakobson kasutas sedagi võimalust, et täie kindluse ja selgusega esile tuua nõudmise Eesti ala üheks tervikuks liitmise kohta seoses edaspidiste põllumajanduslike nõupidamiste korraldamisega. Põhimõtteliselt aga tähendas see nõudmine kogu Baltimaade kolme kubermangu ümberjaotamist kahte administratiivsesse ühikusse. Selle ettepaneku põhjendamiseks esitas Jakobson rangelt majandusliku argumentatsiooni, võttes appi ka väite asjaajamiskeele otstarbekohasest lahendusest sellise ümberjaotamise korral.[39] Järgmine samm Eesti ala üheks administratiivseks piirkonnaks kujundamise mõtte propageerimisel astutigi 1881. a. juunikuu märgukirjas.

Ühtse administratiivse territooriumi nõudmine ühelt poolt eesti, teisest küljest läti rahvale, nende etnograafiliste piiride järgi oli kõigepealt feodalismivastase võitluse akt. Seda tuleb rõhutada, kuna kogu see küsimus niisugusena on jäänud seni tähele panemata. Baltimail edasipüsiv administratiivne jaotus kolmeks kubermanguks, kusjuures peale selle Saaremaal oli eriseisund omaette rüütelkonnaga, oli kujunenud feodaalkorra tingimusis. Temas oli elemente juba feodaalse killustumuse perioodist ja uuemaid, mis pärinesid ajast, kui Baltikum oli jagatud eri riikide — Rootsi, Poola, Taani vahel. Pärast Baltimaade liidendamist Vene riigiga säilisid siin varemini kujunenud administratiivsed ühikud peaaegu muutmatult oma endistes piirides. Selline administratiivne jaotus oli oluliselt soodustavaks eelduseks balti-saksa aadlivõimu ja tema seisuslike organite (rüütelkondade, maapäevade, kohtu- ja politseikorralduse, luteri usu kirikuorganisatsiooni jne.) edasipüsimisele. Samal ajal Baltimaade kolmekubermanguline jaotus lahu-

[37] Tsiteeritud «Sakala» järgi 1881, nr. 33.

[38] H. Kruus, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt, lk. 85. Vt. käesolev väljaanne, lk. 87.

[39] «Sakala» 1881, nr. 51/52, kirjutis: «Veel natukene põllutöö kongressist, mis veebruari kuul Riias ära peeti».

tas kummagi põlisrahva administratiiv-territoriaalselt kahte ossa, soodustas aadlil nende üle võimu teostamist, lõdvendas neid rahvaid poliitiliselt, oli kahjulik nende majanduslikule ja kultuurilisele arenemisele.

Et 1881. a. märgukirja koostajad ka ise tunnetasid Baltimaade kolmekubermangulist jaotust kui ajaloolist igandit Balti erikorra kasuks, sellele viitavad dokumendis endas selle jaotuse kohta öeldud sõnad: «vanad poliitika seadeldused sakslaste heaks». C. R. Jakobsoni pärastised kommentaarid ses suhtes tõid küsimusse veelgi suuremat selgust. Nii ütles ta ühes oma kirjutises, et saksa ajalehtedes avaldatud vastuseis eestlaste märgukirjas Läänemeremaade ümberjaotamise kohta esitatud mõttele olevat tingitud sellest, et «Sakslased vaatavad aga üksi selle peale, kuidas nende vanad eesõigused õitsema ja kostma jäeksivad, kuna meie kõikide siin maal elava rahvaste õnnejärge ühetasa kaalu peale püüame seada».[40] Samas vaimus kirjutas C. R. Jakobson 1881. a. tähtsamate poliitiliste sündmuste ülevaatlikus hinnangus, eriti esile tõstes Balti kubermangude administratiivse ümberjaotamise mõtet: «Meie oleme nüüd selgeste välja ütelnud: Eesti- ja Lätirahvas ei taha enam mitte Sakslaste kasuks kolmes kubermangus lahutatud olla, vaid tahavad Riigi kasuks kahte kubermangu ennast ühendada, nii et meil üks Eesti ja üks Läti kubermang on.»[41]

See 1881. aastal C. R. Jakobsoni eestvõtmisel erilise propaganda osaliseks saanud Baltimaade administratiivse ümberjaotamise mõte tekitas erakordse elevuse balti-saksa, läti kui ka vene ajakirjanduses. Jakobson reageeris sel puhul mitmes kirjutises «Sakalas».[42] See, mis sellega seoses toimus poliitilistes telgitagustes, jäi Jakobsonile tõenäoliselt teadmatuks, kuigi ta võis aimata rüütelkonna ringkondadest teravat vastuvõitlust. Nii see tegelikult toimuski. Eriti läks sel puhul lausa marru Liivimaa rüütelkond. Maamarssal H. v. Bock arendas Peterburis ägedat vastupropagandat eesti seltside saadikute märgukirjale.[43] Liivimaa rüütelkonna resideeriv maanõunik A. v. Richter ütles oma ametlikus kirjas esile tõstetud Balti kubermangude ümberjaotuse mõtte puhul järgmised kõvad ja ohustavalt kahtlustavad sõnad: «P õ l l u m a j a n d u s l i k u d j a k i r j a n d u s l i k u d s e l t s i d paluvad riigi ümberjagamist! — see on küllalt iseloomulik, see on esimene katse eestlaste unistuste teostamiseks, nende ühinemiseks «natsioonina», tee ehitamiseks nende liitumiseks soome suguvendadega Soomemaal, eestlaste riigi ehitamiseks.»[44]

Ühtse rahvusliku territooriumi nõudmine 1881. a. märgukirjas

---

[40] «Sakala» 1881, nr. 34. Juhtkiri: «Mis Balti kubermangude uuest jaotamisest ja sisseseadmisest räägitakse».

[41] «Sakala» 1881, nr. 51/52. Juhtkiri: «Aasta lõpetuseks».

[42] Vt. eriti «Sakala» 1881 nr. 34, 51/52.

[43] L. maamarssal H. v. Bock — L. maanõunikkude kolleegiumile 30. VII 1881, nr. 180, LRüA, tmk. nr. 413/A. I, Läti NSV RAKA, Riias.

[44] L. resideeriv maanõunik — L. kubernerile 15. VII 1881, nr. 46, LKKA, tmk. nr. 910 (1880), Eesti NSV RAKA, Tartus.

kajastas muidugi tolleaegset arengu etappi eesti rahvuse konsolideerumise protsessis. Päevakorda tõstetud eesti kodanlik-demokraatliku suuna sõnastuses, vastas ta maa majandusliku arengu nõuetele ja ka kogu eesti ühiskonna poliitilistele ja kultuurialastele huvidele.Väide aga, nagu oleks püstitatud nõudmine tähendanud taotlust luua eeldusi eestlaste «liitumiseks soome suguvendadega» oma «riigi ehitamise» eesmärgil oli muidugi kõige sihilikum insinuatsioon Liivimaa rüütelkonna esinduse poolt. Et see nõudmine oli kogu teravusega suunatud feodaalse Balti erikorra vastu, see oli selge ka kohaliku rüütelkonna tegelastele, ja see neid eriti häiriski. Kuid oma ametlikes kirjades püüdsid nad sellest momendist targu mööda minna. Sellele osutamine oleks võinud märgukirja esitajad tõsta liitlasiks kõigile neile vene ringkondadele, kes olid vaenulikud Balti erikorra vastu.

Oma teravalt joonistatud ajaloo-kontseptsiooniga saksa röövvallutajate ja balti-saksa valitseva feodaalklassi vastu ning selle ja eesti rahva võrdsuse põhimõtte väsimatu propagandaga tegi Jakobson ülitähtsat ja tagajärjekat poliitilist kasvatustööd rahvahulkade äratamisel ja aktiviseerimisel feodalismivastasele võitlusele. Samalt vaatekohalt oli väärtuslik ja tulemuslik ka Jakobsoni seisukohavõtt ühiskondlik-poliitilise «rahu ja vaenu», s. o. võitluse küsimuses.

«Rahu kosutab» — oli Jakobsoni-aegses Balti ühiskonnas kogu valitseva feodaalklassi ja tema igasuguste agentuuride üheks kõige põhilisemaks propagandaloosungiks. Üha teravneva klassivõitluse ja eesti ning läti rahvusliku liikumise tõusu tingimustes oli selle hüüdsõna ülesandeks summutada rahvahulkade võitlusvaimu, sisendada neisse leppe-meeleolusid valitseva olukorra ja balti-saksa mõisnike võimu suhtes. Eesti ühiskonnas eneses olid sellise «rahu» jutlustajaiks konservatiiv-klerikaalse suuna tegelased, ennekõike J. V. Jannsen, eriti hoolikalt sellest ajast peale, kui ta hakkas rüütelkondadelt saama abiraha oma «Eesti Postimehe» jaoks, ka J. Hurt pärast lahkulöömist C. R. Jakobsonist 1878. aastal, Harry Jannsen oma «baltlase»-poliitika propagandaga. Kõige suuremat agarust eestlaste ja sakslaste vahel «rahu» propageerimisel avaldasid balti-saksa «eralehed eesti keeles» — «Ristirahva Pühhapäeva Leht» ja «Tallinna Sõber».

C. R. Jakobson astus, nagu juba nägime, oma ühiskondlik-poliitilise tegevuse algusest peale sellise kogu tagurliku leeri poolt ühelaadiliselt arendatud ühiskondliku rahu kuulutamise vastu teravalt ja kõige järjekindlamalt välja. Eespool oleme juba küllalt palju kokku puutunud Jakobsoni rohkearvuliste avaldustega sel puhul seoses tema ajaloo-kontseptsiooniga ja võrdsuse idee propageerimisega eestlaste ja baltisakslaste vahekorra käsitlemisel. Mitmel korral püüdis Jakobson oma võitlusidee propagandale anda ka üldisema, maailmavaatelise aluse. Üht iseloomulisemat näidet sel alal meenutame siingi. Oma kõnes, peetud 1875. aastal Pärnu

Eesti Põllumeeste Seltsi 5. aastapäeval,[45] ütles ta: «Inimeste elu siin maailmas on väga kirju. Võitlemist ja võitmist on igal pool ja ühtepuhku, mite üksi üksiku riikide ja rahvaste, vaid veel enam ka üksiku seisuste ja seltskondade vahel. See on ka see päris õige lugu siin maailmas, sest seeläbi alles sünnib elu.» Edasi ütles autor, et sel võitluse teel pidavat igaüks «edasi püüdma ja igas heas asjas nagu esimeseks katsuma saada». See võitlus olevat tähtis just ka rahvale, «temale kõik teed lahti tehes, et ka terve selle rahva edasi-saamisel ühtegi takkistust ees ei oleks». Ainult sel teel jõutavat «Jumala meelepäralisele olekule». Ja lõpuks öeldi kõnes, et jumal jätvat inimestest ja rahvastest «üksi need maha, kes ennast ise maha jätavad». See võitlusideoloogia oli ilmselt antifeodaalse põhitooniga ja pidi teenima ülesannet, et «rahva edasi-saamisel ühtegi takkistust ees ei oleks». Seda võitlusideoloogiat propageeris Jakobson nii sõnas kui kirjas, alates juba oma kirjutistes «Eesti Postimehes» 60-ndate aastate teisel poolel ja esmakordselt võimsamalt oma «Kolme isamaa kõnega», ning jätkates oma pika kõnede ja kirjutiste reaga ligikaudu kuni oma viimse hingetõmbeni.

C. R. Jakobsoni feodalismivastase propaganda valdkonda kuulus ka tema võitlus feodaalse luteri usu kiriku võimude ja pastorite vastu. Kuigi see on ülitähtis osa Jakobsoni ühiskondlik-poliitilises praktikas, saame seda puudutada üsna osaliselt käesoleva käsitluse järgnevas peatükis.

III

Lähtudes eesti ühiskonna antifeodaalse võitluse huvidest ja samal ajal tunnetades, et selles võitluses on tähtsaimaks teguriks rahvas ise, seisis C. R. Jakobson kogu aja küsimuse ees, kuidas kasvatada ja organiseerida rahvast selleks võitluseks. Siit tulenes rida ülesandeid, milledest tähtsamaid oleme eespool juba puudutanud. Üks neist vajab veel erilist arutlust, sest ta kujunes kaasaja feodalismivastase võitluse ja rahvusliku liikumise eriti oluliseks küsimuseks. See oli selle võitluse ja liikumise ühisrindeprobleem eesti ühiskonnas eneses.

Erinevate suundade olemasolu eesti rahvuslikus liikumises andis end tunda juba 60-ndail aastail. Hoolimata omavahelistest lahkuminekutest töötasid liikumise juhtivad tegelased ja nende poolehoidjad ometigi koos nii ühiseis ettevõtteis kui ka kumbki pool lahus, ilma et vastuolud nende vahel oleksid saanud avalikkuses nähtavaiks. Jakobsoni õiged tähelepanekud ja hinnangud kõigepealt tolleaegse eesti ajakirjandusliku välja valitseja J. V. Jannseni ja tema toimetatud «Eesti Postimehe» suhtes sundisid teda juba 1868. a. hilissügisel astuma samme, et saada luba oma ajalehe väljaandmiseks. Kuigi Jannsen vähemalt väli-

[45] C. R. Jakobson, Edasi. Pärnu Põllumeeste Seltsi aastapäev ja mis seal tehtud ja nõu peetud. Viljandi 1876, lk. 3—4.

selt ei võtnud seda enda vastu vaenuliku aktina,[46] oli ta Jakobsoni poolel ometi põhjustatud rahulolematusest «Eesti Postimehe» suhtes. Olles ilma oma ajaleheta, jätkas Jakobson kaastööd Jannseni häälekandjale kuni see talle 1871. a. algul suleti. Seni kui demokraatlikul vastasrinnal puudus oma ajaleht, polnud tal ka vajaliku efektiivsusega vahendit oma mõju ulatuslikumaks maksmapanekuks. Jannsen ja temale 70-ndate aastate algusest peale ikka enam lähenev Jakob Hurt jäid reaks aastateks eesti avalikkuses kõige mõjukamaiks tegelasiks.

J. Hurt valiti juba 1870. a. suvel Eesti Aleksandrikooli peakomitee presidendiks. 1872. aastal tõusis ta ka Eesti Kirjameeste Seltsi etteotsa. C. R. Jakobson tõrjuti mõlemas organisatsioonis teisejärgulistele positsioonidele. Jakobsoni plaan kujundada just Eesti Kirjameeste Seltsist endale kindlamat tugibaasi lõppes nurjumisega. Olukorras, kus Eesti Kirjameeste Seltsi eestseisuse valimine veel ees seisis, andiski Jakobson, esialgu küll ainult erakirjas sõbrale, oma esimese teravalt halvustava hinnangu Hurdale kui rahvuslikku liikumist lõhestusele suunavale tegelasele ja avaldas ühtlasi ka oma eitava üldseisukoha eesti rahvusliku rinde «parteidesse» jagunemise kohta. Ta kirjutas: «Ma Hurtist ühtegi paha ei arva, aga et ta poliitika asjadest ü h t e g i ei tea, sellepärast laseb ta Sakslastest omale liiva silma visata. Auu-ahne ta ka väga on ja soovib sellepärast üht poliitika parteid asutada, kelle eestvedaja ise oleks. Poliitika tundmise puuduse pärast ei saaks ta aga oma parteiga muiale jõudma kui rabasse. Üleüldse oleks see meile kõige suuremaks kahjuks, kui meie ennast nüüd jo programmide järele üksiku parteidesse saaksime lahutama.»[47]

Sellele eitavale seisukohale «parteide» küsimuses jäi Jakobson ka hiljemini. Kuni oma häälekandja ilmuma hakkamiseni ei olnud tal kuigi palju võimalusi seda oma seisukohta avalikkusele välja ütelda. Aga et see tal kogu aja edasi püsis, seda väljendas ta ka ühes oma 1876. aastal peetud kõnes, mis meil eespool juba tuntud.[48] Selles ta ütles: «Aga meie tahame kõik nagu ü k s mees nende vastaliste («sakslaste») vasta seista, nagu ü k s mees ütlen ma, sest meie hulk on veel liig veikene, kui et meie ennast jo mitme parteisse tohiksime jautada. Meie lippu peal seisgu üksi see üks sõna: «Eesti», muud ühtegi; kõik teised asjad peame nüüd veel oma vahel arutamata jätma, ja iga võitlejat selle oma sõariistaga võidelda laskma, kellega ta kõige mõnusamalt on õppinud ümber käima. Nii tahame kui ü k s mees kokku hoida ja ühel meelel edasi astuda . . .» Jakobsoni poolt avaldatud veendumuse siiruses pole meil põhjust kahelda. Ja selge on selles Jakobsoni sõnastuses ka see, et see rahvusliku üksmeele loosung kasvas välja eesti ühiskonna feodalismivastase võitluse huvide tun-

[46] «Edasi» jaoks kirjutatud «Omalt maalt» kontsept, Kurgja tm.

[47] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 16. II 1872, KM. «Eesti Kirjandus» 1913, lk. 336.

[48] «Kuidas Eestirahvas vaimu-harimise teel oma õigusele jõuab».

netusest. Aga ilmselt oli selle «nagu üks mees» nõudmise taga ka midagi muud.

Selline «üksmeele» nõudmine oli taktikaliselt osav ja väärtuslik loosung, mis pidi õigustama Jakobsoni põhitaotlust saada kogu ühiskond oma ideede mõju alla. Oli ju kõne eelnevas osas rõhutatud just rahva enda keskelt tõusnud «poliitika meeste» ja üldse poliitilise võitluse esikohalist tähtsus rahvaelu edasiviimisel. Kuigi Jakobson jättis ütlemata, et ta rahva osavate «poliitika meeste» all mõtles kõigepealt ennast, mitte aga J. V. Jannsenit ja J. Hurta, siis seda pidi kuulaja taipama ilma otsese osutamisetagi. Ja ega seejuures Jannsen ja Hurtki koos oma lähemate poolehoidjatega Jakobsoni sõnastuse järgi polnud rahvuslikust võitlusrindest välja tõrjutud. Neile oli ju ette nähtud osa töötada vastavail aladel selliste vahenditega, «millega nad kõige mõnusamalt on õppinud ümber käima».

Rahvusliku üksmeele — «nagu üks mees» — loosung jäi Jakobsonile kogu tema avaliku tegevuse lahutamatuks saatjaks, oli taktikaliseks vahendiks, mida ta kunagi ei unustanud käigus hoidmast ja vajaduse korral ka hoopis kõrgele tõstmast. Sel Jakobsoni poolt «üksmeele» taotlemise eeldusel saigi võimalikuks, et 1878. aastal ilmuma hakanud «Sakala» kaastööliste hulgas osutus ka Jakob Hurt, ameti poolest juba kuuendat aastat Otepää pastor, eesti rahvuslikus elus tol ajal aga kindlasti autoriteetsemaid ja populaarsemaid tegelasi, eriti kui president nii Eesti Aleksandrikooli peakomitees kui ka Eesti Kirjameeste Seltsis. Veel hiljuti, 1877. a. algupoolel, oli Hurt oma avalikes kirjades eestimeelse argumentatsiooniga osavalt ja mõjukalt tagasi löönud sakslaste poolt üritatud ajakirjanduslikud rünnakud Eesti Aleksandrikooli mõtte vastu, mis oli tema populaarsust laiades hulkades aina tõstnud. Jakobson omalt poolt oli nende Hurda esinemiste puhul olnud innukamaid rõõmustajaid. «Suure rõõmuga,» kirjutas ta Hurdale, «olen ma Teie vastust Hesse häbemata kirja peale lugenud, ja ma pean tunnistama, et paremine seda vastust sugugi võimalik ei oleks olnud kirjutada.»[49] Ja Hurda järgmise esinemise puhul ütles Jakobson jällegi: «Teie vastuse üle «Uue Tartu Zeitungile» oleme siin ennast väga rõõmustanud. Sakslased oleksivad küll soovinud, kui ta natukene magedam oleks olnud, aga nii oli ta just hea.»[50]

Neid tunnustussõnu oli Jakobson kirjutanud aasta enne «Sakala» ilmuma hakkamist. Vaevalt oli ta seejuures unustanud ja muutnud oma hinnangut Hurda suhtes, millest ta oli kirjutanud 1872. a. algul oma sõbrale J. Adamsonile. Ja veel vähem oli Jakobsonil põhjust tagasi võtta oma teravalt hukkamõistvaid sõnu Hurda otsuse puhul asuda Otepää pastoriks. Ta oli siis kirjutanud: «Hurt on oma kantsi kohe sõa algusel vaenlase käte ära

[49] C. R. Jakobson — J. Hurdale 4. II 1877, Hurda kirjakogu, KM.
[50] C. R. Jakobson — J. Hurdale 21. IV 1877, Hurda kirjakogu, KM.

annud. Tingimised võivad jo küll väga head olla, mite üksi temale, vaid tema arvamise järele ka Eesti rahvale, aga nõnda ei mõtle mite need, kes poliitika asju tunnevad. Kui asi Hurti ja Jannseni tahtmise järele läheks, siis magaks pea terve Eesti rahvas ja laseks Saksu oma eest tööd teha.»[51] Jakobsonil oli õigus: kirikuteenriks asumine sai Hurda osale eesti ühiskondlik-poliitilises elus ka tõesti saatuslikuks. See selgus täies ulatuses 1878. aastal.

Kui Jakobson oli hakanud välja andma oma ajalehte «Sakala», siis oli tal kõigiti jõus ka see veendumus, mille ta oli alles hiljuti enne seda avaldanud Balti luteri usu kiriku saksa pastorite kohta: «Meie kardetavamad vaenlased on praegu Saksa õpetajad, kes oma jesuitilise terava pilguga ka mõisnikka üles kihutada võivad. Sellepärast seisab meie... poliitiline ülesanne selles, lugupidamist vaimulikkude vastu igapidi alt ära õõnestada, kes jo igalpool inimesesoo katk on, mida aga meil veel õigeks ei peeta.»[52]

Võitlus vähemalt kõige reaktsioonilisemate nähtuste vastu kiriku elus ja tagurlike pastorite vastu sai Jakobsonile ka «Sakalas» kohe algusest peale üheks tähtsamaks ülesandeks. Seda võitlust tuli pidada suure ettevaatuse ja osavusega. Nii Jakobson toimiski oma «Sakala» veergudel. Ta jäi kõigiti jumala ja «pühakirja» — piibli tunnustamise seisukohtadele. Tema avaldused ka kõige tagurlikumate nähtuste vastu kiriku elus ja pastorite tegevuses olid esialgu üsna tagasihoidlikud. Kuid neistki oli küllalt, et ajada marru kogu kohalikku tagurlikku pastorkonda ja mõjustada teda aktiivsele vastutöötamisele «Sakalale». J. Hurda kui luteri usu kirikhärra ja teiselt poolt «Sakala» kaastöölise seisukord kujunes küllaltki vastuokslikuks. Olukord pinevnes seda enam, et kiriklikud ametivennad tegid katseid mõjustada Hurta väljaastumisele Jakobsoni ja tema «Sakala» vastu.

Nii tuligi toime Otepää kirikuõpetaja Jakob Hurda lahtilöömine C. R. Jakobsonist ja tema «Sakalast», mida ta andis teada oma avaliku kirjaga.[53] Selles kirjas heitis Hurt Jakobsonile süüdistuse, et ta oma «Sakalas» «häämeelega ristiusule ja kristlikule kirikule liiga» teeb ja kipub «avalikult usu põhja alt ära kaevama ja kiriku müürisid maha kiskuma». Leides, et «kristlik kirik» on «meie Eesti rahva vaimu ja südame harija olnud ja peab edespidi see auu ja ameti sisse jääma», ütles Hurt enese avalikult Jakobsoni kaastööliste hulgast lahti.

J. Hurda lahkumisega «Sakala» kaastööliste hulgast 1878. a. suvel ja sellega seoses trükitud avalikkude kirjade kaudu nii Jakobsoni kui Hurda poolt sai kahe suuna olemasolu eesti rahvusliku liikumise juhtivate tegelaste keskel nähtavaks kogu avalikkusele. See ei olnud siin esimene kord, kus vanad, reaktsioonilised

---

[51] C. R. Jakobson — J. Adamsonile 6. V 1872, «Eesti Kirjandus» 1913, lk. 340.

[52] C. R. Jakobson — J. Kölerile 4. X 1877, «Eesti Kirjandus» 1912, lk. 291.

[53] «Eesti Postimees» 1878, nr. 30.

ja konservatiivsed, eluarengut tõkestada püüdvad ühiskondlikud jõud eriti aktiviseerusid demokraatliku suuna vastu. Teatavaid analoogilisi jooni oli seekordsel Hurda aktsioonil J. V. Jannseni omaaegse otsusega sulgeda «Eesti Postimees» C. R. Jakobsoni kaastööle. Need episoodid mõlemad toimusid ajakirjanduslikul pinnal ja demonstreerisid ka omalt poolt seda tähtsat osa, mida oli 70-ndail aastail hakanud etendama ajaleht eesti ühiskondlik-poliitilises elus, ja ühtlasi ka seda, kui teravad huvid ristlesid tol ajal rahvusliku trükisõna ümber. Teiseks pooleks mõlemas episoodis oli C. R. Jakobson, ja tema vastu üritatud aktsioonid lähtusid oma olemuses tolleaegseist kõige reaktsioonilisemaist tegureist, mis Baltikumis olid kujunenud feodaalkorra rüpes. «Eesti Postimehe» sulgemine Jakobsonile toimus kõige tihedamas seoses nende sõltuvate suhetega, mis J. V. Jannsenil kujunesid balti-saksa mõisnikkonnaga. Rüütelkondade abirahad «Eesti Postimehele» otsustasid selles Jakobsoni kaastöö saatuse.[54] Hurda Jakobsonist avaliku lahkulöömise taga seisis tema kui Otepää pastori kõige tihedam seos valitseva luteri usu kirikuga.

Hurda-Jakobsoni avalik konflikt 1878. aastal oli suure tähtsusega sündmus eesti ühiskondlik-poliitilises elus. Sellega oli tõmmatud, kuigi esialgselt, siis ometi küllaltki selgelt rindejoon kummagi poole vahel rahvuslikus liikumises. Siitpeale lõhe aina süvenes ja laienes, kandus aegapidi ka sellistesse keskse tesse ühisüritustesse, nagu Eesti Kirjameeste Selts ja Eesti Aleksandrikooli rahakorjamise organisatsioon, ning haaras kogu rahva selle osa, kelle keskele ulatus eestikeelse trükisõna mõju. Selle lõhe arenemise käik ja selles avalikeks vastaspoolteks kujunenud kahe eri suuna vaheline võitlus on ajaloo-kirjanduses juba omajagu teada,[55] mistõttu pole vajadust selle juures lähemalt peatuda. Mõningaid asjaolusid on meil siiski tarvis silmas pidada.

Et rahvusliku liikumise rindejoon kummagi eri suuna vahel seoses Hurda-Jakobsoni konfliktiga oli tõmmatud ja siitpeale arenes üha teravamaks, see oli küll kõigiti nähtav. Et aga see rindejoon oleks kulgenud ka teatavate sotsiaalsete kihtide vaheliste piiride järgi, see tähtis küsimus vajab edasist üksikasjalist ja põhjalikumat eriuurimist.

Erinevate suundade vaheliste vastuolude arenemises oli kõigepealt oluline, et J. Hurt, kes seni rahvuslikus liikumises oli asunud nagu mingisugusel tsentristlikul positsioonil,[56] nüüd mitte ainult ei liitunud lõplikult konservatiiv-klerikaalse suunaga, vaid tõmbus oma «Sakala»-vastase esinemisega feodaalse reaktsiooni leeri, ütles kõige selgesõnalisemalt välja, et ta asub valitseva

---

[54] Vrd. V. Miller, Eesti ajakirjandus baltisaksluse teenistuses. «Eesti Kirjandus» 1940, nr. 8, lk. 320 jj.

[55] Vt. eriti Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts, lk. 68 jj.; H. Kruus, Eesti Aleksandrikool, lk. 102 jj.

[56] Vrd. K. Siilivask, Rahvuslik liikumine Eestis XIX sajandil. «Looming» 1957, nr. 2, lk. 280.

baltisaksluse kõige aktiivsema organisatsiooni — kohaliku luteri usu kiriku poolel. Hurt sai seega kogu maa feodaalsete jõudude leerile teretulnud ja hinnatavaks liitlaseks, seda eriti oma suure mõju ja populaarsuse tõttu eesti ühiskonnas. Nii ruttaski siis Hurta tema Jakobsoni-vastase aktsiooni puhul tänama ka nii tähtis mees, kui Liivimaa luteri usu kiriku juht, kindralsuperintendent A. Christiani.[57] Saksa pastorid kohtadel tegid omalt poolt kõik, et kasutada Hurda lahtilöömist «Sakalast» kõigepealt koolmeistrite ja nende kaudu, samuti ka otseselt rahva mõjustamiseks Jakobsoni vastu. Hurda konflikti Jakobsoniga püüdis kõigiti kasutada ka kohalik rüütelkond oma võitluses radikaalsema eesti rahvusliku trükisõna vastu. Hurdale saabus nüüd küllaltki rohkesti «tänukirju», millede saatmine oli kohalike pastorite ja nende käsilaste organiseeritud. Hurda lähemate mõttekaaslaste ringkonnas, kuhu kuulus eeskätt rida nooremaid eesti pastoreid ja «Eesti Postimehe» ümber koondunud tegelasi, tõusis tugevasti teotsemishimu, mille peamiseks kandejõuks kujunes vaen Jakobsoni vastu. Nemad need olidki, kes erilise agarusega tekkinud vastuolusid edasi arendasid ja laiendasid. Juba varakult, septembris 1878 tehti selle ringkonna poolt katse välja töötada oma koondumis- ja teotsemisalusena ka midagi programmi taolist, mis võetigi vastu, kuid siiski üsna pea kustus päevakorrast.[58]

Kuidas hindas tekkinud avalikku tüli Hurdaga Jakobson ja kuidas reageeris ta sellele omalt poolt? Juba oma esimeses avalikus vastuses Hurdale[59] määras ta viimase poolt algatatud konflikti puhul põhisuuna oma seisukohas, millele ta jäi edaspidigi. Ta väitis, et ka tema «elu põhjuse järele» olevat õige üks Hurda avalikus kirjas väljendatud alusväiteist ja nimelt, et «ristiusk, nõnda kui teda pühas kirjas õpetatakse, meie ülem vaimu ja südame harimise põhi ja meie kõige kallim vara siin maa peal on». Aga Hurda süüdistuse, et «Sakala» toimetaja kippunud «usu põhja alt ära kaevama ja kiriku müürisid maha kiskuma», lükkas Jakobson kõige kindlamalt tagasi ja nimetas seda «suureks valeks», laimuks. Seda saavatki nüüdsest peale kõik vastased kasutama, et tembeldada Jakobsoni «ketseriks», «umbuskumatuks», seda kõike selleks, et õõnestada tema mõju rahva seas ja saata tema tuleriidale. Jakobson väitis, et Hurt kasutanud «Sakala» avaldusi «halbade tegude» kohta, «mis mõned kirikherrad teinud», ja väänanud neid sihilikult usu- ja kirikuvastasteks. Kogu «Sakala»-vastast aktsiooni hindas Jakobson kui tegu, millega Hurt «oma seisuse kasu ülemaks on seadnud, kui terve rahva ja kodumaa kasu». Jakobsoni vastuses oli ka öeldud, et vastased siiski ärgu arvaku, et nad suudaksid tema jõudu murda. «Siis nad ei oleksivad mind tunnud: minu jõud on suurem.»

---

[57] A. Christiani — J. Hurdale 26. IX 1878. Hurda kirjakogu, KM.
[58] Vrd. Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts, lk. 76 jj.
[59] «Sakala» 1878, nr. 27. Vastus dateeritud 5. augustiga 1878.

Ja mis oli siis see jõud, millele Jakobson nii kindel oli? Selle aluste hulka kuulus kõigepealt rahvas ise ja tema poolehoid, millesse Jakobson nii veendunult uskus. See hakkaski selguma üsna kiiresti. Juba augustikuust peale, veel enne, kui ilmus Jakobsoni esimene avalik vastus Hurdale, hakkas «Sakala» toimetusse saabuma poolehoiuavalduse kirju. Pärast Jakobsoni vastuse ilmumist tihenes nende hulk eriti kiiresti. Ja septembrikuu keskpaiku, kui Jakobson koostas oma teist avalikku kirja Hurdale,[60] võis ta teatada 29-st temale saabunud poolehoiu-avaldusest, neist mõned mitmekümne allkirjaga. «Sakala» tõi neist sobivaid väljavõtteid, jättes seejuures kasutamata Jakobsoni liiga ülistavad ja Hurta eriti halvustavad tekstiosad. Pärast Jakobsoni teise avaliku kirja ilmumist suurenes «Sakalale» saadetud poolehoiu-avalduste hulk veelgi oluliselt. Nende saabumine jätkus aasta lõpuni.[61]

See Jakobsonile poolehoiu-avalduste saatmine oli kõigiti massiline ja ühtlasi spontaanne liikumine, kohaliku algatuse tulemus. See näitas, arvestades tolleaegseid olusid, eriti ilmekalt, et rahvas oma laiades hulkades, kuhu oli ulatunud eestikeelse trükisõna mõju, oli valmis aktiivselt toetama C. R. Jakobsoni ja tema poliitilisi taotlusi. Need meeleavalduslikud kirjad pidid olema õpetlikud ka adressaadile endale ja võimaldasid tal teha ka mõningaid olulisi järeldusi oma edaspidise teotsemise suuna kohta.

Esimene, mis neist suhteliselt rohkearvulistest kirjadest eriti silma torkas, oli asjaolu, et enamik poolehoiu-avalduste autoreid asus põhimõtteliselt usu ja kiriku tunnustamise pinnal. Nad olid küllalt hoolikalt «Sakalat» lugenud ja leidsid, et Hurda süüdistus on «vale kaebtus». Nad olid märganud, et «Sakala» vastavad kirjutised olid piirdunud siiski ainult pastorite «halbade tegude» arvustamisega, kuid ei kippunud kuidagi «usu põhja alt ära kaevama ja kiriku müürisid maha kiskuma». Nii näiteks kirjutati ühes Tuhalaanest lähtunud kollektiivkirjas: «Sakala on mõnest kiriku õpetajate vigadest rääkinud, päälegi tõe põhja peal. Kuidas võib siis temale süüks panna ja terve Kristliku kiriku ja usu hävitamiseks arvata? — On siis Jumal, usk, kirik ja ühe ehk kahe kirikõpetaja inimlik nõtrus üks ja seesama? — Ei ilmaski!»[62] Samas vaimus kirjutati ka ühes teises, Tarvastust saadetud kirjas: «Sakala ei ole meie tääda kiriku ja usule sugugi liiga teinud, vait on ainult üksteiste kiriku õpetajate vigadest rääkinud ja kirik ja usk ei ole ometi üks ega seesama.»[63] Selliseid mõtteavaldusi on ka hulgas teistes kirjades.

Mõnedes poolehoiu-avaldustes mindi veel kaugemale ja väideti, et just «Sakala» oma kirjutistega see õige ristiusu vaimus rahva kasvataja olevat. Nii kirjutati ühes Kõo vallast saadetud kirjas,

---

[60] «Sakala» 1878, nr. 34/35.

[61] Neid on rohkearvuliselt Kurgja tm.

[62] Kiri Tuhalaanest C. R. Jakobsonile 26. VIII 1878, 35 allkirjaga, nende hulgas ka isikutelt Aidust, Suislepast, Holstrest, Kurgja tm.

[63] Kiri Tarvastust C. R. Jakobsonile 7. IX 1878, 34 allkirjaga, Kurgja tm.

et just «Sakala» väljaandja «oma seitungiga koguniste kül ristiusu kasvataja ning kristliku kiriku ülesehitaja» olevat.[64] Ja ühes teises kirjas (Laiksaare vallast) öeldi Jakobsoni kohta samuti: «Teie olete meie käest mitte usku ära riisuda tahtnud, nagu öölaste selts kisendab, vaid palju enamb olete Teie meie Evangeliumi usku elavdusele tahtnud viia.»[65]

Kõik sellised mõtteväljendused Jakobsonile saadetud poolehoiuavaldustes kinnitasid ka omalt poolt, et «Sakala» toimetaja oma saksa pastorite vastases propagandas oli kõigiti õigel teel. Nad näitasid, et Jakobson oli osanud leida kontakti ka usklike inimestega, kelle hulka kuulus tolleaegse ühiskonna valdav enamus. Neist nähtus sedagi, et jumala ja kiriku põhimõtteline tunnustamine ei kahjustanud, vaid koguni soodustaski seda võitlust, mida Jakobson pidas tagurlike saksa kirikhärrade vastu, kelle autoriteedi õõnestamine oli talle esmajärguliseks ülesandeks. Kaugemale minna ja arendada mingisugust radikaalsemat ateistlikku propagandat oleks tekitanud ainult kahjulikku «lühiühendust» Jakobsoni kontaktis rahvahulkadega. Ja samal ajal oleks selline propaganda andnud Jakobsoni mõjukaile vastastele sellise vägeva relva, millega neil oleks kerge olnud hävitada tema kõige tähtsam võitlusvahend — tema häälekandja «Sakala». Nüüd aga osutusid vastaste mõõgad vähemalt avalikel võitlusväljadel — trükisõnas ja suulises vastuagitatsioonis — peagi üsna nüridaiks.

Teine asjaolu, mis «Sakala» toimetajale läkitatud poolehoiuavaldusist esile tõusis, oli see, et nende saatjad tunnetasid Jakobsoni ühiskondlik-poliitilise ja rahvavalgustusliku töö suurt tähtsust, hindasid seda kõrgelt, julgustasid ja hoogustasid seda jätkama endises suunas. Seda väljendati mitmesuguses sõnastuses. Toome neist avaldusist mõningaid näiteid.

Sageli korduvaks motiiviks Jakobsonile saabunud kirjades oli selline väljendus, nagu see esineb ühes Kaagverest läkitatud kirjas: «Meie soovime südame põhjast, et Teie ikka selle õiguse tee pääle jääksite, kus pääl Teie seni aeani olete käinud... Vaimutoidust on meil hädalt tarvis ja sedda toob ka Teie aealeht rohkel ja õigel mõedul. Ühel seesugusel ausal teel on meil võimalik kõige muurahva vaimuharidusest osa saada ja meie ning meie lapsed võime ennast kindlama põllo- ning maeapidamise õppetuste põhjuste pääle raeada ning nenda oma suure riigi tugevamaks ja ausamaiks kaitsjaiks ning isamaa targemaiks ning kasulikumaiks poegadeks kasvada.»[66] Samas vaimus väljenduti ka Tamme vallavalitsuse poolt, vallavanema, vöörmündrite, peakohtumehe ja kohtumeeste allkirjadega varustatud ning ametliku vallapitsatiga kinnitatud kirjas: «Rõõmuga oleme Teie lehte lugenud ning nendest oma maea pidamise ja põllo tööle õpetust leidnud ning üleüldse kõike seda, mis jo ühe haritud inimese tarvis jo

[64] Kiri Kõo vallast C. R. Jakobsonile 5. IX 1878, 7 allkirjaga, Kurgja tm.
[65] Kiri Laiksaarest C. R. Jakobsonile 19. XII 1878, 5 allkirjaga, Kurgja tm.
[66] Kiri Kaagverest C. R. Jakobsonile 6. IX 1878, 25 allkirjaga, Kurgja tm.

ainult teada on.»[67] Õisust saadetud kollektiivses kirjas märgiti suure soojusega Jakobsoni «väsimata püüdmisi ja sõbraliku soovimisi ... rahva kasuks» ja kuulutati pühalikult: «Kui tuleb tõine põlv rahvast, need saavad Teid, kui möödaniku aja rahva eestvedajad tundma, Teid tänama ja haua põhja õnnistama.»[68] Räpinast saabunud kirjas, mille üle poolesaja allakirjutanu nimetavad end «Eesti rahva sõpradeks», tähendati: «Kes Eesti rahva sõber on, peap ka Sakala sõber olema.» Põhjenduseks öeldi: «Sest Sakala on Eesti rahva hääl ehk suu, kellega ta räägib.»[69] Saardest tulnud kirjas julgustati Jakobsoni: «Mõtelge seda püha kohut, mis Teie eneste pääle olete võtnud — rahva kasuks ja edenemiseks tööd teha, ja olete seks kät adra külge pannud ja ärge vaatage enam tagasi! Ärge müüge ennast mitte ära! Tehke oma rahva ja isamaa kasuks mehelikult tööd edasi, nagu siiamaani seda olete teinud, kui õige isamaa poeg.»[70]

Peatudes oma poolehoiu-avaldusis Jakobsonile kõigepealt Hurda algatatud konflikti juures, puudutasid ka mõned kirjad sellest väljapoole ulatuvaid küsimusi. Mitmes neist öeldi tunnustussõnu «Sakala» tööle ka «suure Vene riigi kasuks». Nii väljendati seda Rasinast saadetud kirjas: «Seda lodame ka südamest, et teije rahva nink meije suure venne riigi kasu ülemaks peate kui muud ütsikid rahva jagusid.»[71]

Kõiki neid tunnustust, julgustust ja ka nõuandeid sisaldavaid kirju lugedes, milledest siinkohal on esitatud ainult üksikud näited, võis C. R. Jakobson veelgi kindlamini veenduda selles, mida ta ütles juba oma esimeses avalikus vastuses J. Hurdale: «Minu jõud on suurem.» See jõud oli rahvas ja tema poolehoid ja toetus, mida sageli avaldati suure kirglikkuse ja soojusega.

Kolmas tendents Jakobsonile saabunud kirjades oli üsna rohketel juhtudel korduv soov, et Hurt jälle tagasi pöörduks oma senisele tööle rahva kasuks, mida hinnati tunnustavalt, ja et tagasitulek toimuks leppimise teel «Sakala» toimetajaga. Seda soovisid näiteks oma kirjas kolm «Kalevipoja Seltsi» liiget: «Siiski annaks Jumal, et lepitus Teie kui kahe kuulsa ja väga tähtsa isamaa poja vahel veel korda võiks minna.»[72] Sama soovi avaldasid ka Kaagvere mehed, lootes, «et eksitus, mis õpetaja Hurti ja Sakala toimetaja vahel on juhtunud, ära kaob ja nende ühemeelelik ja kasuline töö meie rahva kohale jälle maad leiab».[73] Leppimist soovita-

---

[67] Tamme vallavalitsus — C. R. Jakobsonile 1. IX 1878, 6 allkirjaga, Kurgja tm.

[68] Kiri Õisust — C. R. Jakobsonile, daatumita, 15 allkirjaga, Kurgja tm.

[69] Kiri Räpinast — C. R. Jakobsonile 29. XII 1878, 57 allkirjaga, Kurgja tm.

[70] Kiri Saardest — C. R. Jakobsonile 23. X 1878, 9 allkirjaga, Kurgja tm.

[71] Kiri Rasinast — C. R. Jakobsonile 24. X 1878, 46 allkirjaga, Kurgja tm.

[72] «Kalevipoja Seltsi» liikmete kiri — C. R. Jakobsonile 21. X 1878, Kurgja tm.

[73] Kiri Kaagverest — C. R. Jakobsonile 6. IX 1878, 25 allkirjaga, Kurgja tm.

sid ka Hurda oma koguduse mehed Otepää valdadest, kes muide tema «Sakala»-vastase aktsiooni hukka mõistsid.[74] Holstre vallavalitsus ja volikogu pöördusid nii Jakobsoni kui Hurda poole ametliku kirjaga, milles avaldati «südamlik soov ja palve», et vastamisi sattunud pooled tüli maha jätaksid ja üksmeelel jätkaksid oma tööd rahva kasuks.[75] Sedasama soovi toetasid ka Paistu kihelkonna vallavanemad oma ühises kirjas, mis oli adressitud nii Hurdale kui Jakobsonile.[76]

Rahva keskelt saadetud kirjad olid Jakobsonile suure väärtusega. Nad olid hinnatavad kui küllalt arvukad kontrollnäitajad, mis kajastasid laiemate hulkade seisukohti, meeleolusid ja suhtumist avalikku vaidlusse astunud pooltesse. Jakobsonil oli põhjust neist välja lugeda, et tal on rahva keskel küllalt ulatuslik ja aktiivne tugibaas oma senise poliitika ja teotsemissuuna jätkamiseks.

Saabunud kirjadest sai Jakobson ka mõningaid viipeid temale nüüd kõige aktuaalsema küsimuse — Hurdaga vahekorra korraldamise kohta. Oli tähelepandav, et küllalt rohketes kirjades, hoolimata nendes väljendatud hukkamõistvast seisukohast Hurda aktsiooni suhtes, siiski soovitati lahendada konflikt «leppimise teel». Oluline oli, et seda soovitasid ka mõjukad Viljandimaa tegelased, võtmata seejuures seisukohta ühe või teise poole kasuks. Just neist «leppimisele» suunavaist avaldusist ei saanud Jakobson niisama lihtsalt mööda minna. Oli ta ju ise ammugi ja nii korduvalt esinenud eesti rahva «parteidesse» lõhestamise vastu. Ta pidi oma «nagu üks mees» loosungit rakendama ka tekkinud konflikti puhul. Hurdaga vahekorra sobitamist nõudis ka nüüd just konflikti tagajärjel suurenenud oht kõigepealt «Sakalale», mis sai kogu maal veel suuremal määral kui varemini pastorite provokatsioonilise kallaletungide sihtmärgiks. Jakobsonist endast aga hakati nüüd samade ringkondade poolt rääkima kui «jumalasalgajast ja sotsialdemokraadist».[77] Sellises olukorras polnud Jakobsonil põhjust kahelda, et provokatsioonilised süüdistused väga mõjuvalt poolt — rüütelkonnalt ja kohalikelt luteri usu kiriku võimudelt — ulatuvad riigi keskvõimude ette, võides põhjustada «Sakala» sulgemise ja repress-abinõusid ka tema toimetaja vastu. Nii asuski Jakobson oma teotsemises joonele, mis tähendas lepituse otsimist Hurdaga. Kuid tema korduvad katsed selles suunas lõppesid nurjumisega. Jakobsonil ei jäänud muud teed, kui võidelda ka rahvusliku liikumise siserindel põhimõttel, mille ta sõnastas ühes hilisemas lepitusettepanekus Hurdale: «Igas võitluses on lugu nii,

---

[74] Kiri Otepää valdadest — C. R. Jakobsonile, daatumita, 19 allkirjaga, Kurgja tm.

[75] Vt. Fr. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts, lk. 78.

[76] Paistu kihelkonna (Tuhalaane, Morna, Õisu, Pahuvere, Holstre, Aidu) vallavanemate kiri 27. X 1878, Kurgja tm.

[77] C. R. Jakobson — J. Kölerile 18. X 1878, Köleri kirjakogu, KM. «Eesti Kirjandus» 1912, lk. 405.

et osav sõamees ilmaski nii kaua tõisele armu ei anna, kunni see tema vastaline on.»[78]

1878. a. suvest peale eesti rahvuslikus liikumises edasiarenev võitlus sai tähtsaks teguriks tolleaegse ühiskonna poliitilise arenemise protsessis, tema äratamisel aktiivsele poliitilisele elule. Seda külge märkasid Hurda-Jakobsoni konflikti puhul mõned tähelepanelikud vaatlejad juba üsna varakult. Nii väljendati seda ühes Eesti Aleksandrikooli abikomitee liikmete kirjas: «Sakala ja Ottepä õpetaja tüli ei ole mitte, nii kui Suia seltsimehed arvavad, Eestimaale kahju saatnud, vaid mitmed Eestlased on meie ranna maades otseku ahjutaka välja kistud, kuhu naad mõisniku eest peitu olid jooksnud.»[79]

Kuid oma olemuselt ja mõningailt tagajärgedelt oli J. Hurda avalik väljaastumine C. R. Jakobsoni vastu kindlasti kahjulik eesti ühiskonna feodalismivastasele võitlusele. See oli tegelikult feodaalkorra igandi tega seotud reaktsiooniliste jõudude suurim avalik rünnak nende vastu võitleva demokraatliku suuna vastu eesti rahvuslikus liikumises. Selle rünnaku kaudu ja sellega loodud pinnal tuli toime balti-saksa feodaalsete jõudude ja eesti ühiskonna enda kõige tagurlikumate elementide liit. Hurt astus oma Jakobsonivastase aktsiooniga oma suhtumises rahva antifeodaalsesse võitlusse samale teele, millele enne teda oli läinud J. V. Jannsen. See kõik lihtsustas ja kergendas feodaalse balti-saksa aadli ja feodaalse luteri usu kiriku tegelaste võitlust eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna, enne kõike C. R. Jakobsoni vastu. Ja kui tema «Sakala» ilmumine 1879. a. kevadel ajutiselt seisma pandi, siis etendas selles osa olukord, mille kujunemiseks oli kaasa aidanud ka J. Hurt oma avaliku väljaastumisega Jakobsoni vastu.

See kõik oli siiski tekkinud konflikti tagajärgedes ainult üks külg. Teiselt poolt aga see konflikt kujunes suureks tõukeandjaks eesti ühiskonnas eneses tähtsale poliitilise kristalliseerumise protsessile. Hurda poole tõmbusid selle ühiskonna kõige reaktsioonilisemad elemendid. Erilist aktiivsust avaldasid siin noored eesti teoloogid. Oma poliitilises pinnatuses ja abituses, ilma rahva sügavaimast ja eriti just antifeodaalseist huvidest lähtuvate seisukohtadeta, olid nemad need, kes õhutasid vahekordi Jakobsoniga suuremale teravusele, viies seejuures need sageli isiklike nääklemiste pinnale. See kõik ei olnud suuteline tõkestama Jakobsoni mõju jätkuvat tõusu, vaid ennemini soodustaski seda. Tema rahvalike, laiemate hulkade elulisi huvisid teenivate seisukohtade kindlus, esinemiste asjalikkus ja tõsidus olid olulisi eeldusi tema positsioonide kindlustamisel rahva keskel. See avaldus kujukalt ka «Sakala» lugejate arvu suures tõusus. Sel ajal kui «Eesti Postimehe» lugejate hulk ei suutnud ületada palju 2000-ndet, tõusis aga «Sakala»

[78] C. R. Jakobson — J. Hurdale 18. V 1881, Hurda kirjakogu, KM.

[79] Kiri Eesti Aleksandrikooli Mihkli abikomitee kahelt liikmelt C. R. Jakobsonile 26. XI 1878, Kurgja tm.

oma peagi 4000-le ja lõpuks 5000-le, mis oli rekordarv senises eesti ajakirjanduse ajaloos.

Hurda-Jakobsoni konfliktiga 1878. aastal eesti avalikkuses teravalt päevakorda tõusnud «parteide» küsimus jäi järgnevail aastail seal kestvalt püsima. Hurt-Jannsenistid, nagu mõnel pool nüüd hakati nimetama konservatiiv-klerikaalse suuna mehi, rabelesid rohkesti, et kuidagi koondada oma ridu ja tõrjuda tagaplaanile jakobsonlasi. Üldiselt tõid aga sellised katsed neile loodetud kasu asemel ainult kahju. Jakobsoni hoiak küsimuses püsis endiselt «parteisid» eitaval seisukohal. Tema «üksmeele» taotlemise kontseptsioon, mille ta oli sõnastanud juba ammu enne «Sakala» ilmuma hakkamist, oli ka tema võitluse uues järgus osutunud kõigiti elujõuliseks, poliitiliselt otstarbekaks ja mõjukaks.

Kaks ja pool aastat pärast «Sakala» ilmuma hakkamist tegi Jakobson kokkuvõtet selle seljataha jäänud võitluste perioodi kohta ja andis avalikkusele omapoolse hinnangu ka «parteide» küsimuses möödunud ajalõigus.[80] Selles laskis autor paista, nagu polekski eesti ühiskonnas toimunud lõhenemist «parteidesse», kirjutades: «Seiemaale ei ole Eestirahvast tema elus ja isamaa töös mitte jõuetud mitmesse parteisse lahutada. Tema on veel kui üks mees ja see annab meile kindlat võidulootust. Teda on küll mitmel korral katsutud parteidesse lahutada ja püütakse seda praegugi veel, aga seiemaale ei ole sellest püüdmisest midagi välja tulnud.»

«Sakala» osa määras Jakobson kui rahva üldhuvide kandja oma, tähendades, et tema ajaleht «ei ole jo millaski omale muud auu pärinud, kui et ta tööriist Eestirahva käes oli ja on.» Ja nii olevatki siis eesti avalikkuses kujunenud olukord: «Ühel pool on terve rahvas, ennast kindla õiguste põhja peale seades, millest terve rahvale kasu peab tulema, tõisel pool eraparteid oma erapoliitikaga.»

See polnud küll mitte päris täpne kujunenud olukorra hinnang. Kuid õige oli selles kindlasti see, et Jakobson võis põhjendatult tunda oma selja taga olevat eesti rahva suure enamuse aktiivset, suure andumusega toetust sellele progressiivsele, teravalt antifeodaalsele võitlusele, milles oli juhtiv osaline ka «Sakala» esimene väljaandja ja toimetaja.

IV

C. R. Jakobsoni suurele võitlusteele, tema monumentaalsele rahvavalgustuslikule kasvatustööle vaatame nüüd tagasi suhteliselt pika vahemaa tagant. Kolmveerand aastasada lahutab meid selle suure võitleja ja töömehe elutee lõpust. Selle aja kestes on ka eesti rahva elus, nagu kogu maailmas, toimunud hiiglaslikud muutused. Neist suurim, kõige pöördelisem, kogu meie rahva elu täiesti

[80] «Sakala» 1880, nr. 48, juhtkiri.

uutele alustele rajav saavutus oli Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võiduletulek ka Eestis. See tähendas lõppu kapitalistlikule formatsioonile, klassiühiskonna loojumist meie maal. Siit avanes tee ka meie rahvale sotsialistlikuks ehitustööks, kommunistliku ühiskonna loomiseks, sotsialistliku eesti rahvuse kujundamiseks. Olles kaasaegsed selle sotsialistliku eesti rahvuse sünnile ja ka osalised selle saamisloos, mõistame paremini ja õigemini, kui kodanlikul ajal ja kodanlikud vaatlejad, seda eesti rahvuse sünniprotsessi, mis toimus C. R. Jakobsoni ajal ja milles ta oli aktiivseks kaastegelaseks oma võitluse ja tööga, mille üht eriti olulist külge oleme põgusalt vaadelnud käesolevas käsitluses.

Olgu aga kohe märgitud, et C. R. Jakobsoni ajaloolise osa mõtestamisel ja tema töö võitluse hindamisel oleme veel tänagi üsna poolel teel. Ja veel küllaltki kaugel on aeg, kui me võime saada C. R. Jakobsoni elust, tööst ja võitlusest suuremaid nõudeid rahuldava spetsiaalse ülevaate-teose. Veel praegugi on uurimuslikult valgustamata rida külgi Jakobsoni tegevuses, samuti ka kõige põhilisemaid probleeme tema ajastu tundmaõppimisel. Ka on avalikkusele esitamata ja uurimistöös üldse läbi töötamata hulka allikainest, mis käib otseselt C. R. Jakobsoni kohta või on kaudselt tähtis tema töö ja võitluse õigeks mõistmiseks. Sellisest ainesest omavad erakordselt suurt tähtsust C. R. Jakobsoni isiklikus kirjakogus säilinud materjalid Kurgja talu-muuseumis, mis on täies ulatuses uurijaile kättesaadavad alles üsna viimasel ajal.

Eesti kodanliku diktatuuri periood ei soodustanud C. R. Jakobsoni tegevuse ja tema ajastu ajalooteaduslikku uurimist. Eesti kodanluse kõige reaktsioonilisem osa püüdis küll mõnda aega Jakobsoni «üle võtta» kogupõllumeeste partei eelkäijaks, milline katse varises kokku kõige haledama nurjumisega. Mitmed kodanlikud liidrid esinesid C. R. Jakobsoni ja kogu eesti rahvusliku ärkamisliikumise kohta halvustavate avaldustega. Selle taga oli nihilism, mis püüdis madaldada ja alavääristada progressiivseid liikumisi eesti rahva minevikus, et sel taustal esile tõsta oma osa eesti ühiskonna «äratamisel». Nii toimisid ka Eesti kodanliku riigi viimased fašistlikud valitsejad. Seepärast jooksis ka liiva Eesti Kirjanduse Seltsi poolt juba 1937. aastal tehtud algatus välja anda C. R. Jakobsoni 100. sünni-aastapäevaks tema kogutud teosed ja kirjavahetus, mille realiseerimiseks vajati riiklikku toetust. Algatusele sai kodanliku valitsuse poolt osaks kõige külmem ignoreerimine.

Nõukogude korra tingimusis on C. R. Jakobsoni isiku ja elutöö austamine tõusnud jällegi väärikale kohale. Pole põhjust kahelda, et meie suure rahvamehe ja võitleja ning kogu tema kaasaja küsimuste lähemaks tundmaõppimiseks annab uut hoogu ja indu ka C. R. Jakobsoni 75. surma-aastapäeva tähistamine kogu meie ühiskonnateaduste alal vastavate töötajate perele, kutsudes uurijaid nende töömahukate ülesannete juurde, mis ootavad lahendust seoses meie suure rahvategelase elu ja tööga.

C. R. Jakobson on Nõukogude Eesti avalikkuses, tema rahva keskel suures lugupidamises ja aus, elab edasi meie sotsialistliku ühiskonna inimeste südameis. Ta on selle koha võitnud oma suure elutööga, mis on lahutamatult seotud meie rahva vabastusvõitluse ajalooga ja on andnud kustumatu osa tema mineviku kultuuripärandisse. Ta jääb püsima meie rahva mälestustes ka edaspidi kui suur töömees ja võitleja, kes on kõige laiemal rindel aidanud edasi viia eesti ühiskonda tema vabanemises «teotavast olekust», alandava rõhumise olukorrast mineviku jõudude kammitsais ja võitluses progressi poole, ehk nagu Jakobson ise selle sõna asemel nii sageli armastas tarvitada — valguse poole.

C. R. Jakobson sai anda oma suure ajaloolise panuse kõigepealt ainult sel eeldusel, et ta õigesti mõistis oma rahva kõige pakilisemaid eluhädasid, orienteerus üldiselt õigesti tema kaasaegses olukorras, selle põhjustes ja sellest välja kasvavais vajadustes. See kõik aga poleks olnud võimalik ilma kõige tihedamate sidemeteta rahvahulkadega. Nii näemegi, et C. R. Jakobsoni kogu teadlik poliitiline elu, tema ühiskondlik-poliitilise tegevuse aluste, eesmärkide ja ülesannete otsimine, kogu selle tegevuse programm ja taktikagi on rajatud kõige tihedamaile sidemeile rahvaga. Jakobson on elav, õpetlik ja veenev näide selle kohta, millist määratu suurt tähtsust omab rahva tõelistele eluhuvidele siiralt andunud isikule, kogu tema elule ja võitlusele ning selle saavutustele kontakt rahvahulkadega. Teisest küljest, see viljastav, ülimal määral väärtuslik, suurimate tulemustega kogu rahva elu kujunemisele kontakt ei sündinud iseenesest, vaid kujunes ja arenes Jakobsoni vastavate otsingute ja oma rahva poole pöördumiste kaudu.

See kõige tihedamate sidemete otsimine rahvaga oli C. R. Jakobsonil juba tema poliitilise ärkamise päevist kuni lõpuni tema elus ja ühiskondlik-poliitilises tegevuses üheks kõige iseloomulisemaks jooneks ja kandvamaks aluseks. Erilist tähtsust omas siin tema tegevuse lõpuperiood, seotud ajalehe «Sakala» väljaandmisega (1878—1882). Sel ajajärgul jõudsid tema sidemed rahvaga nii laiuselt ruumis kui sügavuselt sisus oma arengu kõrgeimale tasemele. On pikematagi selge, kui ülitähtsaks vahendiks kujunes ajaleht «Sakala» tema väljaandjale ja toimetajale temapoolsel kontaktide otsimisel rahvahulkadega, nende poliitilisel ja ideoloogilisel kasvatamisel ning suunamisel, nende organiseerimisel ja võitlusse juhtimisel. Aga sel ajalehel oli veel ka teine külg Jakobsoni ja rahva vahel sidemete loomisel ja tugevdamisel. «Sakala» kujunes ka rahvale kontakti otsimise teeks Jakobsoni juurde. Tema toimetus sai sihtkohaks, kuhu suundusid tuhandete pilgud ja ootused ning kuhu saabusid sadade kirjad, inimestelt kõige mitmekesisemais elukutsetes ja kihtides. Nii näiteks reageeris «Sakala» üksi kirjavastuste kaudu toimetusele saabunud kirjadele 1881. aastal ligemale 700 numbriga, mis oli tolleaegseis tingimusis suur arv. «Sakala» toimetusse tuli sõnumeid kogu maalt, pikemaid kirjutisi ja arutlusi, heatahtlikke nõuandeid, vaimustatud poolehoiu-avaldusi,

aga ka kriitilisi seisukohavõtte «Sakala» enda kirjutiste puhul. Neid kirju saabus nii palju, et toimetus suutis neid ära kasutada ainult üsna osaliselt. Nii hakkas suhteliselt lühikese ajaga rahvas ise aktiivseks kollektiivseks kaastööliseks C. R. Jakobsoni «Sakalale». See oli ülitähtis saavutus Jakobsoni ühiskondlik-poliitilises töös, kindlustades siin elulise värskuse, paljukülgse olukorra tundmise, õigete seisukohtade leidmise rahvaelu tähtsamais päevaküsimustes.

Jakobsoni tihe side rahvaga oli üheks otsustavaks eelduseks ka edule tema suures ühiskondlikus töös. Kui kellegi eesti rahvategelase kohta XIX sajandil on sobiv tarvitada võrdlust müütilise Antaiosega, siis on see paikapidav just C. R. Jakobsoni suhtes. Tihe kokkupuutumine oma emaga — maaga, rahvaga — jäi talle surmani ammendamatuks jõuallikaks. Ja sellises olukorras ei suutnud ükski Herakles teda surnuks rusuda. Ei suutnud seda teha ei balti-saksa mõisnikud ja kirikhärrad ega nende eesti rahvusest liitlased ja käsilased. Rahvahulkadest kui toitvast maast, mullapinnast ammutas C. R. Jakobson endale vaimset ja poliitilis-moraalset elujõudu. Tema teravasilmalised vahetud vaatlused ja tähelepanekud rahva elu, tema hädade ja võitlusvõime kohta olid Jakobsonile lähtekohaks oma töö ja tegevuse suundade otsimisel ja määramisel. Tema tihe side hulkadega aitas teoks saada sel suurel pärandil, mille C. R. Jakobson andis rahvale oma suure elutööga.

Tihedaist sidemeist hulkadega lähtus ja toitus ka see tähtsaim haru C. R. Jakobsoni ühiskondlik-poliitilises praktikas, milleks oli tema aktiivne ja juhtiv osavõtt rahva feodalismivastasest võitlusest. Seda võitlust kandis Jakobsoni poolel tema siiras ja jagamatu armastus ja austus oma alandatud, «teotavasse olekusse» (nagu Jakobson tavatses väljendada) heidetud rahva vastu ja teiselt poolt tema kirglik ja lahutamatu viha rahva rõhujate — balti-saksa mõisnike ja nende liitlaste, rahva poliitiliste ning ideoloogiliste pimestajate — luteri usu pastorite ja igasugu teiste tagurlaste vastu. See rahva feodalismivastane võitlus, eriti terav maaküsimuses, Balti erikorra ja selle raames püsivate feodaalsete igandite ning feodaalse luteri usu tagurlike pastorite vastu, oli oma olemuselt ajajärgu suur vabastusvõitlus kaugele ulatuvate eesmärkidega — saavutada laialiste hulkade kõige põhilisemate eluõiguste avardamist, nende elujärje tõstmist, kogu ühiskonna «vaimupriiuse», tema väärtustunde kindlustamist. See võitlus toimus ühtlasi küllalt keerukais tingimusis ja vägagi võimsate ning mõjukate vastastega.

Tunnetades, et selles feodalismivastases võitluses on peamiseks jõuks rahvas ise, nägi C. R. Jakobson hästi läbimõeldult ja väsimatult palju vaeva, et kasvatada ja organiseerida rahvast just selleks võitluseks. Erilise tähtsusega siin olid Jakobsoni poolt käiku lastud ideoloogilised seisukohad ja hüüdsõnad: uus võitlev Eesti ajaloo kontseptsioon, eestlastele rahvusliku, poliitilise ja sotsiaalse

võrdsuse nõudmine, sellelt seisukohalt Balti erikorra feodaalsete igandite ründamine, võitluse propaganda eesti ühiskonnas, luteri usu tegelaste tagurlike ja rahvavaenulise tegevuse paljastamine. See kõik oli eesti ühiskonda feodaalsete tegurite mõjude kütkeist vabastada püüdev ja võitluse teedel edasiviiv töö.

C. R. Jakobsoni feodalismivastasel võitlusel oli mitmeid iseärasusi, mis olid tingitud oluliselt tolleaegse olukorra spetsiifikast. Eriti tähtsad neist iseärasustest olid kaks. Esimene oli see, et Jakobson kogu Balti feodaalkantsi vastu kõigis tema osades püüdis kasutada ja kasutaski tagajärjekalt feodaalkorra kõige võimsamat ja ühtlasi kõige nurjatumat igandit — tsaarivõimu. Teiseks iseärasuseks oli see, et oma eriti teravas ja sihiteadlikus võitluses feodaalse luteri usu kiriku vastu Jakobson tugines ristiusu kiriku enda õpetusele, selles eeskätt just piiblis kirjapandud seisukohtadele.

Kummagi iseärasuse oluliseks eelduseks oli see, et Jakobson oma võitluses lähemate feodaalkorra tegurite vastu püüdis kõige teadlikumalt ja kindlamalt jääda legaalsuse piiridesse. Seda pidas ta silmas kogu «Sakala» ilmumisperioodil, eriti aga sellest ajast peale, kui vastased taotlesid teda nii mõistu kui otseselt siduda «sotsiaaldemokraatlastega» ja «nihilistidega». Sellest tekkiv oht Jakobsoni avalikule tegevusele oli enam kui ilmne. «Sakala» ise kirjutas sellest veel äsja enne oma ajutist sulgemist, kuidas tema «sagedaste Venemaa mässajate parteid on hukka mõistnud» ja lisades juurde, et «Eesti Postimees» oma provokatsiooniliste küsimustega taotlevat «Sakala» avaldustest saada materjale «teistes keeltes ilmuvate ajalehtede jaoks», et selle tagajärjel võiks kujuneda olukord, kus Jakobsoni häälekandjal siis «sozialdemokraatlase lõõg kaelas on».[81]

Taotlus jääda oma võitluses kohaliku feodaalkorra jõudude vastu legaalsuse raamesse oli olulisi põhjusi, mis määras C. R. Jakobsoni suhtumise tsaarivõimusse. Aga mitte ainult. Mõjumas oli siin kogu see kompleks, mille kohta praegu tarvitame «naiivse monarhismi» nimetust. See oli kestvalt tüüpiline talupoeglikule keskkonnale feodalismiajastul ja feodaalsete igandite valitseva edasipüsimise perioodil. Teda kandis usk «heasse tsaarisse», keda kujutati talurahvale heatahtliku abistajana ja kaitsjana tema vastuoludes ja võitlusis mõisnikega.

Naiivne monarhism oli visa püsima kõigepealt nende eriliste tingimuste tõttu, milledes talurahval tuli võidelda päevast päeva ja aastast aastasse mõisnikega. Talupoeg seisis üksi ja eraldatult vastamisi oma võimsa, kõiki sundimisvahendeid omava klassivastasega — ekspluateerijaga. Paremal juhul, kollektiivsete võitlusvormide kasutamisel, pidi talurahvas samuti kogema, et ta võitlus, massiline tõrkumine, vastuhakk, ülestõus lõpeb jällegi tagajärjetult, nurjumisega, mõisnike poolt käiku lastud repressioonidega. Nii-

[81] «Sakala» 1878, nr. 18, lk. 2, v. 1.

suguses olukorras tekkinud ja valitsema pääsenud abituse-tunne ajendas talupoegi otsima mõjukat ja vägevat liitlast ning kaitsjat. Niikaua kui puudus selline liitlane teiste ühiskonnaklasside näol, arvas talurahvas selle leidvat «heas tsaaris», keisris. See oli muidugi algusest lõpuni pettekujutelm, millesse aga talupoeg uskus kõige siiramalt ja visamalt. Ta uskus sellesse illusiooni ka siis, kui «hea tsaar» ja tema võimukandjad läkitasid keiserlikku sõjaväge mõõkade ja tääkidega, nuutide ja vitstega sundima mõisnike tööorje alistumisele ja kuulekusele.

Selle naiivse monarhismi edasipüsimise ja süvenemise eest hoolitses kogu aja ka valitseva klassi huvides käima pandud propaganda selle igasugustes vormides — kirikus, koolis, trükisõnas, kohtutes ja muudes ametiasutustes. Pühapäevast pühapäeva kirikukantslitest kuulutatud õpetus keisrist ja ülematest kui «jumalast seatuist» ning manitsus, et «iga hing heitku oma ülemate alla» soodustas talurahva arusaamistes mõnesugust kujutlust keisrivõimust kui «üle klasside» olevast jõust, mis oli pühitsetud «jumaliku päritolu» oreooliga.

Naiivne monarhism talurahva poliitilises meelsuses võis püsida ainult niikaua, kui ta polnud suuteline läbi nägema ja lahti mõtestama tsaarivõimu ja mõisnikeklassi tõelisi vahekordi, aru saama nende tegelikust seosest ja kõige tihedamaist sidemeist. See kõik aga sündis üsna hilja, toimus alles töölisklassi algatatud ja juhitud revolutsioonilise võitluse tingimusis. Siit saadud kogemused paljastasid ka talurahvale tsaarivõimu ja mõisnikeklassi kõige tihedama seose. Naiivne monarhism talurahva keskel varises lõplikult kokku alles 1905.—1907. a. revolutsiooni olukorras.

C. R. Jakobsoni ajal lokkas naiivne monarhism eesti talurahva poliitilistes meeleoludes ja arusaamistes kõige lopsakamalt. See avaldus kõige ilmekamalt 60-ndate aastate palvekirjade-aktsioonides. Talupoeglikule keskkonnale iseloomulise naiivse monarhismi võtsid omaks ka neis aktsioonides osalisteks hakanud haritlased, algava eesti rahvusliku liikumise demokraatliku suuna tegelased.[82] Need haritlased uskusid samuti, nagu talupojadki tsaarivõimu heatahtlikkusse rahva eluhädade puhul. Seejuures aga andsid nad sellele monarhismile poliitiliselt peenema värvingu.

C. R. Jakobson omalt poolt jäi kogu oma poliitilises tegevuses algusest lõpuni talupoeglikule keskkonnale omase monarhismi pinnale. Juba oma esimeses «isamaa kõnes» (1868) väljendas ta oma sellekohase kreedo, mis tunnistas «vene keisri herrade armu» eesti rahvale valgust kuulutavaks koiduks. Oma «Sakalas» jäi ta selle esimesest numbrist kuni viimaseni, mis ilmus tema toimetusel, samuti oma rohkearvulistes kõnedes ja esinemistes kõige järjekindlamalt monarhismi alustele. «Sakala» esimeses üldprogrammilises juhtkirjas hindas Jakobson rõhutatult tsaarivõimu teeneid, et

[82] Vt. lähemalt H. Kruus, Eesti rahvusliku liikumise algupäevilt. Tartu 1934, lk. 77 jj.; käesolev väljaanne, lk. 79 jj.

ta oli pärisorjuse kaotamisega eesti rahva «ihulikust ahastusest» päästnud ja teda «jälle vaba inimeste liiki» tõstnud ning avaldas lootust, et «armuline Keisri Herra» ka edaspidi heatahtlikult rahvale «uut seadust ja õigust kinnitab».[83] Aga sealsamas oli «Sakalas» monarhismi varjus öeldud ka midagi muud ja väga olulist. See oli väide, et rahva saavutatud elujärg peab olema ainult lähtekohaks edasiminekule, mille eriti tähtsaks osaks juhtkiri kuulutas töö ja võitluse rahva vaimu vabaduse eest. Sel puhul kirjutati: «M e i e o m a asi on aga selle valguse tee peale j ä ä d a, see on, ka omas vaimu-elus pärisorja põlvest välja astuda ja oma vaimu vaba seisuse sisse ülendada. Ihulik vabadus ilma vaimu vabaduseta ei tähenda midagi, ta on üks metslinnu priius . . .»

Selle viimasega C. R. Jakobson märkiski oma rahvapärase töö ja poliitika põhipüüdu ja peaeesmärki. Tee sellele läks rahva ja Jakobsoni enda feodalismivastase võitluse kaudu. See oli raske võitlus, keerukais tingimusis, kestvalt allasurutud, igal alal rõhutud ühiskonna poolt võimsate vastastega. Olukorra dialektika sundis nii rahvale kui Jakobsonile vägisi peale toetuse otsimise tsaarivõimult. Jakobson tegi seda eriti rõhutatult ja esiletõstetult. See polnud tema võitluses kindlasti mitte progressiivne külg, vaid ümberpöördult, toetas reaktsiooni ja oli ka järelaegsele eesti ühiskonnale negatiivseks pärandiosaks Jakobsonilt. Tsarism oli ülevenemaalises ulatuses feodalismi suurim igand. Eeldused tema murdmiseks aga tol ajal veel puudusid. Toetuse otsimine tsaarivõimult oli Jakobsonile neis tingimustes, milles tal tuli võidelda, täiesti paratamatu. Ilma selleta poleks ta kunagi suutnud tõusta selle feodalismivastase võitluse juhiks, mida ta pidas koos rahvaga nii tagajärjekalt balti-saksa parunite ja luteri usu kiriku tagurlike tegelaste vastu. Seetõttu ei saa Jakobsoni toetumist tsaarivõimule, tema monarhismi, arvestades tolleaegset olukorda, hinnata teisiti kui ainult osava taktikalise põhijoonena tema juures, oma rahva vabastusele ja valguse — progressi poole viivas võitluses.

Lähtudes monarhistlikelt positsioonidelt, kuulutas Jakobson küll kangesti truudust tsaarivõimule. Kuid siia juurde lisanes ka midagi muud. Ja see muu avardus riiklikuks orientatsiooniks, eesti rahva saatuse Vene riigiga ühtekuuluvuse tunnetuseks. Selles mõttes määras Jakobson ka oma «Sakalale» vastava ülesande, kirjutades sel puhul selle esimeses juhtkirjas: «Aga on peale selle ka veel tarvis, et meie igast sammust osa võtame, mis terve Veneriik edasi poole käib, sest kui selle suure riigi liigetel, — kelle peal päikene, kui ta ühelt poolt alla on läinud, jo tõisel pool jälle ülesse on tõusnud, — on meil luba ka tema rõõmust osa võtta, ka tema auust teadust saada.» Nii Jakobson toimiski kõige järjekindlamalt. Ja see oli juba otseselt progressiivne külg tema suures propaganda-töös ja venepoolsetele teguritele lähenemise püüetes.

[83] «Sakala» 1878, nr. 1, juhtkiri.

C. R. Jakobson jääb aukohale eesti rahva ajaloos kui suur, mehine ja osav võitleja oma rahva vabastuse, tema progressi teedel, valguse poole edasiviimise eest. On huviväärv ja väga õpetlik meenutada, kuidas Jakobson ise tunnetas oma kaasaegse rahva võitluse ajaloolist perspektiivi. Seda on ta teinud eriti ilmekalt ühes oma kirjutises XIV sajandi inglise eelreformatsiooni tegelase John Wicliffe kohta, mis ilmus tsensuuri poolt kärbitult «Sakala» esimeses aastakäigus.[84] Kirjutis lõppes trükitud osas: «Õppigem sellest, mis möödanikus tugevad vennad väetima riistadega on järeltuleva põlvede heaks teinud!» Ilmumata jäi järgnev osa kirjutisest, mis tsensori poolt maha tõmmati:[85] «Õppigem nüüd ka sellest, mis nüüd meie kohus tuleviku kohta teha on, kes meie suuremas priiuses elame ja tugevama riistadega võitleme, kui meie vennad möödanikus. Ja on meil ka veel väga palju soovimist südame peal, siis tuletagem meele, et ajaratas millaski ei seisa, vaid et kõik asjad maailmas ikka edasi lähevad, ja et need toed, kelle peale ennast pimeduse riik täna üksi veel toetab, viiekümne aasta pärast ehk ka jo ammugi lagunenud on. Pimedusest läbi jõuame valguse sisse!»

Eks ole need õpetlikud sõnad ja värsked mõtted, mis leiavad kohta ka meie, kommunistliku ühiskonna ehitajate südameis. Need on kirja pandud enam kui 80 aastat tagasi ja 40 aastat enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni. Nende mõtete autor oli kaugel, vägagi kaugel sotsialistliku revolutsiooni ideaalidest. Kuid ometi olid temagi oma aja tingimusis suure ühiskondlik-poliitilise võitluse ja ehitustöö ideaalid õilsad, suunatud rahva vabastamisele, tema edasiviimisele valguse teedel. Meil on ainult rõõm konstateerida, et meie maal võitnud sotsialism on ületanud C. R. Jakobsoni rahvavabastuse ideaalid igasugustes pindades ja mõõtmetes.

C. R. Jakobson on ja jääb meiega oma kõrgelt hinnatava töö ja võitlusega, mida ta arendas oma rahva kasuks oma aja raskeis tingimusis ja, tarvitades tema enda sõnu, «väetimate riistadega». Polnud sugugi juhuslik, et meie rahvas, Nõukogude Eesti kommunistid ja kõik teised patriootilised rahvapojad ja -tütred, oma viimases suures võitluses saksa okupantide vastu, Suure Isamaasõja aastail, tundis olevat osalistena neis heitlusis ka oma mineviku vabadust armastavaid sugupõlvi ja võitlejaid, nende hulgas väärikal kohal ka C. R. Jakobsoni. Pole samuti juhuslik, et Jakobson on koos meiega ka täna ja edaspidi. Edasiveerenud ajaratas on põrmu heitnud need toed, mis olid aluseks «pimeduse riigile», ja meie läheme edukalt edasi valguse poole, kuhu nii igatsevalt ja kindlalt püüdis viia oma rahvast ka meie suur rahvapoeg, võitleja ja ehitaja.

---

[84] «Sakala Lisaleht» 1878, nr. 43, 44: «Juhan Wikliffe (1324—1384)».
[85] Tsenseeritud käsikiri Kurgja tm.

KASUTATUD ARHIIVID JA KIRJAKOGUD

Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (RAKA), Tartus:

Balti Kindralkuberneri Arhiiv — BKkA;
Eestimaa Kuberneri Kantselei Arhiiv — EKKA;
Liivimaa Kuberneri Kantselei Arhiiv — LKKA;
Pärnu Kreisikohtu Arhiiv — PrnKkA;
Pärnu Maakohtu Arhiiv — PrnMkA;
Pärnumaa 4. jaoskonna Kihelkonnakohtu Arhiiv;
Tartu Ülikoolikohtu Arhiiv;
Viljandi Sillakohtu Arhiiv — VlnSkA.

Läti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (RAKA), Riias:

Liivimaa Rüütelkonna Arhiiv — LRüA;
Lieveni päevik — Tagebuch für den Livländischen Landmarschall Paul Fürst Lieven 1863—1864, St. Petersburg, peetud rüütelkonna sekretäri Moritz von Grünewaldt'i poolt. Varemini Riia Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde raamatukogus. Msc 150 f.;
Kr. Valdemäri kirjakogu (kirjad J. Kölerilt ja C. R. Jakobsonilt).

Viljandi Linna Arhiiv.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Riiklikus Kirjandusmuuseumis (KM), Tartus:

Akadeemilise Ajaloo Seltsi Arhiiv — AASA;
Eesti Kirjanduse Seltsi Arhiiv — EKSA;
Eesti Kultuurilooline Arhiiv — EKIA;
Eesti Rahva Muuseumi Arhiiv — ERMA.

*

J. Adamsoni kirjakogu,
A. Grenzsteini kirjakogu,
H. Henno kirjakogu,
J. Hurda kirjakogu,
C. R. Jakobsoni kirjakogu,
J. Johanson-Pärna kirjakogu,
L. Koidula kirjakogu,
Fr. R. Kreutzwaldi kirjakogu,
J. Köleri kirjakogu,
T. Pekk'i kirjakogu,
L. Suburgi kirjakogu,
M. Veske kirjakogu,
H. Wühneri kirjakogu.

*

Tartu «pedagoogiliste õhtute» protokolliraamat.

C. R. Jakobsoni Kurgja Talu-muuseumi Arhiiv (Kurgja tm.), Vändra rajoonis.

REDAKTSIOONILISED MÄRKMED JA LÜHENDID

Arhiivides asuvate kirjavahetuste tsiteerimisel on esitatud adressant, adressaat ja kirja daatum ning ametlike kirjade puhul ka nr., kui viimane on olemas.

Kui kirjavahetuslik dokument on tsiteeritud lähteasutuse toimikust, on ta mustand, sihtasutuse toimikust aga originaal. On kiri tsiteeritud kolmanda asutuse toimikust või kolmanda isiku kirjavahetusest, siis esineb ta harilikult ärakirjas, mille puhul joonealuses on tehtud vastav märge.

Kuupäevad kuni 1. veebr. 1918 on toodud vana kalendri järgi. Erandina on C. R. Jakobsoni surmapäev toodud uue kalendri järgi — 19. märts 1882.

Nurksulgudes [] olevad sõnad või sõnaosad on juurde lisatud; originaalis need puuduvad. Kolm punkti (...) tsitaadis märgivad väljajätmist.

Lühendid

AASA — Akadeemilise Ajaloo Seltsi Arhiiv,
B. — Balti,
BKkA — Balti Kindralkuberneri Arhiiv,
E. — Eestimaa (kubermang), Eesti,
EKKA — Eestimaa Kuberneri Kantselei Arhiiv,
EKIA — Eesti Kultuurilooline Arhiiv,
ERMA — Eesti Rahva Muuseumi Arhiiv,
khk. — kihelkond.
KM — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Riiklik Kirjandusmuuseum,
Kurgja tm. — C. R. Jakobsoni Kurgja Talu-muuseumi Arhiiv,
L. — Liivimaa (kubermang),
LKKA — Liivimaa Kuberneri Kantselei Arhiiv,
LRüA — Liivimaa Rüütelkonna Arhiiv,
PrnKkA — Pärnu Kreisikohtu Arhiiv,
PrnMkA — Pärnu Maakohtu Arhiiv,
prot. — protokoll, protokolliraamat,
RAKA — Riiklik Ajaloo Keskarhiiv,
T. — Tartu,
tmk. — toimik,
tp. — talupoeg,
v. — vald,
VlnSkA — Viljandi Sillakohtu Arhiiv.

ISIKUNIMEDE REGISTER

Registrisse on võetud tekstis esinevad isikunimed, joonealustes tsiteeritud autorid ja isikunimed, välja arvatud kirjavahetusi märkivad nimed.

Aavik A., Heimtali v. koolmeister — 154—156, 158.
Adamson J., Holstre-Pulleritsu koolmeister, eesti rahvusliku liikumise tegelane — 15—19, 23, 25, 73, 75—78, 117—119, 122, 123, 129, 130, 132—135, 137, 142—145, 154, 158, 228, 232, 238, 239, 250, 254, 258—261, 284, 294.
Agel K., Tarvastu v. talupoeg — 21.
Ahlquist A., soome teadlane ja luuletaja — 237.
Ahmatov, sinodi ülemprokurör — 104, 108.
Ainson H., Holstre v. talupoeg, kogukonna kohtumees — 17, 23.
Aint A., «Tartu Eesti Seitungi» toimetaja — 177.
Akel F., Oisu v. koolmeister — 154.
Aksakov I., vene publitsist, slavofiil — 256.
Aleksander I, keiser — 118, 232, 233, 241, 280.
Aleksander II, keiser — 29, 62, 79, 81, 91, 206, 215, 241, 262, 285.
Aleksander III, keiser — 22, 86, 149, 225, 242, 262.
Allunān J., läti rahvusliku liikumise tegelane — 221, 222.
Altements A., läti ajaloolane — 96.
Amende, õigusteadlane, Liivimaa kubermanguvalitsuse ametnik — 193, 197, 198.
Amer J., Laius-Tähkvere v. talupoeg — 58.
Andrejanov, polkovnik, sandarmiohvitser — 47, 51.
Arro I., Torma v. talupoeg — 31, 45, 48, 58.
Aspelin J. R., soome arheoloog — 235, 237.

Baron K., läti rahvusliku liikumise tegelane — 221, 222.
Báthory St., Poola kuningas — 280.
Beefeldt W., Peterburi eesti koguduse köster — 41, 59.
Berg vt. Pärg.
Bidder Fr., Tartu ülikooli rektor — 20.
Biezbārdis K., läti kirjanik, rahvusliku liikumise tegelane — 100, 221, 222, 233.
Blosfeldt, Holstre mõisarentnik — 16.
Bludov, riiginõukogu liige — 92.
Blumberg G., kooliõpetaja, eesti rahvusliku liikumise tegelane — 75, 119, 123, 219, 231.
Bobrinski Vl., krahv, keisri tiibadjutant — 12, 103, 104, 107, 108, 112.
Bock von, Viljandi sillakohtunik — 130.
Bock B. von, Paistu kiriku-eestseisja — 148, 153, 154, 156, 157, 159.
Bock H. von, Liivimaa maamarssal — 175, 178, 185, 195, 197, 202, 206, 290.
Bock V. von, Halliste kiriku-eestseisja — 150—152, 158, 171.
Bock Voldemar von, balti-saksa publitsist — 259.
Borg, krahv, keisri tiibadjutant — 18.
Brasch von, kreisisaadik — 178, 190, 191, 209.
Brasch von, Tartu sillakohtunik — 179.
Brevern G. von, keisri kantselei II osakonna ametnik — 102.

Buchholtz A., balti-saksa publitsist — 222.
Butkov, riigisekretär — 93, 94, 100, 109, 110.

Christiani A., Liivimaa kindralsuperintendent — 297.
Colonque P. de, Viljandi maakohtunik — 170, 171, 182, 183, 185, 186.
Cubbe von, Liivimaa viitsekuberner — 60.

Dankmann Th., kooliõpetaja, Peterburi eesti patriootide ringi tegelane — 18, 28, 38, 57, 59, 62, 78, 140.
Dido A., Tartu E. Põllumeeste Seltsi saadik Riia põllutöö-kongressil — 200, 201.
Dittmar von, Tartu sillakohtu notar — 179.
Dolgoruki, vürst, keisri kantselei III osakonna (sandarmite korpuse) ülem — 39, 93, 96, 100, 104—106, 109.
Dreimann vt. Reimann (Dreimann, Kreimann).

Eckardt J. von, balti-saksa publitsist — 110.
Eglon J., Kanepi kihelkonnakoolmeister — 223.
Eichhorn W., «Tallinna Sõbra» toimetaja — 279, 284, 286.
Eisen M. J., üliõpilane, eesti rahvaluule koguja — 165.
Eisenschmidt W., pastor — 215, 219.
Eller L., Tarvastu kohtumees — 42.
Essen N. von, Kastre mõisa omanik — 183, 187, 202, 203.

Feldt, trükkal Viljandis — 159, 160.
Flerovski N. (V. Bervi), publitsist-narodnik — 237, 258—260, 266.
Foelkersahm H. von, Liivimaa aadlitegelane — 89.
Frilip J., Tartu kodanik Peterburis — 59.

Gagarin P., vürst, riiginõukogu abiesimees, departemangu juhataja — 90, 93, 110.
Georg, Mecklenburgi hertsog, Vene keisrikoja liige — 95.
Gerschau, parun, balti rüütelkondade erikorrespondent ja informaator — 94, 172.
Golovin J., Balti kindralkuberner — 81, 91.
Golovnin A., haridusminister — 110.
Gortšakov A., vürst, välisminister — 95, 97, 100, 102, 106, 110, 115.
Greig V., major, Balti kindralkuberneri eriametnik — 46.
Grenzstein A., «Eesti Postimehe», hiljem «Oleviku» toimetaja — 169, 181, 188, 189, 212—220.
Grintal D., läti kultuuritegelane — 230.
Grödinger, tsensor Riias — 173, 176, 181, 182, 198.
Grünewaldt von, kindral, Läänemeremaade Komitee president — 105.
Grünewaldt Moritz von, Liivimaa rüütelkonna sekretär — 32, 33, 83, 90, 110.
Gustav II Adolf, Rootsi kuningas — 280.

Haken, Balti kindralkuberneri eriametnik — 51.
Haller A., Oleviste kiriku abipastor — 164, 165.
Hansen Carl J., Viljandi sillakohtu ametnik — 160, 167.
Hansen Jaak, Holstre v. talupoeg — 23.
Hansen Vold., Paistu kirikuõpetaja — 16, 154, 158, 159.
Helene Pavlovna, suurvürstinna — 95, 101, 108, 109.
Helmersen von, Uue-Võidu mõisaomanik — 54.
Henno Hain (Ain), Holstre v. talupoeg — 16, 23, 24, 27, 28, 31, 34, 50, 51, 78, 83, 133.
Hermann K. A., «Eesti Postimehe», «Postimehe» toimetaja — 186, 187.
Herms (Härms) J., Viljandi v. talupoeg — 24.
Hesse Th., pastor — 294.
Heyking A., parun, Kuramaa rüütelkonna volinik — 195.
Hiir A., Holstre v. talupoeg — 21.
Holst, Kanepi pastor — 190.
Hurt J. — 15, 17, 22, 23, 75, 117—132, 135, 137, 139, 141, 147, 151—156, 158, 160, 162, 171, 176, 212—220, 222, 223, 226, 231—235, 238, 247—251, 253, 254, 261, 265, 291, 293—303.
Hämann P., Suure-Kõpu v. talupoeg — 44.
Häärmän P., Pindi v. talupoeg — 62.

Ignatjev N., krahv, siseminister — 173, 194, 208.

Jaakson P., Aidu v. talupoeg — 23.
Jakobson C. R. — 61, 76, 78, 80,

85—87, 129, 132—138, 141—173, 176, 177, 182, 186, 189, 193, 198—201, 203, 212, 213, 215, 218, 220, 224, 227—232, 234—243, 245, 247—262, 265, 266, 268—310.
Jakobson Märt, Helme kihelkonna kooliõpetaja — 15—17, 23, 65, 77, 87, 168, 169, 179.
Jannsen Eugen, arst, tsensor — 198, 213—215.
Jannsen Harry, ajakirjanik — 180, 181, 213, 214, 225, 286, 291.
Jannsen J. V. — 26, 27, 30, 117, 118, 120, 123—129, 132, 135—143, 145, 180, 202, 215, 231, 234, 238, 247, 248, 251, 264, 284, 291, 292, 294, 296.
Jassik J., Tarvastu v. talupoeg — 21.
Jevgeni Maksimilianovitš, Leuchtenbergi hertsog, keisri tiibadjutant — 30.
Johanson-Pärna J., C. R. Jakobsoni biograaf — 234, 237.
Juhanson V., ajaloolane — 222.
Jung-Stilling Fr. von, Liivimaa statistik — 65, 66.
Jõggevest P., Heimtali v. talupoeg — 31, 44.
Jürgenson, kõrtsipidaja Viljandis — 24.
Jürgenstein A., ajakirjanik — 16, 132, 135, 190, 192.
Jürisson J., Suure-Kõpu talupoeg, peakohtumees — 17, 38, 39.
Jürjev, Peterburi eesti patriootide ringi tegelane — 145.
Jürmann M., Nõo pastor — 215, 220.
Jürna Jaan, Roela v. talupoeg — 70.
Jürna Mihkel, Roela vallatalitaja — 71.

Kadak, Oisu v. koolmeister — 158, 159.
Kaleb H., Kärstna v. talupoeg — 44.
Kallak K., talupoeg, Uue-Võidu kogukonna-eestseisja — 45.
Kallas R., usuteaduse üliõpilane — 215.
Kapp J., Suure-Jaani köster-kooliõpetaja — 77.
Karell Ph., arst, Peterburi eesti patriootide ringi tegelane — 30, 230.
Karl XI, Rootsi kuningas — 280.
Karlov, ohvitser — 27.
Kase Annus, Holstre v. talupoeg — 21, 23, 24, 27.
Kase Hans, Holstre v. talupoeg — 24.
Katariina II, keisrinna — 280.
Katkov M., vene publitsist, slavofiil — 78, 81, 115, 224, 228, 237, 256.
Keller, krahv, keisri tiibadjutant — 17.
Kentmann V., Kuusalu pastor, «Ristirahva Pühhapäeva Lehe» toimetaja — 160—165, 167—169.
Keussler, Liivimaa kubermanguvalitsuse ametnik — 193.
Keyserling A., krahv, Tartu õppekonna kuraator — 21.
Kikkas H., Oisu v. koolmeister — 154, 158.
Klechzner von, sandarmiohvitser — 21.
Koidula L. — 135, 136, 142, 145, 234, 236, 237, 254, 257, 258.
Konstantin Nikolajevitš, suurvürst — 13, 14, 56, 58, 60, 62—64, 68, 101, 115, 255, 256.
Koppel H., arstiteadlane, kultuuritegelane — 131.
Korff M., parun, keisri kantselei II osakonna juhataja, riiginõukogu liige — 92, 102.
Kosen von, kindral — 185.
Koskinen vt. Yrjö-Koskinen.
Kotkas Hans, talupoeg — 38—40.
Kotkas Hendrik, Karksi v. talupoeg — 44.
Krampf, politseiametnik Riias — 59.
Kreimann vt. Reimann (Dreimann, Kreimann).
Kreutzwald Fr. R. — 22, 75, 116, 118—132, 135, 136, 139, 140, 231, 233, 234.
Krohn Jul., soome luuletaja ja folklorist — 237.
Kronvald A., läti rahvusliku liikumise tegelane — 221, 230—233.
Kruus H., ajaloolane — 11, 12, 22, 28, 107, 110, 118, 124, 126, 149, 170, 200, 218, 223, 250, 256, 262, 270, 271, 273, 289, 296, 308.
Kruusberg A., ajaloolane — 15, 26, 86, 129, 171, 262.
Kubja J., Roela v. talupoeg — 70.
Kulbin L., ajaloolane — 222.
Kurrik J., koolikirjanik, ühiskonnategelane — 220.
Kurrikoff A., Türi pastor — 176.
Kuum J., teaduslik töötaja — 275.
Kõrv J., ajakirjanik — 279.
Käbin A., teose autor — 275.
Köler Joh. — 13, 15—17, 22, 23, 30, 52, 54, 59—62, 65, 73, 75, 77, 78, 80, 84, 86, 87, 117, 121—137, 140—142, 144—148, 220, 221, 223—230, 232, 234, 235, 239, 247, 248, 250—252, 254, 256.
Köstner N., majandusteadlane — 66.

Laakmann H., trükkal — 186.
Laane J., Paistu kihelkonnakooliõpetaja — 155.
Laas P., Abja v. peakohtumees — 151.
Laks, kindralmajor, Liivimaa sandarmivalitsuse ülem — 177, 183, 205.
Laksberg (Lakspärk) J., Puiatu v. talupoeg — 52, 56, 57.
Laos H., Vana-Kariste v. vabadiktalupoeg — 31, 44, 69.
Laurberg M., Nõo v. talupoeg — 25.
Leinberg J. («prohvet Maltsvet») — 14.
Lenin V. I. — 9, 10, 284.
Lieven Johann Georg, vürst, kindralleitnant — 89.
Lieven Paul, vürst, Liivimaa maamarssal — 32, 34, 67, 80—83, 88—115.
Lieven Wilhelm, parun, Balti kindralkuberner — 20, 33, 82, 91—94, 96, 104, 107, 109, 110, 112.
Liik G., Suure-Kõpu v. talupoeg — 61.
Liitke F., krahv, admiral — 91.
Lill H., Holstre v. talupoeg — 23.
Lint Peeter, Abja v. talupoeg — 24.
Lint Toomas, Abja v. talupoeg — 24.
Lipp M., pastor, ajaloolane — 130, 233.
Loorits O., folklorist — 235.
Lorenzsohn G., Tõstamaa köster — 165, 166.
Lõo J., kirjanik — 20, 39, 48, 60, 61.
Lätte J., Pindi v. talupoeg — 62.
Lysander F. von, Liivimaa kuberner — 61.

Madisson Mari, Halliku v. talunaine — 58.
Magsik, riigivarade ministeeriumi direktor — 23.
Maibach K., eesti maalikunstnik — 259, 260.
Maiste V., Puiatu v. talupoeg — 26, 31, 44.
Malts G., J. Leinbergi («prohvet Maltsveti») vennapoeg — 15.
Manassein N., senaator — 172, 173, 193—195, 211, 225, 262—264.
Maria, keisrinna — 108.
Marpurg O., koduõpetaja Tarvastu kiriklas — 118, 123.
Marx K. — 252, 255, 258.
Maurach C., Põltsamaa pastor — 123.
Mensenkampff J. von, maakohtu assessor — 41, 43.
Meo A., Loodi v. koolmeister — 154.
Mets P., tsensor, Riia vaimuliku seminari õpetaja — 173, 178, 181, 182, 191, 193, 198.
Metzjer von, politseiametnik Tartus — 210.
Miaskovski A. von — 119.
Mihhail Pavlovitš, suurvürst — 95.
Miljutin D., krahv, sõjaminister — 102, 115.
Miller V., ajaloolane — 248, 296.
Millistfer M., kihelkonna koolmeister — 154, 158.
Mitt M., rahvusliku liikumise tegelane — 25—27, 30, 129, 189, 200, 203, 209, 226.
Murri M., Loodi v. talupoeg — 42.
Murro (Murru) J., Sürgavere v. talupoeg — 31, 43, 44, 52.
Mõrd H., Abja koolivanem — 151.
Mõttus A., Tuhalaane v. koolmeister — 154, 158.
Mägiste J., keeleteadlane — 235.
Müller, Tallinna tsensor — 197.
Müürsepp J., Vana-Võidu v. talupoeg — 58.

Neuman M., Aidu vallavanem — 155.
Nieberg, Tallinna tsensori abiline — 197.
Nolcken A. von, Moisekatsi mõisaomanik, Liivimaa kreisisaadik — 185, 190.
Noodapära T., Väike-Kõpu v. talupoeg — 31, 55.
Noop J., Vana-Kariste vallavanem — 151.
Nähr (När) T., Vastemõisa v. talupoeg — 31, 44.

Oettel C., dr., koolidirektor — 231.
Oettingen August von, Liivimaa kuberner — 22, 34—36, 38, 59—61, 63, 82, 83, 89, 91, 92, 210.
Oettingen Georg von, Tartu ülikooli prorektor — 20.
Offenberg, parun, keisri tiibadjutant — 18.

Pahlen A., parun, Eestimaa rüütelkonna peamees — 93, 94.
Paltser T., Viljandi v. talupoeg — 61.
Panin V., krahv, kohtuminister, riigiõukogu liige — 92, 104, 105, 110.
Passit, tsensor, Riia gümnaasiumi õpetaja — 193, 198.
Paul, Württembergi hertsog — 95.
Paulson A., Holstre v. koolmeister — 154.
Pausk J., Paistu koolmeister — 155.
Peebu H., Vana-Pornuse v. talupoeg — 24.
Peet Jaak, Holstre v. talupoeg, kogukonna eestseisja — 17, 23, 34.

Peet Jüri, Uue-Võidu v. talupoeg — 61.
Peeter I, keiser — 280.
Pekk T., Tartu E. Põllumeeste Seltsi kirjatoimetaja — 254.
Peterson Adam — 16—20, 22—52, 54, 55, 57, 59—61, 69, 73, 76—80, 83—85, 111, 117, 126, 128, 129, 133, 136, 137, 222, 226, 230, 250.
Peterson Hans (Kipi Hans), Holstre v. talupoeg — 23.
Peterson Jaak, Holstre v. talupoeg — 34, 222.
Peterson Mihkel, Uue-Võidu v. talupoeg — 31.
Peterson Peeter — 18—22, 28, 33, 38—40, 47, 48, 55, 57, 59—61, 83, 85, 117, 126, 129, 130, 136, 137, 176, 177, 222, 226, 230, 250.
Piir A., talupoeg, Puiatu ja Loodi v. saadik — 61.
Piispanen A. J., Peterburi soome kirikuõpetaja — 234.
Platon, Riia õigeusu peapiiskop — 12, 101, 104, 107, 108.
Pogodin M., ajaloolane, publitsist — 256, 257.
Polivanov V., Eestimaa kuberner — 192.
Pori (Porri) T., Viljandi v. talupoeg — 24, 31, 44.
Prants H., ajaloolane — 129, 227.
Puggu J., Sürgavere v. talupoeg — 61.
Pukits M., kultuuritegelane — 222, 230, 233.
Pullerits F., Holstre v. koolmeister — 154.
Pumpur A., läti luuletaja — 233.
Põiklik T., Roela v. talupoeg — 70, 71.
Põltsam, Tartu sillakohtu lambur — 27.
Pärg (Berg) V., Vastseliina v. talupoeg — 58, 63, 64.
Päärus T., Päri v. talupoeg — 31.

Raska J., Abja v. talupoeg — 21, 24.
Rast, Tartu polifseimeister — 210.
Raud Hendrik, konvendisaadik Hallistes — 151.
Raud Peeter, Vana-Kariste v. talupoeg-vabadik — 31, 44, 69 .
Raudsepp J., Holstre v. talupoeg — 34, 200.
Rebane (Rebbane) M., Taevere v. talupoeg — 26, 30, 31, 44.
Recke K., parun, Kuramaa maavolinik — 96.
Reimann Ants, Navesti v. talupoeg — 58.
Reimann Jüri, Navesti v. talupoeg — 31, 44.
Reimann (Dreimann, Kreimann) Karl, Päri v. talupoeg — 26, 27, 31, 45, 59.
Reiman V., pastor, ajaloolane — 133.
Reinberg, Tartu ülikooli pedell — 21.
Reinberg T., Suure-Kõpu v. talupoeg — 31, 44.
Reinvald J., ajakirjanik — 181.
Reppan G., Mõniste v. talupoeg — 58.
Reutern M. von, rahaminister — 67, 99, 100, 103, 110, 115.
Richter A. von, Liivimaa maanõunik — 183, 188, 202, 207, 290.
Riiwaldt J., Lõhavere v. talupoeg — 61.
Rikkand Hindrik, Väimela v. talupoeg — 62, 63.
Rikkand Jaan, Väimela v. talupoeg — 62, 63.
Rikkas M., Pindi v. talupoeg — 62.
Ritson Jaan, Holstre v. talupoeg — 34.
Ritson O., Holstre vallavanem — 155.
Ritsu J., Holstre v. talupoeg — 34.
Roose Mari, Saaremõisa talunaine — 58.
Rosi J., Vardi v. koolmeister — 154, 158.
Rousseau J. J., prantsuse filosoof-valgustaja — 279, 281, 282.
Rummel C. von, Tartu ülikooli prorektori asetäitja, tsensor — 20, 198.
Ruppert, tsensor, Riia vaimuliku seminari õpetaja — 178, 193.
Russov N. Fr., kirjanik, Peterburi eesti patriootide ringi tegelane — 59, 78.
Ruut K., koolikirjanik — 179.
Rücker, maakonna-arst Viljandis — 49.

Saadre vt. Stamm.
Saar J., Loodi v. talupoeg — 31, 42, 44.
Samarin J., publitsist, poliitikategelane, slavofiil — 102, 230, 256, 257.
Samson H. von, Urvaste mõisaomanik, balti-saksa publitsist — 183, 202, 203.
Sarrim vt. Torrim.
Sarv H., Kärstna v. talupoeg — 44.
Saul K., Voltveti v. talupoeg — 31, 45.
Schirren C., balti-saksa ajaloolane ja publitsist — 119, 256, 257, 259.
Schneider E., kihelkonna kooliõpetaja — 154, 158.
Schultz von, siseministeeriumi ametnik — 32.
Schultz-Bertram G. J., kirjanik, tsensor Peterburis — 236.
Schultz W., Eestimaa kindralsuperintendent — 176, 192.

Schütze, Liivimaa prokurör — 35, 39, 40, 61.
Semper H., Pahuvere v. koolmeister — 154.
Sielmann, Palamuse pastor — 178.
Siilivask K., ajaloolane — 297.
Siimann H., Viljandi v. talupoeg — 31.
Sik M., Kooraste v. talupoeg — 62.
Simm H., Abja koolivanem — 151.
Sirkel H., Õisu vallavanem — 155, 158.
Sivers von, Heimtali mõisaomanik — 36.
Sivers C. von, Morna mõisaomanik — 41.
Sivers E., krahv, departemangu direktor — 90, 95, 101, 108, 111.
Soosaar A., Viljandi v. talupoeg — 24.
Soova J., Holstre v. talupoeg — 34.
Sorgsepp M., ajaloolane — 27.
Staël von Holstein, parun — 35, 36, 89, 90, 93, 94, 98, 102, 107, 114.
Stamm O., ajaloolane — 25, 26, 34, 130.
Stieda W., statistik, ajaloolane — 270.
Strahlberg M., Adam ja Peeter Petersoni onu — 16.
Stryk F. von, Helme kirikueestseisja — 148, 152, 153, 170.
Stryk Fr. von, Suure-Kõpu mõisavalitseja — 17, 67.
Stryk G. von, Pärnumaa 6. jaoskonna kihelkonnakohtunik — 50.
Stryk G. von, kreisisaadik — 182.
Stryk G. von, maanõunik — 188.
Stryk G. von, Vana-Võidu mõisaomanik — 36, 37, 56.
Suburg Lilli, kirjanik — 261.
Suigusaar M., tsensor, Riia vaimuliku seminari õpetaja — 173, 176, 181, 198.
Suni, kaupmees — 24.
Suvorov A., vürst, Balti, hiljem Peterburi kindralkuberner — 19, 91, 104, 105, 107.
Svan G. G., soome teadlane — 235, 237.

Ševitš I., Liivimaa kuberner — 197.
Škode I., major, Liivimaa sandarmivalitsuse ülema abi — 205.
Šuvalov P., krahv, Balti kindralkuberner, hiljemini sandarmite korpuse ülem — 46, 47, 111—114, 145.

Zeljonõi, kroonumaade minister — 34, 60, 83, 104, 105, 107, 109, 115.
Zimse J., Valga õpetajate seminari direktor — 212.

Tammann J., ärimees ja ettevõtja Vändras — 190.
Tentelis A., läti ajaloolane — 96.
Thomson K., Väike-Kõpu v. talupoeg — 44.
Tideböhl A. von, Balti kindralkuberneri kantseleijuhataja — 32, 110.
Tilzen A., kihelkonna koolmeister — 154, 158.
Tiss J., Viljandimaa talupoeg — 61.
Tobien A. von, balti-saksa ajaloolne — 12, 13, 15, 66, 81, 90, 91, 93, 95, 99, 105, 112—114, 185, 200, 201, 206, 256.
Tobiesen, Liivimaa asekuberner — 180, 190, 196, 197.
Tolstoi, krahv, postiminister — 110.
Tolstoi D., krahv, siseminister — 194, 195.
Tomson H., Sürgavere v. talupoeg — 31, 42, 44.
Toode M., Torma v. talupoeg — 31, 45, 48.
Toots J., Pärnu E. Põllumeeste Seltsi tegelane — 200.
Torrim M., Morna vallavanem — 155, 158.
Treufeld A., Holstre v. talupoeg — 23.
Tuglas Fr., kirjanik — 134, 137, 215, 288, 296, 297, 301.
Tõllasepp T., Uue-Võidu v. talupoeg — 31, 44.
Tõllason J., Tuhalaane vallavanem — 155.
Tõnisson Jaan, Soosaare v. talupoeg — 61.
Tõnisson Mats, kalendri kirjastaja — 190—192.
Tõnnof P., Kiikla v. talupoeg, endine koolmeister — 14.
Tõnnson M., Morna v. koolmeister — 154.

Uexküll-Güldenbandt A., parun, Liivimaa kuberner — 173, 175, 177, 183, 184, 187—189, 191, 193, 194, 200, 204—206, 208—210, 218.
Undritz P., usuteaduse üliõpilane — 215, 216.
Ungern-Sternberg K., parun, kammerhärra — 102.
Ungern-Sternberg O., parun, Viljandi mõisaomanik — 191, 192.

Vaga J., Pahuvere vallavanem — 155.
Valdemär K., läti rahvusliku liikumise tegelane — 78, 96, 146, 221—233.
Valujev P., siseminister — 31—33, 35, 56, 60, 67, 81—83, 90, 91, 93, 97—100, 102—105, 107, 109—112, 115, 175, 178.
Vares A., Holstre v. talupoeg — 34.

Varres J., Helme kihelkonna kooliõpetaja — 179, 180.
Varres Mats, Aidu v. koolmeister — 154.
Veinberg, läti ajakirjanik — 226.
Veske M., keeleteadlane, luuletaja, ühiskonnategelane — 119, 189, 203, 212, 213, 215, 255.
Vesterinen E., C. R. Jakobsoni biograaf — 234, 237, 238.
Vihmann A., ajaloolane — 45, 47, 61.
Viidik J., Holstre v. talupoeg, peakohtumees — 34.
Väisveer J., Väimela v. talupoeg — 62, 63.

Waldt M., Viiratsi v. talupoeg — 24.
Walter F., Liivimaa kindralsuperintendent — 106.
Wicliffe J., inglise eelreformatsiooni tegelane — 310.
Wiedemann, Viljandi kooli-inspektor — 16.
Wilken von, Riia maakohtu assessor — 198.
Willigerode A., Tartu-Maarja pastor, praost — 209.
Willmann P., Roela v. koolmeister ja kogukonnakohtu kirjutaja — 70, 71.
Wrangell, parun, kohtuministeeriumi departemangu direktor — 102.
Wulfius, Tartu ülikooli sekretär — 20.
Wühner Hans, Tarvastu köster-kooliõpetaja — 75, 77, 118, 119, 121—124, 129, 130, 221, 233.
Wühner Jaan, Aidu v. talupoeg — 31, 44.

Änilane E., ajaloolane — 26, 30, 77.

Yrjö-Koskinen Y. S., soome ajaloolane, poliitikategelane — 235—237.

SISUKORD

Saateks 5
Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid 1860-ndail aastail 9
Liivimaa maamarssal vürst P. Lieven Peterburis aastail 1863—1865 . . 88
Eesti rahvuslike põhikeskuste suhtlemine 1860-ndail aastail 116
Eesti vastasrindliku ajalehe soetamise küsimus 1860—70-ndail aastail . . 138
Ajakirjanduslikud kohtuprotsessid C. R. Jakobsoni vastu 148
Liivimaa rüütelkonna võitlus eesti rahvusliku trükisõna vastu aastail 1879—1883 172
Liivimaa rüütelkonna rünnak eesti seltside vastu 1881. aastal 200
«Oleviku» asutamine 212
Eesti ja läti rahvusliku liikumise kokkupuuteist 1860—80-ndail aastail . 221
C. R. Jakobson ja Soome 234
Eesti rahvuslik liikumine 1860—80-ndail aastail Venele lähenemist taotlemas 244
C. R. Jakobson rahva feodalismivastases võitluses 268
Kasutatud arhiivid ja kirjakogud 311
Redaktsioonilised märkmed ja lühendid 312
Isikunimede register 313

Ханс Хансович Круус

ИЗ ИСТОРИИ ЭСТОНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА.

60—80-ые годы.

На эстонском языке

Эстонское Государственное Издательство
Таллин, Пярну маантеэ, 10.

*

Toimetaja H. Seping. Tehniline toimetaja I. Vahtre.

Korrektorid P. Hiie ja M. Sepp.

Ladumisele antud 13. II 1957. Trükkimisele antud 29. III 1957. Paber 60×92, 1/16. Trükipoognaid 20. Arvutuspoognaid 24,86. Trükiarv 4000. MB-02478.

Trükikoda «Tartu Kommunist», Tartu, Ülikooli 17/19. Tellimise nr. 604.

Hind rbl. 6.75

1—9

Rbl. 6.75

A
21580

Hind ~~68~~ rbl.

Hind 25 kop.

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU
1 0300 00070316 7